

BUDAPESTI KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI ÉS
ÁLLAMIGAZGATÁSI EGYETEM
JÖVŐKUTATÁSI KUTATÓKÖZPONT

A TERMÉSZETNEK,
A MŰVÉSZETNEK,
A TUDOMÁNYNAK NEVÉBEN

KOZMA FERENC AKADÉMIAI DOKTOR
70. SZÜLETÉSNAPIJA TISZTELETÉRE

Szerkesztette
GÁSPÁR TAMÁS

**BUDAPESTI KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI ÉS
ÁLLAMIGAZGATÁSI EGYETEM**
JÖVŐKUTATÁSI KUTATÓKÖZPONT

**A TERMÉSZETNEK,
A MŰVÉSZETNEK,
A TUDOMÁNYNAK NEVÉBEN**

**KOZMA FERENC AKADÉMIAI DOKTOR
70. SZÜLETÉSNAPJA TISZTELETÉRE**

Szerkesztette

GÁSPÁR TAMÁS

Budapest, 2001

Írta:

Andor László, Blahó András, Csáki György, Dinnyés János, Gajdos Márton, John Kenneth Galbraith, Gánti Tibor, Gáspár Tamás, Gervai Pál, Hazai György, Hideg Éva, Inzelt Annamária, Charles P. Kindleberger, Kollár Zoltán, Kovács Géza, Láng István, Némedi-Varga Szilvia, Nováky Erzsébet, Pach Zsigmond Pál, Sugár András, Szilágyi György, Szita János, Szomjas-Schiffert György, Trautmann László, Vámos Tibor, Vidor Ferenc, Zádor Márta

Szerkesztette:

Gáspár Tamás

Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával

A kiadvány szerzői jogvédelem alatt áll, arról másolat készítése, más formában való felhasználása (papír, elektronikus stb.) a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

© Gáspár Tamás, 2001

ISBN 963 503 275 7

Kiadó:

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem,
Jövő kutatási Kutatóközpont
Budapest

Készült:

AULA Kiadó Kft, Digitális Gyorsnyomda, 2001

TARTALOMJEGYZÉK

A KÖTET SZERZŐI	5
ELŐSZÓ GÁSPÁR TAMÁS	11
AZ ÉLET ÉS A HALÁL SZINTJEI GÁNTI TIBOR	16
A BURJÁNZÁS RENDSZERE. AZ UTOLSÓ FEJEZET JOHN KENNETH GALBRAITH	30
URBS, ORBIS, UNIVERSITAS VIDOR FERENC	42
GLOBÁLIS GLOBALITÁS VÁMOS TIBOR	52
KORSZAKVÁLTÁS A VILÁGGAZDASÁGBAN GÁSPÁR TAMÁS	66
TECHNOLÓGIA – GLOBALIZÁCIÓ – VÁLLALAT GERVAI PÁL - TRAUTMANN LÁSZLÓ	88
PARADIGMAVÁLTÁS A TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁSBAN HIDEG ÉVA	110
ÉRTENI A SZÁMOK NYELVÉN SZILÁGYI GYÖRGY	124
A KÖZGAZDASÁGTAN MANICHAEAN-I ARCA CHARLES P. KINDLEBERGER	134
LÁTHATJUK-E MA A JÖVŐT, ÉS HA IGEN, MILYET? NOVÁKY ERZSÉBET	140
AZ ÖSSZEURÓPAI EGYÜTTMŰKÖDÉS TÁVLATAI-BEVEZETŐ SZITA JÁNOS	156
STRADIVARI ÉS AZ EURÓPAI KULTÚRA SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY	162

A VÁLLALAT ELADÓI HELYZETE MINT STRUKTÚRAVÁLTOZÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐ INZELT ANNAMÁRIA	170
AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK FEJLESZTÉSÉNEK AKTUÁLIS FELADATAI DINNYÉS JÁNOS	188
A BIOMASSZA HASZNOSÍTÁSÁNAK TÁVLATAI LÁNG ISTVÁN	194
STRUKTURÁLT EURÓPA MINT JÖVŐMODELL -KÉTPÓLUSÚ MAGYAR STRATÉGIA KOVÁCS GÉZA	206
HOGYAN LÁTTÁK AZ OSMÁNOK EURÓPÁT ÉS ÖNMAGUKAT? HAZAI GYÖRGY	216
AZ EURÓPAI UNIÓ KELETI KIBŐVÍTÉSE A KONVERGENCIA FÉNYÉBEN BLAHÓ ANDRÁS	224
MEGJEGYZÉSEK A MERKANTILIZMUSRÓL A HABSBURG-MONARCHIÁBAN PACH ZSIGMOND PÁL	238
QUO VADIS, FÉLPERIFÉRIA?-OLVASÓNAPLÓ SZÉLJEGYZETEKKE KOLLÁR ZOLTÁN	245
A NEMZETKÖZI PÉNZÜGYI RENDSZER FUNKCIÓ ZAVARAI RÓL ARGENTÍNA “CURRENCY BOARDS” PÉNZÜGYPOLITIKÁJA ÉS LEHETSÉGES “DOLLARIZÁCIÓJA” KAPCSÁN ZÁDOR MÁRTA	254
BEZZEGORSZÁGOK A FÉLPERIFÉRIÁRÓL NÉZVE ANDOR LÁSZLÓ	276
AMERIKAI GAZDASÁG AZ EZREDFORDULÓN: A KONJUNKTÚRA VAGY AZ “ÚJ GAZDASÁG” VÉGE? CSÁKI GYÖRGY	284
A KALIFORNIAI ENERGIAVÁLSÁGRÓL SUGÁR ANDRÁS	294
GONDOLATOK AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK MEZŐGAZDASÁGI KÜLKERESKEDELEM POLITIKÁJÁRÓL GAJDOS MÁRTON	304
GONDOLATOK ÍRORSZÁG EU-CSATLAKOZÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI RÓL NÉMEDI-VARGA SZILVIA	320

A KÖTET SZERZŐI

ANDOR LÁSZLÓ: Közgazdász, a közgazdaságtudomány kandidátusa. Egyetemi docens, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Gazdaságpolitika tanszék. Fő kutatási területe a nemzetközi pénzügyi rendszer, az amerikai politika és a kelet-közép európai rendszerváltás.

BLAHÓ ANDRÁS: Közgazdász, a közgazdaságtudomány kandidátusa. Tanszékvezető egyetemi tanár, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Világgazdaságtan tanszék. Fő kutatási területe a nemzetközi gazdasági kapcsolatok.

CSÁKI GYÖRGY: Közgazdász, a közgazdaságtudomány kandidátusa. Tanszékvezető főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola. Fő kutatási területe: nemzetközi gazdaságtan, globalizáció, világ gazdaság.

DINNYÉS JÁNOS: Agrárközgazdász, a mezőgazdasági tudomány kandidátusa. Egyetemi tanár, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Vezetéstudományi Tanszék. Fő kutatási területe energiagazdálkodás, humán erőforrás menedzsment, távoktatás módszertan.

GAJDOS MÁRTON: Közgazdász. A Magyar Külkereskedelmi Bank work-out munkatársa. Egyetemi tanulmányait külgazdasági szakon végezte.

GALBRAITH, JOHN KENNETH: Közgazdász, társadalomkritikus. A tudomány doktora. Professor Emeritus, Harvard University. Az Egyesült Államok kormányzati és tudományos intézményeinek tudósa és kutatója. Fő kutatási területe az ipari társadalmak, amelyek nem már nem hasonlítanak a hagyományos közgazdasági modellekhez.

GÁNTI TIBOR: Vegyészmérnök, elméleti biológus. A biológiai tudomány doktora. Címzetes egyetemi tanár, korábban az MTA ökológiai modellező kutató csoport főmunkatársa, ill. tudományos főtanácsadója. Fő műve az élet minimálrendszerét kidolgozó ún. chemoton elmélet, a nyolcvanas évektől aktív részese a környezetvédelemnek.

GÁSPÁR TAMÁS: Közgazdász, jövőkutató. A közgazdaságtudomány kandidátusa. Egyetemi adjunktus a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Jövőkutató Kutatóközpontjában. Fő kutatási területe: külgazdasági stratégiák, jövő kutatás és gazdaságelmélet kapcsolata.

GERVAI PÁL: Közgazdász, filozófus, egyetemi doktor. A Magyar Tudományos Akadémia Komplex jövőkutató kutatócsoportjának tudományos munkatársa, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Jövőkutató Kutatóközpont. Fő kutatási területe a politikai gazdaságtan és gazdaságfilozófia.

HAZAI GYÖRGY: Turkológus, akadémikus. Az Andrássy Gyula Egyetem rektora. Fő kutatási területe a török népek története, nyelve, irodalma.

HIDEG ÉVA: Jövőkutató, közgazdász. A közgazdaságtudomány kandidátusa. Egyetemi docens a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Jövőkutató Kutatóközpontjában. Fő kutatási területe az evolúciós jövő kutatás elmélete és módszertana.

INZELT ANNAMÁRIA: Közgazdász, a közgazdaságtudomány kandidátusa. Egyetemi docens, a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem IKU Innovációs Kutató Központjának igazgatója. Fő kutatási területe az innováció gazdaságtana, elsősorban a rendszerek nemzeti és globális dimenziója.

KINDLEBERGER, CHARLES P.: Közgazdász, a tudomány doktora. Ford Nemzetközi Professor Emeritus, Massachusetts Institute of Technology. Fő kutatási területe korábban a nemzetközi közgazdaságtan, újabban a történeti közgazdaságtan.

KOLLÁR ZOLTÁN: Közgazdász, a közgazdaságtudomány doktora. Egyetemi tanár, a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Közgazdaságtudományi kar dékánja. Fő kutatási területe a nemzetközi összehasonlító és fejlődés gazdaságtan, latinamerikanisztika.

KOVÁCS GÉZA: Jövőkutató, közgazdász. A közgazdaságtudomány doktora. A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Jövőkutató Kutatóközpontjának Professzor Emeritusa. Fő kutatási területe a nagy távlatú, komplex jövőképek elmélete, módszertana, Magyarország jövőképe.

LÁNG ISTVÁN: Agrárközgazdász, akadémikus. A Magyar Tudományos Akadémia elnöki tanácsadója. Fő kutatási területe korábban az ország agroökológiai potenciáljának felmérése, valamint a biomassza hasznosításának távlatai.

NÉMEDI-VARGA SZILVIA: Közgazdász. A Magyar Export-Import Bank elemző közgazdásza, főmunkatársa. Egyetemi tanulmányait külgazdasági szakon végezte.

NOVÁKY ERZSÉBET: Jövőkutató, közgazdász. A közgazdaságtudomány doktora. Kutatóközpont vezető, egyetemi tanár a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Jövőkutató Kutatóközpontjában. Fő kutatási területe a jövő kutatás metodológiai-metodikai megújulása.

PACH ZSIGMOND PÁL: Gazdaságtörténész, közgazdász. Akadémikus. A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Professzor Emeritus-a, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének ny. kutatóprofesszora. Fő kutatási területe a késő középkor és kora újkor gazdaságtörténete.

SUGÁR ANDRÁS: Közgazdász, statisztikus. A közgazdaságtudomány kandidátusa. A Magyar Energia Hivatal Közgazdasági és Környezetvédelmi Osztályának vezetője. A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Statisztika tanszékének adjunktusa. Fő kutatási területe: makrogazdaság, gazdaságpolitika.

SZILÁGYI GYÖRGY: Közgazdász, statisztikus. A közgazdaságtudomány doktora. Egyetemi tanár, Állami díjas. Munkahelye a Központi Statisztikai Hivatal, a Magyar Statisztikai Társaság tiszteletbeli elnöke. Fő szakterülete: nemzetközi gazdaságstatisztika.

SZITA JÁNOS: Közgazdász. A közgazdaságtudomány doktora. Korábban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok államtitkára. A Világgazdasági Kutatásokért Alapítvány elnöke. Fő kutatási területe a nemzetközi gazdasági kapcsolatok.

SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY: Etnomuzikológus, zeneszerző. A zenetudomány doktora. Korábban a Magyar Tudományos Akadémia Kodály Zoltán vezette Népzene Kutató Csoportjának, majd a Zenetudományi Intézet főmunkatársa és csoportvezetője. Fő kutatási területe lappföldi, kiskunsági és csallóközi népdalgyűjtés. A nyelvrokonok népzenejében felfedezte a közös beszéddallamokat, tisztázta az „új stílus” európai vándorlását, összeállította a cseh-morva-magyar közös dallamok gyűjteményét.

TRAUTMANN LÁSZLÓ: Közgazdász. A közgazdaságtudomány kandidátusa. Egyetemi docens a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Mikroökonómia tanszékén. Fő kutatási területe a politikai gazdaságtan, kulturális gazdaságelmélet.

VÁMOS TIBOR: Mérnök, akadémikus, egyetemi tanár. A Magyar Tudományos Akadémia SzTAKI Intézeti Tanácsának elnöke. Fő szakterülete: számítástudomány, mesterséges intelligencia, rendszerelmélet, a számítástudomány ismeretelméleti kérdései.

VIDOR FERENC: Építész, várostervező. A műszaki tudomány doktora. Professor Emeritus, korábban a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Urbanisztikai Intézetének tudományos osztályvezetője. Fő kutatási területe az urbanisztika és az építészet elmélet, a mesterséges környezet szimbolikájának tágabb értelmezése.

ZÁDOR MÁRTA: Közgazdász, a közgazdaságtudomány kandidátusa. Az ECOSTAT Gazdaságelemző és Informatikai Intézet tudományos főmunkatársa. Fő kutatási területe világgazdaság, integráció, globalizáció, középtávú stratégiák.

„Azok társaságát s meghitt barátságát keresem, akiket rendes és talpraesett embereknek szoktunk nevezni...Eme érintkezés célja egyszerűen az együttlét, eleven kapcsolat, bizalmas beszélgetés: lelkeink ölelkezése...Mindegy miről diskurálunk...Ha meghitt beszélgetésünkbe némi tudomány vegyül, nem hárítjuk el: csak ne legyen (szokása szerint) tolakodó és szőrszálhasogató, hanem szerény és tanulni vágyó maga is.”

„Dörzsöljük az agyunkat mások agyához, hadd élesedjék az elménk.”

Montaigne: Háromféle társaság, Esszék, 1588

A gyermeknevelésről, Esszék, 1588

„Egészen bizonyos, hogy egy évezred múlva, 10 ezer év múlva egész munkásságomnak nyoma se lesz, tán az egész magyar nép és magyar nyelv örökre a feledésbe süllyedt. Vagy ha még nem akkor, hát később. S mindnyájunk munkájának ugyanez az osztályrésze. Nem volna valami kellemes munkánkat csupán ezzel a lesújtó tudattal végezni. Ehhez életkedv, azaz erős érdeklődés kell a létező Mindenség iránt. Lelkesedni kell azért a szentháromságért, amelyről levelében oly szépen ír. Ha keresztet vetnék, azt mondanám „A Természetnek, a Művészetnek, a Tudománynak nevében...””

Bartók Béla levele, Vésztfő, 1907. szeptember 6.

ELŐSZÓ

GÁSPÁR TAMÁS
szerkesztő

A mottó olyan, mint a só: nagy tömegben fordul elő, de túlfogyasztása vagy túl nagy koncentrációja az életet, a mondanivalót veszélyezteti. Ha viszont fűszerezésre használjuk, akkor tömege elenyésző a fogyasztásra szánt teljes anyaghoz képest, mégis minden egyes alkotórészt karakteresebbé tesz, egyfajta mondanivalót emel ki. Ezen kívül összeérleli az ízeket, és tartósítja a romlandó részeket.

Mottót nem véletlenül választ az ember – akarva-akaratlanul szemüveget ad olvasóinak: ezen szempont szerint tessék értékelní az elkövetkező oldalak tartalmát. *Kozma Ferenc* nagyon sokoldalú, és amikor *Montaigne* esszéit vagy *Bartók Béla* levelezését olvastam, a hirtelen felismerés tudatával hasított belém, hogy két olyan szellemi gyökeret találtam, amelyekből, talán tudattalanul, életműve és személyisége is táplálkozik, és ma talán jobban meghatározóak a többinél. – Montaigne-ről és Bartókról írok, de Kozma Ferencre tessék gondolni közben. Nem epigon ő, mert csak *megmártózott* a két előd szellemiségében, nem pedig a maskarájukat öltötte magára.

Montaigne-t (1533-1592) ő maga fedeztette fel velem. Szellemi kísézőjéül választotta *Külgazdasági stratégia* című összefoglaló könyvéhez, és valóban gyakran vallja: „Nem tanítok, csak úgy elmondom.” A francia reneszánsz legnagyobb alakja a főrangú polgárember tipikus példája. A társadalom meghatározó rétegéhez tartozik, de annak gögje, rizsporos merevsége és álszentsége nélkül.

Montaigne nagy felfedezése az irodalomban a szellemi fogságtól mentes Én. Sem a művészet, sem a tudomány nem tekintélyelvű, aminek öröksége tovább él Kozma Ferenc tudományos munkásságában. Sokat bírálták, hogy nem olvas (sic!) és nem hivatkozik, amire ő azt válaszolja, hogy szakmai tapasztalatai sokkal meggyőzőbbek számára, mint az, hogy valakinek *csupán* az állítása számítson bizonyító erővel. Némi iróniával: „Ha emlékezetem jobban működne, minduntalan mások véleménye jutna eszembe a magamé helyett...” (Montaigne: *A hazugokról*)

A dolgok helyett az ember megismerését szolgáló műfaj az esszé, Montaigne találmánya. Bármiről ír, önmagáról kíván feljegyezni mindent, hogy az egyetlen lehetségest megismerje: önmagát, amiben mindig benne van az aktuális világ

egésze. Kozma Ferenc maga választotta a tudományos esszét tolmácsául – az emberi viszonyok feltárása érdekében eltávolodik a tudományos szakzsargon elidegenítő pedantériájáról, anélkül, hogy felszínes vagy szakszerűtlen lenne.

Montaigne korában újításnak számított, hogy az irodalmi mű egy ember személyiségéről szól magasztos és elvont témák, absztrahált hősök helyett. Sajnos a társadalomtudományokban, különösen a közgazdaságtudományban ma is így van. A gazdasági érdekek és ezek kulturális meghatározottsága természettörvény erejével hat, ám sokak számára ez *maga* objektív természettörvény. A tudomány, beleértve a természettudományt, humanizálásának igénye erősebb ma, mint valaha – és ehhez nagyban hozzájárul az is, amikor egy társadalomtudós az irodalom felségterületébe hatol, és egyszerű, de nem együgyű emberek személyes sorsát, vagy magatartási mintákat meghatározó kultúrákat-vallásokat gondol végig a stratégia szemével.

*

Bartókkal más a helyzet. Ha róla beszélgetünk, mindig elkomorul az arca, és gondolatai a mélységekbe és magasságokba szöknek egyszerre: felzaklatja zenéjének zaklatottsága, *vagyis* korának szörnyűsége, *valamint* az, hogy Bartók ezt mélységesen megértette, és átélte. Bartók Béla (1881-1945) forradalmisága többek között abban van, hogy az utóromantika túlzásai és individualizmusának elviselhetetlensége miatt az atonalitás és tizenkétfokúság alternatívájaként a tonális népi gyökerek mentén modernizálta a zenét. A parasztzene *szellemiségében* találta meg azt az utat, amely a hosszú távú fejlődést mutatta: az egyszerűséget, a változatosságot és az egységes stílust, amely az adott területen élők közösségi tevékenységének terméke. Hasonlóképpen fordult kortársa, *Polányi Károly* az elszigetelt törzsi népek és az ókor, az árutermelő kapitalizmushoz képest más logikájú gazdálkodásának kutatása felé – mindegyik út a fennálló viszonyok alternatíváját kereste.

Közgazdász szemmel nézve Bartók nagysága a villamosítás forradalmához hasonló: mindegyik a perifériát kívánta összekapcsolni a modernizációval. A népzene felé fordulás nem folklorizmus! – Bartók a nyugat zenei hagyományát kívánta új alapokra helyezni. A szovjet modernizáció mint az első villamosítási program pedig a villanykörténél kezdődött – a gazdaságilag elmaradott mélyperifériát kívánta hálózatba rendezni és felemelni.

Kozma Ferenc maga is „népzenegyűjtő”. A szó szorosabb értelmében is: felvételeket gyűjt szenvedélyesen; és a szó tágabb értelmében is: Bartókkal azonos célokat követ – a társadalomtudományban. „Egymástól messzire került népek ősrégi kulturális kapcsolatait lehetne és kellene kimutatni; települési, történelmi kérdésekre lehetne fényt vetni; szomszéd népek érintkezési formájára, lelkületük rokonságára, vagy ellentétes voltára lehetne rámutatni. Ilyen kérdések boncolgatása volna a népdalkutatás végső célja.” (Bartók: *Miért és hogyan gyűjtsünk népzene?* 1936)

Kozma professzor népzene-rajongása külgazdasági szakmájának szerves része. A folklór felvételek számára komputer-tomográfok: arról adnak hírt, hogy a

korábban elszigetelt népcsoportok hogyan érintkeztek egymással a történelem során, kultúrájuk – beleértve a gazdálkodás kultúráját is – hogyan terjedtek szét, illetve a ma élő országok-régiók fejlődési modelljeiben milyen rétegek rakódtak egymásra.

Egy „népzenegyűjtő” számára a külgazdaság stratégia élővé válik. Minden nemzetközi gazdasági törvényszerűség a népek humán és anyagi körülményeibe ágyazódik, akárcsak a népdal: az sohasem önmagában szól, hanem mindig szertartások, közösségi események részeként. Sohasem absztrahálhatunk gazdaságelméletet a résztvevők magatartási mintáinak és a történelmi körülményeknek a figyelembe vétele nélkül – „ha nincs halott, nem lehet halottat siratni” (Bartók: Román népzene, 1933)

Mindezek miatt Kozma tanár úr sokoldalúsága nem szétszórtság, hanem ellenkezőleg, a legmélyebb koncentrálttság. Minden irányú érdeklődése, és – saját kifejezésével élve – úrvezetői jártassága önmaga és szakmája gazdagítását szolgálja. „... az ideális népzenegyűjtő valóságos polihisztor kell, hogy legyen. Nyelvi és fonetikai tudásra van szüksége..., koreográfusnak kell lennie..., szociológusnak kell lennie...Ha végső következtetéseket akar levonni, történeti... ismeretekre van szüksége;... idegen nyelveket kell megtanulnia. És mindezen felül elengedhetetlen követelmény, hogy jó hallású, jó megfigyelésű zenész legyen.” (Bartók: Miért és hogyan gyűjtünk népzene? 1936)

*

Ez a könyv majdnem két év munkájának a terméke. A szerzők kiválasztásában valójában öntudatlanul is az ünnepelt sietett segítségemre. Miután Kozma professzor élete a külgazdasági stratégia feltérképezéséhez és gyakorlásához kapcsolódott, úgy döntöttem, hogy azokat keresem meg, akikről a legtöbbet ő maga mesélt: akik pályatársai, közvetlen munkatársai, tanítványai voltak; akik más tudományterületekről szakmai kapcsolatba kerültek vele, és szoros *eszme-csere* alakult ki közöttük; azok, akikkel való közös gondolkodásból született egy mozgalom, mert hasonlóan látják a világot. A könyvnek már önmagában ez is ad egyfajta közös gondolatiságot.

Néhány szerző, mint látni fogják, nem is került közvetlen munkakapcsolatba ünnepelt barátunkkal. Ám egyívású látásmódjuk miatt a szerkesztői „önkény” helyet szorított nekik e kötetben. Sajnos vannak néhányan olyanok is, akik nem lehetnek közvetlen körünkben a végső szerkesztéskor: *Tőkei Ferenc* és *Jean Weiller* professzorok már nem tudták elküldeni hozzájárulásukat; *Pach Zsigmond Pál* professzornak pedig talán az utolsó publikációja az, amelyet ez alkalomra készített, és ajánlott. Nagy öröömre szolgál viszont, hogy a stratégiai keynesizmus legnagyobb képviselője, a huszadik századot személyesen megélő *John Kenneth Galbraith* örömmel járult hozzá a kötethez, csakúgy, mint *Charles Kindleberger*, akivel Kozma professzornak személyes kapcsolata is volt.

Nem arra kértem a szerzőket, hogy köszöntőt írjanak, vagy jelenlegi érdeklődési területüktől elrugaszkodva emlékeket keressenek, illetve közvetlenül

gazdaságstratégiai témákat erőszakoljanak meg. Azt kértem, hogy mindenki a saját szakterületéről „adakozzon” – nem is szükséges, hogy a legfrissebb kutatási eredmények vagy publikációk kerüljenek egy kötetbe. A kiválasztás fő szempontja az, hogy melyik írást érzi a Szerző a legközelebb állónak Kozma Ferencsel való közös munkájához vagy a közös gondolkodási folyamathoz. A Szerzők személyes indoklásaiban a nem bennfentes Olvasó is tájékozódhat a választás okairól és körülményeiről.

Ez a kötet a múltnak és jövőnek szól a múltól és a jövőről. Vagy azért, mert a tanulmány közvetlenül ezt célozza meg, vagy azért, mert a múlt kutatása más cikkek környezetében „áthallással” olvasható, vagy azért, mert a régi publikáció élővé vált. Ezek a korábbi írások mind hosszú távon életképesek, mély gondolatokat hordoznak – a környezet megváltozásával csak a vegetálás szintjére húzódtak vissza eddig, hogy kedvező táptalajon újra hozzájáruljanak mondanivalójukkal világunk megértéséhez és átformálásához.

*

Az írások lényegében három nagyobb blokkba csoportosíthatók. Mégsem szorítottam azokat fejezetekbe, mert a témahatárokat nagyon sok helyen meg lehet húzni. Tulajdonképpen a tanulmányok szívdarványszerű átmenetet mutatnak.

A kötet azonban nem antológia! A zenetörténeti, gazdaságtörténeti, nyelvészeti, biológiai, statisztikai és egyéb tanulmányok önmagukban is rendkívül izgalmasak, de kérem az Olvasót, ne csak csemegézzon. Szándékaim szerint egy egészen más világ tárulhat fel, ha az érdekelt cikket legalább saját környezetével együtt, a szívdarván kiválasztott szeletének árnyalataiban veszi magához.

A könyv vezérfonala a világ és a tudomány humanizálására való törekvés, és ennek beépülése a gazdaságelmélet és gyakorlat területére. Az élet-tudományok nagy előretörést tettek a természettudományok társadalmasítása felé. Ezért választottam indító gondolatnak *Gánti Tibor* élet-kutatását. A chemoton-világ hierarchikus és önreprodukáló szerveződése a tápanyagellátás-térbeli szerveződés-programvezérlés hármasságában nyer értelmet, ami a közgazdász szakmáját is új perspektívába állítja – és viszont. A termelési tényezők társadalmi funkciója és helyes szerveződése adja az élet gazdasági értelmét: a tápanyagellátás a (fizikai) munka világa; a tőke lényege a munkamegosztás térbeli és funkcionális megszervezése és elhatárolása a leghatékonyabb módon; a stratégiai vezérlést és a fejlődés irányát a kultúra képviseli, és az állam kényszeríti ki – mindkettő konkrét föld-területhez kötött.

Az életet veszélyezteti a chemoton-világ bármilyen diszfunkciója. Ilyen hosszú távon a kapitalizmus (nem azonos a piacgazdasággal!), amely lényegében a térbeli összefogást és lehatárolást végző tőke kóros elburjánzása. A tőke terjeszkedési kényszerét önmaga gerjeszti, és a klasszikus kapitalizmusban semmi sem áll útjában: a tápanyagellátást önmaga létrehozására koncentrálja, és legrosszabb esetben a programvezérlést is saját mechanizmusa alá rendeli – egészen addig, amíg fel nem emészti az egész szervezetet.

Az első blokk a kóros terjedési és átprogramozási kényszer világát, annak ellehetetlenülését és evolúciós átalakítási-átalakulási szükségességét tekinti át. Ennek egyik dimenziója a társadalmi-gazdasági környezet fertőződése – Galbraith professzor egyik fejezetének címét, *The Larger Dynamic*, ebben a környezetben A burjánzás rendszere-ként fordítottuk. Másik dimenziója a mesterséges környezet burjánzása és idegenné válása, amelynek szimbolikáját már csak új felfogásban érthetjük meg. Ennek sajátos aktualitása a globalizáció technológiai valósága.

A kapitalizmus burjánzó társadalmi és mesterséges rendszerének elemzésében mindenütt felbukkant a globalizáció határkö jellege – akár azért, mert minőségileg eltérő a huszadik század előző szakaszaitól, akár azért, mert működtetéséhez alapvető szemléletváltásra van szükség. Az emberi társadalom egyik legsajátosabb vonása a megértő és tudatos cselekvés. Ezért a burjánzás rendszere nem természeti automata, az ember képes beavatkozni és kontrollálni a diszfunkcionáló rendszert. Ennek menetét és kényszerét foglalják össze az első blokk további tanulmányai a globalizáció értelmezésével, a világgazdaságban és a tudományban folyó korszakváltás elemzésével, kiemelve magában a globalizációban történő változásokat.

Átmenet *Charles Kindleberger* és *Nováky Erzsébet* tanulmánya: egyfelől összefoglalják, hogy a korszakváltás során hogyan változik szemléletünk, másfelől Nováky bevezeti a korszakváltás gyakorlati átgondolását a magyar fejlődési lehetőségek egyes alternatíváival. A második blokkban a külgazdasági környezet elemzése az európaiságot járja körbe. Ebben a leginkább tanulságos talán az, hogy a politikai megosztottság vége ellenére a „Kelet-Nyugat” probléma nem szűnt meg. Úgy is lehet értelmezni a magyar stratégiai lehetőségeket, mint ahol Kelet és Nyugat hagyománya a chemoton-világ kétféle programvezérlési elvét rétegezte és olvasztotta egymásba. Az egységes illetve strukturált Európa koncepció ma is érvényes, de ehhez szükség van a 21. század „Stradivari-hegedűjére”: az EU mai vagy Ausztria történelmi kelet-politikája, csakúgy, mint a Keleti térség Európa-értelmezése ki kell, hogy fejeződjön az anyagi világban is.

A harmadik blokk átmenete *Kollár Zoltán* és *Andor László* tanulmánya körül van. A relatív periferizálódás és a fejlődési mintakeresés két oldala ugyanannak a veszélynek. Ezekben az írásokban kifejeződik a burjánzás világának másik fele: a félperiféria úgy jelenik meg, mint a tápanyagellátásra vírusrégiók élelmezésére kényszerülés veszélye. Az esettanulmányokból ugyanakkor az is kiderül, hogy a bezzegországok jelenlegi változásai már a rendszerváltozás részei.

Nem monográfia és nem kézikönyv az, amit az Olvasó a kezében tart. Közös spekulálás eredménye és további spekulálásra készlet. De azt hiszem, hogy Kozma Ferenc és az egész szerzői gárda nevében beszélhetek: „Én az olyan könyvet szeretem, amely fiadztatja s gyümölcsözteti – nem pedig kiagyalja – a tudnivalókat.” (Montaigne: A könyvekről)

Kozma Ferenc professzorral meglehetősen későn, csak valamikor a nyolcvanas évek közepén találkoztunk össze. Valamilyen rendezvényen - nem tudom már, ki rendezte és hol, hiszen ekkoriban pezsdült fel a változásokat előkészítő szellemi élet és rendezvény rendezvényt követett - ketten voltunk előadók. Hallgatva előadását és a vitában adott válaszait feltűnt a nagyon széles látóköre, kitűnő tájékozottsága, átfogó szemléletmódja, reális életszemlélete, nyugodt értékítélete, karrierizmustól, törtéteztől mentes egyénisége. A rendezvény után ott maradtunk egy rövid eszmecsere, amely után úgy éreztem, hogy nagyon értékes ismeretségre tettem szert. Később azután az MTA Jövőkutató Bizottságában rendszeresen találkoztunk, de legnagyobb sajnálatomra - az ekkoriban rendkívüli rohanó idők, majd a földrajzi távolság miatt is - kapcsolatunk nem alakulhatott "összejárós" barátsággá, de a szellemi rokonság - úgy vélem mindkét részről töretlenül fennmaradt, legalábbis erre utal egyik kéziratának dedikációja, amelyben "lelki rokonod"-ként ajánlja munkáját. Ez a munka egy számomra új Kozma Ferencet mutatott be nekem, a roppant művelt, a francia és a magyar nyelvet felsőfokon művelő, a természetet nemcsak szerető, de érző Kozma Ferencét. A kézirat Jules Renard: Histoires naturelles c könyvének mesteri fordítása volt. Nem tudom, azóta megjelent-e valahol nyilvános kiadásban, ha nem, nagy vesztesége a magyar könyvkiadásnak.

Nagy öröm és megtiszteltetés tehát számomra a felkiált lehetőség, hogy valamely megjelent munkámmal e kötetben tisztelegjek előtte hetvenedik születésnapja alkalmából.

Budapest, 2001 tavasz

Gánti Tibor

AZ ÉLET ÉS A HALÁL SZINTJEI

GÁNTI TIBOR
c. egyetemi tanár

Magyar Tudományos Akadémia
Ökológiai modellező kutató csoport

Bevezetés

A biológusok döntő többsége úgy gondolja, vagy legalábbis úgy érzi, hogy az a kérdés “mi az élet?” elvont filozófiai kérdés csupán, amelyik nem tartozik a mai biológia kutatási témái közé. Ez az álláspont nemcsak téves, de kifejezetten káros is biológia haladása szempontjából. Természetesen az élet mibenlétének kérdése filozófiai kérdés is. De ezen túlmenően természettudományos alapkérdés, amely az egzakt biológia kialakításának nélkülözhetetlen előfeltétele. E mellett ma igen fontos társadalmi kérdés is, mert számos társadalmi problémára nem adható egzakt válasz az élet mibenlétének, lényegének ismerete nélkül.

Az egzakt természettudományok kiindulási alapja rendszerint valamilyen minimálrendszer, olyan rendszer, amely az anyag fejlődésének evolúciója során a komplexitás növekedésével először képes az adott természettudományi ágra jellemző, annak lényegi és az előző szerveződési szintekhez képest új tulajdonságait mutatni. Így válnak az elemi részek az atomfizika alapjává, az elemi töltések az elektromosságtan, a molekulák a kémia alapelemeivé, az elemi cellák a kristálytan, a gének a genetika minimálrendszereivé, stb. A biológiának nem volt minimálrendszere. Pedig nyilvánvaló, hogy az anyag szerveződésének egy bizonyos pontján az anyagi rendszereknek el kellett érnie ahhoz a szinthez, ahhoz a komplexitáshoz, amelynél egyszerűbb rendszerek nem, de amelyek már mutatják a legfontosabb és általános életjelenségeket. Ilyen minimálrendszer először 1971-ben lett publikálva chemoton-modell néven (GÁNTI, 1971). Ha a modell jó és valóban a biológia minimálrendszerének a szerepét tölti be, akkor a modell organizációs módja kivétel nélkül minden élő rendszerben megtalálható kell, hogy legyen, másrészt viszont egyetlen nem élő rendszer sem szabad, hogy e szerint az organizációs mód szerint épüljön fel. Egy ilyen minimálrendszer birtokában az a

---

Részlet a szerző *Az élet általános elmélete* c. könyvéből. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2000. 183-197. old.

kérdés, hogy mi az élet, többé már nem elvont filozófiai kérdés, hanem természettudományi alapkérdés, amelyre egzakt, matematikai módszerekkel leírható, kísérletekkel ellenőrizhető választ lehet adni. Ez, és csakis ez vezethet olyan kérdések konkrét természettudományos megválaszolására, mint pl., hogy hogyan keletkezett az élet, hiszen ilyen minimálrendszer ismerete hiányában nem is lehet tudni, hogy mit is keresünk tulajdonképpen akkor, amikor az élet keletkezésének a kérdését kutatjuk. De hasonlóképpen nem válaszolható meg számos más kérdés, például az esetleges földönkívüli élet kérdése sem.

A fentiekén túlmenően magában az emberi társadalomban is számos olyan kérdés vetődik fel, amelyre nem lehet egyértelmű választ adni az élet mibenlétének ismerete nélkül. Ezek a kérdések napjainkban igen sürgető társadalmi kérdésekké váltak. Jogi szempontból ilyen például a halál időpontjának a kérdése, az u.n. túlélő szervek jogi kérdésének a megítélése, az abortusz végrehajthatóságának a kérdése, stb. Morális kérdésként jelentkezik például a mesterséges életbentartás kérdése, a szervátültetés különböző mozzanatainak (szervkivétel, szervbeültetés) kérdése, a születésszabályozás körüli kérdések. Egészségügyi problémaként vetődik fel a klinikai halál, vallási kérdésként a feltámadás kérdése, stb. E kérdéskör körül ma igen nagy a bizonytalanság, amely számos megoldhatatlan jogi, morális, egészségügyi és vallási konfliktus és vita forrása. Mindezek a kérdések megoldhatók lennének az élet mibenlétének, természetének, jellegzetességeinek egyértelmű tisztázása segítségével.

Néhány fogalom tisztázása

Mi az élet jellemző vonása? Mikor mondjuk az anyag egy darabkájáról, hogy él? - teszi fel a kérdést *Ervin Schrödinger* híressé vált, "What's Life" című könyvecskéjében. "Ha csinál valamit, mozog, anyagcsere kapcsolatban áll környezetével, s ha mindezt hosszabb időn át teszi, mint ahogyan az élettelen anyagoktól hasonló körülmények között elvárnánk" - adja meg a választ. A megállapítás valóban az élő rendszerek egyik legalapvetőbb tulajdonságát rögzíti. Valóban minden, ami él, és amíg él csinál valamit, működik. Ami nem működik, ami nem csinál semmit az nem él. Lehet élettelen (eleve élettelen), amelyik nem élt nem él és nem is fog élni. De lehet holt is, azaz olyan rendszer, amelyik korábban élt, de ezt a képességét elvesztette. Lehet életképes is, amelyikben a folyamatok jelen pillanatban nem zajlanak (mint például a fagyasztott baktériumokban vagy a beszáradt magokban), de megfelelő körülmények között a folyamatok újra indulnak, és az életre jellemző jelenségeket újra mutatják. Schrödinger jellemzése kétségkívül az élő rendszerek egyik legalapvetőbb tulajdonságát fogalmazta meg.

Azonban nemcsak az élő rendszerek csinálnak valamit, és nemcsak azok csinálnak hosszú időn át valamit. A szél például folyamatosan és esetenként hosszú időn át folyamatos munkát végez, a folyó évezredekken keresztül végzi a

maga erodáló munkáját a felszín alakítása közben. A technikában a különböző gépek, készülékek, automaták hasonlóképpen folyamatosan, hosszú időn keresztül tudnak működni. Ezen működések közös alapja az, hogy a működő rendszerek valamilyen energiatípusa magasabb és alacsonyabb potenciálú rétegei között helyezkednek el, s miközben az energia rajtuk áthalad, annak egy része munkává alakul. Mégis alapvető különbség van a munkává alakításban a szél és a folyó, illetve az ember által tervezett gépek (és az élő rendszerek) munkavégzése között. Az előbbieknél munkavégzése egy irányítatlan, ad-hoc, az adott körülmények által megszabott munkavégzés, amely a környezet véletlenszerű megváltoztatására irányul. Az utóbbiak munkavégzése irányított munkavégzés, célszerű, hasznos, valaminek az elvégzésére szolgáló, tervezett vagy legalábbis programozott munkavégzés. Az ember által alkotott gépek és készülékek az ember által kitűzött célok érdekében végzik irányított, hasznos munkájukat, az élő rendszerek saját fennmaradásuk és önreprodukciójuk érdekében. A cél és érdek szót ez utóbbi esetben természetesen nem az emberi agy által meghatározott cél, illetve érdek értelmében kell felfogni.

Ahhoz, hogy egy rendszer ne véletlenszerű, spontán, random munkát végezzen, az energia útját különböző kényszerpályák rendszerének segítségével manipulálni kell. A mechanikai gépek, automaták esetében ez a manipulálás mechanikai alkatrészek (kerekek, tengelyek, rugók, ingák, stb.) segítségével történik, az elektromos-elektronikus berendezéseknél drótok, tekercsek, egyenirányítók, kondenzátorok, stb. segítségével. Ez akkor is így van, amikor a mechanikai vagy elektromos automaták működését alapvetően kémiai energia biztosítja, mint a belsőégésű motorok, vagy a gőzgépek esetében a tüzelőanyag, hiszen azok első lépcsőben átalakulnak mechanikai energiává, melynek manipulációja a továbbiakban mechanikai úton történik. Hasonlóképpen, ha az elektromos-elektronikus berendezést egy elem vagy akkumulátor kémiai energiája hajtja, a működés első lépcsőjében ez a kémiai energia elektromos energiává alakul át, amelynek manipulációja a továbbiakban elektromos-elektronikus alkatrészekon keresztül történik.

Az élő rendszerek kémiai energiát használnak a működésükhöz. Ez a növények esetében is így van, mert a beérkező fényenergia első lépcsőben kémiai energiává alakul át. Az élőlényekben azonban a kémiai energia manipulációja kémiai úton történik csatolt reakciók hálóján keresztül. Az emberi technika által alkotott gépek, készülékek és az élő rendszerek működése között ez a legfontosabb és a legalapvetőbb különbség. Erre vezethető vissza az élőlények számos különleges tulajdonsága, mint például a spontán keletkezés, a növekedés képessége, az önreprodukció képessége, a regenerálódás képessége. Ellentétben az emberalkotta technikával, amelyben mechanikai és elektromos automaták működnek, az élő szervezetek alapműködésüket tekintve kémiai automaták (GÁNTI, 1984, 1989). Az evolúció előrehaladtával a kémiai automaták mechanizmusai elektromos és mechanikai mechanizmusokkal is kiegészültek az élővilágban, de az alapműködést

kivétel nélkül minden élőlényben a kémiai energia kémiai úton történő manipuláció biztosítja.

Miután a kémiai reakciók megfelelő sebességgel csak fluid fázisban (oldat, gáz) mehetnek végbe, ezért a kémiai automaták működéséhez az oldószer, vagyis a folyadékfázis jelenléte nélkülözhetetlen. Ezért a kémiai automatákat fluid automatáknak is nevezzük. Míg a mechanikai automaták működése az alkatrészek elhelyezkedésének szigorú geometriai rendjéhez kötött, és az elektromos automaták működése is - legalább is az alkatrészek sorrendisége tekintetében - meghatározott geometriai rendet igényel, addig a fluid automaták organizációja a geometriai elrendezéstől független. Zavartalanul működnek akkor is, ha az oldat keveredik, áramlik, ha az oldatot megcseréljük, stb. Ez az élő rendszerek számára rendkívül előnyös tulajdonságokat biztosít a mechanikai és elektromos automatákkal szemben. Ilyen előny például az önreprodukció képessége: az autokatalitikus rendszerek a kémiában közismert rendszerek. A továbbiakban tehát az élő rendszereket fluid (kémiai) automatákként fogjuk kezelni. Az evolúció magasabb fokán létrejött élő rendszerek, amelyekben mechanikai és elektromos manipuláció is folyik, szilárd alkatrészeket is alkalmaznak a mechanikai ill. elektromos folyamatok manipulációjára. Miután ezeknek a rendszereknek is kémiai úton történik az alapműködése, de szilárd, vagy legalábbis félszilárd alkatrészeket is tartalmaznak, az ilyen rendszereket lágy automataként emlegetjük.

Az élet alapegysége (minimálrendszere): a chemoton

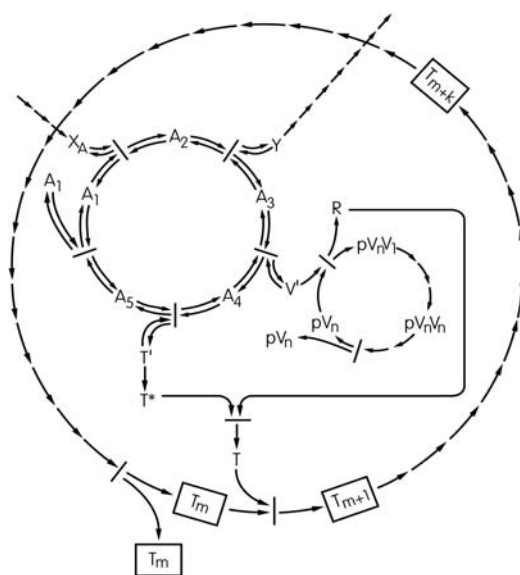
Néhány példa ismert a kémiában a fluid automaták létezésére és hasznosítására, noha ezeket nem fluid automatákként, hanem kémiai reakciórendszerekként kezelik. Ilyenek például az oszcilláló reakciók, vagy ilyenek azok a reakciórendszerek, amelyekkel a biokémiai ipar a cukorfoszfátokat előállítja. A biológia alapegységének, minimálrendszerének azonban különleges tulajdonságú kémiai automatának kell lennie. Mindenekelőtt programvezérelten kell működnie, azután teljes mivoltában önreprodukálónak kell lennie, valamint gondoskodnia kell arról, hogy mind önmaga, mind pedig az utódai elkülönüljenek a környezetüktől. Ilyen konstrukciót először *Gánti* publikált 1971-ben, majd a rendszert számos egyéb publikációban (GÁNTI 1971, 1974, 1978, 1984, 1989, 1997) továbbfejlesztette. Az ilyen típusú rendszereket chemotonoknak nevezte el.

A chemotonok három, sztöchiometriailag kényszerkapcsolt, egyenként autokatalitikus (tehát önreprodukáló) kémiai automatából állnak. Az egyik a metabolikus alrendszer, kismolekulájú vegyületek tetszőleges bonyolultságú reakcióhálózatából áll, amely a saját autokatalíziséhez szükséges anyagok termelésén kívül képes a másik két alrendszer önreprodukációjához szükséges nyersanyagok termelésére is. A másik, egy kétdimenziós folyadék természetű membránrendszer, amelyik az előző alrendszertől kapott nyersanyagok spontán felhasználásával autokatalitikus növekedésre képes. A harmadik egy

templátpolimerizációs makromolekula képzésre alkalmas reakciórendszer, amely a nyersanyagokat az első alrendszertől kapja. Ugyanakkor, miután szükséges anyagokat produkál a második alrendszer reprodukciójához is, így már önmagában, pusztán sztöchiometriai úton is képes a másik két alrendszer működésének a kontrollálására. A három alrendszer tehát sztöchiometriai kényszerkapcsolásai miatt egyetlen működő rendszerre áll össze, azaz önmagában egyik sem működőképes, viszont a hármuk kooperációjából kialakuló kémiai szuperrendszer nemcsak működő, de a szó geometriai értelmében véve is szaporodóképes.

1. ábra. A chemoton kapcsolási rajza

Három önreprodukáló kémiai alrendszert kapcsol össze sztöchiometriai kapcsolással: Az $A \rightarrow 2A$ önreprodukáló körfolyamatot, a $pV_n \rightarrow 2pV_n$ templátpolikondenzációs rendszert és a $T_m \rightarrow 2T_m$ membránképződést. A kapcsolási mód szaporodó, programvezérelt fluid automatát, úgynevezett chemontont eredményez.

A chemotonok kémiai konstrukcióját az u.n. chemoton-modell mutatja (1. ábra). A chemoton-modell a chemotonok végsőkéig leegyszerűsített formája, amely ugyan ebben a végsőkéig leegyszerűsített formában valószínűleg nem valósítható meg, de tartalmazza a nélkülözhetetlen sztöchiometriai kényszerkapcsolásokat. A benne lévő kémiai reakciólépések kinetikai elemzése révén a chemotonok működése egzakt módon számítható és számítógéppel vizsgálható. Ezek a vizsgálatok azt mutatták, hogy a chemotonok valóban úgy viselkednek, mint az élő rendszerek (BÉKÉS 1974, GÁNTI 1984, CSENDES 19.), azaz teljesítik azokat a kritériumokat, amelyek mint az összes élőben mindenkoron feltalálható

tulajdonságok az élő rendszereket életkritériumokként általánosan jellemzik (GÁNTI 1971).

A chemoton-modell egy absztrakt modell, amelyik azt mutatja meg, hogy hogyan lehet különböző autokatalitikus kémiai rendszerekből egyetlen, önreprodukáló tulajdonságú, programvezérelten működő kémiai szuperrendszert szervezni. Az, hogy absztrakt azt jelenti, hogy a benne szereplő vegyületek nem konkrét kémiai vegyületekhez vannak kötve, hanem sztöchiometriai képességekhez, vagyis ahhoz, hogy milyen, a rendszer szempontjából fontos tulajdonságú további vegyületekké tudnak átalakulni. A modellben a végsőig leegyszerűsített alrendszerei helyébe tetszőleges bonyolultságú valódi kémiai vegyületekből álló rendszerek helyettesíthetők, ha azok a modellben rögzített sztöchiometriai kapcsolatokat képesek megvalósítani. Csoportunk egy ilyen, valós vegyületeket tartalmazó, több mint száz vegyületből álló u.n. prebiológiai chemoton lehetséges variációját elkészítette, amely feltételezhető prebiológiai körülmények között rendelkezésre álló nyersanyagokból képes önreprodukáló, programvezérelten működő kémiai szuperrendszerként működni (GÁNTI 1989). A reakcióhálózat elkészítését döntő mértékben *Hidvégi Máté*, a teljes rendszer teljes sztöchiometriai összegezését pedig a körfolyamati sztöchiometria segítségével *Szathmáry Eörs* végezte el. Természetesen a fenti, általunk készített prebiológiai variáción kívül még számos egyéb prebiológiai és más biológiai variációk is elképzelhetők, sőt miután a modell semmiféle kikötést nem tartalmaz a vegyületek felépítésére vonatkozóan, amennyiben pl. az adott sztöchiometriai feltételeknek szilikátkémiai reakciók, vagy egyéb reakciók eleget tudnak tenni, úgy azokból a chemotonok ugyancsak felépíthetők. Ily módon a chemoton-modell nyitott mindenféle, nem földi típusú élő rendszer irányába is.

Miután a chemoton konstruálása alulról, azaz a kémiai reakciórendszerek irányából történt, és a három kémiai alrendszer összekapcsolásával jutott el a programvezérelt önreprodukáló kémiai szuperrendszer konstrukciójáig, továbbá a vele kapcsolatos vizsgálatok azt mutatták, hogy ez a konstrukció már képes mutatni azokat a tulajdonságokat, amelyeket az élet legáltalánosabb kritériumaiként elfogadhatunk, igen erősen valószínűsíthető, hogy ez a legegyszerűbb olyan kémiai szuperrendszer, amely az élet tulajdonságait mutatja. Ily módon a chemoton-modell, mint a legegyszerűbb olyan rendszer, amely képes az életjelenségek produkálására, feltételezhetően alkalmas a biológiai minimálrendszer szerepének a betöltésére.

Még egy dolog érdemel figyelmet a chemoton-moddal kapcsolatban. A modellben csak sztöchiometriai kapcsolatok szerepelnek, azaz a modell csak azt határozza meg, hogy milyen tulajdonságú komponensből milyen tulajdonságú komponensnek kell képződnie és milyen mennyiségben. Arra azonban nem tartalmaz semmiféle megkötést, hogy a folyamatoknak milyen sebességgel kell végbemenniük. Ennek következtében a modell érvényes akkor is, ha a reakciósebességeket kizárólag a komponensek koncentrációviszonyai szabják meg, de nem veszti érvényességét akkor sem, ha a folyamatokat katalizátorok,

vagy mint az élő rendszerek esetében, enzimek gyorsítják. Így a modell érvényessége független attól, hogy enzimek jelenlétében, vagy a nélkül mennek végbe a folyamatok. Ez különös előnyt jelenthet a biogenezis vizsgálatánál, ahol a speciális enzimek megjelenése és az azok keletkezéséhez szükséges információk kialakulása egy külön, súlyos, nagyon nehezen megoldható problémát jelent.

Élet a prokarioták szintjén

Ha az élet titkát keressük, azaz meg akarjuk állapítani, hogy mi a legalapvetőbb különbség az élő és az élettelen között, az élővilág legegyszerűbb, legprimitívebb szintjén kell vizsgálódnunk. Mai ismereteink szerint az élővilág legegyszerűbb szintjét a prokarioták képviselik. Ám a prokarioták világa is rendkívül változatos, változatosságuk évmilliárdok alatt fejlődött a mai szintre. Mégis mutatnak közös alapvető sajátosságokat, amelyek feltehetően az élő mivoltukra jellemzőek.

A jelenleg ismert és megismert legegyszerűbb prokarioták a mycoplasmák és thermoplasmák teljesen fluid szervezetek, amelyeket kétdimenziós folyadékmembrán határol. E burkolaton belül lévő rendszer minden esetben két alrendszerre bontható, egy citoplazmának nevezett részre, amelyben a metabolikus alrendszer kis molekulású vegyületeiből álló kémiai reakcióhálózat foglal helyet, amelyre jellemző, hogy működése közben termeli a saját anyagainak a reprodukciójához szükséges anyagokat, a membrán reprodukciójához szükséges anyagokat, valamint a harmadik alrendszer, az információs alrendszer anyagaihoz szükséges nyersanyagot is. Ebből egyébként következik az is, hogy a mico- és thermoplasmákban is létezik egy információs alrendszer - a genetikai állomány - amely a programkontrolláló szerepet tölti be az egész szuperrendszer számára. A mico- és thermoplasmák összetétele, struktúrája tehát teljesen megfelel a chemoton modell összetételének, alrendszerei adekvátak a chemoton-modell alrendszereivel. E szervezetekben szilárd alkatrészek nincsenek, minden fluid, oldott állapotban van, a rendszert határoló membrán kétdimenziós folyadék természetű, így ez is teljesen megfelel a chemoton-modell előírásainak.

A prokarioták világa rendkívüli változatosságokat mutat. A kénbaktériumoktól a metánbaktériumokig, az anaeroboktól az aerobokig, a fermentatívoktól a lebontókig nagyon sokféle anyagcsere típus található bennük. De ezen túlmenően alakilag is rendkívül változatosak, az alaktalantól a gömbszerűig, a pálcika alakútól a spirál vagy fonal alakúig, a mozdulatlantól a csillók segítségével rohanóig nagyon sokféle típusuk ismeretes. Vannak köztük csak membránnal határoltak, sejtfallal burkoltak, vagy akár a sejtfalon kívüli nyálka burokkal körülvettek is. Az előbb említett hármas felépítés mégis mindegyikben megtalálható, csak ezekhez az idők folyamán az evolúciós fejlődés során egyéb járulékos részek, vagy alrendszerek csatlakoztak anélkül, hogy a prokarioták eme három alrendszerből álló alapját megbontották, vagy megzavarták volna.

A chemoton-modell tehát adekvát absztrakt modellje a prokariota élő rendszereknek. Prokariota szinten elmondható, hogy az él és csak az él, ami a chemoton-modellben rögzített sztöchiometriai organizáció lényegi tulajdonságait birtokolja. Mert igaz ugyan, hogy a külső körülmények függvényében nagyon sokféle anyagcsere változatuk ismeretes, amelyek a legellentmondásosabb körülmények között lehetővé teszik működésüket, de mindegyikükre jellemző, hogy az anyagcsere hálózatuk autokatalitikus, azaz önreprodukáló tulajdonságú, ezen túlmenően szolgáltatja a nyersanyagokat mind a membránképződéshez, mind az információs alrendszerükhöz (genetikai állományukhoz). Ugyancsak igaz, hogy mind a rendszert burkoló membrán, mind pedig az információs alrendszerük (genetikai állományuk) ugyancsak autokatalitikus, önreprodukáló tulajdonságú. És végül igaz az is, hogy összehangolt működésük révén alkotnak egy kémiai szuperrendszert, amelyben az összehangolt működést elsődlegesen és alapvetően e három különböző alrendszer közötti kémiai, sztöchiometriai kapcsolatok biztosítják. E sztöchiometriai kapcsolatokra épül rá minden egyéb, pl. a kémiai kinetikai kapcsolat is.

Az élet jelenlétéhez (prokariota szinten) e három alrendszer együttes jelenléte és együttműködése nélkülözhetetlen. Bármelyik hiányzik is, vagy bármelyiket eltávolítjuk, a rendszer megszűnik élőnek lenni. A vírusok esetében például jelen van az információs alrendszer; egyes, komplikáltabb vírusok esetében esetleg még burkoló membrán is lehet jelen, de hiányzik belőlük a metabolikus alrendszer, ezért működésre képtelenek, nem növekednek, és nem szaporodnak, csak a sejtbe bejutva, az élő sejtet kényszerítik arra, hogy őket gyártsa. Hasonlóképpen elő lehet állítani a prokariotákból u.n. lizátumokat, vagyis olyan masszát, amelyben a sejteket határoló membránok tönkrementek. Ezeket a lizátumokat fel lehet használni különböző biokémiai szintézisek elvégzésére, hiszen bennük még a metabolikus reakcióhálózat időlegesen működőképes lehet, de ezek már nem élő rendszerek, nincs meg bennük a hármas egység, nem képesek növekedésre és szaporodásra, nem programvezérelten, hanem csak a pusztá kémiai törvényeknek megfelelően működnek.

A chemoton-modell alapján tehát prokariota szinten egyértelműen elkülöníthetők az élő és élettelen rendszerek egymástól, azt mondhatjuk, hogy élő az a kémiai szuperrendszer, amelyik legalább három autokatalitikus alrendszerből áll oly módon, hogy azok működése kémiaiilag összekapcsolt és ily módon egyetlen szuperrendszerként működnek. E három alrendszer a tápanyag ellátást biztosító és feldolgozó metabolikus alrendszer, a térbeli összetartást biztosító - prokariota szinten - membránrendszer és a programvezérelt működést biztosító információs alrendszer. E három rendszer nélkülözhetetlen, de ehhez tetszőleges egyéb rendszerek csatlakoztathatók, amelyek azonban már nem magához az élethez, csak az adott körülmények között lévő élethez nélkülözhetetlenek.

Élet a soksejtű állatok szintjén

Legalább kétféle, egymástól különböző élet létezik. Szeretném megismételni és kihangsúlyozni, hogy legalább kétféle egymástól különböző élet létezik. Ezt azért kell ilyen erőteljesen hangsúlyozni, mert ez az állítás nem hipotézis, hanem a biológia és orvostudomány mindennapi tapasztalata. Ugyanakkor a szerző tudomása szerint rajta kívül senki nem hangsúlyozta ezt ki és ezért a kétféle élet fogalma kaotikus zavarban keveredik mind a tudományos, mind a mindennapi élet alkalmazásában. A mindennapi tapasztalat pedig az, hogy az állat halála után szervei, szövetei, sejtjei tovább élnek. Ezért lehet túlélő szervekről beszélni, ezért lehet a halott egyed szerveit élő egyedekbe átültetni, ezért lehet szövettényészeteket és sejttényészeteket készíteni. Ám miután a halál nem más, mint az élet irreverzibilis megszűnése, ebből logikusan következik, hogy az állat élete és sejtjeinek, szöveteinek az élete nem ugyanaz az élet.

A kétféle élet, azaz a sejtek élete és az állat élete konstrukcionálisan is különbözik egymástól. A prokariota szintű élet olyan rendszerek tulajdonsága, amelyek kémiai reakciókból szerveződtek egységes egésszé. Az állati élet olyan élet, amelyekben prokariota élőlények szerveződnek funkcionálisan olyan egységekké, amely egység maga, a szervezettségnek eme magasabb szintjén szintén rendelkezik, mint egység azzal a tulajdonsággal, hogy ő él. Ám ebben a magasabb szintű szerveződésben már nemcsak a kémiai folyamatok szerepelnek közvetlen alkotóelemekként, ez a rendszer már nem tisztán kémiai úton manipulálja a kémiai energiát, itt az energia manipulációja a kémiai manipuláción túlmenően mechanikai manipulációval és elektromos manipulációval egyaránt történik.

Meg kell állapítani, hogy mind a prokariota, mind az állati szinten az élet maga mindig egy egységrendszer tulajdonsága, azaz sem a prokariótát mint élő, sem az állatot mint élő nem lehet két olyan részre vágni, amelyben mindkét fél élő marad. A látszólagos kivételek (pl. gyűrűsférgek) értelmezhetők.

Talán első szintű, vagy első fajú (primer) életnek nevezhetjük a prokariota szintű életet, amelynek az organizációját a chemoton-moddal jellemeztük és másod szintű vagy másod fajú (szekunder) életnek nevezhetjük az állatvilág egyedeinek a sajátos életét, amely első szintű élő egyedek kooperációjának az eredményeként jött létre. Érdekes, hogy erre a szekunder életre is jellemző az a hármas felépítés, amelyet a chemoton-modell definiál: azaz minden élő állati egyedben megtalálható a geometriai struktúrát biztosító alrendszer (hámszövetek, támrendszer), a működést és anyagellátást biztosító alrendszer (emésztőrendszer, kiválasztó szervek, vérkeringés), valamint a folyamatok összehangolt működését biztosító információs és kontrolláló rendszer, amely az állatok esetén az idegrendszerrel azonos. Természetesen, miként a prokariotáknál is, a hármas alrendszer mellé számos járulékos szerv, alrendszer csatlakozhat a különböző feladatok ellátására. Úgy tűnik tehát, hogy az élet mint jelenség az állati szinten is ehhez a hármas felépítéshez kötött; és hogy a chemoton-modellben rögzített

hármás felépítés, amely ott az életnek nevezett jelenséget produkálja, a szerveződésnek ezen a magasabb szintjén, a soksejtű állatok szintjén, ha funkcionálisan megjelenik, olyan tulajdonságot hoz létre, amelyet a legkülönbözőbb emberi nyelvek az évezredek során minden nyelven az “élet” szóval jellemeztek.

Minden élő állati egyed életének minden pillanatában kétféle életet mutat. Sejtjeinek a primer életét és saját szervezetének a szekunder életét. A szekunder élet az állat élete. A petesejt bár tartalmazza az állat szervezetére vonatkozó genetikai információkat, a szekunder élet jelenségeit nem mutatja, ezért az állat élete nem a petesejttel, mégcsak nem is a megtermékenyítéssel keletkezik, hanem az embrió fejlődésének azon fokán jelenik meg, amikor a kontrolláló rendszer - azaz az idegrendszer - elkezdi irányítani a másik két alrendszer működését. Hasonlóképpen az állat élete akkor szűnik meg, amikor a kontrolláló alrendszer működése irreverzibilisen megszűnik irányítani a másik két alrendszer működését. Ezek alapján tehát jogos az az orvosi gyakorlat, amely a halál beálltát az idegrendszer (agy) működésének az irreverzibilis leállításához köti. De nem fogadható el az a szemlélet, amely a megtermékenyített petesejtet élő embernek tekinti. Az emberi élet is akkor kezdődik, amikor az emberi embrió fejlődése elér arra a szintre, hogy az embrió sejtjeinek a működését az embrió idegrendszere kezdi irányítani. A mesterséges megtermékenyítést végző laboratóriumoknak az a gyakorlata, hogy a beültetésre nem került, tárolt, megtermékenyített petesejteket időnként kiselejtezik, nem jelent tömeggyilkosságot.

Közte és túl

A prokarioták és a soksejtű állatok csak egy részét alkotják az élővilágnak. A kettő között helyezkedik el az élővilág tekintélyes része: az eukariota sejtek rendkívül változatos világa, a gombák sokfélesége és a teljes növényvilág. Az élővilágnak ez a része az élet mibenléte szempontjából a mai napig nem lett szisztematikusan végigvizsgálva. Ám bizonyos általános következtetések az eddigi ismeretek alapján így is levonhatók.

Az eukariota sejtek organizációja teljes összhangban van a chemoton-moddal. Nem jelent problémát az sem, hogy az információs alrendszere, azaz a genetikai állománya külön burokkal körbevett, geometriailag elkülönülő egységben sűrűsödik, mert a chemoton-modell nem tartalmaz előírásokat a geometriai strukturálódásra vonatkozóan, csak a sztöchiometriai organizációt írja elő. Ez pedig az eukariota sejtek esetében ugyanúgy érvényes, mint a prokariotáknál. Némi problémát jelenthet a különböző, saját információs alrendszerrel is rendelkező sejt szervecskék jelenléte (mitokondriumok, kloroplasztok). Ezek azonban az endoszinbionta teória alkalmazásával jól értelmezhetők. Úgy tűnik, hogy az eukariota sejtek esetében nem jelenik meg valamiféle, a primer élettől

elkülönült szekunder élet, amely megszüntethető lenne úgy, hogy a primer élet továbbra is sértetlen marad.

Érdekes a helyzet a soksejtűek, azaz a gombák és a növények esetében. Ezeknél két alrendszer található. Az egyik a térbeli struktúrát biztosító alrendszer, a másik a metabolikus alrendszer, a kettő közötti kapcsolat sztoichiometriai vonatkozásokban megfelel a chemoton-modell előírásainak. Minthogy ezeknél az élő rendszereknél a rendszer elemei már nem közvetlenül a kémiai reakciók, hanem éppúgy, mint a soksejtű állatoknál saját élettel rendelkező sejtek, várható lenne egy szekunder, másodlagos élet megjelenése ugyanúgy, mint az állatok esetében. Ezzel szemben a tapasztalat azt mondja, hogy ilyen élet nem létezik, a növényt nem lehet olyan értelemben megölni, mint az állatot. Míg az állatok nem vágathatók két vagy több részre úgy, hogy mindegyik rész élő maradjon, a növényeknél ez elterjedt jelenség és ezt az u.n. vegetatív szaporodást (szaporítást) a mezőgazdaság időtlen idők óta tudatosan alkalmazza is. Mindez annak a következménye, hogy sem a gombák, sem a növények soksejtű rendszerében nem alakult ki egy olyan információs alrendszer, amely a genetikai állomány fölötti szerveződési szinten információs feladatokat tudna megoldani és vezérelné a rendszer működését sejt fölötti szinten. A gombákra és növényekre vonatkozó információk mind a sejtek DNS-ében tárolódnak és a fölöttük lévő szerveződési szinten nem alakult ki egy újabb információs alrendszer. Ezért a növényi élet és a gombák élete tulajdonképpen nem más, mint sejtek primer életének a szabályozott kollaborációja. Az ősi emberi tapasztalat megfelel ennek a ténynek: míg a különböző nyelvek egyértelműen beszélnek az állatok megöléséről, addig e nyelvek nem beszélnek arról, hogy valaki egy növényt vagy egy gombát megölne. Hasonlóképpen egyes keleti vallások igen vigyáznak az állatok életére, de semmiféle tiltást vagy előírást nem tartalmaznak a növények életének a védelmében.

És mi van az állati élet szerveződésén túli szinten? Végso soron, ahogy az eukariota sejtek, mint élő egyedek elemei lehetnek egy magasabb szintű szerveződésnek, a soksejtű szervezetnek, éppen úgy a soksejtű szervezetek élő egyedei között is kialakulhat kooperáció, funkcionális szerveződés. Ilyen módon az evolúciós szerveződés egy új, még magasabb szintjén ismét önálló rendszerek jöhetnek létre. Ezeknek a rendszereknek az elemei a soksejtű egyedek.

Az evolúció elindult ezen az úton. Első kísérletként talán a családot hozta létre, majd megszülettek a különböző állatok csoportosulásai, a csordák, csapatok, hordák. Legmagasabb szintre e szerveződés talán a rovarársadalmakban jutott. Egy hangyaboly vagy egy termesztár a szerveződésnek olyan magas szintjét mutatja, hogy benne megjelenik e szerveződési szint saját anyagcseréje, az egyedek táplálékot hordanak a bolyba, ott esetleg gombákat tenyésztenek vagy levéltetveket, a hulladékanyagot kihordják a bolyból, stb. Mindez a szerveződésnek ezen a szintjén is anyagcserének felel meg. Hasonlóképpen megvan a térbeli lehatárolódás is, a hangyaállamok, termeszek jól meghatározott territóriummal rendelkeznek. Azt kell tehát mondani, hogy a chemoton

organizációjára jellemző három alrendszer közül kettő ezekben a rendszerekben megtalálható. Hogy van-e bennük külön információtároló és kontrolláló alrendszer, az kérdéses. A nyelv mindenesetre beszél a hangyaboly vagy a termesztár életéről. Ez persze nem bizonyíték arra, hogy itt valamiféle terciér életforma jelenne meg a szekunder életforma fölött.

Az ember megjelenésével azonban kialakultak olyan rendszerek, amelyekben a hármas alrendszerű felépítés egyértelműen megtalálható. Ezek a történelem során létrejött államok. Metabolizmusukat az ipar, mezőgazdaság, szállítás, kereskedelem alkotja, jól meghatározott határokkal rendelkeznek, amelyet ugyancsak érzékenyen véd minden állam. És itt az sem vitatható, hogy az információtároló és kontrolláló alrendszer is megjelent, hiszen a törvénykezés és a hozzá kapcsolódó végrehajtó rendszerek egyértelműen ezt a célt szolgálják. Lehetséges, hogy az emberi államok létrejötte nem más, mint az evolúció recens kísérlete egy soksejtűekből, mint elemekből álló, hármas szinten élő, azaz primer, szekunder és terciér étellel egyszerre rendelkező élő rendszer létrehozására? Ki tudja?

Irodalom

BÉKÉS F., Simulation of Kinetics of Proliferating Chemical Systems. *BioSystems*, 7. 189, 1975

CSENDES T., A Simulation Study on The Chemoton. *Kybernetes*, 13. 79, 1984

GÁNTI T., *Az élet princípiuma. [The Principle of Life]* Gondolat, 1971, 1978; Kriterion, 1979; OMIKK, 1983; Wiezda Powszechna, 1986, in Polish; OMIKK, 1987 in English

GÁNTI T., Organization of chemical reactions into dividing and metabolizing units: The Chemotons. *BioSystems*, 7. 15-21, 1975

GÁNTI T., *Chemoton elmélet. I. A fluid automaták elméleti alapjai. [The Chemoton Theory vol.I. The Theoretical Fundaments of Fluid Automata]* OMIKK, 1984

GÁNTI T., *Chemoton elmélet. II. Az élő rendszerek elmélete. [The Chemoton Theory vol. II. The Theory of Living Systems]* OMIKK, 1989

GÁNTI T., Biogenesis Itself. *J. theor.Biol.* 187, 583-593, 1997

MAYNARD SMITH, J., E. SZATHMÁRY, *The Major Transitions in Evolution*. Freeman, 1995

Your more than pleasant invitation for the birthday celebration for Professor Kozma has just today come to hand. I would like to send you something for this more than impressive occasion – to reproduce two chapters from “The World Economy Since the Wars”, I am both pleased and honored to agree. I hope you will give everyone attending my warm greetings, and especially to the distinguished professor honored on this occasion. It would have been a special privilege to be able to add a word from Professor Wassily Leontief, were he still with us.

Cambridge, September 19, 2000

Yours faithfully,

John Kenneth Galbraith

A BURJÁNZÁS RENDSZERE

JOHN KENNETH GALBRAITH

Professor Emeritus

Harvard University, Cambridge, Massachusetts

Amit manapság kapitalizmusnak vagy talán még pontosabban ipari kapitalizmusnak nevezünk, a 18. század végén bontakozott ki egy olyan világban, amelyet korábban évszázadokon keresztül feudális mezőgazdálkodás, gazdaságpolitikai szemszögből pedig a nagykereskedők hatalma jellemzett. Az általuk beszerzett, és értékesített termékek alacsony hozzáadott értéket képviseltek – szövet, ruházat és fűszerek a legközismertebb példák.

Habár a téma máig vitatott, az ez után megjelenő gazdasági rendszer jelentős mértékben a technológiai fejlődés szülötte. Ebből erednek a változások. Az új termelési módszerek különösen a textiliparba törtek be. Az ágazat jelentősége abból fakadt, hogy – az élelmiszer és a biztos fedél után- a ruházat az, aminek az ember időjárástól függetlenül folyamatosan szükségét látja. Ennek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, hogy még napjainkban is gyakrabban használt fokmérője a társadalmi helyzetnek a ruházatkódás, mint akár az intelligencia vagy a műveltség.

A textilipar gépiesítését segítette a víz és a gőz, mint energiaforrások kihasználása. Ezek hajtották a szövőszéket, a vetélőt és a vaskohót, melyek a döntő fontosságú nyersanyagokat szolgáltatották a gépeknek. Megjelent az igény a vasútra és a vízi szállításra, új iparágak születtek.

A kapitalizmus feltűnő és elfogadott vonásaként a hatalommal a gyár- és géptulajdonosok, valamint a nagy tőkével rendelkezők lettek felruházva. A feudális és még mindig nagyon befolyásos nagybirtokosok hatalmukat a föld tulajdonjogára alapozták. A távoli Indiákkal, Kínával és Amerikával kereskedők és a korábbi nagy kereskedőtársaságok tagjai pedig kiemelt szerepüket hajóiknak és az általuk szolgáltatott pénz mennyiségének köszönhették. Mindazonáltal volt valami, ami láthatólag megkülönböztette tőkés osztályt. Az ősi földbirtokos osztállyal és a kalmárokkal szemben ők újak voltak a színen: gazdaságilag elkötelezetteknek, a társadalmi problémák iránt azonban közömbösekként bizonyultak. Felmerült a

---

Az alábbi fejezetek John Kenneth Galbraith, *A Journey Through Economic Time: a Firsthand View* c. könyvéből valók (1994). Későbbi kiadása *The World Economy Since the Wars – a Personal View* címmel jelent meg. Újraközlés a Houghton Mifflin Company engedélyével. Minden jog fenntartva.

kérdés, hogy ilyen személyek hogyan érdemelhették ki alacsony társadalmi rangjukat. A közvélekedéssel szemben ez a hagyományosan gazdag rétegek ellenszenves magatartásának is tulajdonítható.

Volt még valami furcsán egyértelmű és feltűnő ezekben a változásokban: a gyártulajdonosok emberek tömegeit lettek képesek mozgósítani és közvetlen irányítás alá vonni. Ugyan a nagy földesúr is ugyanolyan erős hatalommal rendelkezett elszórt paraszti bázisa felett, mint a legnagyobb ipari tőkések a gépek mellett koncentrált proletárok felett, csak hogy ez az ellenőrzés kevésbé volt látható. A földeken robotoló emberektől inkább tradicionális szolgáltatásokat várt el, nem kézzelfogható pénzügyi visszajelzést.

A 18. században Angliában és Dél-Skóciában kibontakozó ipari kapitalizmus olyan dinamizmust hozott magával, amely a mai napig sem veszítette el erejét. Az elkövetkező évszázadban az új rendszer Nagy-Britanniából kilépve gyökeret vert a német államokban, Franciaországban, egy korlátozottabb formában elterjedt Skandináviában és Olaszországban, és átszelve az Atlanti-óceánt uralkodóvá vált az USA-ban is. Az új amerikai „rabló bárók” (robber barons), ahogy „kedvesen” nevezték őket, elsősorban New York City-ben telepedtek meg és nem voltak komoly versenyben a földbirtokos arisztokráciával. Ők az 1880-as és 90-es évek kapitalista aranykorának legismertebb megtestesítői.

A folyamat nem állt le. A huszadik század kezdetére az új rendszer első jelei megmutatkoztak Oroszországban, ahol a feudális hatalom a legellenállóbbnak bizonyult. És kapitalizmus, gyakran a helyi feudális hatalommal versenyezve, kezdte bontogatni a szárnyát Japánban. Napjainkban Dél-Korea, Tajvan, Hong Kong, Szingapúr, Tájféld, Malajzia, a szárazföldi Kína és valószínűleg India a terjeszkedés állomásai.

Ahogy az még a rendszer kezdetekor Nagy-Britanniában is volt, a fejlődés részben azon egyszerű, világos tényből ered, hogy a kapitalista szervezet által a javak és olyan jól szervezett szolgáltatások, mint a szállítás, a kommunikáció és az elektromosság, sokkal nagyobb bőségben, jelentősen olcsóbban és az emberi erőforrás legtakarékosabb kihasználásával váltak szállíthatóvá. Másrészt a fejlődés részben az ipari termelés alapvető dinamikájára is visszavezethető.

Kezdetben a régebbi, tapasztaltabb, jobban szervezett, jobban tőkésedett nemzetek előnyt élveztek. A 19. században Németország és később az USA védelmet keresett Nagy-Britannia hatékonyabban előállított termékei elől. (Ez volt az ún. nevelővámok alkalmazása: a törékeny fiatal ipar védelmet követelt a stabil és tapasztalt idősebb versenytárssal szemben.) De a kapitalizmus dinamikus és élő szervezetében a későn jövők határozott előnye hamarosan egyértelművé vált. A régi ipari országok vállalati menedzsmentje egyes kivételektől eltekintve önelégültté és bürokratikusá vált, míg ugyanez a réteg a fiatalabb ipari országokban buzgóknak, energikusnak és takarékosnak bizonyult. Olyan előnyök ezek, amelyeket a régiek, nem megfelelő módon, vonakodva ismertek csak be.

A munkaerő-kínálat kérdése akkoriban, ahogyan manapság is, még fontosabbnak bizonyult. A gyárakba és más vállalkozásokba a feudális és paraszti mezőgazdálkodásban tapasztalható nagyobb szűkölködés elől menekülést remélő dolgozók özönlöttek. Számukra a városi dolgozó szerény, sokszor sovány életszínvonala, valamint a város új társadalmi légköre elég vonzónak tűnt ahhoz a vidéki nyomorhoz, elnyomáshoz és társadalmi elszigeteltséghez képest, amiből érkeztek. (Kevés dolog van a közvéleményben úgy felnagyítva, mint a vidéki friss levegő előnye.) A burjánzás-kényszerű kapitalizmusban az alapiparágak kíméletlenül az új, buzgó és gazdaságos munkaerőhöz telepednek, és, ahogy erre a későbbiekben rájöttek, a régi országban csak akkor tarthatóak vissza, ha a munkaerő állományt belsőleg szervezik újjá. (Ahogy ez megtörtént a hegyekben lakó szegény fehérekkel és a déli feketékkel az USA-ban, vagy, különösen Európában, külföldi országokból toborzott munkaerővel.)

Az újonnan jött országok előnye a munkaerő vonatkozásában ezután is megmarad, míg a régi ipari államokban a gazdasági szemlélet alkalmazkodik. A korábbi érvek az ún. csecsemőiparágak védelmére átalakulnak piacbiztosító elméletekké a régi és elavult szektoroknak az alacsony bérekkel termelő jövevényekkel szembeni bebástyázásának érdekében.

Van még a kapitalizmusnak egy további kíméletlen, rosszindulatú burjánzása. Ez az állammal való kapcsolata. Egyértelműen ez váltotta ki a rendszerről kialakult viták és ellentétek messze legnagyobb részét.

A feudális rendszer legnagyobb hűbérurái valójában az uralkodók voltak. A királyoknak és a báróknak bőségesen volt vitájuk egymással, hol valós indokkal, hol csak szórakozásképpen, de soha nem kérdőjelezték meg egymás politikai tisztességét. Azt természetesnek vették. A kereskedők, akik hatalmukat és fennhatóságukat a feudális rendszer alatt nyerték el, általában az államot saját céljaik eszközeként használták fel. Az állam monopóliumi jogokat adományozott. A versenyt, nagyrészt a nemzetközi kereskedelem tekintetében, erősen szabályozták. Mindezt a társadalomtörténészek által merkantilizmusnak nevezett szabályozói szerkezetet az új kapitalisták se nem igényelték, se nem akarták. Ezért is támadta *Adam Smith*, az új rendszer szószólója olyan erőteljesen és sikeresen. Ettől az időponttól fogva alakult ki, főleg az angol nyelvű területeken, az a meggyőződés, hogy az állam és a gazdaság természeténél fogva hadilábon áll egymással.

Különbségek itt is vannak. Japánban és Németországban, a modern idők két legsikeresebb ipari országában, a kormány és az államigazgatás jóindulatú, sőt létfontosságú támogatást nyújt a magánszektornak, tehát a kapitalizmusnak. Máshol, különösen az USA-ban és Nagy-Britanniában, a kormányokat elvileg a magánvállalkozás természetes ellenségének tekintik; persze sok kivétellel találkozunk itt is. Azonban az idők során minden országban nagymértékben

átértékelődött a viszony állam és gazdaság között, és ez nagyban járult hozzá a kapitalizmus dinamizmusához. Mindez a könyvem egyik fő témája.

A tradicionális iparágak elköltözése a régi országokból az újakba természetesen nem hagyja gazdaságilag eltörpülni az előbbieket; más gazdasági tevékenységek életre kelnek, és virágozni kezdenek. Folyamatos előny tapasztalható az innovatív csúcstechnológiákban. És miután az emberek el vannak látva az alapvető fogyasztási cikkekkel, a szórakozás és a vizuális élvezetek felé fordulnak. A valóság azonban az, hogy az utóbbiak – jobb design, fejlettebb építészet, színházi és televíziós produkciók, divat, művészetek, szellemi vetélkedők – politikai gazdaságtana alapvetően eltér az acél- vagy autógyártás lényegétől. Ezt a tényt az uralkodó közgazdaságtan nem érti – ismét a történelmi és hagyományos szemlélethez kell fordulnunk. Az acélkohók jelentették a kezdetet; ezért tűnnek termékeikkel együtt gazdasági életünk szilárd alapjainak.

A kapitalizmus egy további dinamikus jellemzője a gazdasági növekedés. A modern időkben tehát a termékek és szolgáltatások össztermelésében statisztikailag kifejezett növekmény vált a gazdasági teljesítmény elfogadott fokmérőjévé. A feltételezések szerint erre a gazdaságnak, mint egy egészséges kamasznak, veleszületett elkötelezettsége van. „A következő negyedévben 4,1%-os növekedést várunk.” Napjaink egyetlen más statisztikai adatának sincs ehhez fogható, mindent elsöprő tekintélye. Közgazdászoknak és sokan másoknak is a gazdasági növekedés maga a modern kapitalizmus.

A gazdasági növekedés, illetve rendkívüli társadalmi és politikai hatásai nagyon lényegesek. Fontos itt megjegyezni hihetetlen megbízhatatlanságát is. Ennek két vetülete van.

Először is a kapitalizmus magában hordozza a súlyos instabilitás tendenciáját. A rendszerbe visszatérő eseményként bele van kódolva a pusztítás. A növekedés lelassul, teret ad a teljes hanyatlásnak. Bizalom és kényelem helyébe félelem és nyomasztó gondok lépnek. Ez már régóta így van, de időközönként elfeledkezünk róla. Az USA-ban a múlt században az ilyen időszakokat válságnak vagy pániknak nevezték. Hamar rájöttek, hogy e kifejezések időközben azonosultak a félelem tudatával és ellentétesen hatnak vissza az üzleti morálra, ezért ekkor a sokkal finomabb depresszió kifejezéshez nyúltak. „Ez nem pánik, csak gazdasági depresszió”. Aztán a harmincas évek zord tapasztalatai a kifejezésnek mélyen ellenséges mellékértelmet adtak, és egy kevésbé zavaró definíció kereséséből jött a recesszió. „Ez nem depresszió, csak recesszió.” Ahogy aztán a recesszió is megalapozta saját negatív melléköngéjét, megpróbálták helyettesíteni a „növekedési kiigazítással”. De nevezzük bárminek is, depressziónak, recessziónak, növekedési kiigazításnak, vagy napjaink legkeservesebb kifejezésével élve, „hosszantartó, nem kielégítő foglalkoztatottsági egyensúly”-nak, ezek és okaik

mélyen meghatározzák a modern gazdaságnak a világban elfoglalt helyéről alkotott bármilyen képét.

Másodsorban, Földünk jelentős részén nem beszélhetünk észrevehető gazdasági növekedésről, vagy a hanyatló életszínvonal mindennaposnak számít. Ez igaz Afrika nagy részére, Közép- és részben Dél-Amerikára és Ázsia bizonyos részeire. Az általános közgazdasági elemzés számára távoli világ ez, de ha az emberi értékek és az emberi szenvedés is értékrendszerünk részét képezik, figyelmünk középpontjába kell állítanunk ezeket a térségeket. A modern gazdasági élet sikereit kötelességünk kudarcai tükrében vizsgálni. Könyvem lapjain törekedtem ennek tudatos figyelembevételére.

Korábban a közgazdasági tankönyvek hagyományosan egy vagy több, az alternatív gazdasági rendszerekkel foglalkozó fejezettel zárultak. Itt a figyelem középpontjában a mindent átfogó szocializmus – amit legtöbbször kommunizmusnak neveztek – tervutasításos gazdasági rendszere állt, melyben minden termelési erőforrás az állam, vagy előnyösebb megfogalmazásban, a nép tulajdonában áll. A termelés tekintetében az államé volt a kezdeményező szerep és a teljes döntési jogkör.

E könyv írásának idején ezeket a fejezeteket mindenfajta cél vagy kényszer nélkül elhagyták. Napjaink, de talán minden idők legnagyobb gazdasági rendszerváltásaként a szocializmus mint alternatív rendszer Kuba, Észak-Korea és még talán Kína távoli és kiismerhetetlen világába szorult vissza. Akármilyen szemszögből nézzük is a huszadik századi világ gazdaságát, ez egy óriási váltás a gazdaságtörténetben. Ezért ez a könyv is igyekszik ezt szem előtt tartani.

Mindenesetre nem szabad szélsőséges vizekre eveznünk nézeteink formálásakor. Az elmúlt években, nem kevés mértékben a fent említett kommunizmus bukása következtében, az egykor sokakban félelmet keltő *Karl Marx* neve megvetés tárgya lett. Nem lenne szerencsés, ha ez a folyamat túl messzire menne. Jórészt Marxnak köszönhetjük a gazdasági determinizmus fogalmát, mely megvilágította a gazdasági erőknek az ember történetének alakulásában játszott fontos és sokszor döntő szerepét. Igaz volt az elmélet másfél századdal ezelőtt, Marx gondolatvilágának és rendszerének formálódása idején; és nem kevésbé igaz ma is. Kutató közgazdászok által elhanyagolt területekre hívja fel figyelmünket akkor, amikor rámutat arra a tényre, hogy modern történelmünket nem írhatjuk le csupán gazdasági adatokra támaszkodva, de ugyanígy nem is érthetjük meg fejlődését az azt formáló és irányító gazdasági környezet ismerete nélkül. Az évek során, és e könyv lapjain is ezért annak bemutatására törekedtem, hogy miként hatott és egyben határozta meg a közgazdaságtan és a gazdaság fejlődése a nagyobb társadalmi, politikai és katonai történéseket.

AZ UTOLSÓ FEJEZET

Utazásom végére értem. Mai világunkban már semmi sem fehér vagy fekete. Az egész bolygóra kiterjedő konfrontáció kapitalizmus és kommunizmus között már a múlté. Elég újra felidézni a Dulles és Kennedy adminisztrációk éveit, hogy megértsük, micsoda veszélytől is menekült meg világunk. Hány és hány ember köszönhetette akkoriban magas beosztását az USA-ban és a SZU-ban is a kölcsönös és átfogó önmegsemmisítésről alkotott "kifinomult" nézeteinek!

Talán elfelejtettük, hogy Eisenhower és Kennedy elnökségek alatt emberek bombákat és atombunkereket építettek, így készülve a Végző Pusztulás napjára? Amikor egyszer Kennedy elnök kikérte véleményemet, segítettem megvétőzni azt a kis képes kiadványt, amely leírta a hátsókerti bunker építésének menetét, és egy kedves amerikai családot ábrázolt, amint a nukleáris veszélytől épp menekülni próbál hajójával. A háromemeletes bérházban vagy magas házakban lakóknak úgysem lett volna hasonló lehetősége!

A kilencvenes évek közepének Kelet-Európájában és a SZU utódállamaiban még mindig folyamatosan jelen van a rettegés az elszegényedéstől és a politikai zűrzavartól. Ez az elkövetkező években helyi szinten és a világ többi részén is veszélyeztetheti a békét. Manapság a béke a szegény országokban inkább kivétel, mint szabályt jelent. És itt álljunk meg egy percre.

A kontraszt a szerencsés és kevésbé szerencsés nemzetek között napjaink világának meghatározó ténye. Erről a problémáról egyre többet beszélünk, különösen a gazdagoktól a szegények felé irányuló segélyek esetében. A múltban a segélyek, különösen melyek az USA-ból indultak, részben a Hidegháború következményei voltak. Az eltökéltek és a paranoiások nem túl hízelgő szövetségének gyermekeiként jöttek létre: azok, akik komoly szükségét érezték a szegények felkarolásának, komoly támogatókra találtak a szovjet befolyás kiterjesztése ellen küzdő, és a segélyben is ilyen eszközt látó csoportokban.

Ma már azonban e szövetségnek vége. A szegények segélyezése napjainkra csupán elvi és lelkiismereti kérdéssé vált. Mindez megkérdőjelezi a megelégedettség kispolgári kultúráját, és felveti a keményebb adózás szükségességét – egy téma, melyre rögtön rátérek.

Néhány, már említett szerencsés ország (Tajvan, Korea, Szingapúr, Tájöld, Malajzia, Indonézia, India jelentős mértékben és bizonyos mértékben Kína) maga mögött tudta hagyni a múlt sivár szegénységét. Mások – különösen az afrikai országok – kilátásai a zordtól a megdőbbentőig terjednek. Nagy szükség van a jóakarató emberek részéről a folyamatos nyomásgyakorlásra, hogy a segélyezés – különös tekintettel az oktatásra és az emberi tőke fejlesztésre – folytatódjon. A kommunizmus fenyegető árnya nélkül mindez nehéz lesz.

Ugyanakkor a Hidegháború egyik szörnyű örökségét, nevezetesen a fejlődő országokba irányuló fegyverellátást és általánosságban a fegyverkereskedelmet, szintén fel kell számolni. A szegény országoknak a kommunizmus elleni eszközként való felfegyverzése már korábban is indokolatlan volt, mára azonban teljesen értelmetlenné vált. Az elvesztegetett forrásokra nagy szükség lenne a gazdasági fejlődés előmozdításához, de még inkább azért, hogy megteremtődjön az éhezés alternatívája. A fegyverek helyi konfliktusok tüzét szítják fel, súlyosan károsítva az embereket és hátráltatva a gazdasági és társadalmi fejlődést.

A későbbiekben szükséges az önálló nemzetek szuverenitásának felülvizsgálata, mely eddig, különösen a volt gyarmati országokban, megkérdőjelezhetetlen volt. Egyfajta pajzsként funkcionálva, a szuverén hatalom jogcímén kegyetlen és társadalmilag pusztító erők belső konfliktusai kapnak legitimitást.

Ez nem mehet így tovább. A szuverenitást fel kell függeszteni nemzetközi hatóság segítségével, amikor ez szükséges a hazai mészárlás megállítására. Ez, szükségtelen elmondani, az ENSZ-en keresztül kell megtörténnie, hisz a beavatkozás nem joga vagy kötelessége egy országnak sem, az USA-t is beleértve. A könyv megírása idején Szomáliában és nagyon kísérleti jelleggel a Balkánon mindez már kibontakozni látszik. És folytatódnia kell, nem kivételként, hanem a szörnyű helyi konfliktusokra adott szokványos reagálásként funkcionálva. Egy államnak sincs szuverén joga egy másik ország megtámadására, de ugyanígy ahhoz sem, hogy saját népét megsemmisítse.

A segélyek és a helyi konfliktusok, öldöklések megállítását célzó nemzetközi beavatkozások, valamint a szegények és gazdagok közti különbségek a jövőben is változatlan feszültséggel teli kérdések lesznek.

Most visszatérek a világ szerencsésebb feléhez.

Az érett kapitalizmus – ahogyan az Európában, az USA-ban, más angol nyelvű országokban és a csendes-óceáni térség néhány országában kialakult – alapjában véve egy békés rendszer. És – az esetlegesen hosszan elhúzódó gazdasági visszaesésből fakadó feszültségeket elviselve – az is fog maradni. A modern fejlett gazdaság részben azért békés, mert, ahogy azt eleget hangsúlyoztuk, a vagyonosabb embereknek van vesztenivalójuk. Előbb megy át a teve a tű fölé, minthogy a gazdagok és a vagyonosok olyan rizikót vállaljanak, mely esetlegesen az életükbe kerülhet. A szegények már inkább hajlandóak rá, vagy nincs is más lehetőségük. A vietnámi háború idején, nem véletlenül, a vagyonosabb ifjúságot tömörítő amerikai egyetemek voltak az ellenállás fő gócpontjai – amelyek manapság sem mutatnak több lelkesedést a katonai szolgálatra. Az inkább, úgy látszik, a kevésbé előnyös helyzetben lévők, a kisebbségek és a szegények számára fenntartott intézmény.

E problémának külön figyelmet szenteltem¹.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a modern gazdasági élet átível a nemzeti határokon, hogy egy átfogó és bonyolult rendszert alkotva erős gyógyszert nyújtson az agresszív és regresszív nacionalizmus ellen. Kereskedelem, befektetés, kommunikáció, utazás és nemzetközi vállalatok-mind a gyógyír részei. Ebből ered napjaink egyik nagy ellentmondása.

Egyfelől nagy és széleskörű érdekek szólnak a szorosabb gazdasági és politikai uniók mellett. Ennek nyilvánvaló példája Európában az EU, a maga kissé kezdetleges kormányával Brüsszelben, de ott van Észak-Amerikában a NAFTA és egy nagyon korai stádiumban álló kezdeményezés a Csendes-óceán partján fekvő ázsiai országok és Ausztrália között.

E trend ellen hat a modern állam társadalmi és gazdasági szerepe. Az egészségügyről, oktatásról, lakásügyről és sok másról való gondoskodás, így a költségvetés, adózás és az egyéb makrogazdasági kérdések mint a foglalkoztatottsági szint fenntartása, mind-mind most már az egyes kormányok feladatai. Ezek az erőfeszítések eltérnek tartalmukban, a költségek terén és megszabott hatáskörükben, a finanszírozás módjában és olyan komolyabb fiskális hatások kezelésében, mint a költségvetési hiány.

És itt jön az ellentmondás. Egyfelől ott az erős vonzalom a szoros gazdasági és politikai közösségek iránt – ahogy Franciaország, Németország és Nagy-Britannia sem konfliktusban, hanem szoros, harmonikus, civilizált és politikailag biztonságos kapcsolatban állnak egymással és más európai nemzetekkel. Másrészt ott vannak az egyes országok társadalmi feladatai és felelőssége is, és, ahogy már megjegyeztem, a kapcsolódó és szerteágazó makrogazdasági teljesítmény a költségvetéssel, az adózással, a kiadásokkal és a hiányokkal kapcsolatban. A nagyobb egységesülés ellen hat az ősi és tartós nemzeti és nyelvi identitás érzése is.

Ezek az ügyek nem a távoli jövő személytelen uniós kormányainak kérdései. A társulás szószólói és az önálló országok védelmezői közti konfliktus erős vitát és széthúzást teremt napjaink Európájában. A legélesebb ütközési pont az egységes pénznem terve. Ez egy nagyon vonzó cél, de csupán az egyes nemzetek gazdaság- és társadalompolitikáinak, és így a költségvetési politikák összehangolásával lehetséges. Ilyen szintű együttműködés nélkül az egységes pénz csupán egy elnagyolt, üres légvár.

A NAFTA körüli vita az USA-ban és Kanadában sokkal kezdetlegesebb szinten veti fel a kérdést: az egyes befolyásos gazdasági érdekcsoportoknak egyértelmű gazdasági előnyöket ígérő nagyobb és politikailag civilizált

---

¹ A gyalogos erőknél a felső-középosztálybeli fehér közösségek aránya különösen alacsony. 1991-ben Les Aspin akkori kongresszusi képviselő felkért, hogy tanúbizonyságot tegyen mindezekről a House Armed Services Committee előtt. Megjelenésemet először elnapolták, majd végleg levették a napirendről. Az Öböl-háború épp hogy elkezdődött, és akkoriban a fegyveres erők társadalmi és etnikai összetételét nem lehetett tapintatos módon megvitatni.

együttműködés oltárán mennyire áldozzák fel a helyi társadalmi érdekeket, különös tekintettel a foglalkoztatottság, a környezet és más nemzeti ügyek kérdéseire. Ez a vita nem fog kedvező döntéssel végződni. Az alapvető ellentmondás – az egyéni függetlenség joga szemben a szorosabb unióból fakadó előnyökkel – valamilyen formában fenn fog maradni.

Az évtized második és még mélyebb ellentmondása magán a modern államon belül feszül. Valaha mindent behálózó és folyamatos küzdelem folyt a tőke és a munka, munkáltatók és dolgozó tömegek között. A demokrácia csupán egy vékony álruha volt ebben a konfliktusban; a politikai hatalom hol az egyik, hol a másik fél kezén volt, és kétségtelen, leggyakrabban a kapitalisták oldalán. Anélkül, hogy elismerték volna mindig is jelen volt Karl Marx szakállas arca és messzire nyúló keze. Tőke és munka, tőke szemben a munkával – az egész mi másról is szólna?

Manapság már nem így van. A kapitalistákat besöpörte a nagy vállalati bürokrácia. A nemzetközi verseny meggyengítette a korábban nyilvánvaló erejű monopóliumokat és oligopóliumokat. Míg korábban az USA-ban, Kanadában, Nagy-Britanniában és más korai ipari államokban általános félelem uralkodott a túlzott vállalati hatalomtól, ez mára egyes vállalatok versenyképtelensége és gyöngesége miatti aggodalommal változott. Ez nagyban átalakította a valaha osztályharcnak hívott fogalom jelentését.

Már korábban rámutattam a lényegre. Egy erős munkásmozgalom, különösen az erős szakszervezetek, erős munkáltatókat feltételeznek. Ha az utóbbiak gyengülnek, akkor a szakszervezeti mozgalom is hanyatlik. Nincs már lehetőség hatalmas bérkövetelésekre és jövedelem újraelosztási harcra. Helyébe a munkaadó túléléséért való aggodás lépett, és ennek jegyében egyre gyakrabban a dolgozó is pénzügyileg elkötelezi magát. Az osztályharc már csupán a múlt sápadt szelleme.

Manapság egy új és aktuális ellentét lépett a helyébe: a modern gazdasági társadalomban kialakult nagy, gazdaságilag és társadalmilag is jó helyzetben lévők közössége és azok között, akik a társadalom peremére vagy határain kívülre szorultak².

Manapság azok, akik a jólétet a politikai hatalommal ötvözik, inkább többséghez, mint a kisebbséghez tartoznak. A valaha hatalmas és még mindig jó módú pénzügyi és üzleti közösségekhez – a régimódi kapitalistákat felváltó menedzserek és bürokráták, valamint a fennmaradt vállalkozók – most csatlakoznak a nagy és széles bázison nyugvó, szakmai, tudományos, kulturális életben dolgozó és a szórakoztatás területén tevékenykedő rétegek, a modern járadékos osztály és a hatalmas számú nyugdíjas. Itt a szavazatok mellé politikai befolyás párosul. És bizonyos fokú megelégedettség, még rosszabb gazdasági körülmények között is. A recesszió igazi hátrányait vagy a magas munkanélküliséget ugyanis mások szenvedik meg igazán.

---

² Ezzel a témával nemrégiben részletesen foglalkoztam (*"The Culture of Contentment"*, Boston, Houghton Mifflin, 1992).

E körön kívül rekednek azok, akik a lélekölő munkákat végzik, alkalmazottak a szolgáltatóiparban, kényszerű munkanélküliek vagy feladták, illetve elutasították a munkakeresést. Ezek iránt az emberek iránt a jómódú közösségből az aggodalom kétségtelen és őszinte megnyilvánulásai jönnek. De a nagyobb és kényelmesebb helyzetben lévő közösség uralkodik, és nagyrészt – nem meglepő módon – a saját érdekei szerint. A modern politikát, leglátványosabban az USA-ban, ez a többség uralja. Részben emiatt sokan, kik e körön kívül rekedtek, nem mennek el szavazni, hisz számukra nem valódi választás az, hogy a kiváltságos közösségből ki látja el a közszolgálati hivatalt.

Társadalmi és politikai konfliktusról tehát sem most, sem a jövőben nem tőkés és munkás között, hanem a kényelemmel ellátott és a viszonylagosan ill. halmozottan hátrányos helyzetűek között beszélhetünk. Ez a folyamat valószínűleg vagy talán biztosan nem lesz békés. Politikai befolyás és részvétel a feszültség enyhítésének kulcsszavai: ha ezek nem adóttak, erőszak lesz az alternatíva. A veszély már nyilvánvaló az USA-ban. De Európa sem kivétel: a hatalmas, külföldről importált, képviselettel nem rendelkező rétegek, akik a modern gazdaság fizikálisan kimerítő és szellemileg fárasztó munkáit végzik, sokak szemében a félelem forrásai, és etnikai vagy egyéb okokból nemkívánatos személyek.

Kétségtelen, hogy lépéseket kell tenni a feszültség enyhítésére és a konfliktus megoldására. A gazdaságot oly módon kell irányítani, és ha szükséges, támogatni, hogy bőséges munkalehetőséget kínáljon. Ez aktív makrogazdasági tevékenységet feltételez – állami befektetések és munkahelyteremtés –, ha erre van szükség a nem kielégítő foglalkoztatási egyensúly megtöréséhez. És ez egyben költségvetési szigort is jelent jól működő gazdaság esetében.

Szükség van egy erős biztonsági hálóra, melyhez végső esetben társadalmi elítélés nélkül fordulhatnak azok, akiknek nincs elérhető munkalehetőségük, vagy nem munkaképesek.

Szintén elengedhetetlen egy nagyon eredményes oktatási rendszer, mert nincs még egy ilyen lényeges feltétele a társadalmi rétegek közti szabad felemelkedésnek, ami a feszültségek fő oldószere. Fel kell ismernünk, hogy a piac maga egyetlen ipari országban sem teremt jó vagy csupán elfogadható lakáshelyzetet az alacsony jövedelmű bérlők számára. És mindenki számára általánosan elérhető orvosi ellátásra, drog – és túlzott alkoholfogyasztással kapcsolatos tanácsadásra is szükség van.

A fenti szükségletek manapság nem viták témái, szinte közhelyszerű hivatkozni rájuk. De csupán felsorolva őket világossá válik, hogy mindezek döntőrészt közpénzen oldhatóak csak meg. Ebből ered a probléma: a gazdagabb rétegeknek kényelmesebb hiányosságokat keresni a leszakadt rétegek emberi tulajdonságaiban, a bevándorlási törvényekben és azok végrehajtásában, ahelyett, hogy felvállalnák a költségeket. És egyszerűbb társadalmi erényt faragni az adófizetés és a rendszabályozó állam látszólagos elvi elutasításából. És, ha a baj már előbukkant,

jóval könnyebb erősebb rendőrséget, szigorúbb börtönbüntetést követelni, vagy egyszerűen a külvárosba költözni.

A kényelmesebb pozícióban lévő közösség természetéből fakadóan saját pozícióját is csak rövid-távú, protekcionista módon látja. Ismét megjegyzendő, hogy a szegénység csillapítására, az életszínvonal emelésére és az alsó rétegek felfelé szabad mobilitására nincs olyan komoly intézkedés, amely ne feltételezné az állam jelentős szerepvállalását – habár létezik jól hangzó és látszólag mély elméleti alapokon nyugvó ellenvélemény is. Ez utóbbinak nem az a célja, hogy valós kutatást és eredményeket produkáljon, hanem azok feloldozása, akiket a költségek és a rossz lelkiismeretük terhel.

Ebben van a gazdasági élet jelene és jövője. A jövő az egyes országok társadalmi és gazdasági autonómiája és a nagyobb közösség gazdasági és politikai vonzereje közt fennálló konfliktus kimenetelétől függ. És a jövő a csendes, de talán nem is annyira a felszín alatt zajló háborún múlik a vagyonosok és a leszakadt rétegek között.

Senki sem tudhatja e dolgok kimenetelét; azok, akik ezt kutatják, nem szigorú tényekre és megalapozott tudásra építenek. Jelenleg meg kell elégednünk azzal, hogy feltárjuk és tudatosítjuk azt a két konfliktust, mely az elkövetkező években életünket alakítani fogja.

(fordította Markovszky Szabolcs)

Dr. Kozma Ferencel, a közgazdaságtudomány doktorával – vagy inkább Kozma Ferivel – kedves, a világra oly nyitott tekintetű barátunkkal jó néhány alkalommal vettünk részt az elmúlt 80-as, 90-es évek során az MTA Jövőkutató Bizottságának megbeszélésein.

Felszólalásai, olykor rövid megjegyzései – az oly gyakran csak részproblémákat elemzők mellett – szinte kivétel nélkül figyelemre méltók voltak; világunk, ezen belül természetesen a mi kicsiny „mikrokozmoszunk” jelenének és jövőjének (lehetséges és célszerű „jövőinek”) teljesebb megragadására utaltak.

Amikor „úgynevezett” szakmai háttérünkön messze túllépve egyszer csak hosszabb személyes beszélgetésünkre is sor került, ámulva tapasztaltam és nagy örömmel töltött el, hogy Kozma Feri a világot kiváló közgazdasági képzettségén túlmenően a maga teljességében éli meg – és ezt amolyan kedves polihisztoroként olyan derűsen teszi, hogy személyiségének varázsa azt hiszem nemcsak rám hatott, hanem alighanem mindazokra kisugárzik, akik közel kerülhettek hozzá.

Dr. Kozma Ferenc közgazdász szakmabeliségének méltatásához mások bizonyára jobban értenek; a magam részéről ezúttal csak azt emelném ki, hogy ezt a mi világunkat nemcsak a maga történetiségében, napi aktualitásában, de lehetséges utópiaiban is – beszélgető vagy olvasó társát megszólító – mélyen szántó humorral ábrázolja. És ez a humor az (bizony túlságosan gyakori hiánycikk napjainkban), ami ismereteit, ismereteinek közlését még értékesebbé teszi. Ősi-új paradoxonok érvényességére mutat rá szellemesen, ráérezve és kifejezve emberi kultúránknak a történeti korokon túlnyúló, szinte „időtlen” lényegét.

Születésnap iudvözlétként hadd kívánjam Kozma Ferinek, hogy még sok-sok éven keresztül csillogtassa szellemét, sugározza szakmai és szakmákon túli tudás- és érzésvilágát nemcsak tanítványainak, hanem kortársainak is, adva kapjon is mindazoktól, akik megismerték, akik becsülik és szeretik.

2001. április 30.

Vidor Ferenc

URBS, ORBIS, UNIVERSITAS

VIDOR FERENC
Professzor Emeritus

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
Urbanisztikai Intézet

Mindig érdekelt az etimológia, a szavak ősi eredete, az ebben rejlő lényeg, de emellett az út is, amit egy-egy ősfogalom napjainkig bejárt, hogy az eredeti jelentések valósága – el-elfeledve nemcsak az ősi értelmet, de azokat az érzéseket is, melyek az adott kifejezésekhez kapcsolódhattak – szűkebben vagy tágabban éledjen újjá a változó világképek sarkításában.

Az imént mélyről fakadó benső ösztönzéseimre utaltam a szavak, fogalmak, kifejezések értelem- és érzelemkiváltó gazdagságával kapcsolatos kíváncsiságaimat illetően. És milyen furcsa – vagy tán a világ legtermészetesebb dolgának is felfoghatom –, hogy éppen mostanában nyitva ki a nagy Webster Dictionaryt, az *etymology* címszó alatt azt találom, hogy a görög *etymos* szó igazat jelent, aki etimológiával foglalkozik, az az igazság, a sokféle *igazság* megismerésének egyik – ez esetben – sajátos történetiségének útját járja.

Az igazság, a szavak jelentésének az “igazsága” azonban bizonytalanságokkal terhes. *Jean Gebster* kitűnő filozófiai munkájában¹ joggal mutat rá arra, hogy századunk túltengő szétspecializált vonulatai, az ezzel együtt járó terminológiai egyértelműségek iránti igények mellett mily lényeges még az ősi sokszínű gyökérszavaknak is a felismerése, a töredék értelmezésekkel való szembeállításokkal az ezekbe rejlő *holisztikus* princípiumok felfedezése. Bizonyára a nyelvre is áll, hogy ilyesfajta megközelítések esetében a tiszta ráció önmagában mégoly tetszetős, de csak színtelen vagy fakó eredményekre vezet, ha nem párosul a kellően “mitikus” beleélés képességével, az intuíció adományának együttes fantáziája és realitása mellett a történelmi korszakokat túllépő empátiával is.

Igen, empátiával is, az együtt-szenvedés (a görög *pathos* fogalomból) szükségességével is, mely szembesül a *Moholy Nagy László* említette “szeletembereknek”² mindenkori egészek iránt érzett *apátiájával*, és korunkra jellegzetesen amolyan kvadráttá egészíti ki a jól ismert és napi életünket olyannyira átható *szimpátia-antipátia* ellentétes egységpárjainak világát.

Megjelent: *Carmen Saeculare – Város és Egyetem*. Veszprém, 1998

Mielőtt szorosabban vett témánkra, a városproblematikára, annak *építészeti* – lényegében univerzális-holisztikus – sajátosságaira rátérnénk, az iménti empátia gondolata után egy olyan másik görög “ős”-fogalomnak a szerepére is ki kell térnünk, mely az emberi együttélés *pathosát* legalább annyira alapvetően – az emberi alkotóképesség görög terminus *technicusával*, a *technével* kapcsolja össze a világ sokrétű településeinek életében.³

Szabó Árpád Sokrates és Athén című könyvében⁴ egész fejezetet szentel a *techné* gondolkörének. A fogalmat nem “definiálja” ugyan tudományos egzakt-sággal, lényegét érintő megjegyzései, körülírásai azonban gondolatmenetünk építményének fontos pillérei.⁵

A köztudatban a görög *techné* leginkább a korabeli kézművesek tevékenységéhez kapcsolódott, értelme és praxisa azonban ennél sokkal szélesebb volt. A mai kor technikus szakembereit bizonyára meglepi, hogy Szabó Árpád a *technét* – egyebek között még a szofisztikával is kapcsolatba hozza. “A *sophistica* szó nőnemű főnév – írja, és hozzáteszi: ha ezt a Kr.e. 5. században hallotta a görög, gondolatban rögtön ugyanúgy kiegészítette a kézművesség, mesterség jelentésű *techné* szóval, mint a hasonló képzésű grammatika, rhétorika és aritmetika szavakat. A szofisztika tehát egykorú görög elgondolás szerint egy bizonyos fajta mesterség volt, amely nem állhatott túlságosan messze a kézművességtől, hiszen ugyanúgy *technének* hevezik ezt is, mint amazokat.” Majd később azt állapítja meg: “a *techné* az a mindenre képes hozzáértés, amelynek segítségével a közömbös nyersanyag jóvá és széppé alakítható. Ha viszont valaki nem ura a *technének*, nagyon könnyen el is ronthatja az anyagot, és ilyenkor csak a véletlen, a *tyché* szeszélye dönti el, hogy jó vagy rossz lesz-e az eredmény. Persze az ügyes mesterember még az elrontottat is rendbe hozhatja, jóváteheti a *techné* nem ismeri a lehetetlent.”

Szabó Árpád itt Platón Gorgias című munkájára utal.⁶ Platón Polosnak teszi fel a kérdést: milyen mesterséghez ért tulajdonképpen Gorgias. Polos így válaszol: “A tapasztalatból és gyakorlatból sokféle mesterséget ismernek az emberek, amelyekre a gyakorlat és a tapasztalás tanította őket. Mert a tapasztalás és a gyakorlat teszi lehetővé számunkra, hogy a hozzáértés (*techné*) útján járjunk életünk útján, a tapasztalatlanság viszont a véletlennek, (*tyché*) szolgáltat ki bennünket. A különféle mesterségek közül egyik ezt, a másik azt, így vagy úgy elsajátítja, a legkiválóbbak pedig a legkiválóbb mesterségek művelői lesznek, ilyen Gorgias is.”

A grammatika-*techné*, a retorika-*techné*, az aritmetika-*techné* és az összefoglalóbb jellegű szofisztika-*techné* és az ehhez hasonlóknak meglelte arra mutat, hogy ez a *technével* jelzett hozzáértés nemcsak a szó szoros értelmében kézzelfogható művek, termékek létrehozását jelentette, hanem mindenfajta szellemi produktumét is, így – mai szóhasználatunkban például – a gondolkodás “technikái”-nak is mélyebb, metaforikus értelmet tulajdoníthatunk.

Farrington⁷ a *technében* rejlő princípiumok kapcsán a korabeli ion gondolkodás egyik legkarakterisztikusabb vonásának azt tartja, hogy nem tesz kifejezett különbséget Ég és Föld között, hanem megkísérli, hogy az Univerzum misztériumait közismert (földi) dolgokkal fejezze ki. Az ion filozófia így módon olyan új

kitekintést teremtett, amelynek nyomán a “szabad” társadalom – immár – tiszteletre méltó tagjaként megjelenő korabeli “technikus” fokozott ellenőrzés alá hajthatta a természetet. A techné ezen innovatív és *kreatív* tartalma révén már igen szoros szálakkal fűződött a “szellemi” világhoz, így hozzájárult ahhoz, hogy – a természeti folyamatokat jobban megértve (és átélve) – az ember nagyobb sikereket érjen el ezek utánzásában is. Farrington a természeti és technikai folyamatok azonosságában való hitet hangsúlyozza, hogy azután a későbbi évszázadok során éppen technikai sikereken alapuló gőgjével a nyugati világ teret engedjen a természetet nemcsak birtokolni, de megváltoztatni, az isteni teremtést is túlszárnyalni szándékozó ideológiái kibontakozásának.

A *techné* tág értelmezhetőségének legfőbb vonásaira az *architechné* (szabad fordításban: az ősi, a kezdeti, az eredeti, sőt a vezető, az élenjáró techné) mutat rá, melyet a korabeli építészek (az architektok) nyelvi kifejezésüként valószínűleg nem használtak, de műveltek, és amelyet latinos formában később *architekturaként* ismertünk meg. A következőkben ennek az architektúrának néhány vonását szeretnénk megvilágítani, elsősorban azokat a legfőbb holisztikus és a régmúltból táplálkozó kontinuos sajátosságokat figyelembe véve, melyek nemcsak a mai építészeti, de a városépítészeti (urbanisztikai) elképzeléseket is a két-két és fél évezred előttiakkal összekapcsolják.

Az építészet holisztikus értelmezésének⁸ nemcsak nyelvi-etimológiai karaktere van.⁹ A *techné*ben megnyilvánuló, az univerzum “misztériumait” közismert földi dolgokkal kifejező ősi emberi igénnyel¹⁰ csengenek össze *Le Corbusier* gondolatai. Építészeti élményünk szerint akkor keletkezik, ha az alkotás a világegyetem hangját szólaltatja meg bennünk, ha egy olyan “rend”-et közvetít, amelyet az ember a világgal egybehangzónak érez. “Az ember szívében megnyugtatva és szellemében megerősítve érezheti magát, ha munkáiban összhangba kerül a világegyetemmel, a természet műhelyeivel, ahol minden örökös születésben, növekedésben pusztulásban van.”

A következőkben az építészet térbeli kapcsolatait, egy lehetséges szinkronmegragadás egymás melletti szféráit vesszük szemügyre, hiszen mindennapi tapasztalataink győznek meg arról, hogy a külső világgal való kapcsolatainkban, érintkezéseinkben számos olyan réteget különböztetünk meg, melyek védenek, elválasztanak, egyben azonban össze is kapcsolnak bennünket a külső világgal.

A legközvetlenebb, a legintimebb réteg tulajdonképpen saját bőrfelületünk, amelyet – mivel éppen emberré válásunk során váltunk alkalmatlanná a hőingadozások “természetes” kivédésére – a “művi” bőrfelület: a ruházat követ. A következő rétegnek aztán, mely az előzőkhöz képest már közvetettebben fejezi ki a külvilág irányában az elválasztó-összekapcsoló funkciókat: már az *architektúra* világát tekinthetjük.

Ruházatunkat automatikusan viseljük a természeti viszonyosságok ellen, de az ezen felüli szimbolikus karaktervonások ugyancsak jellemzőek. Jól tudjuk, hogy a divat jellegű változásuk ritmusai – különösen a nők öltözködésében – nemcsak az

évszakoktól, hanem egy sereg társadalmi-gazdasági összetevőtől, sőt irracionálisnak tűnő tényezőktől is függően, gyorsan követik egymást. Bizonyára sok érdekességet tárhatnánk fel, ha egy-egy kor öltözködési kultúráját, a korabeli divatokat a lényegesen hosszabb, több generációt átívelő korszakok uralkodó építészeti stílusirányzataival vetnénk össze, annál is inkább, mivel e két “burok” affinitásainak elemzésére ilyen térbeli kontextusban sem konkrétan, de a szimbólumok szintjén sem igen került még sor.

A ruházat és az architektúra között mintegy átmeneti szféraként foghatjuk fel a járművek (autók, hajók, repülőgépek vagy akár az űrhajók) kategóriáját, melyek esetében legalább olyan joggal állíthatjuk, hogy mi hordozzuk “azokat”, mint ahogy “azok” hordoznak bennünket. Ezek is mozgó védőburkok tulajdonképpen, melyek elkorcsosult vagy kellően ki nem fejlődött szerveink meghosszabbításaként vagy pótlásaként szolgálnak.

A rétegek egymásutániségában – az architektúra léptékében – a védelmet és a külső világhoz való kapcsolódást egyaránt igénylő emberi lény elválik közvetlen burkától. Ez az elválás – az architektúra produktumainak orientációs bázisaként is – egybeli olyan művi-mesterséges klíma megteremtésére vált alkalmassá, mely az évszakok fenyegető változásainak kiküszöbölésére is módot nyújtott.¹¹ Az architektúrának így azt a praktikus mellett szimbolikusnak is tekinthető funkcióját ismertetjük fel, mely a külvilágnak (a természetnek) a káros hatásait (például a hőingadozást, a különféle csapadékokat, a viharokat, stb.) kiiktatva az otthonok és a munkahelyek hőmérsékletének az ember tűrési határain belül való nivellálásával, napjainkban sok helyütt már légkondicionálásával is mintegy a születés előtti környezetnek: az *anyaméh*nek az egyenletes melegét szeretné visszavarázsolni. Noha ez iménti gondolatnak előremutató gyakorlati jellege is van, a visszamutató jelképes vonást nemcsak a háznak, de a városnak is a pszichológusok körében általánosan elfogadott *feminin* (befogadó) szimbolikája mellett a mítoszok korszerű értelmezései is bizonyítják. *Hamvas Béla* írja a *Scientia Sacra*-ban: “ha az ember a várost a természeti oldaláról nézi, akkor a város a *Magna Mater*, a védelmező, tápláló, gondoskodó Anyaistennő.”¹²

Az építészeti burkot – sok hasonlósággal, de eltérésekkel is – az urbanisztikai burok követi. A “léptékváltás” kapcsán egy olyan érdekes különbözőségekre hívjuk fel a figyelmet, melyre a nyugati nyelvekben és a magyarban egyaránt hasonló nyelvi-gondolati sajátosság utal. A lakás vagy a ház avagy az épület esetében, a ezekről beszélünk, a művi kenetet (amit tehát lakásnak, háznak, épületnek nevezünk) szóhasználatunkban egyértelműen elválasztjuk a használó embertől. A tárguló nagyságrendek közepette a *város* az első fogalom, ahol a művi keretet és az ebben a keretben élő lakosságot *együttesen* fejezzük ki, egy szavunk van rá, és differenciálva csupán utóbb jelöljük meg, hogy a város művi-fizikai valóságára vagy lakosságára gondolunk.

Ezek a – látszólag felületi jelenségnek tűnő – szóhasználati sajátosságok mint-ha szimbolikus összefüggéseket is feltárnának az “addíció” révén létrejövő, még egy-egy alkotó egyéniség által is megvalósítható feladattal.¹³ Úgy tűnik, az épület

(legfeljebb épületeknek egy kisebb-nagyobb csoportja) az a legkiterjedtebb alkotás térben és időben, amit még – névvel is jelezhetően – személyes alkotásként foghatunk fel. A város túllép ezen, ez a túllépés azonban sajátos paradoxont takar, hiszen a mágikus-mitikus ismerje vagy uralkodói (diktátori) városalapítással és -formálással ősi idők óta az ebben a “színhátékban” szereplő emberi egyedek anonimitása járt együtt. Alighanem ez az anonimitás-összetevő volt az, ami a városok óriási változatosságához járult hozzá, és amelyhez – a történeti korszakok tükrében – joggal illeszthetünk pozitív vagy negatív értékítéleteket.

Ami napjainkat illeti, noha olykor tanúi lehetünk nagy, személyes ihletésű tervkonceptióknak – gondoljunk csak *Lucio Costa* és *Oscar Niemeyer* építészek Brazíliájára vagy vagy *Le Corbusier* Chandigarh-jára – a személyes elem (az egyéni alkotás) a teljes városfejlődést illetően még ezekben az esetekben is viszonylag rövid időn belül elhalványul. A továbbnövekedésben felerősödnek az anonim vonások, a korabeli céhmesterek, patríciusok spontán harmóniát teremtő “progresszív” anonimitásával szemben azonban korunkra – ritka kivételektől eltekintve – inkább a rákbetegséggel sok tekintetben analóg “regresszív” burjánzások¹⁴ jellemzők a fejlett és fejlődő országokban egyaránt.¹⁵ Mivel e burjánzások mértéke és jellegzetességei igen nagy mértékben térnek el a különböző országokban, és világszerte folyik a küzdelem az egészséges “művi” környezetért is, nyilvánvaló, hogy a mai kor városai sem engedik magukat egyetlen, mégoly tökéletesnek tűnő egyedi tervezési gondolat Prokrusztész ágyába szorítani; előre nem látható újabb és újabb vonásokkal is gyarapodva haladják meg az emberi (meg)tervezhetőség korlátait.

Míg házunkat, szűkebb otthonunkat esetleg többször is felépíthetjük vagy átrendezhetjük életünk során, és az architektúra tér- és időléptéke még csak a határára van a megragadhatóságnak vagy áttekinthetőségnek, városaink nemcsak túllépnek mindezen, hanem többnyire későbbnek, teljesebbnek is éljük meg őket. Jóllehet olykor hatalmas változásoknak lehetünk tanúi két-három emberöltőt kitevő földi pályafutásunk során, az egyes ember számára a városok élete, ennek sokszorosát kitevő emberöltővel, úgy tűnik, mintha “öröktől fogva”, vagy legalább is “ősi idők óta”, mintegy az idők homályából előbukkanva létezett volna. Ilyesfajta emóciók – nemegyszer a történeti tényeknek is ellentmondva – a csupán egy-két generációval korábban alapított városban is elfogják az adott városban született, vagy oda beköltöző (a helyzetet készen kapó) lakosokat, és így ugyancsak a város holisztikus karakterére utalnak.

Itt kell megjegyeznünk, hogy – mint ismeretes – az *urbs* megjelölés annak idején egyedül csak Róma városát illette meg. E szó gyökerére, így közvetve magának az urbanisztika szónak az (ös)eredetére *Ildefonso Cerda*, barcelonai építész¹⁶ mutatott rá, aki kifejtette, hogy a latin *urbs* szónak az eredete az *urbumra* nyúlik vissza, ami a latin nyelvben ekét jelentett, vagyis azt a szerszámot, amivel a rómaiak négyzet alakú városaik helykijelölése alkalmával – elhatárolva a várost a környező világtól - a barázdát húzták meg. A városalapítás a hagyomány részeként a rómaiaknál is kultikus cselekmény volt, az ekét igába fogott “szent” ökrök húz-

ták, és egy-egy természeti tájnak (szabad területnek, mezőnek) emberi településsé való átfarmálása, azaz a szó szoros értelmében vett “urbanizálása” voltaképpen ennek a szent cselekménynek a nyomán jött létre.

És ami a szent cselekményeket illeti, hadd hivatkozzunk ismét Hamvas Bélára. “[...] a város mélyebb fogalmát a görög *asty* szó mondja ki, ami egyértelmű a római *vestis*-szel, és ruhát, leplet jelent”¹⁷ – írja Hamvas, és megjegyzése úgy véljük, félreérthetetlen kapcsolatban van korábbi “réteg” szimbolikánkkal. Majd más helyütt így folytatja “a városban az anyagi és földi erők hatalma háttérbe szorul; a város a szent hely, amelyet a szent fal vesz körül, és az utcák kövezete az anyagi földről levágja. A várost az isteni építőmester tanítása alapján a földről elmetszik. Nem anyag többé. A földi erők hatalma itt megszűnik. A város nem az anyagi erőknek, hanem a szellemnek szolgál: eszerint él, ez kormányozza, ez az értelme, ezt jelenti a szívében élő istennő, aki a szellem menyasszonya. Aki az ars regiáról szóló tudást szóról szóra a mai nyelvre le kívánná fordítani, a királyi művészet tulajdonképpen metafizikai értelmét elvenné. A jelképek, analógiák, mítoszok természetfölötti kapcsolatok elhomályosodnának, részben teljesen el is vesznének. Pedig amiről itt szó van, az a jelképek, analógiák, mítoszok, metafizikai vonatkozások szövevénye. A város a közösség *sokszólamúságának* teljes megnyilatkozása, és az ars regia, amely a város életét vezeti és fenntartja, éppen olyan sokszólamú, mint a lét, amelyet kormányoz.”

A Hamvas Béla említette sokszólamúságot az univerzalitás gondolata oldja fel, és magunk is az *univerzum*hoz jutottunk volna el, ha tovább folytattunk volna az embert körülvevő “burkok” felsorolását. Ezúttal nem tettük ezt, de jól tudjuk, hogy a város léptékét követő *regionális*, *országos*, *kontinentális*, *globális* nagyságrendek, az ezekhez kapcsolható megfontolások és törvényszerűségek végül is a végtelen sokszólamú *univerzum*hoz vezetnek el bennünket, hogy itt is az egységet, az egyet ismerhessük fel.

Vajon nem az lenne az *universitas*ok igazi feladata, (a latin *uni-vertere* az egy, az egység felé való fordulást jelenti), hogy szemben az egyetemeinken oly nagy mértékben túlhangsúlyozott kauzális gondolkodás mellett ez az *egység* felé forduló, az analóg vonásokat kiemelő látásmód is komolyabb szerepet kapjon? Ez a napjaink konvencionális tudományos gondolkodásán túllépő, egyben az ősi hagyományokba illeszthető, az embert és tudományát, technikáját, művészetét *együttessen* is megismerni szándékozó alapállás szakmai fragmentumokat oktató, a specialistákat idealizáló főiskoláinkon bizony háttérbe szorult, annak ellenére, hogy az alighanem nyelvújított magyar egyetem szó is már az “*universitas*”-ban megnyilvánuló egyetemességre, az egyetemes, sőt “*világ-egyetemes*” ismeretek megszerzésének alapvető fontosságára utal.

Ami pedig “sokszólamúságra” és egyediségre egyaránt törekvő hazai városainkat illeti, alighanem valamennyien tisztában vannak azzal, hogy nemcsak presztízshelyzetüket, de valóságos szellemi nívójukat is rendkívül nagy mértékben az szabja meg, rendelkeznek-e egyetemmel vagy egyetemekkel, vagy ha nem, legalább egy főiskolával. Pécs, Szeged, Debrecen mellett – paradox módon éppen a

nehéz gazdasági helyzet és a konkurenciaharcok kiéleződése folytán is – az újabb egyetemi városoknak azon pozitív törekvéseit ismerhetjük fel, hogy tágítsák, egyre komplexebbé tegyék egyetemi, főiskolai intézményeik képzési “spektrumát”, a képzést városaik vérkeringésébe kapcsolva magát a város szellemi színeképét is gazdagítsák.

Henri Lefebvre szellemes és finom megkülönböztetése a város fizikai-materiális valósága (ezt *la ville*-nek, vagy *urbs*-nak nevezi) és “szelleme” között (ezt *urbain*-ként jelöli)¹⁸ egyszerre mutat rá a városoknak – voltaképpen minden egyes városnak – e sajátos kettősségére, egyben kaput is nyit e kettősségek oldására. A sok-sok elemből összerakott fizikai-materiális városmozaik *fölött*, de ennek *mélyrétegeiben* is (a latin *altus* egyszerre jelent magasat és mélyet) elválaszthatatlanul ott lebeg az adott város élményeinkben – emócióinkban és intuícióinkban egyaránt – megélt teljes szellemi kvalitása is. Ezt a *kvalitást* – ismét Gebser¹⁹ nyomán sem virtuálisnak, sem irracionálisnak, legfeljebb *a-racionális* természetűnek tekinthetjük. Mindez azonban mit sem változtat azon, hogy bevallhatjuk magunknak: a mozaik sok-sok lehetséges megközelítésből származó hibaforrásokat – egyebek közt azt is, hogy “tökéletesedő” interdiszciplináris tudományos modelljeink, rendszerhipotéziseink az *urbain*-ről és “társairól” (például a városok művészi valóságáról alig-alig nyújtanak egzakt információt, és hogy ez a kép az ilyesfajta közelítések révén a jövőben sem igen fog változni – nem szívesen vesszük tudomásul.

Számítógépeinkkel “racionalizálhatunk” különféle szellemi, esetleg művészi értékeket, még hangulatokat is; rangsorolhatjuk vagy statisztikai átlagonként regisztrálhatjuk Siena vagy Velence, Eger vagy Székesfehérvár szépségét, megejtő varázsát, éppenséggel a nagyvárosi slum-ok csúnyaságát is; a csak racionalizálás azonban nemcsak torzítja, hanem lényegétől fosztja meg a teljesebb megragadásra törő ember világát éppúgy, mintha Pilinszky János vagy Radnóti Miklós költészetéről csupán úgy szerezni tudomást, hogy tanulmányok sora mutatná ki a verseikben alkalmazott betűk, írásjelek vagy szavak előfordulásának gyakoriságát avagy egymásutániságát. Persze ez is lehet érdekes, akár valamelyest hasznos is, mégis abszurd gondolatnak tűnik, hogy csak ilyen úton közelítsünk akár egy-egy költeményhez, vagy a költészethez, de a városok egészéhez avagy a városépítészethez is.²⁰

Az *universitas* gondolatára visszatérve, úgy hisszük, a szó igazi értelmében véve össze is kapcsolható Lefebvre *urbain*-jével, sőt akár ennek esszenciájaként is felfoghatjuk. Párizs – a történeti, de a mai Párizs egyaránt – nem képzelhető el a Notre Dame, a Louvre, az Eiffel torony, de a *Sorbonne* nélkül sem; ezek építészeti kisugárzása azoknak a szellemi értékeknek, kincseknek a szummációját is hordozza, amely/amelyek a történeti Párizst, a mait és bizonyára a jövő Párizsát is immár sok-sok Sorbonne-jával, de új keletű Beauborg-jával, Centre de Culture-jével, Défense-ával megragadóan egyszeri tér-idő egységgé kovácsolják össze.

“Vigyázó szemetek Párizsra vessétek...” – mondotta a 18. század végén *Batsányi János*, a költő. Felhívása bizonyára Párizs szellemének – mondhatjuk *urbain*-

jének, azaz egyben a világ akkori kozmopolita “fővárosának” - is szólt. A hívő embereknek e világi orientációs centrumai felé fordulása azonban sok évszázadra nyúlik vissza. A földi és égi Jeruzsálem, Delphi az “omphalos”-szal. Mekka a Kábával és Róma, az Örök Város, mind-mind orientációs bázisok, helyei (projekciói és szimbólumai) az emberiség vágyakozásának, kétségeinek: merre forduljanak?

A hagyományos pápai áldás: “Urbi et Orbi” szó szerinti fordításban a Városnak (Rómának) és a világnak szól. Az Egyház Pontifex Maximusának, Róma püspökének évente elhangzó szavai azonban többet jelentenek annak rögzítésénél, hogy az egyházfő – a hívek vágyakozásainak eleget téve – öfeléjük fordul, valóságban hídverő metaforát fejeznek ki (ponti-ficere azt jelenti latinul, hogy hidat verni). A *négyzet* földi, anyagi valóságának (a rómaiak – katonai táborait mintázták – városait mindig négyzetesre tervezték) és a *kör* spirituális szimbolikájának egységére való felhívás reá rétegződik a szavakra (orbis egyszerre jelent kört és világot), kétségeink oldására szólít fel bennünket.²¹

JEGYZETEK

¹ GEBSTER, Jean, *Ursprung und Gegenwart*. München, 1973

² MOHOLY NAGY László, *A szelet-embertől az egész emberig. A festéktől a fényig*. Bukarest, 1979

³ A következő gondolatsor lényeges elemeit korábbi írásainkból, elsősorban *Az építészetben innen és túl – A technétől az urbanisztikáig* című könyvünkben (Budapest, 1994) vettük át.

⁴ SZABÓ Árpád, *Sokrates és Athén*. Budapest, 1948

⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy a korabeli görög szóhasználatban számos olyan fogalom volt, amely a *techné* mellett legalább olyan súlyosan hatott a két évezredet meghaladó fejlődés során az európai-amerikai kultúrkör mai arculatára. Bizonyára elég, ha e tekintetben csupán a *logosra* és az *ethosra*, az *erosra* és az *agapéra* avagy a *thanatosra* utalunk, anélkül, hogy ezek feltehető eredeti tartalmát, az idők folyamán végbement jelentésváltozásait ezúttal értelmezni kívánnánk.

⁶ Platón *Összes Művei*. 1-2 kötet. Budapest, 1991

⁷ FARRINGTON, Benjamin, *Greek Science*. Middlesex, 1969

⁸ A görög-latin *architectura* mellett a magyar építészetnek az *egész-ségre* utaló ép szótöve, a német *bauen*-nek (építeni) Heidegger szerint is a latin *fui*-ra (a lenni ige harmadik alakjára), a török *imar*-nak (építeni) az arab *umr*-ra (élet) visszavezethető formái is a teljességszimbolikára utalnak.

⁹ VIDOR Ferenc, *Az építészet teljességéről*. Megjelent: *Építés-Építészettudomány* I. kötet, 1969/1-2

---

¹⁰ LE CORBUSIER, *Maniere de penser l'urbanisme*. Paris. 1946. Magyarul: A jövő nagyvárosai, Budapest, 1968

¹¹ MEZEI Árpád, *Művészetek és tudomány*. Megjelent: Elméletek és művészek. Budapest, 1984

¹² HAMVAS Béla, *Scientia Sacra*. Budapest, 1988

¹³ PÁRKÁNYI Mihály, *Az építés modellje. Az építés mint Gutenberg elvű technológia*. Megjelent: Építés-Építészettudomány III. kötet, 1971/2-3

¹⁴ Rudiger Dahlke a rákbetegség történetiségének és jelen megnyilvánulási formáinak elemző leírásában figyelemre méltó analógiákat sugall korunk legkülönbözőbb politikai, gazdasági, társadalmi – és nem utolsó sorban – építészeti-urbanisztikai kérdésekkel foglalkozó szakembereinek. Lásd DAHLKE, Rüdiger, *A lélek nyelve, a betegség. A kórképek értelmezése és a betegség adta esély*. Budapest, 1996

¹⁵ VIDOR Ferenc, A várost nem hatalommal kell kormányozni, hanem szellemmel vezetni. *Falu Város Régió* 1997/3-4

¹⁶ CERDA, Ildefonso, *La théorie générale de l'urbanisation*. Paris, 1979

¹⁷ HAMVAS Béla, *Természettudomány és mitológia*. Megjelent: Hamvas Béla 33 esszéje. Budapest, 1987

¹⁸ LEFEBVRE, Henri, *Le droit a la ville*. Paris, 1972

¹⁹ GEBSTER, Jean, *Ursprung und Gegenwart*. München, 1973

²⁰ VIDOR Ferenc, A településproblematika tudományos-művészi egységéről. *Magyar Tudomány*, 1975/8-9

²¹ Az *urbs* és az *orbis* szavak valószínűleg közös gyökerei mellett a kör négyszögesítésének racionális világunkban járhatatlan útja, mindazonáltal, a (meg)oldásra való vágyakozás örök problémája is az emberiség ősi egységre való törekvését sejteti.

Kozma Ferenc öt évvel fiatalabb nálam, így — főleg, ha a csökkenő különbségarányokat nézzük — kortársam. Ez a kortársi korszak azonban számos olyan törésvonalat tartalmazott, ami öt évet is korszakos különbségre váltott. Gondoljunk csak az 1941-46-os, az 1946-51-es, az 1953-58-as, vagy az 1985-90-es quintanniumok forгатagára. Megőrizni alapvető etikai és intellektuális normákat, és közben változni az idők tanulságainak feldolgozásával — nem kis teljesítmény. A most hetvenest ezért ünnepeljük.

Utunk, főleg a hetvenes-nyolcvanas években sok mindenben párhuzamosan haladt. Ő a közgazdaság vizsgálatában, én a műszaki forradalmak tanulságai nyomán egyre erősebben éreztük, hogy nemcsak a rendszer működése hibás, hanem alapvető rendellenességek rejlenek magában a rendszerben. A javítás igénye így vezetett bennünket a váltás igényéhez, miközben kerestük a váltás legkevésbé drámai változatait, elég sok rossz tapasztalatunk volt az előbb felsorolt törések szenvedéseiből. Ezt a keresést ma reformkommunista mozgalomnak hívják, általában lebecsülő éllel, holott éppen az értékőrzés etikai és intellektuális normája dolgozott ebben, immár egy évtizeddel később, ma nyilvánvalóan megmutatva, hogy a szükséges radikális változásokat kemény drámák is kísérik. Ezt a nézetvilágot viszont ma az egész világon baloldálnak hívják, és itt újra találkozunk, miközben az ellentmondásokat kihasználó demagógiák újra azonos tónusokba hangolják a szélsőbalt és a szélső jobbot.

A hasonlóságokon belül akadnak termékeny különbségek is. Ilyen talán elsősorban a globalitás jelenségeinek megítélése. Éppen ezért, a termékeny párbeszéd folytatására küldöm egy korábbi, a Mozgó Világban megjelent dolgozatomat.

Budapest, 2001. április

Vámos Tibor

GLOBALIS GLOBALITÁS

VÁMOS TIBOR
akadémikus

Magyar Tudományos Akadémia
SzTAKI Intézeti Tanácsának elnöke

Úgy-e kicsit szófecsérlőnek tűnik ez a cím? Ha az emberfajról beszélünk, akkor az egész globalitás probléma egy kicsit az. Az ember ugyanis majdnem eleve a globalitás, az az állatfajta, amelyik eltérően többi, gerinces társától a leginkább globális. Évszázazeredek vagy legalábbis -tízezredek óta benépesítette ezt a glóbuszt, az egyre bizonyosabban feltételezett szűk afrikai ősterületről vándorolva otthont teremtett magának a zord sarkvidékeken, a trópusi őserdőkben, mocsaras lapályokon és magas hegyeken, közlekedve vízen és szárazon. Közben a fajta lényegi egysége megőrződött, a legkülönbözőbb helyekre vetődött csoportok is tudnak, és sokszor szeretnek is egymással utódot nemzeni, áttelepülés esetén gyorsan alkalmazkodnak a gyökeresen más viszonyokhoz, szükség esetén megtanulják a másik nyelvét. A legalkalmazkodóbb, igazi globális fajta.

Az ember egész civilizációs, tehát kései történelme ennek a hagyománynak a továbbépülése. Területeket hódít (felfedez), amit a többi, nem globális állat ritkán tesz, ehhez gyorsan megalkotja a hozzá tartozó lelkesítő indoklásokat, ideológiáit. Általában civilizációt terjeszt, akár úgy, hogy globális törekvéseinek útjában állókat, azaz a barbárokat, hitetleneket, a birodalom ellenségeit rabszolgává teszi és/vagy kiirtja, akár úgy, hogy valamiben elért fölényei révén az elmaradók önként átveszik az uralkodó világdivatot.

Nem(csak) mai e történet. Csak rövid felsorolásként: a görög diaszpóra és a hellenizmus, aminek hatása különös csatornákon Kínáig elért, Kína évezredes története és kultúrájának dominanciája az egész Távol-Keleten, a kelták majd egész Európát átfogó civilizációja, a római birodalom, a kereszténység és az iszlám világméretű terjedése, a nagy európai kultúráramlatok mind ennek a mindenekfeletti globálisságnak a megnyilatkozásai. Naponta elcsodálkozunk azon, hogy az elektronikus közvetítőeszközök és a mai közlekedési lehetőségek nélkül is milyen alig elképzelhető sebességgel terjedtek ezek a globális hullámok, milyen irdatlan távolságokat hidaltak át. Az sem új jelenség, hogy a globális hullámok rendszerint kialakítanak egy olyan fókuszot, változó földrajzi helyű valós vagy

virtuális világfővárost, amelyik a globális hullámokat szétsugározza, de magához is vonzza mindazokat a legkitűnőbb erőket, amelyek e folyamatot fokozni tudják. Athén, Alexandria, Róma, Párizs, London után nem kell csodálkoznunk a mai New York szerepén. Rossz tanácsadó, aki arra uszít, hogy csatlakozzunk ezeknek az egész világot, vagy legalábbis régiót besugárzó központokat pusztító hordák hagyományához.

Akkor mi az új?

Ezt kérdezzük állandóan, amikor fajtánk történetének meglepően gyors változásait és még meglepőbben erős visszatérő vonásait, állandóságait vizsgáljuk. Pillanatnyi érveink és érdekeink mellett hol a folyamatok egyik vagy másik oldalát akarjuk kiemelni, nem véve tudomásul, hogy a változás és az állandóság majd minden folyamat természete, végső soron ugyanannak a kettős arca - és ez nemcsak az ember vonatkozásaira, hanem az egész természetre érvényes.

Az új (mégis) az a technikai valóság, amit az eleve globális ember az utolsó két évszázadban megteremtett és ez az új környezet a globalitás eleve jelenlévő valóságát mindent átfogó, a természeti erőkkel egyenrangú meghatározottsággá tette. Sok minden történelmi alakulás összjátékaként ennek a folyamatnak is megvolt a maga Afrikája, azaz elég körülhatárolt földrajzi szülőföldje. A forrás elsősorban az angolszász régió, némileg kiterjedve néhány ekörül elhelyezkedő, ma leginkább a Nyugatként számontartott részére a világnak. Már maga a Nyugat kifejezés is árulkodó, hiszen mihez képest nyugat a nyugat? New Yorkból Los Angeles, de Los Angelesből Tokió, sőt Peking a nyugat. Itt is jelen van a statizmus és dinamika kettőssége: az irány az hely, a hely az irány is.

Ez a technikai valóság sokféleképpen meghatározója a mai globális globalitásnak. A legkézenfekvőbb a tér és idő globalizálódása, annak a koordinátarendszernek a radikális változása, ami egész létünket, emiatt egész gondolkodásunkat keretbe foglalja. Erről sokat írtak, de nem eleget, túl sokat hangsúlyozva a viszonylagosságok szenzációs, fantasztikus és veszélyekkel riogató oldalát. Még inkább vonatkozik kritikánk az idő- és térképzet virtuális valóság-technikájára. A virtuális valóság itt működik közöttünk, egyelőre kevésbé a kábítóan látványos formájában. Gyakorlatilag az egész pénzvilág e virtuális valósággént működik, a hálóra kapcsolódó, de még az egyszerű telefonáló és az utcai pénzgéphasználó számára is. Már a telefon is a virtuális valóság kezdete volt, a televízió még inkább, az elektronikus posta, a maga szöveg-, kép- és hangszolgáltatásaival hasonlóképpen. Azért vezetem elő ezeket a már mindennapos valóságunkat jelentő virtuális valóságokat, hogy érzékelhető legyen, milyen gyorsan és szinte észrevétlenül lopózik be napi világunkba az a virtualitás, amelyik megváltoztatja a korábbi idő- és térkereteket, az eddig a világ változtathatatlan, önállóan létező szubsztanciáinak, alkotó szerkezeteinek képzelt rendezőit. Itt van már közöttünk az orvoslásban a távdiagnosztika, sőt a cselekvő

távműtét. Valóság a távnyomtatás, robotok irányításával távoli, nehezen megközelíthető, veszélyes helyeken bonyolult és nehéz munkák elvégzése, anyagokat alakító gépek távirányítása, közlekedési eszközök biztonságos távvezérlése. A virtuális valóság nem elsősorban a reklámozott és automatizált távszexualitás, bár később ilyesféléről is lesz említés - addig tartsuk ébren az olvasó érdeklődését.

Idő és tér

Az időnek és a térnek a viszonylagosságát, a folyamatoktól elválaszthatatlanságát a matematika és a fizika már száz-százötven évvel ezelőtt felfedezte, de a mindennapok embere ezen viszonylagosságok érvényességét a mindennapi életben csak most kezdi felfogni. Ettől is kezdenek szédelegni azok a gondolkodó társaink, akik ezt a nagyszerű felismerés-láncot nem követték, részben annak tudományos eszközeitől való idegenkedés, gyenge iskolai neveltetés, vagy főleg a zavarok iránti érzékenyséjük miatt. Ez a zavarokra való kihegyezettség természetes védekezője az élőlénynek, mint a fájdalom, vagy a félelem, de nagyon félrevezető, ha (e diskurzus kedvenc szavával élve) a globális világlátást erre összpontosítjuk, nem a helyzetek, folyamatok (ez pedig az én kedvenc fogalmam) józan, folytonosan összegező és ugyanakkor kritikai mérlegelésére. Ezért is kapott akkora hangsúlyt a megmaradás és a változás egysége.

Nos, ez a tér-idő viszonylagosság, ami mindennapi élményvilágunkban jelenik már meg, remélhetőleg módosítja a köztudatot is, értékeinket, ítéleteinket, távlatainkat. Az egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb veszély, ami e valóságot az egész valóság elpusztításával, vagy legalábbis szörnyű megnyomorításaival fenyegeti, az ennek a tudat-módosulásnak az el-, vagy csak lemaradása. A ma valósága működik a virtuális technika valójában jól érthető és hasznosítható eszközeivel és nem az ezt nem követő világszemlélet, ami csapdákkal terhes virtuális valósággá válik. A mágia csalásai nem a képernyővel születtek. A nagy gondolkodók már a tizenkilencedik században tudták, hogy az ideológiák világa a virtuális valóság. E horrorral és délibábokkal terhelt virtualitás keveredése a tényleges valósággal pedig aligha olyan bájos és jó szándékú, mint a Shakespeare-i szentivánéj vagy Prospero-sziget.

Van-e választás?

Az ember globalitás-elrendeltetésű természetes világa lett a szülője annak a technikai rendszernek, amely azután mesterséges természetként, de alig kisebb erő gyanánt hat vissza az ember globalitás-világára. Itt merül fel minden gondolkodóban a kérdés, jó volt-e ez a technikai mesterséges világ az emberiségnek, vagy olyan rossz, amit valahol vissza kellene csinálni? Vajon

meddig lenne jó visszalépni, a barlanglakó ősemberig, vagy a mindent átfogó technikától mentes, modernnek ítéhető kor kezdetéig, tehát valahol a kétszáz év előtti állapotokig?

A kérdés éppoly értelmetlen, mint az olyan, hogy milyen lenne megszüntetni a föld forgását (nem véletlen e jelentős történelmű hasonlat), vagy milyen lenne, ha sótalanra változtatnánk az óceánok minden vizét? Az éjszaka nappallá változtatását, vagy az évszakok megszüntetését azért nem idézem, mert a technika a mesterséges világítással, a hűtő és fűtőberendezésekkel ezen a természetes viszonyon azért némileg módosított. Az, aki-ami alkalmas az ilyen visszatérésre, az nem a kényelmét, jobb mindennapi közérzetét kereső emberiség. Végso soron ma szabadsága van majd minden embernek arra, hogy ezt a visszatérést maga gyakorolja, elvonuljon egy sivatagba, magashegyi barlangkolostorba, vegyen egy olcsó telket valahol és éljen ott minden más kooperációtól, annak termékeitől függetlenül. Van ilyen ember, kis család, amelyik ideig-óráig megpróbálja, de követőkre alig talál, e csekély kisebbség nagyobb része is hamar megunja a furcsa játékot, a kiválás önmagasztaló élményét. Volt korunkban ilyen kényszerkísérlet is, végso formáját Pol Poték adták meg néhány millió gyilkossággal. Még a szélsőséges zöldek is hamar megszelídülnek, ha a hatalom közelébe kerülnek, vagy akarnak kerülni, azaz sok ember egyetértését szeretnék megszerezni, és felelősekké válnak jelszavakaiért. A tömegek nem követik (és nem is követhetik) őket a villany, a telefon kikapcsolásában, a mezőgazdaság technikai újdonságainak kizárását követő általános éhínségben, a gyógyszerek, orvosi beavatkozások betiltásában.

A technika pedig globális. A technikai rendszerek, a vasutak, a többi közlekedési rendszer, a telefon, a korszerűsödő úthálózat előbb teremtték meg a nemzetközi szabványrendszereket, összekapcsolásokat, a modern globalitás mindmegannyi alapját, mint az a politikai gondolkodás szintjén felmerült. Itt a gyökerek majd másfélszáz évre nyúlnak vissza. Ma a világot átfogó infrastruktúra, azaz a technikai mesterséges és természetes világ-szimbiózis megkérdőjelezhetlenül globális, minden olyan, a mienknél sokkal nagyobb politikai rendszer, ami ebben a kapcsolatrendszerben erőszakkal akart határokat szabni, csúfosan megbukott és *elsősorban ebbe*, az elzárkózás és az erőszak szétválaszthatatlanságába bukott bele.

A technika globalitásának ezt a mindennapjainkban jelenlevő oldalát jól ismerjük. Kevésbé tudatosultak a másik, újabb, ennél is talán jelentősebb következményei. Alig csodálkozunk el azon, hogy használati tárgyaink és szolgáltatásaink viszonylagos ára egyre csökken, a fejlettebb országokban majdnem mindenki, de még hazánkban is a lakosság többsége számára elérhetővé válnak. Majd minden háztartásnak van televíziója, rádiója, mosógépe, a lakosság közel többségének már autója is, rövidesen, a monopol-időszak két év múlva bekövetkező vége után a telefon és a hálózati hozzáférésünk itthon is igen olcsóvá válik, a repülőgép tömegközlekedési eszköz lett. A gyógyászatban a különböző képalkotó eszközökkel mindenki számára lehetségessé vált a műteti feltárás

nélküli részletes belső vizsgálat, olyan módszerek, amelyek a korábbi műtétek megpróbáltatásait töredékükre csökkentik. Azok számára, akiknek nincs valamennyire mélyebb, egyetemi színvonalú ismerete a természettudományokról és a technikáról, alig felmérhető, milyen technológiai előkészítés, kutatási, fejlesztési, kísérleti munka áll ezek mögött az eredmények mögött. Amíg egy-egy fizikai, kémiai felismerésből, kitűnő ötletből a tömegtermelés megszületik, sokszor ezrek és ezrek közvetlen és közvetett magas felkészültséget megkövetelő erőfeszítése szükséges.

Gondoljuk csak meg, hogy egy mikropocesszor morzsán (chipen) ma már tízmilliónyi bonyolult feladatokat végző áramkört kell tervezni, előállítani, tizedmikronnyi, azaz a hajszálnál nagyságrendekkel finomabb pontossággal, körülbelül kétszáz technológiai műveletet elvégezve milliós és tízmilliós, pontosan azonosan működő sorozatokban. Nem más a többi, mai termék bonyolultsági, pontossági követelménye, annak elérése, hogy milliószámban előállított, ennyire összetett valamik egyforma előírások szerint megbízhatóan működjenek. Néhány álmodozónk erről mit sem sejtve hiszi azt, hogy egy-egy feldobott ötlet mindezek helyén megválthatná a hazai gazdaságot, csak az itteni szakemberek irigysége és a nemzetközi tőke szervezett aknamunkája gátolja az olcsó csodákat.

Az ilyen igényű technológiáknak, tehát azoknak, amelyek ma már valahol gyakorlatilag valamennyi használati tárgyunk és szolgáltatási eszközünk háttérében működnek, a kutatási, fejlesztési, kipróbálási, előállítási technikai beruházási költsége évi sok százmillió, sőt a legtöbbször sokmilliárd dollár. Évi, és nem egyszeri beruházás, hiszen a terméket igen gyorsan, legfeljebb négy-ötvenként meg kell újítani, annak teljes technológiai háttérét ki kell cserélni, addig pedig folyik az elengedhetetlen, egyáltalán nem gyors előkészítés, hiszen egy-egy nagyobb újítás sokszor évtizedes felkészülést tesz szükségessé, ezzel párhuzamosan folyik a már piacon lévő termék állandóan javuló, nem kevesebb erőfeszítést igénylő technikai támogatása is.

A technika, mint a demokrácia kiteljesítője

Ahhoz, hogy az így létrejövő termékek és szolgáltatások demokratizálódjanak, azaz mindenki, vagy legalábbis a többség számára hozzáférhetővé legyenek, óriási fogyasztási és fogyasztói tömegekre van szükség: a globális piacra. Különben a kiváló és általános igényeket kielégítő termék csak egy szűk, privilegizált csoport tulajdona lehet; ilyenre is emlékezünk, az ezeket elosztó zárt működésű, speciális boltokra, a protekcióval húsz év alatt elérhető telefonokra, a Trabantokért folytatott évtizedes sorbaállásokra, de előtte arra a világra is, amelyben a jobb, kényelmesebb élet használati eszközei csak a gazdagok, kiválasztottak egy szűk rétege számára voltak elképzelhetők. A modern technológiákon alapuló globális tömegtermelés a demokrácia egyik legjelentősebb vívmánya. Globális, elsősorban a piaci méret szükséglete miatt, de az óriási piac, ami mindennek előfeltétele,

óriási piaci befektetést is igényel, és ez nem kisebb, mint a technológiára fordított érték. A kör ebből a szempontból zárt: jobb élet - modern technológia - órási, folyamatos befektetés - globális piac - órási piaci erőfeszítés - jobb élet?

A zárt körbe beiktathatjuk az emberfajta természetének azokat a kikerülhetetlen vonásait, amikről eddig beszéltünk és ezen keresztül válaszolhatunk a körbe zárt kérdőjelre. A láncot igyekeztek oldani is, így ott, ahol a folytonos megújulás esetleg inkább piaci, mint valódi, szükséglet-oldali igénye volt a kritika célpontja. Az eredmény a romló minőség, ellátás, gazdaságosság volt, amit ideig -óraig csak farkaskutyás-lövöldözős fallal és a mindenkit figyelő Stasival lehetett fenntartani. A jelzett állam nevezetes volt arról, hogy évtizedekig nem újította termékeit és kikapcsolta az ehhez szorosan függő versenyt. A demokrácia és a versenyző piacgazdaság ismert összefüggéseit az áruk globális tömegtermelési technológiájának valósága egészíti ki.

Itt egy pillanatra megálljt mond a társadalomkritika. Nem fordítva igaz a tétel? A globális termelés multinacionális óriásai nem a fogyasztás látszat-demokráciáját valósítják meg? Nem a néhány multinacionális diktatúrája jött létre e látszat függőnye mögött, a fogyasztásra csábítás kábítószereivel? Hiszen láthatjuk, a modern termelés elmondott lánc hozza létre azt a helyzetet, hogy a legtöbb kulcsterületen legfeljebb tíz, vagy öt, vagy még kevesebb multinacionális, azaz globális óriás tud csak megmaradni, a gigászokra is nehezedő egyesülési kényszer olyan hatalmakat hoz létre, amelyek erőben, kiterjedésben meghaladják a történelem bármely birodalmát. A valóságnak, amely sokdimenziós, ez a nézete is helytálló.

A mi állításunk, bármennyire is különösnek tűnik az egydimenziós igazságok viszonylagosságmentes gondolkodási világában, az, hogy mind a két irány jelen van, sőt vannak itt további tényezők is. A sokdimenziós nézet, a demokrácia egyik legjelentősebb feltétele és jellemvonása, nem zárja ki az ellentmondó állításokat, mert a valóság nem az egyszerű logika időtől, körülményektől független kizárt harmadik (*tertium non datur*) mechanizmusával működik. A már sokat idézett emberi természet sem, sajnos is, meg szerencsére. Sajnos éppen a jelenség (itt most nem a külső, technikai, hanem a belső, lelkiént összefoglalt) eleve meghatározott, konfliktusos jellege miatt és szerencsére a folytonos konfliktusoldás, így a belső és külső körülményeken történő túllépés haladásként is jelzett, bennünk állandóan ható kényszere miatt.

Mindig visszatérünk a kiindulóponthoz: ilyen az ember, ezért lett az ami, ezen gyorsan módosítani csak embertelenséggel lehet. Az sem véletlen, hogy a technika-ellenesség egyik huszadik századbeli leghatásosabb filozófiája a technikák legszörnyűbb fejlesztéseibe és alkalmazásaiba torkollott. E filozófia mélyén ott sötétlett a globalitás legerősebb tagadása, a nacionalizmus.

Globális csoport és egyén

A feladatunk tehát a mi mai látásaink szerint ellentmondásosnak tűnő térben az olyan tájékozódás, amelyik segítheti az elrendeltetések, azaz a valóság-irányok közötti ésszerű mozgást. Ehhez meg kell keresnünk a mi számunkra ellentmondásos jelenségek között azokat, amelyek egy más nézetben a kiegyensúlyozottabb mozgás impulzusai.

Talán megbocsátják nekem a kiváló hazai etológusok és antropológusok, ha minduntalan bemerészkedek az ő szakterületükre, de az ember és gép viszonyainak alakulását az ember nélkül, mint első mozgató, primus movens nélkül nem lehet megközelíteni. Nem is lenne bátorságom az antropológia tekintetében mást tenni, mint a már elfogadott tananyagból felelni.

Így visszatérve az ember kikerülhetetlen meghatározóihoz, most a csordacsoport örökség másik oldala, az egyedi személyiség kerül előtérbe. A csoport, - a családtól a különböző azonosságok által meghatározott csoportóriásokig, az egész emberiséget is bezárólag - működik az elmesélt óriási teljesítmények, egységesülő fogyasztói szokások, monopolhatalmak alakulásában, elkerülhetetlenül és egyre globálisabban. Ezen azonosságok között feszül a legtöbb történelmi ellentmondás (talán újuló szemléletünkben többdimenziós, időben változó, helyzetfüggő különbözőség, egyensúlyozó hatás).

Az egyediség érzete és tudata, kifejezésének keresése, a másik hatalmas emberi erő, valószínűleg újabb és mindenképpen az embert még csoportlénnyel jellegénél is jobban meghatározza. Az állat egyediségét csak szenvedélyes élethelyzetekben, a másik ellenfeleként éli meg, tudatos énkeresés és én-megélés az ember sajátja, méghozzá mostani, már írásba is foglaló, szabatosító történelme során is fejlődve. Ez a sajátos emberi éntudat a csoportteljesítmény szülötte, modern személyiségtudatunk és igényünk a használati tárgyak magántulajdona, azok szaporodása, a gazdagodással megszülető cselekvő, gondolkodó szabadidő eredménye. Ezért tapasztaljuk, hogy nagy kultúra csak a nagy gazdasági virágzásokban keletkezik, Egyiptomot, Mezopotámiát, Kínát, Athént, Rómát, Firenzét, Velencét, Tournait, Amsterdamot és a többi nagy szellemi központot, művészetek, filozófiák szülőhelyeit a virágzási időszak gazdagsága tette emberi teljesítményeink csúcsainak helyszínévé.

A helyzet ma sem más, most nem New Yorkot, vagy az újravirágzó Berlint idézem, hanem Finnországot, amely az utóbbi évtizedekben a kultúra majd minden ágában (engedtessek meg, a kultúra, mint például a zene éppúgy tudomány) kiemelkedett a világátlagból. Magyarország történelme is hasonló példákkal szolgál, utolsó nagy virágzásunk a kiegyezést követő és az első világháborúval lezáruló időszak volt. Ezt a meghatározottságot bátran csatolhatjuk a villanykikapcsolás és társai érvrendszeréhez. Létünk ellentmondásosnak tűnő dimenziói végső soron összefüggő állapotokat jellemeznek.

A személyiség létfeltétele a csoport, de szembekerül a csoport minden szintjével is, még a családok élete is tele konfliktusokkal és valahol fájdalmas megalkuvásokkal. A jólét, a technika, a globális termelés teszi lehetővé, hogy a személyiség a csoporton belül kevesebbet súrlódjon, tágabb fizikai és minden egyéb mozgástere legyen. A nagy összezártságok nosztalgizációi hasonlóak, sőt nem véletlenül nagyon azonosak is a technika nélküli világ visszasíróival. Bőséges húsellátás esetén, nagy kifutókban, szafarikban a tigrisek is jól megférnek egymással, sőt esetleg még az antiloppal is. Azonban teli hassal a tigris aludni tér, az ember viszont (a jobbfajta) leszokik a túlevésről és elkezd gondolkodni a saját létéről, sőt a másikéről is. Kemény munka híján keres magának cselekvő lényét kielégítő más foglalkozást. A csoportlány és a személyiséget kereső egyszerre dolgozik bennünk, a nő haladni akar a legújabb divattal, a csoporttal és eszerint vesz mini- vagy maxiruhát, de nem szereti, ha ugyanaz a ruhamodell jön vele szembe, a magány éppoly kínzó, mint az örökös összezártság.

Kultúrtáp és kultúra

A piac ezt tudja, igyekszik kielégíteni az azonosság és önazonosság igényeit, ha van vásárlóerő, úgy óriási választékkal az adott árutartományokban. Az egyszerre kétfelé ágazó igényt pedig a technika megint kétarcúan tudja szolgálni: a globális tömegtermeléssel megteremtve a széles elérhetőséget, de az új, elsősorban számítástechnikai eszközökkel nagy választékot is nyújtva. A mai autógyárakban sok helyen minden kocsit saját megrendelőlappal fut, a részegységek és kiegészítő tartozékok, színek, belső burkolóanyagok a gépi programok alapján egyedileg szerelik össze a szabványterméket. Egyre gyorsabban terjednek hasonló módszerek a konfekcióiparban. A jólét tovább fokozza az igényeket és az egyedi, esetleg kézi előállítás, személyes kiszolgálás új értéként jelentkezik. Az annyira szidott McDonald mellett gyorsan szaporodnak a legkülönbözőbb exotikus vendéglők. Soha ilyen sokarcúság nem volt a konyhai szolgáltatásokban, a globalitás és lokális természet frigyét úgy tűnik, először nem is annyira a hasunk, mint inkább ízlelőszerveink közvetítik. A metafora kitűnő abból a szempontból is, hogy a közvetlen szükségletnek, az éhség csillapításának emésztőszervei helyett az ezoterikusabb érzékelések dominálnak. Nem lenne mindez elképzelhető, ha a has megtöltésének szükségletéért a lakosság nyolcvan-kilencven százaléka a földet kellene művelnie, kemény, kilúgozó munkával, mint ahogy ez akár a már idézett kétszáz év előtti, tehát technika előtti világban általános volt. Ma a lakosság három-négy százaléka okos gépekkel és okos számítással megtermeli azt az élelembőséget, ami a korábbi viszonyok között elképzelhetetlen volt, így van mód az emberibbnek tekinthető életre.

Mit csinál a többi, azon kívül, hogy mindazt a technikát, amivel ez lehetségessé vált? Hát különleges konyhájú vendéglőt nyit és finom, egyéni kiszolgálást biztosít. Persze ebben is óriási, globális technikai háttérrel, nemcsak a

kulináris nyersanyagok nyitott világából való beszerzéssel, hanem a hűtő- és egyéb tartósítógépek, félkész termékek, konyhagépek, könyvelőgépek, elektronikus beszerzési hálózatok garmadával. A kis vendéglő pompás kínálata mögött egy globális, óriási szervezet hadserege áll, még hozzá legtöbbször nem is állandó szervezatként, hanem az adott célra pillanatnyi együttműködésbe hozva a világméretű és most már elektronikusan kapcsolt elosztott hálózaton. Ez az új piac lényege, érvényes majd mindenre, távoltól sem csak az aznapra választott vendéglőre, hiszen ezt a vendéglőt most metaforaként adtuk el az olvasónak.

Növekvő, vagy csökkenő szakadék?

A társadalomkritikus joggal szakít félbe: a jómódú citoyen, sőt a burzsoá (kiírtották a szó magyar megfelelőjét) életformáját kínálad metafora-érvként a globalitás védelmében akkor, amikor Magyarországon a lakosság legalább egyharmada az egyre reménytelenebb szegénységben él, és valóban gondja van hasa megtöltésével; a világ lakosságának pedig több, mint fele még nagyobb nyomorúságban, éhínségekkel is küzdve él; sok helyen éppen most nő a szakadék azok között, akik az új technika lehetőségeivel élni tudnak és azok között, akiknek erre nincs módjuk.

Neki is igaza van most, egy helyzet állóképe tükrében. Az állókép azért félrevezető a hozzátartozó mozgóképek nélkül, mert a megmerevítést, vagy a visszafelé forgatást sugallja. Létjogosultsága akkor lenne, ha a visszaforgatásban találna olyan képet, ami ennél tartósan jobb állapotokat mutat, éhínség nélküli, nyomor nélküli, békésen kiegyensúlyozott, kultúrájuknak élő, emberségesen egymást segítő társadalmakat. Ennek ellenkezője a valóság. Magyarországon még a múlt század első felében is volt általános éhínség; *Braudel* utal rá, hogy a technikai forradalmak előtt a gazdag Franciaországban minden évszázadban legalább tíz általános, az egész országra kiterjedő éhínség volt, helyi éhínségek még sokkal többször. A világ más részein sem mást mutat a mozgókép: Kína százmilliókat emelő gazdasági sikere közismert, még a szörnyű nyomorról ismert indiai és latinamerikai vidékek is nagy változásokat mutatnak.

Mindez a technika és a globalitás hatalmas kölcsönhatásának köszönhető. Mutat egy reményt, sőt, ahogy bizonyítani igyekszünk, valószínűleg az *egyetlen lehetséges* reményt. Jó lenne, ha más valami másféle reményutat is tudna mutatni, kevésbé göröngyöset, gyorsabbat. Eddig még a vázlata sem sikerült, illetve, ahogy arra többször utaltam, minden eddigi vágyvezérelt (wishful thinking, voluntarista, tetszés szerint) kísérlet erőszakhoz, még több szenvedéshez és végül vagy véres kudarchoz, vagy végelgyengüléses kimúláshoz vezetett.

Az emberiség számára sajnós, vannak más forgatókönyvek is, fajtájának teljes, vagy részleges önmegsemmisítése, még rosszabbak, mint amik a letűnt huszadik századának diktátor-programjaiban szerepeltek. Lehet, hogy még egy-két évszázad

sem lesz elegendő a katasztrófákba vezető elágazások végleges eldöntéséhez, az ember felnövéséhez a maga által teremtett világhoz és világlehetőségekhez.

A kultúráról - tovább

Sok hivatkozás utalt e fejlődés kulturális vonatkozásaira. A nosztalgizálók elsősorban a hagyományos kultúrát, vagyis az emberi önkifejezésnek, kapcsolatteremtésnek és a közvetlen szükségletek fölé való emelkedésnek azokat a kanonizált formáit értik, amelyek szerintük egyedül érvényesek. A felsorolt belső igények, kanonizálástól, kifejezési formáktól függetlenül valóban az ember természetes vágyai, főleg akkor, ha a nyomor és kimerültség nem nyomja el belülről, vagy ideologikus kultúrelőítélet kívülről. Persze a piac ezt a vágyat is felfedezte, igen korán. A populáris kultúrtáp már a primitív kultuszokban is szerepelt, tömegcikk gyanánt mindenütt, ahol és ahogy valamiféle tömeges előállítási mód állt rendelkezésre, így az egyiptomi, mezopotámiai tömeggyártott agyagfigurákban, azokban, amiket ma múzeumi értéként csodálunk, egészen más értékfajtákkal felruházva, mint amiket születésükkor hordoztak. Népi játékokként, érzelmes dalocskákban, kalandos és csodás olvasmányokban, olcsó nyomatokként folytatódott mai útjuk, ugyanúgy értékmódosulásokkal, mint őseik.

A kultúrigény üzleti jellegű kielégítése az igénytelen fogyasztó számára kielégülést nyújtó sémákkal folytonos folyamatunk. Persze ezek burkológörbéi, későbbi összegezései már kifinomult jelentést kaphattak, egy-egy korszak, egy-egy embercsoport életideáljairól, vágyairól, hiteiről, mindennapjaik délibábos tükreiről. Minden ilyen tömegből kiemelkedett, megmaradt mintapéldány az utókor számára elsüllyedt utak jelzőköveiként váltak fontossá, és ezekből is kimagaslott néhány olyan, amely az adott keretet felhasználva azt túllépte, valóban tartós üzenetté vált késő korok számára, mutatva a hamleti tükröt: ilyen volt és maradt is az ember, te is, világod is ilyen.

A helyzet tehát nem változott, csak nagyot. Nagy lett a kultúrtáp tömegtermelésének technikája és kihozatala, nagy a fogyasztók élvezési lehetősége. A többi maradt: emberfajta, vágyaival, álmaival, szexuális kielégületlenségével, agresszív uralomvágyával, hasonulási és elkülönülési törekvéseivel. Ha e táp tömegtermését kicsit alaposabban elemezzük, alig találunk több sémát bennük, mint a McDonald étlapon. Ettől féltik az emberiséget. Joggal, ha már annyira degenerálódott, hogy kizárólag ezzel beéri. A már idézett anyagi és vele összekötött kulturális virágzások nem ezt sugallják. Az ember sajátos szellemi igénye változatlan, az egyszerű válaszok után bonyolultabb tükrökre vágyik, amelyek differenciáltabban mutatják meg az ő képeit. A magunk megmutatásának és a mások megértésének vágya arra is ösztönöz, hogy valamilyen szinten magunk is képesek legyünk önképünk és a bennünk létrejött világkép megrajzolására. A szerelem irodalma azért is ilyen hatalmas és folytonos, mert az *ugyanaz* minden emberben és minden kapcsolatában *más*, a szerelmes és a szerelemre szomjazó

pedig évezredek felhalmozott szerelemképeiben szomjasan keresi azt, ami az övé, vagy ahhoz hasonló. Az egészséges ember ezért nem elégszik meg a kommersz virtuális valóságok által kínált szexörömmel.

Milyen eszközökkel, melyik múltbeli, vagy jelen réteg fog alámerülni, mert akkor nem adja a hasonlóság tükrét és melyik fog valamikor újra kiemelkedni, milyen formák, kultúrák közvetítő technikák, művészetek szólnak majd jobban az eljövendő korok embereihez, ezt hagyjuk a jövőre, parafrázisként a wittgensteini tételre: nem az a csodás, hogy milyen ez a kultúra-embertükör, hanem az, hogy van. Egy emberek sokféleségével és sokaságával tele, a technika lehetőségeivel összekapcsolt és szabadabbá tett globalításban sokkal gazdagabban, mint bármely zártságban.

Globális felelősségtudatok

Ez szép vívmány és vadonatúj. A globális ember globalitásának tudatára ébredt és kezd felelősséget érezni a természetért, a jövő nemzedékekre maradó természeti értékekért, az állatokért, sőt a másik emberért is, sőt még akkor is, ha az messze él, más kultúrákban, más viszonyok között, esetleg még a neme és a vallása is más. Ilyen eddig nem volt. A Mediterránt le lehet kopaszítani, anélkül, hogy ez valakinek fájt volna, a szennyezett vizet tovább lehetett folytatni a következő városok számára, a nőknek e századra lettek emberi jogai. Az állatok kínzása természetes volt, hiszen nem volt lelkiük, hasonló indokkal a máshitűek, más bőrszínűek rabszolgasága, gyilkolása inkább erény volt, mint bűn. Fordulat van. Sokan ezt éppen a fordulat miatt nem érzik, sőt keserűn tagadják a század és annak vége szörnyűségeit idézve, ugyanis először lett mindez, ha történik, botrány, legrosszabb esetben is szenzáció, nem az élet természetes rendje. Egyébként az emberiség rosszindulatú ellenségei éppen erre a "természetes" rendre hivatkoznak, amikor új gonoszágaik gyűlölet-előkészítésén fáradoznak.

A csoport most először kezd kiterjedni az egész emberiségre, ezért lehet először globális és nemcsak kivételezett csoportoknak szóló, majd nemzeti emberi jogokat fogalmazni (hiszen Magyarországon a Szent Korona-tan szerint is a tizenkilencedik század derekáig a nemzet teste csak a nemesség volt). Először napjainkban lehetett az emberi jogokat globális törvényekbe iktatni, először alakulnak elfogadott, törvényes erővé, ha kell nemzetközi kényszerré az emberek globális együttélési szabályai.

Globális és regionális

A képlet hasonló az előzőkhöz. A kettő konfliktusokkal egyensúlyozó egysége elválaszthatatlan. Már most tapasztaljuk, milyen erős válaszokat adnak az egységesítő, túlzó és indokolatlan globalizálódásokra a már-már elfeledettnek

gondolt, a modern nemzetállamok által halálra is ítélt történelmi régiók. Az egységességbe való merevítés ott is részekre tördeli a mechanikai szerkezeteket, például a hidakat, épületeket, ahol az szerkezetileg nem lenne indokolt. Ugyanez áll a globalításra, amelynek legnagyobb ellensége a merev összekapcsolás, az inhomogén részeknek erőszakos homogenizálása. A homogenizálódás, ahol indokolt, folyamatként kialakul, legfeljebb segíteni szabad.

(Ön?)szabályozás

Minden dinamikus, azaz mozgó, változó és sokfajta elemet tartalmazó rendszer valamilyen szabályozást igényel, különben a változás túllépi a rendszer működésének olyan határait, amelyek egyben a létfeltételek is.

Így működik a természet önszabályozása is, az egyensúlyok állandó megbomlását az állandó pusztulások önszabályozása ellensúlyozza, mint például a darwini természetes kiválogatódás, fajták keletkezését és kihalását előidéző erők, égitestek és galaxisok változásai, keletkezések és megsemmisülések. Olyan univerzális és állandóságot biztosító szabályozó erő, ami ezt a katasztrófákkal terhes folyamatot megszelídítené, nincsen. Az ember ezt korán felismerte és már az igen primitív viszonyai mellett is beépített társadalmába olyan szabályrendszereket, amelyek egy adott időszakban hasznosan egyeztettek egyéni és csoportérdekeket, rövidebb és hosszabb távú feladatokat, hogy a mát és a holnapot egyaránt túléljék. Spontán önszabályozás csak a szép mesében volt: "...az aranykor...törvények nélkül és önként élt becsületben" (*Ovidius: Metamorphoses* I. 89-90). A többi a nyílt és rejtettebb kényszerek hol racionálisabb, hol kevésbé racionális szabályozó mechanizmusa. A piac sem különb, nyilván jól használható a gazdaság számos rövidtávú egyensúlyi szabályozására, de a legszélsőségesebb liberalizmus sem mondott le a más szabályozási eszközökről, együttélést, működést szabályozó törvényekről és az ezt kényszerítő erőkről. Az emberiség hosszú távú feladatait, így a környezet védelmét, az új nemzedékek nevelését a piac kevésbé szabályozza, sőt általában ezen feladatok ellen hat, kiszipolyozza a forrásokat, csökkenti a társadalom egészséges mobilitását, alkalmazkodó képességét. A spontán önszabályozások felelősebb gondolkodói ezért is menekültek végső megoldásként egy-egy idealista és ezért sajnos kevésbé hatékony erkölcsi és hitvilágba.

A változó viszonyok, és főleg a tér és idő viszonylagosságainak felismerése ezekkel szemben az erős külső szabályozások ellen szólnak. Ebben az írásban is hivatkoztam több szomorú példára. A két szabályozási elv és a sok szabályozási feladat között ugyanúgy pragmatikus, az adott időszaknak, viszonyrendszernek megfelelő kompromisszumokra van szükség, mint mindennapi életünk minden döntésében. A műszaki szabályozások tervezői már nem egy-egy meghatározott és kiszámított legkedvezőbb állapotot tűznek ki célul, hanem olyan robusztus, a váratlan hatásoknak, belső változásoknak ellenálló rendszereket, amelyek eléggé

kedvezően működhetnek. A bölcsőbb kompromisszumkeresés és rugalmasság etikai elv is: növeli a döntések felelősségét, azt nem áthárítva öröknek deklarált ideákra.

A globalitás önfejlődése, mint azt igyekeztem megmutatni, valami ilyesféle folyamat, illetve folyamatok folytonosan működő, ellentmondásos kölcsönhatása. A kooperatív rendszerekről írva már két évtizeddel ezelőtt megmutattam a globális technikai rendszerek példáján, hogy a belső autonómiák és a kapcsolatok egységesítése képes a zavartalan működést biztosítani, központi irányító hatalmak nélkül, illetve másfajta központi és helyi irányításokkal, mint a korábbi, merevebb, kevésbé globális rendszerekben. Azóta megvalósult a világháló, a world wide web hármas dupla v-je, ezen elvek alapján, a legglobálisabb rendszer, ami csak létezett, egyik hatalmas mai eszköze és jövőképe az együttműködő, szabad emberiségnek. Ez a fajta, szabad társulásokon és megállapodott versenyfeltételeken nyugvó, a kölcsönös függőségeket felismerő technikai–társadalmi globalitás ad, a maga néha gyötrelmes ellentmondásain keresztül is vergődve, egyenlőbb esélyt az individuálisnak. Individuális alatt most az egyedet és a globálisnál kisebb valamennyi csoport-alakulást értem. Aki tud jobb utat, szóljon!

Nagyon szerencsésnek érzem magam, hogy Kozma Ferenc útitársául szegődhettem. Ismeretségünk, volt munkatársaihoz képest rövidnek, ám annál koncentráltabbnak tekinthető. Tizenegynéhány éve találkoztunk, de szinte minden héten – valójában végigbeszélgettük a rendszerváltást.

Ezeknek a csendes eszmecseréknek sohasem kellett szigorúan a gazdaságtudomány szókincséhez ragaszkodnia. Hamar kitapasztaltuk, hogy a szakmát nagyon sokféleképpen lehet művelni. Ennél fogva Feri bátyám soha nem aggódott írásos fellépéseim előtt – legyen az pályázati munka vagy a kandidátusi disszertáció –, ha csupán „csevegtünk”: akkor is a világ szerveződési módjairól, nemzetközi gazdasági kérdésekről, gazdaságstratégiáról gondolkodtunk, amikor Borogyin Közép-Ázsia pusztáin című szimfonikus költeményét idéztük fel; amikor a filippinók életmódjáról, gondolkodásáról számoltam be; amikor a Kertészeti Egyetem botanikus kertjében csavartunk; amikor sikerült őt meglepnem egy számára is egzotikus gyümölcssel; vagy amikor egyszerű és szimpatikus emberek sorsának körülményeit nyomoztuk.

Súlyos, egy életre szóló örökséget kaptam Tőle. Egy ilyen csendes összefüggésen tényleg komolyra fordította a szót: rám bízta szakmai tapasztalatainak gondozását, amelyet azóta is lendületesen gazdagít, csak győzzünk vele lépést tartani.

Végigbeszélgettük a rendszerváltást. Rendszert váltani azonban nem lehet úgy, mint egy fehérműt. A státusszimulákumok és szólamok csupán egy vékony réteg sokmillió ember mélyreflexein – ez utóbbiak viszont hosszú távú programokat alkotnak. Korszakováltást társadalom-politikai igények generálnak, és a tudatot kell átformálniuk. Jelenlegi korunk sem érthető ezen keretek nélkül. Ezért ajánlom most ezt az írást.

Barátsággal és tisztelettel,

Budapest, 2001. szeptember

Gáspár Tamás

KORSZAKVÁLTÁS A VILÁGGAZDASÁGBAN

GÁSPÁR TAMÁS
egyetemi adjunktus

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem
Jövőkutató Kutatóközpont

Minden kor jövőfelfogása, előrejelzési képessége, módszere szerves része világfelfogásának és általános megismerési filozófiájának. A huszadik század vége és a huszonegyedik század eleje a tudományfelfogás szélesebbé válásának és átalakulásának időszaka, amelyben az eddigi lassabb fejlődésnek óriási lökést ad a NewYorkot ért támadás nyomán kialakult világválság. Az eddig uralkodó pozitivista tudományfelfogás korlátai egyre jobban beleütköztek a változó világ társadalmi igényeibe. Új paradigmaként jelent meg eddig a káosz- és általános evolúciós elmélet valamint a posztmodern felfogás, amelyek a klasszikus tudományfelfogásnak nem csak alternatívát nyújtanak, hanem annak alkalmazhatósági körét is pontosabban kijelölik.

A tudományfelfogás változása azonban nem önmagában vett elmélkedési folyamat eredménye, hanem a társadalmi-természeti környezet újszerű felfogási igényének általánosítása. A szemlélet változását ezért nem ragadhatjuk ki kulturális-gazdasági-technológiai környezetéből. Tisztáznunk kell, mit is jelent a korszakváltás, valamint azt, hogy a modern kor tudományfelfogása, a káosz világa, az általános evolúciós elmélet és a posztmodern milyen társadalmi igényeket tükröz, és hogy alakítja világgazdasági környezetét.

A korszakváltásról

A tudományos paradigma a *Kuhn*-i értelmezés szerint olyan gondolkodási keretet jelent, amely a társadalmi-természeti problémák megoldásának metodológiai, metodikai alapját adja. Lényegében egy általánosan elfogadott szemléletmódról van szó, amelynek meghatározó időszakát tekinthetjük egy korszaknak.

Az egyes szemléletmódok mindig kötődnek a társadalmi helyzethez és az ahhoz fűződő célokhoz. A fehérgalléros yuppie nemzedék érvényesülését szolgáló pragmatista, hatékonyság központú látásmód minden bizonnyal eltér a jóléti korszak gyári munkásának, a középosztálybeli háziasszonyoknak vagy az információgazdaság éllovasainak gondolkodásától. Mindezek azonban ugyanannak a korszaknak a szereplői is. Különböző szemléletmódjuk érvényesülési lehetősége nem azonos - a korszak stabilitási igényeit mindig egy uralkodóvá váló nézőpont valósítja meg. Ennek tudományos kifejtése a paradigma.

A látásmódok nem csak a tájékozódást és a kutatók párbeszédének lehetőségét szolgálják, hanem azok érvényre jutásának érdekében anyagi formában is megjelennek. A társadalom-politikai szükségleteket a termelés szerkezetének, infrastruktúrájának szervezésben, fogyasztási cikkekben, ágazati hierarchiában, külkereskedelmi termékszervezetben, partnerválasztásban stb. is ki kell fejezni, ellenkező esetben a jelszavak csak üres szövegek, a jövőképek pedig üres víziók maradnak. A korszakok ezért mindig gazdaságpolitikai korszakok is. Ennek elméleti kifejtése pedig a közgazdaságtudomány feladata.

Az egyes korszakok nem csupán felváltják egymást. A korszakváltás alapvetően a szemléletmódok és a nekik megfelelő intézményi keretek hierarchiájának megváltozását, tartalmának gazdagodását jelenti, nem pedig a korábbiak megszűnését. A társadalom-politikai célok nagy része átível a rövid és középtávú korszakokon, és programjainak megvalósulása szakaszosan megy végbe.

A harmadik évezred kezdetének jellegzetessége, hogy több gazdaságpolitikai, kulturális ív is található. Ezért a korszakváltás nem szűkíthető le a keleti blokk összeomlására vagy az információs technológiák térhódítására. Bár a fehér ember gazdaság és társadalomszervezési reflexei jóval több, köztük sok torzult, forrásból táplálkozik, az európai fejlődéstörténet rétegei közül *a globális válságjelenségeket feloldani képes jövőalternatívák* számára három hagyomány programja kap kiemelt jelentőséget:

a) *Az ókori kultúráktól kiinduló nagyon hosszú távú ív.* Az Ázsiából kiinduló, meghatározó vallási áramlatok, illetve a görögség hosszú távú, mindeddig utópiának tűnő programot örökölt ránk. A görög hagyomány mindebből azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert az európai fejlődési modell racionalizáló törekvése, vagyis a jövőképek anyagi formában való megjelenítése innen ered. Az ókori világképek és jövőképek időben, térben és tartalommal nagy szóródást mutatnak, ám közös elemük, hogy a társadalom szervezésében a *kultúrát*, az együttélés szellemiségének különböző módozatait tekintik meghatározónak. Az anyagi viszonyokat alárendelik az erkölcsi, jogi stb. szabályoknak, és gazdálkodásuk módját úgy alakítják ki, hogy az az együttélési szabályokat kényszerítse ki a munkamegosztásban.

b) *A Felvilágosodásból kiinduló hosszú távú ív.* A kultúra meghatározó jellegét a kereszténység vette át és közvetítette az európai fejlődésben, amely azonban

elidegenedett, dogmává merevedett. Az erkölcsi szabályok érvényesítését az ész uralma és a *szabadság* igénye váltotta fel, ami azonban a materiális előnyökhöz való hozzáférés, a hatalommal való visszaélés, a Szentírás szellemiségétől és a természeti környezettől való eltávolodás felé torzult el. A dogmatikus világkép racionalizálását és az egyének szabadságát vállalta fel a Felvilágosodás, amely a hit helyébe az ésszt tette. Ez a tudománynak, a világ törvényszerűségei feltárásának az ideje, általánosan a pozitivista tudományfelfogás és világkép kialakításának korszaka.

c) *A munkásmozgalmi hagyományokból kiinduló hosszú távú ív.* A liberalizmus és a kapitalizmus ellentmondásossága, tudományfelfogása hamar kiütközött. Legszenbetűnőbben a tömegek elnyomorodásán, azaz a *jóléti* kérdésen vált kitapinthatóvá, melynek mélyén a *tulajdoni viszonyok* kaptak kritikát. A 19. század második felétől, a polgári forradalmak felemás eredményeit követően egyre erőteljesebbé váltak a társadalom szélesebb rétegének szabadságát és jólétét követelő mozgalmak, amelyek tudományfelfogásukban, világ- és jövőképükben is módosították az addigiakat. A mechanikus, lineáris felfogással szemben a *Hegel*, *Marx* munkásságában modern körülmények között újjáéledt dialektika, másfelől a *Darwinnal* megjelenő, fejlődésbeli ugrásokat - így forradalmakat - elutasító evolúció vált meghatározó szemléletté. Ennek a hosszú távú ívnek része a második világháború után uralkodóvá vált kétpólusú-jóléti középtávú korszak, csakúgy, mint a hagyományos jóléti rendszerek lebontását és egy új korszak megalapozását zászlójjára tűző neokonzervatív időszak a hetvenes évektől a kilencvenes évek elejéig.

Az ezredforduló időszaka korszakváltásnak tekinthető; nem azért, mert az ezredfordulóhoz a keresztény kultúrkör misztikus változást köt, hanem azért, mert az információs és kommunikációs technológiákkal elkezdődött új forradalommal, valamint az ezek működtetéséhez leginkább megfelelő társadalmi rendszer kialakításának kényszerével először válik lehetővé, hogy *a három kiemelt tendencia, illetve jövőprogram: a kulturális irányítás, az egyetemes önkormányzás és jólét történelmi találkozása megvalósulhasson.* Ennek a korszakváltó folyamatnak még csak az elején tartunk, ám érzékelhető, hogy a cselekedni akaró, felelősségteljes egyének közösségének racionális megragadása, tudományos kifejtése, csakúgy, mint ennek abszolutizálása már elkezdődött: a különböző tudományfelfogások vitája tükrözi ezeket.

A modernizáció kora

A pozitivista tudományfelfogás szorosan következett abból a törekvésből, amely az erkölcsi szabályok, illetve az ezeket intézményileg megjelenítő és dogmává merevítő katolikus egyház által szervezett világot fel kívánta váltani a reálpolitika elveivel. *Sajátosan európai a jelenség.* Az európai fejlődési modellek mind az

európai szubkontinens geopolitikai keretei közé voltak szorítva: kis méretű, magas hegységek által szabdalts földterületen rengeteg nemzet próbált meg fennmaradni. Az államalkotás és az együttélés a Felvilágosodás időszakától kezdve, széles értelemben vett költség-haszon alapon történt; a nemzetgazdaság gyarapodásának, területi-politikai biztonságának tudományos alapjait a klasszikus fizika és matematika társadalomtudományi adaptálása adta.

A klasszikus tudományfelfogás a polgárosodó középosztály törekvéseiben haladó volt, mert a feudális rétegekkel szemben az ő jólétük kötődött közvetlenül a munkához - a kemény munkával való önálló kiemelkedés azóta is tiszteletet parancsoló példaként jelenik meg akár az Onedin család, akár Bill Gates történetében. Miután a munka lényege a természet átalakítása, nem véletlenül kerül a tudományos érdeklődés középpontjába a természet törvényeinek kutatása.

Amíg a reálpolitikát megelőző világban az erkölcsi - illetve egyházi - szabályok jelentették a fő vonatkoztatási pontot, addig a pozitívista világban a munka vette át a mérce helyét. Így az értékelmélet került a gazdaságtudomány középpontjába. Azt keresték, hogy mi az a gravitációs centrum, amely magához vonza az árakat. Itt nem az a kérdés, hogy milyen határok között mozognak, fluktuálnak az árak (alternatívák, jövőlehetőségek stb.), hanem az, hogy milyen centrum (trend) körül.

A stratégiaalkotás is alávetette magát a természettudománynak. A társadalomtudományokban is az „objektív” törvényeket keresték, az országok és vállalatok a stratégiaalkotást „vektorszerűen” értelmezték: az érdekek itt erőként jelennek meg, amelyeknek nagysága és iránya van, ezek összegezhethők, előre jelezhetők.

Ennek a folyamatnak része, és világméretű kiterjedése a második világháború utáni kétpólusú-jóléti korszak. A bipoláris világ jellegzetességét az adta, hogy az atombomba miatt az alternatív társadalmi-gazdasági rendszereket felvonultató két blokk kényszerűen egymásra is volt utalva - valójában létezésüknek nem csak a legfőbb ellenfele, hanem feltétele is volt a másik blokk fennállása. A kényes rendszer az angol diplomácia módszerének világméretű érvényesülését hozta: a biztonság feltétele az állandó egyensúly keresése volt.

A társadalmi osztályok és alternatív rendszerek kiegyensúlyozása tehát a fogyasztás általános kiteljesedésén alapult. A *"fogyasztási béke"* azonban gazdaságilag állandó újraelosztási problémaként jelent meg. Azért, hogy ne csak úgy lehessen az egyik társadalmi rétegnek többet adni, ha a másiktól veszik azt el, az anyagi érték központúság összekapcsolódott az állandó növekedés szükségletével. A rendszer legitimitásának legfőbb mutatója az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem lett. A növekedés anyagi alapjául a szén felváltó olaj vált: könnyen szállítható; bősége általános energiaforrásként szolgált; a gépkocsi forradalom alapja; és a kor húzóágazatának számító, a műanyagot előállító vegyipar bázisa. A bipoláris-jóléti korszak szemlélete tehát egyben az atom- és olajkorszak tudományos logikája is.

Ebben a rendszerben nincs helye a véletlennek. A kialakított szabályozási csatornában a kis változások statisztikailag kiegyenlítődték, és tendenciaszerűen az állami programok irányába mutattak. Alternatív jövőképek kibontakozásának sem a lehetősége, sem a mechanizmusa nem volt meg. A hatvanas évek politikai mozgalmai is sorra elbuktak. A társadalmi tervezés és a matematikai módszerek kiteljesedésével a világ is elveszítette misztikus jellegét, viszont a kulturális meghatározottságot is felváltotta a működési és szabályozási mechanizmusok "objektív törvényeinek" meghatározása.

Nem voltak általános problémák, a stratégia konkrét ügyekre koncentrált: a vietnami háborúra, a munkanélküliségre vagy a gyarmatok felszabadító mozgalmaira. *A világ, csakúgy, mint tudományfelfogása részben gondolkodott:* nemzetgazdaságokban és szövetségekben, illetve ezek szabad kombinációjában. A részek közötti viszonyok egyre bonyolultabbá, összetettebbé válása azonban a klasszikus természettudományos gondolkodás „túlhajszolását” is jelentette. A sokszoros visszacsatolós folyamatok kezelése lehetetlenné vált. A rendszerdinamikai és játékelméleti modellek már a nagyon sokszereplős rendszerek visszacsatolós mechanizmusát - és egyensúlyát keresik, aminek tudományos háttere a káosz kutatásának megindulása.

A korszakváltás kényszere és alternatívái

A bipoláris-jóléti világ hosszú időn keresztül betöltötte szerepét és eljutott a hidegháborútól az egymás mellett élés hosszabb távú lehetőségéig. A kölcsönös elismerés azonban nem tartalmazott perspektívát egyik regionális tömbnek sem, nem beszélve a tömbön kívüli országokról. *A világrend legfőbb korlátja a permanens instabilitása volt.* Hosszú távú békét és fejlődést nem lehet alapozni az atombomba logikájára és az állandó ellenségkép felmutatására.

Az állandó fogyasztási-növekedési kényszer az erőforrások kimerülésével fenyegette a világot. A környezetszennyezés általánossá vált, és nem csak anyagi értelemben: a háromoldalú egyeztetések és alkudozások könnyű terepet adtak a korrupciónak; az erkölcsi lezüllés általánossá vált; a városok, a pénz, az emberi kapcsolatok mind "piszkosak" lettek.

Az egyre bonyolultabb rendszerek egyre inkább közösségi irányításért és együttműködésért kiáltottak - ugyanakkor az államigazgatás „kézi vezérlése” sem átlátni, sem kezelni nem tudta a világméretű hálózatokat. A fogyasztási jólét érdekében a hatékonyság esett áldozatul. A pazarló és bürokratikus rendszert kiegészítette a társadalmi szerkezet merevsége is. Az újonnan felnőtt generációk számára világhosszá vált a *jövőképek hiánya*.

A bipoláris-jóléti rendszert tehát nem lehetett hosszú távon fenntartani. A kérdés csak az volt, hogy mi váltsa fel. Erre számos program született, amelyek gyökeresen eltérnek egymástól, ám van egy közös pontjuk: mindegyik a

tudományos technikai forradalom legújabb korszakának fő fejlesztési irányára, a *mikroelektronikára* épült. Ennek funkciója és hasznosítása azonban minőségileg eltérő jövőképeket hozott. A korszakváltás legmarkánsabb alternatívái a következők voltak.

a) *Az Új Nemzetközi Gazdasági Rend (ÚNGR) koncepciója* a Római Klub keretein belül került megfogalmazásra a hetvenes évektől. A számítástechnika fő alkalmazási területe a világmodellek kialakítása volt, főként a kezdeti rendszerdinamikai eljárásokban. A világ akkori működésére vonatkozó előrejelzések alapján fogalmazták meg a korszakváltás szükségességét, amely felkarolta a fejlődő országok törekvéseit, így főként az Észak-Dél konfliktust kívánta feloldani.

Fő követelésük a fejlett országok történelmi felelősségének elismertetése volt abban a tekintetben, hogy az európai fejlődési modell az oka a periféria alulfejlettségének. A korszakváltás azonban nem jelent meg a termelésben - a cserearányok megváltoztatásával a jövedelmeket kívánták újra elosztani, most a fejlődőknek kedvező módon.

Az ÚNGR másik korlátja az volt, hogy *a számítástechnikát csak a valóság modellezésére használta, nem a valóság átalakítására*. A korszakváltás ebben az esetben csak az államigazgatás globalizálása lett volna. A számítástechnika a későbbi kutatásokból el is tűnt, és Tinbergen maga javasolta egy világhivatal felállítását.

b) *A szovjet alternatíva* nagyon ellentmondásos volt, mert egyszerre volt offenzív és védekező. A hetvenes években az Egyesült Államok katonai kudarcai, a gyarmati rendszer végső összeomlása és az olajárak megemelkedése a Szovjetuniót is új harmadik világ politika felé terelte. A szovjet rendszer terjesztésével, a baráti országok számának növelésével párhuzamosan a közel-keleti olajforrások "bekerítése" és a keleti együttműködés intenzifikálása vált a korszakváltás fő motorjává.

A világpolitikai és katonai offenzíva azonban nem a bipoláris rendszer háborús felszámolását célozta meg, sem pedig az olajforrások megroppantását. A jóléti rend alapjainak elvágása ugyanis csak az európai országokat kényszerítette volna térdre, és még inkább az amerikai pólus vonzásába kergette volna azokat. A szovjet offenzíva célja az *időnyerés* volt ahhoz, hogy a fegyverkezés gazdaságilag is kimerítő hajszájában lélegzetvételnyi időhöz jusson történelmi elmaradottságának és az alternatív társadalmi rend provinciális körülmények közötti felépítési kényszerének felszámolásához.

Ez a koncepció értelemszerűen nagyon hosszú távú átalakulással számolt. A számítástechnika pedig nem tudott megjelenni és katalizátor szerepet betölteni, mert legfejlettebb eredményei a hadiipari szektorban *elszigeteltek* maradtak, így az általános termelési szerkezetet sem érintették.

c) *A konvergencia elképzelés*. A nyugat-európai szociáldemokrácia koncepciója az enyhülésre és annak hosszú távú fenntartására épült. Ebben a környezetben

fogalmazódott meg és vált népszerűvé a konvergencia-elmélet, mely azzal számolt, hogy a békés egymás mellett élés és az együttműködés növekedése a két alternatív rendszer egymás felé való közeledését eredményezi: a tőkés rendszer szociális-jóléti vívmányai erőteljesebbek lesznek, a szocialista rendszer hatékonyságát pedig a piaci elemek térnyerése, az államigazgatás szerepének csökkentése növeli.

A nyugat-európai alternatíva elméleti kidolgozása még ennél is tovább ment. Azt célozta meg, hogy a pozitivista világnak évszázados társadalmi alternatívát kínáló modell - melynek elméletét a keleti blokk "sajátította ki" - valójában nem provinciális vagy félperiférikus körülmények között, hanem az eredeti tételeknek megfelelően a legfejlettebb technológia bázisán valósulhat meg. Ezért ezt az elméleti hagyományt a nyugati fejlődési modellben látták megvalósíthatónak.

A probléma abban volt, hogy *az elméleti gazdagság mögül hiányzott a gazdasági-technológiai bázis*. A "konvergencia" hosszú távú alakulásában nem volt kidolgozott a tudományos technikai forradalom és a számítástechnika szerepe. Ezért, bár elméletileg nagyon messzire jutottak, a gyakorlati gazdaságpolitikai program nélkül időszerűtlen volt rövid távon a korszakváltás ezen programja.

d) *Az információs társadalom kialakítása* a legfejlettebb országok területén került megfogalmazásra. Ennek lényege az volt, hogy a számítástechnika alkalmazása *a teljes termelési rendszer szerkezetét* helyezte új alapokra: nem csak a világ modellezéséül szolgált, és nem maradt a hadi szektorban elszigetelt, hanem *személyi számítógép* formájában valósította meg az áttörést és átprogramozta a vállalati szférát is, csakúgy, mint az élet többi területét. A stratégia fő iránya ezért az olajalapú gazdaság dominanciájának felváltása a mikrochip alapú gazdasággal, és az atombombán alapuló együttműködési kényszer felszámolása volt, mégpedig globális méretekben.

Az információs alternatíva egyik fő jellegzetessége, hogy nem kívánta a kétpólusú rendszert sem stabilizálni, sem összeolvasztani, sem újjárendezni - felszámolni akarta. Felismerte, hogy a bipolaritás ingatagságának megoldása nem a támasztékok megerősítésében van, hanem az egységes szervezési modellre való átmenetben, és az azon belüli sokféleség lehetőségében.

Ez a koncepció nagyon drasztikusan és drámaian formálta át a világot, de alapjaiban tette azt. A korszakváltás kezdete ezért az első olajárrobbanáshoz köthető, még akkor is, ha a program közvetlen megjelenítése a gazdaságpolitikában még nem következett be (az majd csak *Reagan* és *Thatcher* kormányzásának idejére esik), és termelés minőségi átalakulása is főként az évszázad utolsó évtizedére maradt. Ahogy az első ipari forradalom sem az energia területén jelentette az áttörést, hanem a szerszámgép modernizálásában, úgy a mikroelektronikai forradalom sem az új energiaforrást mutatta fel, hanem a "szerszámgépet" modernizálta a mikrochip alkalmazásával.

Végül is a különböző alternatívák közül az információs társadalom programja vált meghatározóvá. A korszakváltásban új szemléletmódot fogalmazott meg,

annak gazdasági-technológiai alapjait is meg tudta teremteni, és hatalmas tőkekoncentrációval finanszírozni és végrehajtani is képes volt.

Az információs társadalom programja azért kiemelt jelentőségű a korszakváltás kutatásában, mert történelmileg először teszi lehetővé a kulturális irányítás, a jólét és az egyéni szabadság programjainak egységesítését. Az információs technológia különböző oldalai és globális hálózata teszi lehetővé, hogy az anyagi termelés ne közvetlen célja, hanem csak eszköze legyen az emberi kapcsolatoknak. Lehetővé válik, hogy a jólét ne az államigazgatás gondoskodásának következménye legyen, az egyén szerepének hangsúlyozása pedig a jóléti különbségeknek ne legyen olyan forrása, amely ismét egyesek nélkülözéséhez vezet. Az információs társadalom jellegzetességeit, technológiáinak veszélyeit és továbbfejlődési irányait hatalmas irodalom elemzi, amelyek fontosságára e helyen is felhívjuk a figyelmet, ám jelenleg ennek ismertetésétől el kell tekintenünk. Számunkra az a fontos, hogy a korszakváltás megítélése rendkívül ellentmondásos, és több *tudományfelfogás is keveredik benne*, az alábbiak szerint.

Az információs alternatíva talán legfontosabb jellegzetessége a kettőssége, ellentmondásossága. Konkrét gazdaságpolitikai céljában ugyanis nem a jóléti rendszer lerombolása szerepelt, hanem annak új alapokra helyezése. A huszadik század a jóléti ív kiteljesítésének időszaka volt, ám a Felvilágosodás programjának, a szabadság kiterjesztésének háttérbe szorításával. Most a társadalmi jólétnek és az egyén szerepének összehangolása került sorra. Az egyén lehetőségeinek kiterjesztése azonban egyfelől egy drasztikus, lényegében diktatórikus amerikai vezénnyellett valósult meg, másfelől ideológiájában teljesen szembe kellett fordulnia a keleti blokk alternatív társadalomelméleti tételeivel. Emiatt terjedt el az a nézet, hogy a globalizáció általában a kapitalizmus dühöngő, szabad rablásos időszakának visszatérése, a tőke érdekeinek szabad érvényesülése; konkrétan pedig az amerikai tőke világméretű hatalmi törekvése és uniformizáló tendenciája.

Az információs alternatíva megjelenése a tájékoztatásban és a közvéleményben ezért az ipari modernizációt is korábban uralomra juttató liberális köntösben jelent meg, amit párhuzamosan a modernizáció általános elutasítása, a tudomány általános kritikája követett. A korszakváltás kettősségét jól tükrözi a tudomány szerepét és a globalizáció működését újrafogalmazó általános evolúciós elmélet, valamint a modern ipari korszakkal szembeforduló posztmodern egymás melletti és egymással összekeveredő megjelenése.

A káosz világgazdasági rendje

A hetvenes években kezdődő korszakváltást a tudomány területén a párhuzamosan születő káoszelmélet, illetve általános evolúciós elmélet kísérte. Ennek jövőkutatási, előrejelzési vonatkozásait *Nováky Erzsébet* és *Hideg Éva* dolgozta ki, amelyek tartalmi ismertetésétől jelen esetben eltekintünk.

Mint ahogy a korszakváltás is több alternatívával felálló, jól előkészített folyamat volt, úgy a káosz sem a globalizáció ellenőrizhetetlen és zabolázhatatlan jellegére utal: jelentése „nyitottság”. A káosz világa a globalizáció világa – rendszerben gondolkodik, mégpedig olyanban, ahol az elemek között erős kölcsönhatás van. A vállalati szerkezet átalakulása, a hálózatosodás, illetve a termelési tényezők világméretű kiterjedtsége, illetve a tőke koncentrációja a tőzsde-láncolaton létrehozta a függőségi viszonyok soha nem látott rendszerét.

A modernitás vége egyben a nemzetállami alapokon nyugvó diplomácia és az erő-ellenerő "sakkjátszmának", a reálpolitizálásának a vége is. A kölcsönös függőség miatt a gazdasági és politikai döntések rengeteg visszacsatoláson keresztül működnek, mondhatnánk "visszhang-effekt"-tel, vagyis a változások nem írhatók le az egyes szereplők egyéni törekvéseinek mechanikus összegzéseként. A globális rendszer "nemlineáris", nem írható le az országok vagy régiók cselekedeteinek "összeadásával". Már csak azért sem, mert a kölcsönös függés kora felszínre hozta a *világgazdaság eredendően "elektron-jellegét"*: gazdasági rendszere, csakúgy, mint társadalmi osztályai vagy eszméi "hullámszerűek", azaz világméretekben szerveződnek. Ugyanakkor megjelenési formájukban területhez, országhoz, ágazathoz stb. kötöttek - vagyis "részcseke"-ként tudjuk megragadni őket.

A függőség felerősödéséből azonban nem minden esetben következik kiszámíthatatlan magatartás. A negatív visszacsatolások sokasága "lecsillapítja" a kezdeti változást, viszont azok "elhalása" éppen maga generál újakat. A gazdasági életben tipikusan ilyen a csökkenő hozadék törvénye, amely a szűkösségre épülő (világ)gazdasági rend alaptörvénye. Az információs társadalom viszont éppen arról szól, hogy miként lehet a szűkös, meg-nem-újuló, olajalapú gazdasági rendet felszámolni, és a szűkösséget megszüntetni. Az információ "jóléti forrássá" válása nem a szűkösségen alapul, hiszen az információ éppen terjedésével válik gazdasági erővé. Vagyis pozitív visszacsatolások sorozatán keresztül, ami viszont öngerjesztő, instabil folyamatokat alakíthat ki. *A káosz szemlélete tehát a fizikai munkaráfordítás helyett a kreativitást, az alkotó munkát értékeli.* Mindez persze nem jelenti a csökkenő hozadék eltűnését. Az azonos befektetések egyre kisebb eredményessége az alapja a termékek, ágazatok életciklusának, ami nélkül nincs ágazati stb. váltás.

A pozitív és negatív visszacsatolások a globális világrendben is érzékelhetők. *A kreativitás, innováció igazi táptalaja ugyanis az egyes kultúrák érintkezési felülete.* A japán meidzsi reformokban legalább akkora szerepe volt az angol ipari forradalom betörésének, mint *Debussy* zenéjében az indonéz gamelánnak. A civilizációs és kultúrkörök tehát erőtereket képeznek, amelyek találkozásakor instabil, de termékeny szituáció alakul ki. A globalizmus regionális felfogásában tehát nagy szerepe van a káoszelméletnek.

A változékonyság instabilitása főként a zárt rendszerekre jellemző, amelyben a résztvevők egymás közötti kölcsönhatása erős, de a külvilág hatása gyenge. A nyílt

rendszerekben a kaotikus viselkedés kevésbé fordul elő, mert a kis változás kevésbé tud "begerjedni", a külvilág rengeteg hatása között "elnyelődik". A világ szervezeti rendszerének, intézményeinek, gondolkodási mintáinak nyitottá változtatása tehát a stabilitást is növeli, biztonságpolitikai funkciója van.

A káosz szemléletében az az új, hogy a kis elemszámú rendszerek kiszámíthatatlanságát írja le. Ennek az a jelentősége, hogy a globalizációban, adott körülmények között *a meghatározó regionális tömbök kis száma vagy a világgazdasági szereplők érdekeinek kevés számú csatornába terelése sem jelent stabilitást.*

Lorenz, fizikus-meteorológus az ötvenes évek végén, közel a hidegháború elkövetkező mélypontjához fedezte fel a kaotikus rendszerek alapját jelentő *dinamikus instabilitást*, vagyis a kezdőfeltételekre való érzékenységet. A káosz világának lényege az ún. pillangóeffektus, ahol kis változások is gyökeres átalakulást eredményezhetnek. E világ technológiai alapjainak a kialakítása tehát megadta a lehetőségét annak, hogy a totális háború helyett a "kis lépések taktikáját" lehessen folytatni. A kevésbé és torzan fejlett szovjet rendszer alapjaiban tett milliméternyi "hajszalrepedések" is - amelyekbe a COCOM-lista vagy a Csillagháborús terv "mélyvágásai" mellett a fogyasztói társadalom demonstrációs hatásai is beleszámítanak - ugyanarra az eredményre vezettek: a zárt rendszer katasztrófájához. Ehhez azonban azokra a technikai fejlesztésekre volt szükség - távközlés, telekommunikáció, számítástechnika -, amelyek az információs társadalom alapját jelentik.

A rendszereknek a kezdőfeltételekre, vagyis a világgazdaságban az egyenlőtlen fejlődésre való érzékenysége ugyanakkor szemléletében is cáfolja a globalizáció posztmodern mikrovilág koncepcióját és a piacgazdaság természettörvényeinek örökkévalóságába vetett hitet. A dinamikus instabilitásból következik ugyanis a *lineáris, követhető fejlődés lehetetlensége*. Az alulfejlett országok számára nem elegendő a liberális piacgazdaság és a demokrácia eszméjének exportja, mert "kezdőfeltételeik" alapjaiban eltérnek az élenjáró országok fejlődési modelljétől.

A cselekedetek bizonytalan kimeneteleinek a középpontba kerülése az egész világgazdasági rend újfajta szemléletét követeli meg. Kiszámíthatatlan töréseket okoz egyes gazdasági rendszerek teljesen új körülmények közé kerülése, fejletlen, alkalmazkodásra kevésbé képes társadalmak hirtelen megnyitása. Az új népvándorlás, háborús tűzfészek, globális terrorizmus stb. elkerülése és a világméretű biztonság a technológiai, társadalmi szakadékok mérséklését követelik meg a fejlett világtól.

A káosz szemlélete nemcsak a kis elemszámú rendszereket emeli ki, hanem azokat is, amelyek kevés paraméterrel jellemezhetők. Ilyen esetben a kis változások szintén minőségileg eltérő következményekkel járnak.

A globalizáció világgazdasági rendjében uralkodó vált az ilyen intézmény, a *tőzsde* és a kevés paraméterrel jellemezhető piaci forma, *a tökéletes verseny*. A tőzsde a sok szálon összefonódott világ gazdasági barométere, amely az egész

világgazdaság időbeli és szerkezetbeli változásáról informál. Instabil rendszer, hiszen a legapróbb hír vagy változás is gyökeres fordulatokat válthat ki. A pozitív visszacsatolások, öngerjesztő folyamatok a jellemzők, hiszen egy felvásárlás beindulása általában nem az eladások tömegébe csap át, hanem felvásárlási lázzá alakul át (ennyiben persze tömeges eladás is, hiszen vétel eladás nélkül nem lehet, csak az nem mindegy, hogy milyen áron).

A tőzsde koncentrált piac, amelynek működéséhez elengedhetetlen a csere és az áru paramétereinek standardizálása. Vagyis egyfajta "fázistér", amelyben a világgazdaság állapotának jelzőit követhetjük nyomon. Az elemzés és a folyamatok megértésének feltétele a többdimenziós folyamatok egyszerűsítése, a lényegkiemelés oly módon, hogy ne vesszen el hasznos információ. Az információs társadalom világgazdaságának "trajektóriáját" (időbeli változásának térképét) az ár mutatja. A tökéletes versenyben az ár nagy tömegek részére képes minden lényeges információt tömöríteni, mégpedig összesen két dimenzióban: növekedés vagy csökkenés. A világ változásának irányáról az egyes egyének fejében levő legkülönbözőbb elképzeléseket egyszerűsíti le arra a fogadásra, hogy az ár nő vagy csökken.

A tőzsdéken és a pénzügyi oktatásban nem véletlenül kerülnek középpontba az árfolyamelemzések és -térképek. Valójában persze nem az ár maga mutatja a történelem irányát, hanem az, hogy azt ki hogyan értelmezi, illetve, hogy az árváltozások milyen termék- és ágazati szerkezeti átrendeződést jeleznek.

A tőzsde intézménye az információs társadalom más technikai vívmányával együtt olyan rendszer, amely, ha nem is működésében, de szemléletében az új világrend szükségleteihez tapad. A kaotikus rendszer elveszíti kezdőfeltételeinek jelentőségét – *a gazdaságban a jólétnek el kell szakadnia születési előjogoktól, vallási, faji és más különbségektől, monopolhelyzettől.* A tőzsde nem tesz különbséget befektetők között, de feltételül szabja a véleménynyilvánításhoz szükséges felhalmozott tőkemennyiséget. Itt már van különbség a kezdeti feltételekben, de az átalakulás időszakának még mindig az a jelszava, hogy ne kérdezzük, honnan van az első millió.

A globális világot egyszerre jellemzi a nagy tömegeket képviselő tökéletes verseny és a regionalizmust is jellemző oligopol szerkezet. A kettő nem választható el egymástól. A tőzsde tökéletes versenye, a visszacsatolásokon keresztül lehetőséget ad mindenkinek az ár alakításában való részvételre, de a jólétet végül az ár alakulása határozza meg. Az ár mint barométer a világ fontos eseményeit fordítja le a gazdaság nyelvére, amelyek viszont a regionális tömbök politikája által működtetett világgazdaság függvényei.

A posztmodern kiemeli a világ alakulásában a véletlen szerepét, pedig a káosz világában *a véletlen determinisztikus jellegű,* egyszerű törvények által meghatározott. Más szóval a kiszámíthatatlanság nem a véletlenből következik, hanem a kis eltérések felerősödéséből, azaz az eltérő véleményből. Másfelől a nagyon összetett és nyitott világgazdaságban nagy szabadságfokkal jöhetnek létre

jövőbeni állapotok; ezek azonban nem szakadhatnak el a világ gazdasági rendszerének alapmechanizmusaitól. A káosz vonzási pontjai, formái, az ún. attraktorok *tendenciájában determinisztikus történelmi irányt adnak a résztvevők szabad, de kölcsönösen meghatározott cselekedeteinek.*

Egy, akár enyhén is kaotikusan szemlélt globalizációnak nincs egyetlen, legvalószínűbb kimenetele. Alternatívái vannak, amelyek alakulásában az egyének szerepe megnő. A történelem iránya és fejlődésének ellenőrizhetősége az egyének, pontosabban a tudatosan választó és a folyamatokat tudatosító egyének kezében van. *A világ szerveződése tehát mozgalom jellegű,* nem pedig az egyéni érdekek átláthatatlan sokaságának egyszerű összegzése. Ebből a szerkezetből azonban hiányoznak olyan lényeges kérdésekre a válaszok, mint hogy a mozgalom honnan kapja jelszavait és irányát, mi a különbség az egyes mozgalmak között, van-e jó és rossz mozgalom, vagy hogy miként válhat a mozgalom anyagi erővé.

A globalizálódó világ gazdaságban a káosz szemléletének a jelentősége többek között abban áll, hogy minden részlet pontos meghatározását, előrejelzését kérdőjelezi meg, ugyanakkor rendszert, rendet is teremt a bizonytalanságban. Gazdasági nyelven ez azt jelenti, hogy a termelők és fogyasztók szabad együttműködése és cseréje igazságosabb és hatékonyabb, mint a mennyiségi tervgazdálkodás. Ugyanakkor *a stratégiai tervezésnek a tárgya maga a piac,* amelynek működési feltételeit karban kell tartani, a cserearányok mögötti termékszerkezetet irányítani kell.

Korszakunk meghatározó nézetrendszere a káosz, annak törvényei viszont általánosak. Említettük, hogy a korlátok, vonzásformák közötti kaotikus viselkedés néhány egyszerű alaptörvény következménye, amelyben az induló feltételek kis eltérése erősödik fel. Az elmélet lényegi eleme, hogy nincsenek különböző káoszok; a törvények az adott kiinduló feltételek esetén *bármilyen természeti és társadalmi rendszerre igazak,* persze nem egyforma módon jelennek meg. Nagy lépés ez afelé, hogy a természet és társadalomtudományokat egységben lehessen szemlélni.

Jól mutatják mindezt a kaotikus rendszerek gyönyörű geometriai ábrái, a fraktálok, illetve az ezek által jellemzett valóságos formák. Olyan, jellegzetesen természeti formákról van szó, amelyek egyre kisebb részletei, illetve egyre nagyobb egységei statisztikai önhasonlóságot mutatnak. Természetesen az ezeket a szabályszerűségeket létrehozó törvények nem alkalmazhatók mechanikusan a társadalom szerveződéseire, de szemléletében ugyanazt üzenik: *a globális rendszerre a széttagoltság a jellemző, de világ, illetve a társadalom egyes szerveződési szintjei ugyanazt a formát, vagyis szemléletet követik.*

Az univerzális káosz problémája azonban az, hogy mindezt a matematikai és nem az emberi együttélési törvények univerzalizmusa fogja egységbe. Egységbe lehet fogni a természetet és az embert, de az embertől idegen és elérhetetlen törvények által. A káosz az "objektív véletlen" fogalmát használja, amely olyan szemléletet ír le, amelyben az egyén felelőssége erősödik fel, de a hozzá képest

külsődleges, "idegen erők" determinálta utakon. A továbblépést a káosz világának, így az információs társadalom szemléletéből - természetesen annak megőrzése mellett - a természettudomány és a technikai forradalom további humanizálása, vagyis erkölcsi értékek szerinti szemlélete jelentheti.

A korszakváltás evolúciós vonatkozásai

Az általános evolúciós elmélet a korszakváltás egyetemes jellegét hangsúlyozza; az új korszakban a globalizáció működését és fejlődését vizsgálja. Szemléletében közel áll a káoszelmülethez, azonban, míg az előbbi matematikailag leírható módszerként terjedt el, addig az új evolúciós elmélet verbálisan írja le a változások menetét. A bipoláris-jóléti világ ellehetetlenülésével együtt az egyes alternatívák számára alapvető kérdéssé vált, hogy *a korszakváltás ugrásszerűen vagy szerves fejlődés formájában következzen-e be*. Az általános evolúciós gondolat lényege, hogy *mindkettőt* tartalmazza. A változások kiterjedésével a mennyiségi változás minőségi ugrásba csap át, és új struktúra egyetemes, de nem uniformizált kibontakozásának ad terepet.

A korszakváltás legfontosabb evolúciós vonatkozása *a természet és a tudomány humanizálásának igénye*. A kultúra dominanciája egy olyan világ követelménye és lehetősége, ahol egyfelől az ember nem a gépek és tágabb épített környezetünk szolgája, másfelől viszont elválaszthatatlan része a maga által létrehozott mesterséges hálózatok tömegeinek. A modern termelési, elosztási, szórakoztató stb. rendszereket az információs társadalom embere nem szemlélheti kívülről – annak működése és hasznos fenntartása a résztvevők tömegeinek szemléletétől, gondolkodásmódjától függ. Eddig a természet „objektív”, időtlen törvényei és ezek társadalmi érvényesítése jelentette a természethez való viszonyt (annak folyamatos pusztításával) – a korszakváltással eljött az ideje, hogy az együttélés hosszú távú elvei váljanak a tudomány, illetve a természet kutatás alapjává.

A korszakváltás mechanizmusában evolúciós jellegű *a bipoláris rend és az atombomba-kényszer felszámolásának új stratégiája*. A káoszelmélet mechanizmusai megadták a lehetőségét annak, hogy világméretű katasztrófa kísérje a korszakváltást. A fejlett országok azt az utat követték, ahol a kis változások hosszú időn keresztül felerősödnek és a többi szcenárió gazdasági-szellemi alapjait aláássák.

A korszakváltás szemléletében is előtérbe került az egyensúlytalanság és instabilitás általános vizsgálata, kimeneteli lehetőségei. Miután a program lényege az volt, hogy a két blokk, illetve a különböző társadalmi csoportok egyensúlyát fenntartó és állandóan újratermelő mechanizmusokat kell felszámolni, elsődlegessé

vált annak a kutatása, hogy *az egyensúlytól távolodó folyamatok mikor vezetnek a rendszer összeomlásához, illetve új, stabil struktúrákhoz.*

Az információs alternatíva az egyensúly tagadása mellett *a folyamat visszafordíthatatlanságát* is középpontba helyezte. Olyan szerves, mélységi változásokat generált a világban, hogy az információtechnikai robbanás semmiképpen sem tekinthető csupán eddigi életünk felgyorsulásának, hatékonyabbá válásának. A korszakváltás dominánssá vált alternatíváját ezért tipikus szakaszokra lehet bontani - ezek az átmenet fokozatos jellegét a minőségi átalakulás jegyeivel kapcsolták össze. A neokonzervatív fordulat a nyolcvanas években az ipartalanítást, a régi struktúrák lebontását és alapjainak megszüntetését végezte el. A jólét hagyományos ágazatokhoz kötődésének lehetősége megszűnt, ami komoly társadalmi válsággal párosult, ugyanakkor együtt járt az információs korszak anyagi alapjának, a számítógépnek a tömegméretű előállításával. A huszadik század utolsó másfél évtizedében a toyotizmus a gyár modernizálását állította a középpontba - a számítástechnikát főként a beszerzési-értékesítési láncsal, részben a termelés automatizációjával kapcsolta össze. A médiaipar a tájékoztatást helyezte információtechnikai alapokra. Az Internet pedig a közösségi szolgáltatásokat, amelyeket eddig az államigazgatás látott el, a technológiával rendelkező állampolgárok kezébe helyezi, hogy azokat öngazgatási módon lássák el.

A korszakváltás egy másik fő evolúciós jellegzetessége, hogy a kétpólusú rendszer átalakítása mellett *a keynesi államigazgatási gondoskodást is kiváltotta.* Az egész evolúciós gondolat központi tétele az önszerveződés mechanizmusának leírása. A mikroelektronikai forradalom programja az Egyesült Államokban a decentralizációval párhuzamosan ment végbe. Nem csak a kisvállalkozások forradalma oldotta a hierarchikus, nagyvállalati struktúrát, hanem felélénkültek a helyi mozgalmak, a civil szerveződések, a magazinok pluralizmusa, a regionális, helyi tévécsatornák terjedése stb.

A korszakváltás legszembetűnőbben a jólét érdekében korlátozott-feláldozott szabadságot emelte ki. Ennek érdekében a társadalmi-gazdasági vizsgálatokban is az objektív törvények helyett az egyének szerepének, mobilitási lehetőségeinek és döntési következményeinek vizsgálata kapott nagyobb hangsúlyt. Közgazdaságilag ennek egyik oldala a *fogyasztó "átnevelése"* volt, másik oldala pedig az *állam újjászervezése.* A monetarizmus ezek miatt megintcsak nem tekinthető a neoklasszikus, egyensúlyi korhoz való visszatérésnek.

A korszakváltást gazdaságelméletileg levezénylő monetarizmus egyik fő újdonsága a fogyasztáselmélet újrafogalmazása volt. A vagyontartás formáinak kibővítésével a fogyasztónak nem az az oldala került középpontba, amelyik az anyagi javak "elpusztításával" értelmet ad a gazdaság mennyiségi növekedésének, hanem az, amelyik a jövedelmét befektetési formában termelési célra használja fel. Vagyis az új korszakban az anyagi javak fogyasztása helyett a "pénz fogyasztása"

válík erénnyé, ami azt jelenti, hogy a társadalmi felemelkedés és a felhalmozás felelősségteljes egyéni gazdálkodással is párosul.

A fogyasztó a döntéseit sem a folyó jövedelme alapján hozza meg, hanem az ún. permanens jövedelmi kilátásai alapján. Ebben a felfogásban a fogyasztó-termelő állampolgár hosszú távú terveit vetíti a jelenre. A monetarizmus és a neokonzervatív átmenet jövőorientáltsága azonban korlátozott. Az adaptív várakozások hipotézise szerint a hosszú távú kilátások nem jövőképből indulnak ki, hanem a múlt tendenciáinak előrevetítésével fogalmazódnak meg. A korszakváltás gazdasági szereplőit gazdasági értelemben is inkább a jövőssokk irányítja. A racionális várakozások hipotézisének embere, illetve az intézményi iskola tag gazdasági felfogása azonban már túlmutatnak ezen az időszakon.

A korszakváltás szerves része az állam újjászervezése, ami nem azonos az államtalanítással. A monetarizmus az állam bürokratikus gondoskodó jellegét és részekben, szakágazatokban és ezeknek megfelelő minisztériumokban való gondolkodását alakította át. A pénzülmélet újfelfogalmazásával az állam költségvetési szemlélete helyett a bankszerű szemlélet uralkodott el: a részletes beavatkozás szükségessége helyett az általános irányítás, a törvénykezési keretek és stratégiai irányok felügyelete kapott szerepet.

Az önszerveződés lehetőségei felé mutató korszakváltás a tudomány területén jelenleg az általános evolúciós elmélet keretei között halad előre. Ennek elemei azonban a modernizmus tagadásával együtt kerültek kidolgozásra, ezért sajátosan keverednek posztmodern gondolatiséggel és fogalmi kifejtéssel.

A korszakváltás eme felfogásában az önszerveződő társadalmaknak nem csak hangsúlyos eleme az egyén, hanem kiindulási pontja is. *Hayek*nél az önszerveződés gazdasági intézménye a piac és a verseny, kulcseleme pedig a "szétszórt tudás". Eszerint nincs kollektív tudás, sem egyetemes kultúra, mert az információk szubjektív összegzése nem lehetséges. A paradigma azonban általánosan uralkodó szemléletmódot és fogalmi rendszert jelent, ami szintén része a tudásnak. Másrészt *Hayek* nem érte meg az információtechnológiai forradalmat, ami nem oldja fel a szétszórt információ szubjektív összegzésének lehetetlenségét, de objektív sűrítését, szelektálását és ellenőrzését lehetővé teszi.

A korszakváltás evolúciós jellegében megnő a véletlen szerepe. Ez nem azt jelenti, hogy átláthatatlan és beláthatatlan a folyamat lefolyása, hanem azt, hogy a minőségileg újat beindító kis változás "mutáció" jellegű, a gondolkodási sémában kialakuló másolási hiba. Arról nincs szó, hogy a társadalmi mutációk mögött milyen csoportérdekek fejeződnek ki, ezeknek mi a viszonyuk a gazdasághoz, és mennyire határozzák meg egyéneik cselekvési-magatartási mintáit. A posztmodern korhangulat miatt valójában homályban marad, hogy a társadalmi vagy gazdasági innováció - például a benzolgyűrű megálmodása, vagy az, hogy a DNS lánc formájának leírásához a csigalépcső látványa adta az ötletet - tényleg a véletlen műve-e vagy inkább korszükséglet, ami "benne van a levegőben".

A korszakváltás posztmodern vonatkozásai

Amíg az általános evolúciós elmélet a fejlődés általános mechanizmusát vizsgálta, és a korszakváltás globális jellegét emelte ki, addig az univerzalizmust eredetileg képviselő modernnel szemben kibontakozó posztmodern a korszakváltásban az egyetemesség helyett a *fragmentációt, a széttöredezettséget* hangsúlyozza. A kétpólusú világ evolúciós alternatívája a stabilabb és komplexebb "egypólusú" – de nem egy-hatalmú – világ felé mutat, a posztmodern viszont egyoldalúan a multipolaritást ismeri el.

A világgazdasági korszakváltásban valóban megjelenik mindkét tendencia - a *globalizáció és a fragmentáció tulajdonképpen ugyanannak a dolognak a két oldala*. Az evolúciós és posztmodern tudományfelfogás szemléletében azonban a két tendencia divergál egymástól, nem alkot egységet - annak ellenére, hogy mindegyik az egyénből vagy a helyi, lokális jellegzetességből indul ki.

A korszakváltás eddigi szakaszaiban az információs technológia modernizálta a gazdasági és a politikai szférát. Az új évezred elejének feladata, hogy a harmadik alrendszer, a *kultúra vezető szerepét* általánossá és racionálissá tegye az új technológia segítségével. A posztmodern haladó eleme, hogy tudományfelfogásában a folyamatok kultúrába ágyazottsága kap meghatározó szerepet. A világot megélő és a világot befolyásolni képes egyén nem válik el egymástól. A gazdasági folyamatok univerzális "törvényei" helyett szerepet kap a gazdálkodás döntési mechanizmusainak és intézményeinek kulturális meghatározottsága.

A kultúra irányító szerepe azonban a posztmodernben kizárólag a sokféleséget szolgálja. Ha a világot eddig a gazdasági és politikai modellek tartották mesterséges egységben, szövetségi rendszerekben, ahogy a soknemzetiségű, de diszfunkcionáló államokat mesterséges keretek tartották együtt, akkor a kultúra az a szempont, amely a sokféleséget megalapozhatja. Nem véletlen, hogy a korszakváltásban a szövetségi rendszerekkel, illetve a világgazdasági megközelítésekkel szemben meghatározóvá vált a regionalizmus: a modernnel szembeszálló nézetek számára ez az a maximális területi kiterjedés, amely a sok lokális fejlődési sajátosságnak még valamilyen közös sajátosságát tartalmazhatja.

A közös, regionális kultúra azonban nem kap tudományos tartalmat. A gazdasági egységesedéssel szemben főként a vallási széttagoztság lép - az utóbbi időkben a kultúrának a vallási kifejezése kapta a legtöbb figyelmet. A posztmodern viszont már elzárkózik attól, hogy a kulturális-vallási hagyományokat, magatartásformákat megpróbálja gazdasági intézményekké is transzformálni. A kulturális-vallási széttagoztság bestseller-e *Huntington A civilizáció összecsapása és a világrend átalakulása* című könyve, amelyben a sokféleség továbbra is a konfliktusok forrása. Az iraki, boszniai háború, az indonéz, fülöp-szigetek-i konfliktusok vagy a Buddha szobrok felrobbantása folytatásaként jelenik meg a

New York-i tragédia, viszont huntingtoni alapon nem megoldható, és fel sem számolható.

A világgazdasági korszakváltás másik posztmodern jellegzetessége a mellérendeltség kizárólagossága. Az eddigi gyarmati, szuperhatalmi és egyéb alárendeltségi viszonyok helyébe az *egyenrangú viszonyok szükségessége* kerül, az erőterek és domináns pozíciók minden formája elutasításra talál. A posztmodern felfogásba nem fér bele a paradigma uralkodó jellege; az, hogy a fejlődés különböző korszakaiban mindig más hagyomány és ennek megfelelően más gazdasági struktúra a meghatározó, ami állandó, de állandóan változó és új elemekkel fejlődő hierarchiát jelent. Ahogy például a bipoláris-jóléti korszakban az Európai Közösség felépítésének meghatározó modelljét szükségszerűen a központosított, erős állami igazgatással működő francia politikai-gazdasági rend adta, úgy az egységes monetáris övezet kialakításának korszakában a német modell nagyobb szerepet játszott.

A sokféleség mellérendeltségének szemlélete a világgazdasági korszakváltás tudományos életében is nyomot hagyott. Nem csak a fenti személetet jobban előtérbe állító nyelvtudomány, néprajz tudomány stb. kapott nagyobb figyelmet, de a közgazdasági gondolkodásban is elterjedtek az összehasonlító tudományágak és elemzési módszerek, amelyek az egyes régiók kulturális-gazdasági jellegzetességeinek, eltérő és hasonló vonásainak feltérképezését, esetleg ezek egymásra hatásának vizsgálatát tűzik ki. Ezzel gazdagítják tudományos ismereteinket, ám gyakran háttérbe szorítják az eddigi komplex, egységes vizsgálati módszereket.

A tudomány mint a valóság megismerésének módszere az ipar kiépülésének korában kapott elsődleges szerepet, hiszen a gépesített rendszerek, gyárak, a termelés-szervezés természettudományos módszerek megismerését követelte meg. A posztmodern szélsőséges irányai tagadják, és zsákutcának tartják a tudomány hagyományos módszereit, más értelmezései egyenrangúnak tekintik minden más értelmezési móddal. A tudomány ésszerűségének háttérbe szorítása az ipartalanítás korának és az információs társadalom sajátos értelmezésének a szemlélete. A korszakváltás sokat emlegetett vonása az anyagi termeléssel szemben a szolgáltatások megnövekedett súlya, illetve az információ áruvá válása. Az információs társadalom azonban így a pozitivista világ kiteljesedésének és a társadalom legsúlyosabb kettészakadásának világaként jelenik meg. *A korszakváltásnak éppen az a lényege, hogy az információ nem a termelés céljává, hanem csupán eszközévé válik.* Ezzel párhuzamosan az információs technológia feladata nem az ipar kiváltása, hanem annak szerkezeti átalakítása és modernizációja.

A korszakváltás posztmodern értelmezése szerint az információs technológia úttörő szerepe abban van, hogy lehetővé teszi a párbeszédet. Vagyis a korszakváltás lényege a kommunikációs forradalom, nem pedig a társadalmi szervezet átjárhatóvá tétele. A médiaipar kibontakozása, a tőzsde intézményének

működése viszont megmutatta, hogy *nem egyszerűen a párbeszéd jelenti a minőségi áttörést az információs technikában, hanem az önigazgatásra törekvő egyének hatékonyabb tájékoztatása.*

A korszakváltás életre hívott egy új dimenziót: a virtuális világot. Az utolsó akcióhős című film teljesen számítógépes grafikával készült; az őslényekről „valóságos ismeretterjesztő” filmet vetítettek; a Mátrix pedig már megkérdőjelezi, hogy mi is a valóságos. A posztmodernben nem csak a nézeteink közös kultúránk termékei, hanem maga a világ is, amit vizsgálunk. A virtualitás közvetlenül megjeleníti, hogy viszonyaink, foglmaink nem elvontak, hanem maguk is valóságosak. Hosszú ideig csak az anyagi, sőt a „részecské-világ” jelentette a valóságot – *a korszakváltás megmutatja, hogy az egymással való kapcsolatunk, beleértve munkamegosztásunk módját is, éppoly való.*

Összefoglalás és a korszakváltás jövője

A korszakváltás lényege az általános szemléletmód váltás, amely megváltozott politikai-társadalmi szükségletekből adódik. A megváltozott szemlélet általános érvényesüléséhez szükséges, hogy az kifejeződjék gazdasági, termelés-szervezési viszonyokban is. Ebből a szempontból a korszakok gazdaság-politikai korszakokként is megragadhatók.

Az ezredforduló egyértelműen korszakváltás időszaka. Fő jellegzetessége, hogy felerősít hosszú távú jövőprogramokat, és időszzerűvé teszi azokat. A korszakváltás kiemelt jelentősége, hogy lehetőséget ad az ókori hagyományok által kiemelt kulturális vezető szerep, az európai felvilágosodás által megfogalmazott racionalitás és szabadság, valamint a munkásmozgalmi hagyományok által tudományosan is kifejtett jóléti kérdés összekapcsolására és megvalósítására.

A modernizáció kora a babonává torzult erkölcsi renden alapuló világot váltotta fel a tudományos racionalitással és a reálpolitikával, ám ez a váltás hosszú távon a kultúra, a felelősség és az értékek hanyatlásához is vezetett. Ennek a hosszú távú korszaknak része a második világháború után meghatározóvá vált bipoláris-jóléti rendszer.

A kényes egyensúlyon és a jövőkép hiányán nyugvó rendszer tarthatatlansága a hatvanas évek végére világossá vált. A korszakváltás alternatív megoldásait vázolták fel a harmadik világ iránt érzékeny fejlett országbeli csoportok, a szovjet út, a nyugat-európai szociáldemokrata elmélet, és a végül megvalósult információs társadalmi koncepció.

Az információs társadalom programja rendkívül ellentmondásos módon ment végbe, ezért a korszakváltás tudományos gondolkodása, jövőfelfogása és előrejelzési módszerei is eddig nehezen voltak kibonthatók. A korszakváltás első évtizedeinek két legfőbb jellegzetessége az, hogy az egyéniség szerepét, az önszerveződést középpontba állító, decentralizáló program a legkeményebb

centralizációval, felülről lett levezényelve. Másrészt az individuális társadalmon túlmutató információs társadalom kibontakozását a bipoláris rend lebontása miatt egy szovjet ellenségképpel, ezért kapitalista ideológiával lehetett csak népszerűsíteni. A kapitalizmus ideológiája viszont a pozitivista, modern világ, amely szintén elérte korlátait. Ezt az ellentmondást kívánja feloldani a posztmodern, amely tagadja a modernizmust és a tudomány elsődlegességét.

A New York-i terrortámadás azonban új szakaszt nyitott a korszakváltásban. Már az első napokban felvetődött a környezetpusztító, individualista és kirekesztő világnézet és gyakorlat felelőssége. A fejlett világ lakói először szembesültek közvetlenül a globalizáció azon konfliktusaival, amelyek mindeddig csak a periféria területein voltak „nyilvánvalóak”. A sokk közös oldalra taszította a közvélemény többségét, és az önbeteljesítő jóslatok pozitív visszacsatolási mechanizmusával felgyorsíthatja azt a folyamatot, amelyik a korszakváltás jelenlegi bifurkációs instabilitását egy új, globálisan és hosszú távon dinamikus stabil rendszerrel váltja fel. Mindez a tudományfelfogásban is változást hoz: az instabilitás, a véletlen, a sokféleség világosabb kifejtését.

Az ezredforduló két meghatározó szellemi irányzata az általános evolúciós elmélet és a posztmodern felfogás. Az utóbbi a korszakváltásban a szétagoltságot tartja értéknek, az evolúciós felfogás viszont az általános fejlődési mechanizmust keresi, és inkább a globalizációt hangsúlyozza. Bár a kettő alternatív korszakváltást mutat, mégis vannak közös vonásaik, és magát az evolúciós elméletet is átítatja a posztmodern korhangulat.

A különböző gazdaságpolitikai ívek találkozási lehetősége, így a korszakváltás - három évtizedes története ellenére - még csak a kezdetén tart. A gazdasági és politikai alrendszer modernizálása már folyamatban van, a kultúra tudományos és gazdasági megjelenése, az a világ, amely ismét az általános erkölcsi szabályok szerint és azok érvényesítése mentén szerveződik, azonban még az elkövetkező időszak feladata. A jelenlegi világválság ennek kényszeréről is szól.

Az információs társadalom kialakítása és új társadalomszervezési lehetőségei jelenleg még területileg is és társadalmilag is korlátozottak. A világ nagyobbik fele még vagy kimarad, vagy kiszolgáltatott szerepet játszik a korszakváltásban. A globalizáció korában a kultúra-jólét-önigazgatás programja is globalizálásra vár.

A fejlett országok, akik élen járnak a korszakváltásban, belső társadalmi rendszerükben sem terjesztették ki az új viszonyokat. Az információs technológia által nyújtott mobilitási lehetőségek még csak szűk réteg számára váltak valósággá. A korszakváltás kezdetének fő iránya a középserűség megszüntetése volt, amibe nem csak az új menedzser réteg felemelkedése, hanem az alkalmazotti réteg jelentős részének lecsúszása is beletartozott. Az információs technológia által nyújtott modernizáció fokozatosan, de lassan nyitja meg a mobilitási csatornákat. A demokráciát megcélzó korszakváltás a kultúra-jólét-önigazgatás programjának demokratizálásával még adós.

A korszakváltás programjával és menetével párhuzamosan a tudományfelfogás és a jövőkutatás is nagyon sok elemmel gazdagodott, számos új irányt mutatott fel. Az átmenet ellentmondásosságának tisztulásával valószínűleg a tudományelmélet is tisztább irányokat mutat fel, és a paradigmák vitáit követően az értékes elemeik szintézisével egy új, komplexebb és stabilabb világ szerveződését és jövőformálódását tudja megalapozni.

Irodalom

ERHARD. L., *Jólétet mindenkinek*. Konrad Adenauer Alapítvány, Budapest, 1993

FOKASZ, Nikosz, *Rend és káosz. Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban*. Replika kör, Budapest, 1997

FRIEDMAN, M., *A fogyasztási függvény*. Megjelent: Riesz, M. (szerk.) *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. KJK, Budapest, 1986

FRIEDMAN, M. *A pénz mennyiségi elmélete - újrafogalmazva*. Megjelent: Riesz, M. (szerk.) *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. KJK, Budapest, 1986

GÁSPÁR T., *Az információs társadalom és a globalizáció*. Megjelent: Nováky, E. (szerk.) *Bevezetés az információs társadalomba*. KIT Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1998

GÁSPÁR, T., GERVAI P., TRAUTMANN L., *The end of neoliberal history - the futures of economics*. *Futures* (megjelenés alatt)

GERVAI P., TRAUTMANN L., *Az információs társadalom gazdaságfilozófiai alapjai*. Megjelent: Nováky, E. (szerk.) *Bevezetés az információs társadalomba*. KIT Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1998

GLEICK, James, *Káosz. Egy új tudomány születése*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1999

HAYEK, A. F., *The Theory of Complex Phenomena*. in: *Studies in Philosophy, Politics and Economics*. Routledge and Kegan Paul, London, 1967

HAYEK, A. F. *The Pretence of Knowledge*. in: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. Routledge and Kegan Paul, London, 1978

HIDEG É., *Az általános evolúciós elmélet és a jövőkutatás*. Megjelent: Hideg, É. (szerk.): *Posztmodern és evolúció a jövőkutatásban*. BKE, Jövőkutatás tanszék, Budapest, 1998

HUNTINGTON, S., *A civilizáció összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Kiadó, Budapest, 1998

JAMESON, F., *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája*. Jósöveg Műhely Kiadó, Budapest, 1997

KISS Endre, *A posztmodern eszmeáramlat és a jövőkutatás*. Megjelent: Hideg, É. (szerk.): *Posztmodern és evolúció a jövőkutatásban*. BKE, Jövőkutatás tanszék, Budapest, 1998

KISSINGER, H., *Diplomácia*. Panem-McGraw-Hill-Grafo, Budapest, 1996

KORÁN I., *Világmodellek*. KJK, Budapest, 1980

KUHN, T., *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984

MEADOWS, D. L. et al., *The Limits to Growth*, Universe Books, New York, 1972

NOVÁKY Erzsébet (szerk.), *Káosz és jövőkutatás*. BKE, Jövőkutatás tanszék, Budapest, 1995

TAMÁS P., *Az üvegszálak polisz felé*. Magyar Tudomány 2, 1998

TINBERGEN, J., *A RIO jelentés. A nemzetközi rend átalakítása*. KJK, Budapest, 1979

Ajánlás

Én olyan időszakban végeztem az egyetemet, amikor az oktatást a szélsőséges doktrínák csatája uralta. A 80-as évek végén a radikálisan változó világ gazdaságban az egyetemi oktatók többsége nehezen tájékozódott, éppen ezért sok esetben habozás nélkül cserélte fel a gondolatait az ellenkezőre egzisztenciális biztonsága érdekében. Ebben a sorban kivételnek számított Kozma Ferenc, aki a valóság iránti érzékenységgel és az ehhez igazodó szemléletével felül tudott emelkedni a pálfordulásokon és az egyetemi ifjúság egy részének követhető mintát adott.

Kapcsolatunk személyessé akkor vált, amikor én magam is egyetemi oktató lettem. Kandidátusi disszertációm megírásában sokat segített, azt a szakmai kritikát és szellemi önbizalmat nyújtotta, ami nélkül nem lehet a tudományos életben boldogulni. Elfogultság nélkül, csak a valódi szellemi teljesítményre koncentrálni alakította ki véleményét, és ezek a tulajdonságok a sokak által az egyetem szellemi centrumának tekintett elméleti közgazdaságtani tanszékeken is ritkaságszámba mentek. Ez volt az oka annak is, hogy a tudományos diákköri munkában is bevontuk, és remélem, hogy munkájára, gondolkodására még sokáig lehet számítani.

Budapest, 2001. július

Trautmann László

TECHNOLÓGIA – GLOBALIZÁCIÓ – VÁLLALAT

GERVAI PÁL

tudományos munkatárs

Magyar Tudományos Akadémia

Jövőkutatási Kutatóközpont, Komplex jövőkutatási kutatócsoport

TRAUTMANN LÁSZLÓ

egyetemi adjunktus

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem,
Mikroökonómia tanszék

Aki a szabadságtól mást vár, mint maga a szabadság, az szolgaságra született.

Alexis de Tocqueville

A globalizáció új szakasza

Napjainkban egy új, globális világrend alapjainak lerakása kezdődött el. Ennek meghatározó tulajdonsága, hogy megszűnt a különböző bal- vagy jobboldali szélsőségekkel való együttműködés kényszere és gyakorlata a nemzetközi politikában. Helyébe mindkét oldalon a józan, elvszerű gondolkodást megtestesítő közép irányzata vált meghatározóvá, és kialakulófélben van e közepek, tehát a balközép és a jobbközép közötti tartós együttműködés. Egyre inkább csökken a helyi háborúk szerepe is. Ezzel végső soron Fukuyama tétele¹ igazolódik: nemcsak a globális konfliktusok, a világháború elkerülése valósul meg a történelem végével, hanem bármilyen konfliktus háborús rendezése is lehetetlenné válik. Ma már a világ minden országában egyre inkább a jogszerűség uralkodik az erőszak fölött, ez az új világrend eddigi legfontosabb vonása.

Mindezidáig a szélsőséges elemekkel való együttműködés lehetősége és kényszere azért áll főt, mert a kölcsönös fenyegetettség határozta meg a világ

---

A cikk az F 32964 sz. OTKA kutatás keretében készült. Témavezető Trautmann László.

békéjét. Ekkor minden elvszerű irányzatnak szüksége volt a katonai-biztonságpolitikai fenyegetést fenntartó országokra, erőkre. Ma már azonban egyre inkább a világrend fennmaradását a világűrből kiinduló ellenőrzési rendszer biztosítja. Ebből következően nem fenyegetőzésre, hanem a tisztességes és elvszerű magatartást ellenőrzők szövetségére van szükség.

A biztonságpolitikai tényező mögött azonban meghúzódik egy mélyebb, gazdaságelméleti összefüggés is: a munkaadás, dolgoztatás kényszere nyomán mindig újratermelődnek olyan rétegek, akik a szélsőséges irányzatok bázisát alkotják. A balszél ez esetben azokra a rétegekre támaszkodik, akik a fizikai, monoton munka alóli felszabadulást csak forradalmi, erőszakos úton tudják elképzelni. Elmarad a munka alóli felszabadulás és a kulturális fejlődés közötti kapcsolat megragadása. A jobbszálon elhelyezkedők pedig létbiztonságukat a fizikai munka fenntartásában látják, és ezért válnak kultúra-ellenessé. Ma azonban a munka alóli tömeges felszabadulás van napirenden, éppen ezért válik lehetővé hosszú távra a jobbközép és a balközép irányzatok közötti szövetség, illetve mindkét oldalon a szélsőségekkel való leszámolás.

A két közép közötti szövetségkötés szükséglete most leginkább az Amerikai Egyesült Államok új külpolitikai és gazdaságpolitikai doktrínájából olvasható ki. A leszerelési egyezmények felmondása, az új csillagháborús tervek előkészítése, illetve folytatása biztonságpolitikai szempontból ugyan a Reagan-korszak hagyományának felelevenítését jelenti, de azzal a fontos különbséggel, hogy már nem a Szovjetunió („a gonosz birodalma”), hanem mindenféle szélsőség elnyomása érdekében hozzák létre az új védelmi fegyverzetet. Nem az önként vállalt fegyvertelenség, hanem a jogrend érdekében használt fegyverek gondolkodásmódja jellemzi a modern konzervatív irányzatot.

A jobbközép gondolkodás, amit röviden a forradalom elkerülése programjának nevezhetünk, a szegénységet biztonságpolitikai kérdésként is értelmezi. Nem tartja megengedhetőnek hosszú távon a nagy tömegű szegénység létezését, mert ez állandóan fenyegeti a stabilitást. Éppen ezért a mai amerikai kormányzat erőteljesen koncentrálna a hagyományos energiahordozók fokozottabb kitermelésére. Az olajkitermelés bővítése, új erőművek építése a hagyományos jólét iránti érzékenységet mutatja, a gazdagok és szegények közötti távolság csökkentése irányába hat világszinten is.

Egyoldalú az a felfogás, amelyik ezt csak az Egyesült Államok gazdasági fölényének tartósításaként fogja fel, hiszen ezzel, illetve a környezetvédelmi egyezmények felmondásával az új amerikai kormányzat a fejlődő országok jólét iránti törekvését is támogatja. Elfogadhatatlan egyes környezetvédők azon álláspontja, hogy a Föld megmentéséhez a Föld szegényeinek szegényeknek kell maradniuk, hiszen akkor nincs értelme a Föld megmentésének. Ugyanakkor az Egyesült Államok nyitottságot mutat a környezetvédő technológiákon alapuló energiatermelésre is, amit bizonyít a világűrbe telepített naperőművek terveinek

előkerülése is. A jólét növekedése és a stabilitás fenntartása a két pillére az új jobbközép gondolkodásmódnak.

Az új amerikai doktrína mellett újraformálódni látszik a balközép irányzat is, aminek lényege a munka alóli tömeges felszabadulás feltételeinek megteremtése, a mobilitás, a szükségtelen hierarchia elleni fellépés. Ennek súlypontja ma Európa, amit az összeurópai hagyomány indokol. E hagyomány egyik fontos vonása ugyanis a munkásmozgalmi múlt, az osztályharc eszméje - annak mind történeti, mind eszmetörténeti összefüggéseivel együtt. A munka felszabadítása érdekében tett elméleti és gyakorlati lépések, az osztályharc, a társadalmi mobilitás iránti elkötelezettség teszi lehetővé, hogy Európa ennek a gondolkodásmódnak a centruma legyen. Ez is technológiai következményekkel jár: az információs technológiák, illetve az információs társadalom jövőképe a munka alóli tömeges felszabadulás. Éppen ezért Európába került át az információs technológiák fejlesztésének ideológiája. Az Egyesült Államok az információs társadalom megvalósításában, a gyakorlatban előrébb tart, most az a cél, hogy Európa és a világ többi része felzárkózzon az Egyesült Államokhoz. Ehhez van szükség a balközép gondolkodásra.

A technológiai fejlesztés munkamegosztása bizonyos mértékig szakítás a neokonzervatív hagyománnyal. A 70-es évek közepén az Egyesült Államokból induló irányzat ugyanis négy gazdaságpolitikai-technológiai területre koncentrált: az olajágazatra, az űrtechnikára, a számítástechnikára és a monetarizmusra. Ezekből ma csak az első kettő kötődik a jobbközép szemlélethez, a második páros már a balközép irányzatot erősíti, hiszen a monetarizmus végső soron a rossz, a fizikai munkát konzerváló iparágakat bontotta és bontja le és így haladónak tekinthető. A különbség a régi és az új neokonzervativizmus között mutatja a világtörténelmi helyzet megváltozását, és az eredeti neokonzervatív gondolkodás valódi célját: A cél a baloldaltól induló háborús feszültség megszüntetése volt, a balszél leválasztása a balközépről és nem a baloldali gondolkodás megszüntetése. A történelem sajátos ironiája és tragédiája, hogy miután jobbközépről indult el a folyamat, ezért eszmeileg a balközép irányzat is súlyos válságba került.

Ez a változás, egy új globális világrend kiépítésének szükséglete egyúttal új közgazdasági-politikai gazdaságtani szemléletet hoz magával. Eddig a közgazdaságtanban élt az az ókori görög hagyomány, mely szerint a közgazdaságtan célja a háborúra való felkészítés. Ilyen nézetek találhatók *Platónnál*², aki a görög-barbár ellentétet kiemeli az Államban, vagy *Thuküdidésznél*³, aki a pelonopészosszi háborúról szóló könyvében tárgyalja a városállamok közötti bosszú jogosságát és fontosságát, de legfőképpen *Arisztotelésznél*⁴, aki elismeri a háború igazságosságát két okból is: rabszolgák szerzése és idegen területek feletti uralom érdekében.

A két tényező természetesen összefügg: a háború gazdaságtanának célja a magasabb rendűnek tartott görög kultúra terjesztésének kényszere-szükséglete. A magasabbrendűség a szabadság köré szervezett kultúrában, gondolkodásban áll.

Arisztotelész szerint egyetlen más kultúra sem állítja ennyire a középpontba a szabadságot, ezért minden más kultúrát alá kell rendelni a görögnek. Ugyanakkor a görögök szabadságának feltétele a fizikai, monoton munka alóli felszabadulásuk, aminek abban a korban egyetlen lehetséges technikai megoldása a rabszolgaság. Arisztotelész tehát, rendkívül következetesen gondolkodva, arra jut, hogy a háború a világ szabadságának feltétele, mert a görög gondolkodás, filozófia csak ezen a módon tudja a világot uralni. A görögök kultúráterjesztő képességének pedig egyelőre feltétele a rabszolgaság. Így a rabszolgaság és a szabadság terjesztése egymásnak ellentmondó, de egyszerre kezelendő feladat.

E gondolatmenet alapja egészen napjainkig érvényesnek tekinthető volt: amelyik nemzet kulturálisan és gazdaságilag meghatározó világtörténelmi szerepre törekedett, az nem kerülhette meg más nemzetek időleges elnyomását. Az igazságos és az igazságtalan elnyomás közötti különbségtételt egyetlen civilizált nemzet sem kerülhette meg. Mára a helyzet megváltozott éppen az információs technikák legfontosabb vonása, az automatizáció révén. Ma már minden nemzetnek lehetősége van arra, hogy felemelkedjen, a kultúrák közötti kölcsönhatásnak nem feltétele a háború. A különböző kultúrák, nemzetek közötti versenynek ma az egyetlen mércéje, hogy melyik képes jobban integrálni a szabadságot, melyik képes hatékonyabban rendet teremteni a szabadságban.

A háború nélküli világrend és a hidegháború korszaka között azonban volt egy szakasz: a neoliberális ideológia terrorja. A neoliberalizmus az *eddig globalizáció* szemléletét hordozta és fő elméleti képviselője *Francis Fukuyama*. Fukuyama a történelem végéről szóló könyvében azt fejtette ki, hogy azért zárhatjuk le az emberiség történelmét, mert minden ország egy úton halad: a liberális demokrácia megteremtésének útján. Ez a közös intézményi keret pedig lehetővé teszi, hogy egymás közötti konfliktusaikra megoldást találjanak. Ez a felfogás azért hibás, mert a szabadság nemcsak abból áll, hogy egymás szabadságát elfogadjuk, hanem abból is, hogy az így kibomló harmóniát megértjük és alkalmazzuk. Ennek hiányában a neoliberális ideológiának erőszakos eszközökkel kellett kikényszerítenie minden országból a szabadság tiszteletben tartását.

A szabadság és a demokrácia ugyanis nem ugyanaz, mint ahogy a neoliberalizmus és a neorepublikanizmus szintén más, egymásra épülő szakaszok. A demokrácia valójában a szabadság és a gondoskodás, illetve a politikai és a gazdasági szabadság, függetlenség egysége mindenki számára.

A neoliberalizmus kényszer-elemének a veszélyeire hívta fel a figyelmet *Samuel Huntington*⁵ a civilizációk összecsapásáról írott művében. Valójában azonban ő csak a minden kultúrában, ideológiában eddig szükségképpen jelenlévő háborús elemekre figyelt, azokra, akik nehezebben tudnak alkalmazkodni az új világrendhez. Szintén a szabadság és az erőszak közötti összefüggésre hívta fel a figyelmet *Richard Rorty* is, aki - a jelenlegi posztmodern filozófia főbb alakjaival együtt - felismerte, hogy a szabadság tiszteletben tartása feltételezi a globális hatalmat, amelyik erre mindenkit kényszerít. Ő ezt a hatalmat csak egyféleképpen

tudja elképzelni, és ez persze egyoldalúság, nevezetesen úgy, hogy Amerikának a világ csendőrének kell lennie. Ebből ugyanis éppen a szabadság felhajtóereje hiányzik, mindannyiunk szabadsága magasabb rendű, mint pusztán az egyéni szabadság. Az egy csendőr elmélet tehát éppen azt a lehetőséget veszi el minden szabad nemzettől, hogy a szabadságot ellenőrizhesse, azt neki szolgálai módon el kell fogadnia - ez a jellegzetes neoliberális elméleti terror. A neoliberalizmus meghaladására nemzetközileg is szükség van. A nemzetek közötti demokrácia régi, jó neve az internacionalizmus. A szabadság érdekében elköteleződött szolgálalkúság volt az utolsó szál, ami még indokolta a szélsőségekkel való együttműködést. Ezt ma már meg lehet, és meg is kell haladni, hiszen nem lehet csak az Egyesült Államokra hárítani az ellenőrzés feladatát, a nemzetek közösségének kell ezt megoldania.

A globalizációnak a hidegháború végétől tartó fejlődését három főbb szakaszra oszthatjuk:

1, A neoliberális szakasz, aminek három fő jellemzője van. A monetáris diktatúra, az individuális, piaci modell és végül az Egyesült Államok hegemoniája.

2, A neorepublikánus szakasz, aminek legfőbb tulajdonsága a külső és belső demokrácia megteremtése. A demokrácia tartós működtetéséhez, a populizmus kiküszöböléséhez azonban nemzetközi és nemzeti szinten anyagi függetlenségre és a létbiztonság szabadságára van szükség. Ennek szükséglete, és az ebbe az irányba tett első lépések szintén ehhez a szakaszhoz tartoznak.

3, A globális intézményrendszer kiteljesedése. Erre azért van szükség, mert a neorepublikánizmus által felvetett problémák, különböző szükségletek egyidejűleg nem oldhatók meg ezen eszmei-politikai-gazdasági intézményrendszeren belül. A demokrácia ugyanis a munkaadótól és a munkától való szabadság is, amihez nagyobb mértékben van szükség a társadalom kulturális-tudományos irányítására. Az új szakasz nem a neorepublikánizmus által felvállalt erkölcsi rendet veti el, éppen ellenkezőleg, az ennek alkalmazásához szükséges intézményrendszert fejleszti ki, miközben meghaladja azt.

Ennek konkrét intézményrendszeréről ma már komoly társadalomtudományi és politikai vita bontakozott ki. Alapvetően három irányzat van jelen⁶: az első szerint minden országban kiválasztódik egy kozmopolita réteg, akik alkalmasak egy világkormány-szerű intézmény létrehozására. Ilyennek tekinthető ma a pénzvilág működési mechanizmusa. A második irány szerint a középkori hagyományt kell feleleveníteni: a nemzetállamok fölött, alatt és mellett különböző struktúrákat kell működtetni az egyházi, városi vagy földbirtokosi szervezeti rendnek megfelelően. Végül a harmadik elmélet szerint az állami funkciókat kisebb, átláthatóbb közösségekbe kell telepíteni, és e közösségek között erősíteni kell a hálózatosodást, együttműködésüket. Nem kisebb államokat hoznának létre, hanem például a hatékony környezetvédelem érdekében ezt helyi, civil szervezetekre bíznák, akik megszerveznék világméretű együttműködésüket. Világosan látszik, hogy egyik

változat sem zárja ki a másikat, valószínűleg ezek együtteséből fog kialakulni az új világrend intézményi szerkezete. Az is érzékelhető, hogy az új intézményi modell legfőbb kérdése nem jogi-szervezeti, hanem eszmei: mi lesz az az eszmei irányvonal, amelyik az új intézmények szerveződésének logikáját kialakítja. Éppen ezért erre kell most figyelmet fordítani.

A globalizáció gazdaságelméleti összefüggései

A rawls-i elmélet

Sokan kimutatták már, hogy napjaink globalizációs tendenciái egyelőre nem a kapcsolatok volumenével tűnnek ki. Csak egy-két éve értük el például a tőkének azt a nemzetköziesedési szintjét, ami 1913-ban jellemezte a világgazdaságot⁷. Amitől mégis a mostani korszak globalizációs jelzővel illethető, az az egységes gazdaságfilozófiai modell, a szélsőségek gazdasági alapjainak tudatos felszámolása. Ennek a modellnek a neokonzervatív fordulatot, illetve annak globalizációs szemléletét jellemző legérettebb formáját John Rawls alkotta meg Az igazságosság elmélete című művében⁸, éppen ezért az elemzést ezzel kell kezdeni.

Rawls szerint az igazságosságnak két elve van:

„1, minden személynek egyenlő joga van a másokéval összeegyeztethető legkiterjedtebb alapvető szabadságra.

2, a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeknek úgy kell alakulniuk, hogy

a, okkal várhassuk, hogy mindenki számára előnyösek, s ugyanakkor

b, olyan pozíciókhoz és hivatalokhoz kötődjenek, amelyek mindenki előtt nyitva állnak.”⁹

Ebből a meghatározásból fakad az igazságtalanság definíciója is: „Az igazságtalanság olyan egyenlőtlenség, ami nem mindenkinek előnyös.”¹⁰

Ami Rawls fő gazdaságfilozófiai újítása, az az igazságosság és egyenlőség közötti azonosság filozófiai megszüntetése. Szakítva a jóléti államban uralkodó nézetekkel elveti azt a rossz hagyományt, hogy az egyenlőség érdekében korlátozzuk a szabadságot. Az egyéni szabadságnak azonban közösségi feltételei is vannak, nem elég hozzá az önzés - és ez a másik fő vitapartnerrel, Hayek-től való eltérés is. Az egyéni szabadságra való törekvés mindenki számára előnyös, növeli a szabadságukat. Rawls tehát elfogadja a közösség és a szabadság összeegyeztetésének lehetőségét, de úgy, hogy a szabadságban is az egyenlőtlenséget fogalmazza meg és tagadja a középserűséget.

Ez a nemzetközi politikai viszonyokban annyit jelent, hogy az Egyesült Államok nem fogadja el szabadságának önkorlátozását más, gyengébb nemzetek érdekében. Ennek a szemléletnek egyik tipikus eredménye, hogy az Egyesült Államok sokáig nem fizette be tagdíját az ENSZ-be. Ezt a megnövekedett

szabadságot a rawls-i értelmezés szerint republikánus értelemben, azaz az erkölcsi rend védelme érdekében kell felhasználni. Rawls teljesen helyes és igaz kritikája éppen arra vonatkozott a korábbi időszakkal szemben, hogy akkor néhány kisebb nemzet az egyenlőség-eszmét arra használta, hogy saját kizsákmányoló, elnyomó jellegét fenntartsa. Rawls a szovjet ideológia egyenlősdisége ellen érvel könyvében. A Szovjetunió és az egyenlődség felszámolásának feltétele az amerikai nagyság megszilárdítása, az USA ellenőrző szerepének erősítése.

A külpolitikai doktrínaváltás a gazdaságpolitikában is megjelent. A cél már nem a jóléti államot jellemző nemzetközi intézményrendszer hatékonyabb működtetése volt, hanem egy új kiépítése, aminek legfontosabb vonása az amerikai multinacionális cégek megerősítése, terjeszkedésük ösztönzése. A világpiac, illetve az ott kialakuló erőfölények egyben politikai funkciót is elláttak. Ez azonban történelmileg csak közép és rövid távú stabilitás biztosító lehet, amit jól mutat a korszak egyik amerikai globális sikervállalata, a Microsoft példája. Tagadhatatlan tény, hogy a Microsoft termékei mindenki számára csökkentették a fizikai, monoton munka kényszerét, meghatározó terméke, a szövegszerkesztő az írás alkotó jellegét erősítette. Ugyanakkor ez a változás elenyésző ahhoz a piaci hatalomhoz képest, amit a Microsoft birtokolt a 90-es években. Ezt a monopolista hatalmat a Microsoft a piaci verseny csökkentésére használta, úgy gondolta, hogy az ő monopóliuma igazságos. A rawls-i felfogás értelmében igaza is volt, de a Microsoft elleni trösztellenes per arra utal, hogy ezt a szemléletet ma már elvetette az amerikai gondolkodás.

A Microsoft, és néhány más amerikai multinacionális vállalat (Shell, Nike, McDonald's) a globalizáció neoliberális szakaszának meghatározó gazdasági alapja. Ezek a cégek még inkább láthatóvá tették a politikai rendszer szabadság eszméje és a gazdasági hierarchia közötti ellentmondást. Rawls ezt az ellentmondást filozófiai is érzékeli, de csak ösztönösen. A politikai és a gazdaság közötti kölcsönhatás világos számára, de még rabja a két alrendszer közötti szétválasztás eszméjének.

A politikai szabadság gazdasági tekintetben nála pusztán bérkérdést jelent. Ez rövidre zárás, bár kétségtelen, hogy a jövedelemviszonyok részei az igazságosságnak. Így azonban megalkuszik azzal a neoliberális felfogással, amelyik nem tudja a termelésben, a munkában elképzelni a szabadságot. A bérkérdés valójában csak kompenzáció lesz, a rabság elfogadásának intézménye. Ez a szabadsághoz való ambivalens viszony magyarázza ennek a korszaknak a régi, némileg a jóléti állam manipulatív jellegét idéző fogyasztási struktúráját. Ez nálunk például a propaganda kicsit egyoldalú, pusztán a szórakoztatást középpontba állító, a kultúrát és a termelést elszakító jellegében figyelhető meg.

A már említett multinacionális vállalatok mellett, hogy bekapcsolták a magyar gazdaságot a globalizációba, a munkavállalói tudatot is közvetítették, ellenőrizhetetlenné váltak a kis nemzetek, köztük Magyarország számára is. A szabadság rendjének ellenőrzésére azonban minden országra, kultúrára szükség

van, amit gazdaságelméleti szempontból is meg kell alapozni. A rawls-i elmélet erre kevés, ugyanis Rawls éles hierarchiát állít fel a hatékonyság és az igazságosság között. „... az igazságosság a hatékonysággal, a szabadság a társadalmi és gazdasági előnyökkel szemben elsőbbséget élvez.”¹¹

Ő a hatékonyságot csak a bizonytalanság fenntartásaként tudja elképzelni. Úgy gondolja, hogy a piaci verseny lényege a létbizonytalanság, amit vállalni kell a szabadság érdekében. Nem veszi észre, hogy a piaci verseny és a létbizonytalanság csökkentése nem egymást kizáró fogalmak, éppen ellenkezőleg. A hatékonyság fogalma: az elvek hatékony érvényesítése a társadalomban, a gazdaságban és annak révén. Amennyiben a verseny keretei között lehet csökkenteni a létbizonytalanságot, akkor valóban a szabadság terjed ki nagyobb méretekben. Rawls azonban nem tudja teljesen összekapcsolni a gazdaság és a filozófia világát. Nem látja, hogy a hatékonyság és az igazságosság hosszú távon nem állítható szembe egymással.

A szabadságot össze kell egyeztetni a gondoskodással, ami valójában az anyagi függetlenség megteremtését jelenti. Ez mind a belső, mind a külső demokrácia feltétele. Az anyagi függetlenségre, illetve az autarkia fogalmára támaszkodtak a szocialista elmélet sztálini szakaszában is. Ott a nemzetállami tulajdon függetlenségét, önállóságát értették ezen. Ez hibás, mert csak a világszinten, globális méretekben működő tulajdon lehet valóban autark. Nem vették észre a tulajdonviszonyok hierarchiáját, a világszinten működő tulajdon elsődlegességét. Az természetesen igaz, hogy a legmagasabb tulajdoni forma érdekelt az alsóbb viszonyok önrendelkezésében, ami például a gazdasági kölcsönhatások kiegyensúlyozottságát jelenti. Csak ekkor lehet a magasabb rendű tulajdoni forma működtetésébe bevonni azokat, akikről döntenek. Ez a demokratikus centralizmus lényege.

A multinacionális vállalatok által közvetített anyagi függőséggel szemben lépnek föl az antiglobalizációs mozgalmak. A globalizáció ellenes tüntetések egyik fő jelszava éppen a fent említett, az erkölcsi-politikai globalizációhoz szükséges intézmények kiépítése. Ez végső soron a globális tulajdoni forma láthatóvá tételének kérdése. A világpiac mai formája mint átfogó politikai szerkezet elégtelen, mert a kis nemzetek ellenőrzését és dolgoztatását már nem lehet összeegyeztetni a szabadság kiterjesztésével. A vállalat, akár annak globális, akár helyi változatáról van szó, hierarchikus szerkezetű, ami hosszú távon ellentmond a szabadságnak. A szabadság hiánya azonban hatékonyságvesztés is, és nemcsak igazságtalan. Egyre több globális cég ismeri fel, hogy működését javítja, ha alkalmazkodik vagy támogatja a helyi kultúrát. Ez összhangban van a klasszikus gazdaságelméleti hagyománnyal, ami éppen arra tanít, hogy az igazságosság és a hatékonyság ugyanannak a két oldala, a hatékonyság valójában az igazságosság hatékonysága.

Rawls végső soron szétválasztja a politikát és a gazdaságot, a gazdasági fejlődésben el tudja képzelni a kizsákmányolást, legfeljebb egyre csökkenő

mértékben, míg a politikában, illetve filozófiai értelemben megvalósíthatónak tekinti a szabadságot. Elfeledkezik arról a gazdaságfilozófiai hagyományról, mely szerint a hosszú távú érdekek és az igazságosság között nem lehet ellentmondás. Felismeri, de megoldani nem tudja a demokratikus intézményrendszer és a vállalati hierarchia közötti ellentmondást. Az igazságosságot a gazdaságban rövidre zárja, egyszerűen csak bérkérdést lát benne, és nem veszi észre, hogy a szabadság része a munka alóli felszabadulás is. Pedig az ehhez szükséges feltételek megteremtése is az igazságosság elméletéhez tartozik. Most jött el az ideje annak, hogy felszámoljuk a gazdasági hierarchiát úgy, hogy a gazdaságra alkalmazzuk a politikai filozófiát.

A tanulóvállalat és a clintonizmus

A termelésben elérendő szabadság feltétele a vállalati hierarchia megszűnése, ezzel magának a vállalatnak is meg kell szűnnie. Ez nem a termelésen belüli hierarchia megszüntetése általában, hiszen a termelésnek csak az egyik lehetséges szervezeti formája a vállalat, annak hierarchikusan szervezett rendje. A vállalat megszűnéséhez szükséges átmeneti forma a 90-es évek második felétől érvényesülő úgynevezett tanulóvállalat. Ez azonban nemcsak egy új szervezési eljárás, hanem - összhangban azzal, hogy a korábbi nemzetközi politikai rendszer is egy vállalat típussal együtt működött (Microsoft, McDonald's, stb.) - egy meghatározott világpolitikai szerkezet fenntartása is. Ez a Clinton-korszak.

A clintonizmus gazdaságelméleti értelemben azt jelentette, hogy a számítástechnika úgy kapcsolódik össze a termeléssel, hogy ott a hatékonysági tényező a szabad döntésen alapuló munka. Ez tehát még nem a munka alóli felszabadulás, csak az a politikai-gazdasági forma, amelyben a munka külső kényszerből belső kényszerre válik, a dolgoztatáshoz már kevésbé kell erőszakos eszközökhöz nyúlni. Az ekkor kiemelkedő főbb multinacionális vállalatok és a tanulóvállalatok mintapéldái az amerikai Motorola, a svéd Ericsson vagy a német Siemens. Ezek a cégek már a neorepublikánizmus vállalatszervezési modelljét képviselték, meghaladták a neoliberalizmus vállalatszervezési eljárását, a toyotizmust azzal, hogy a korábbi munkásrétegek újabb csoportjai munkából közvetlen piaci szereplővé, és egyszersmind így a vállalat civil-szervezet jellegűvé válik.

Ennek külpolitikai-gazdaságelméleti összefüggése az Egyesült Államok erőteljesebb támaszkodása Európára, illetve az Európai Unió erőteljesebb integrálódásának támogatása. A Harmadik Út köré szerveződött eszmerendszer Clinton környékéről indult el - tehát nem európai jelenség - mégis a világban európai mozgalomként terjedt el. Ez nem véletlen: a szabad munka fogalma jobban kötődik az európai munkásmozgalmi hagyományhoz, itt erre nagyobb fogékonyság van.

A Harmadik Út, illetve a clintonizmus a nemzetközi politikában is több fontos összefüggésre koncentrált. Mindenekelőtt felelevenítette azt a doktrínát, amely a fogyasztás-ösztönzésben látta a gazdasági problémák megoldását. Emiatt ismét elindult egy komoly jövedelemtranszfer a fejlődő országok felé, például a Clinton-adminisztráció láthatóan felkarolta az afrikai kontinenst. Másrészt ezt a fogyasztást egy meghatározott irányba mozdította, az információs technológiák eléréséhez szükséges jövedelem biztosításában látta. Ezt úgy fogalmazták meg a legfejlettebb országok, hogy "Internetet mindenkinek". A fogyasztás középpontba állítása azonban a Clinton-időszakban még nem párosult teljes egészében a tudatos fogyasztói döntések támogatásával. A gazdaságelméletben még nem választódott el élesen az öncélú fogyasztás-bővítés és a képességek bővítéséhez, gazdagításához szükséges fogyasztás. Emiatt az Új Gazdaság - ahogy a Clinton-korszak makroökonómiáját nevezték - még terhelt volt a tőzsdeválság veszélyével, a rossz értelemben vett vállalkozói-spekulációs hagyománnyal.

Ennek oka az információs technológiák még jelen lévő neoliberális felfogásában rejlett. A neoliberális-posztmodern felfogás ugyanis az információs technikákban csak a kommunikációs forradalmat vette észre. Beépítve a német filozófiai eredményeket azt ábrázolni tudta, hogy a kommunikációban megszűnhet az elidegenedés a modern technológiák hatására, de nem vette figyelembe a technológiák másik hatását, az automatizációt. Pedig ez az elidegenedés teljes megszüntetéséhez vezet el, ami egy új gazdasági-társadalmi intézményi keretet feltételez. A kommunikáció és az automatizáció szétválasztása miatt az információs technikákat a szolgaság fenntartásaként is értelmezték, elitista jelleget kölcsönöztek annak, aminek lényege szerint nincs elitista jellege. Ettől a kommunikáció értelmezése is korlátos lett, a Clinton-korszak meghatározó filozófiai irányzatai a kommunikáció forradalmasodásával a kultúra, az írásbeliség megszüntetését is elfogadhatónak tekintették. Az információs technológiát nem tudják az újratermelés rendszerébe beilleszteni, és elválasztották ezt a létbiztonság és az anyagi függetlenséget jelentő szabad munka iránti követelményektől. Ez nyilvánvalóan hiba, elfeledkeznek a létbiztonság alapvető filozófiai követelményéről, a kultúrát elszakították alapjától, a tömegek gondolkodásának fejlesztésétől. Ehhez van szükség az írásbeliségre. A létbiztonság kultúra nélkül nem teremthető meg. - Az információs technika neoliberális értelmezésén végighúzódik, hogy összekeverték az információs technikák működési módját annak előállítási módjával. Ez csak annyiban magyarázható, amennyiben az átmeneti korban az információs technikák létrehozása és elterjesztése öncél is.

A neoliberális gondolkodás elsősorban a hayek-i hagyományra támaszkodott. Hayek szocializmus-kritikája szerint a tudás gyakorlatilag összegezzhetetlen, csak szétszórt tudások lehetnek, amit különböző intézményekben lehet kezelni, így stabilá tenni a társadalmat¹². Az egyik ilyen intézmény a piac, illetve a verseny. A verseny tehát felfedező folyamat is. A tudás megszerzésének útja a verseny, de a tudás csak a konkrét, rövid távú megélhetésre vonatkozik, a bizonytalansággal

együtt kell élni tartósan. A félelem, a bizonytalanság a tudás megszerzésének forrása. Azaz a hosszú távú létbiztonságra vonatkozó tudás nem szerezhető meg, pedig ez a kultúra alapvető funkciója. Így állandó kényszer van az azonnali információk megszerzésére, olyan információk birtoklására, amelyek valójában nem járulnak hozzá a létbiztonsághoz, és ez a túlinformáltság.

Ezt a filozófiai hagyományt a Clinton-időszakban kezdik meghaladni. Arra törekednek, hogy a szociáldemokrata értékrendet összeegyeztessék a piaccal, és az ehhez szükséges átfogó gazdasági és politikai kereteket keresik. A gazdaságpolitika középpontjába a közvetlen piaci szereplővé előlépő tudásalapú szolgáltatást végző munkavállaló lép. Ennek külpolitikailag legfontosabb eleme, hogy a jogrendnek, illetve az erkölcsi rendnek nemzetközi viszonylatban is érvényesülnie kell, mert ez a létbiztonság feltétele is. A gazdaságpolitikai propagandának egyre hangsúlyosabb része, hogy az erkölcsi rend is a szabadság feltétele.

Ez a gondolkodásmód tükröződik a vállalatelméletekben is. A tanuló vállalat, ahogy nevezik a modern vállalatípust, azt jelenti¹³, hogy a vállalathoz tartozók közösen alkalmazkodnak a változó politikai-gazdasági folyamatokhoz, együttesen nőnek fel a piaci kihívásokhoz, megszűnik az a régi és mesterséges elkülönülés, amelyik ezt a szabadságot csak a vállalat tulajdonosához vagy vezetőjéhez rendelte.

A közös alkalmazkodás folyamata azt jelenti, hogy a vállalat minden tagja a társadalmi, politikai és gazdasági információkat szolgáltat a közösség többi tagjának, és ebből az információhalmazból a közös kultúra és a közös hosszú távú érdekek alapján alakul ki az együttes cselekvés. Ennek a folyamatnak két pillére van tehát: egyrészt a vállalat minden tagja információkat, méghozzá piaci információkat szolgáltat, erre lehetősége és képessége is van. Ez a tudásalapú gazdaság egyik vonatkozása. Másrészt ezekből az információkból a közösség, a vállalat egységes cselekvése következik.

Látni kell, hogy ez a vállalati forma a menedzserré váló munkások átmeneti intézménye. A tanulóvállalatban a vállalaton belül az alkalmazottak lehető legnagyobb mértékű felszabadulása figyelhető meg, hiszen a piachoz való közös alkalmazkodás lesz a vállalat legfontosabb tulajdonsága. A nagy multinacionális vállalatok is felértékelik a helyi alkalmazottakat, már nem az azonos technológiára kerül a hangsúly, hanem a helyi viszonyok legjobb kiaknázására a vállalat érdekében. A bevásárlóközpontokkal szemben és mellett felértékelődnek a kiskereskedések, a nagyvállalattal szemben és mellett a kisvállalkozások. - Tanulságos, hogy az egyik nagy francia élelmiszerkereskedelmi vállalatot kötelezték az árcsökkentés megállítására és eladóterének kiskereskedelmi jellegűvé történő átalakítására.

Ennek legfontosabb technikai alapja az Internet, ami a Clinton-korszak gazdaságpolitikai propagandájának és gyakorlatának legfőbb eleme. Az Internet az a technikai eszköz, ami a hayek-i gondolkodást leghatásosabban cáfolja, ez teszi

technikailag képessé az egyes vállalkozót arra, hogy átfogja a piacon megjelenő összes ismeretet, továbbá a társadalmi tudás-ismeretanyag szétterjedt elemeit egybefoglalhassa. A tanulóvállalat valójában az az intézmény, ami az Internetet használó számára az összefogás társadalmi képességét biztosítja.

Ehhez természetesen rendelkezni kell egyéb feltételekkel is. Az Internet mellett a korszak fő információtechnológiai újításaira is szükség van, a mobiltelefonra, az elektronikus levelezésre stb. Átalakul a vállalat szervezeti rendje: egyre kevésbé hasonlít a hagyományos hierarchiára, "lelapul a piramis", hálózatszerű intézmények jönnek létre. Ez annyit jelent, hogy a kisebb egységek, csapatok önállósága jelentős mértékben nő, miután a vállalatban belül - és persze azon kívül is - egyre szabadabban juthatnak információhoz, ezért a vállalatot az adott munka elvégzéséhez szükséges laza csoportosulások jellemzik.

Az ehhez szükséges intézményi működési hagyomány az egyetem, ezért minden vállalat valójában egyre inkább az egyetem működési rendjéhez kezd el igazodni. Az ott évszázadok óta működő szellemi munkát végző műhelyek összefogása, irányítása a mai vállalati gyakorlat mintájának tekinthető. Éppen ezért az irányítás a vállalatban belül ugyan, de mégis csak az önrendelkezés irányítása, a gondolatok megvalósításának terelése. Ahogy az INTEL elnöke fogalmazott egy interjúban: a vállalat vezetőjének az a dolga, hogy alkalmazottainak jó ötleteit felkarolja, megvalósításukat támogassa.

Ez a felszabadulás azonban szükségképpen csak korlátozott lehet, hiszen maga a vállalati hierarchia mond ellent a szabadságnak. A vállalat, illetve az ipar ugyanis az ismétlésre és nem az alkotásra épül. A vállalat olyan munkaadási forma, amelyik döntően a kényszert használja, a kreatív munka azonban nem alapulhat kényszeren. Éppen ezért a tanulóvállalat nem alkalmas intézmény a munka alóli teljes felszabadulás társadalmi-gazdasági kezelésére, csak átmeneti formának tekinthető.

A tanulóvállalat arra való, hogy létrehozza azt az intézményi struktúrát, amely lehetővé teszi az automatizációt. Az automatizáció pedig lehetetlenné teszi a tőkésvállalat rendszerét. A tanulóvállalat azokat a képességeket állítja elő, amelyek a vállalatot feleslegessé teszik, megtanítja a társadalom nagyobb tömegeit a szabadsággal való együttélésre.

A klasszikus republikánus hagyomány és annak meghaladása

A szabadság eszme láthatóan túléli a kapitalizmust, a piac még a gazdasági szabadság intézménye, de nem örök szervezeti forma. A 70-es évek közepétől újra felfedezett neokonzervatív piac-fogalom haladás volt a jóléti állam gondoskodásával szemben, mert a munkáslét meghaladása felé mutatott. - Ezzel szemben a nálunk megjelenő neoliberális piac-értelmezés a proletariátust újra akarta termelni.

A piaci szabadság hagyományát a klasszikus republikánus gondolkodás közvetítette, így ma az az elméleti kérdés, hogyan lehet meghaladni a republikánizmust. Ehhez röviden át kell tekinteni *Adam Smith*, aki a republikánus közgazdaságtan rendszerének kiteljesítője, nézeteit.

Smith elméleti modelljében a munkaadás rendszerét ábrázolja. Egyrészt módszeresen kifejti (hiszen az egész klasszikus angol politikai gazdaságtan a munkaadás rendszerének kiépítéséről szól), hogy a politikai gazdaságtan lényege a dolgoztatás, a nemzet, illetve nemzetek termelési képességeinek kibontakoztatása. A munka fölötti uralom a hatalom, aminek anyagi formája a gazdagság. Éppen ezért a politikai gazdaságtan tárgya a hatalom anyagi formában való birtoklása, megőrzése. Ebből következik, hogy a társadalom végső soron két részre oszlik: munkaadókra és munkavállalókra. Az előbbi csoportot bontja szét a munkaadás jellegének megfelelően tőkésekre és földbirtokosokra.

Az elválasztás oka a munka és a szabadság összeegyeztetésének követelménye. Smith az amerikai forradalom hatására megérti, hogy a szabadság elemét be kell építeni a munkaadás rendszerébe, ez mind hatékonysági, mind igazságossági szempontból elengedhetetlen. A különböző szintek, a munka, a tőke és a föld intézményi elválasztásával haladja meg a merkantilista logikát, amelyik összekeverte a hatalmat a gazdasággal, és így nagyobb mértékben engedte a kizsákmányolást. Ezt akarja korlátozni Smith - ehhez a francia fiziokrata hagyományhoz nyúl vissza - és ennek eszköze a piaci rend, a tisztességes verseny.

Smith tehát nem szünteti meg a hatalmat, éppen ellenkezőleg, azt valóban hatalomként tudja ábrázolni, amelynek célja a gazdasági szabadsághoz szükséges rend biztosítása. Ezt fejtette ki a Láthatatlan Kéz tételében. Az a szemlélet vezette, hogy a szabadság és az erkölcsi rend a gazdaságban is összeegyeztethető. Fontos tisztázni, elsősorban a későbbi neoliberális torzítások miatt, hogy a láthatatlan kéz már filológiailag is azt jelenti, hogy a hatalom beavatkozik a gazdaságba, de azt piackonform módon teszi. Az államnak olyan anyagi és intézményi szerkezetet kell kialakítani, amelyben a hosszú távú gazdasági érdek egybeesik az erkölcsi rend betartásával. Ez az erkölcsi rend a gazdaságban a három szint elkülönítését és egységbe hozását jelentette akkor: a munkavégzést, a szabad munka gyakorlását és a munka alóli felszabadulást. Ez, ami voltaképpen a munka, a tőke és a föld, illetve a munkás, a vállalkozó és a földbirtokos egységes rendbe hozása, az egységes erkölcsi rend működésének feltétele, és a stabilitás érdekében nem lehet ezeket összekeverni.

Smith rendszerének csak az a korlátja, ami abban a korban elsősorban technológiai korlát, hogy a szabadság rendszerében az alsó két szint számára ez elsősorban a termelés szabadságának rendszere. A szintek összekeverése azzal a veszéllyel jár, hogy az igazságosság sérül. Smith hosszan ír arról a problémáról, hogy a céhek nem lehetnek jelen a városi önkormányzatokban, mert akkor konzerválják saját piacukat, korlátozzák a versenyt és fenntartják elmaradott technikájukat. A láthatatlan kéz tétele éppen azért kerül annyira a középpontba a

smith-i elméletben, mert ezzel tudja bizonyítani, hogy a fejlődés és a létbiztonság összekapcsolódó fogalmak, ezzel elméletileg cáfolja a szélsőséges, versenyt korlátozni akaró nézeteket. (A versenykorlátozás XX. századi formája a fasizmus és a sztálinizmus.)

Smith a munkaadás rendszerének kiépítése során nemcsak a manufaktúrát, tehát egy ágazaton belüli munkamegosztás gondolatát veti föl, hanem az ágazatok közötti munkamegosztását is. Így fogalmaz: "Ebédünket nem a pék, a sörfőző vagy a mészáros jóindulatának köszönhetjük, hanem önszeretetükhöz kell fordulnunk."¹⁴ Itt az önszeretet erkölcsi tartalommal is bír, és messze nem azonos a több pénz iránti igénnyel. Az önszeretet a munka alóli felszabadulásban való érdekeltség, aminek egy közbenső fázisa a szabad munka, a piachoz való alkalmazkodás szabadabb jellege. Az ehhez szükséges képességek birtoklása teszi lehetővé, hogy az egyenlőség biztosítható legyen. A mobilitás, a munka alóli felszabadulás felülről való támogatása, az ehhez szükséges gazdasági, politikai és társadalmi feltételek megteremtése a smith-i elmélet egyik fontos része. Közvetlen tapasztalata az amerikai forradalom, melynek során éppen a szabad munkában való érdekeltség, és a fizikai, monoton munka elvetése öltött forradalmi jelleget. Elég itt utalni *Benjamin Franklin* komoly franciaországi tekintélyére. Smith a munkamegosztás fogalmában egyesíteni tudja a munka és a szabadság egymásnak ellentmondó követelményét.

A forradalmi jelleg könnyen átcsaphat éhséglázadásokba, olyan rétegek is jólétet és szabadságot követelhetnek maguknak, akik az ehhez szükséges kulturális képességekkel nem bírnak. Ez a gond az első perctől jellemzi az új amerikai államot, a balszél és a balközép elválasztása állandóan felmerülő probléma. Smith és a klasszikus republikanizmus megoldása erre a manufaktúra, illetve a szabad munkák közötti verseny, ami arra kényszeríti a vállalkozót, hogy hatékonyan dolgoztassa a munkást, és ezzel megszüntesse a forradalmasodás lehetőségét.

A forradalom elkerülésének része a bér nagyságának meghatározása is. Smith úgy látja, hogy csak egy növekvő gazdaság képes magasabb bért fizetni; a stagnáló vagy csökkenő gazdaság, bármilyen magas szintről is induljon, nem képes magas bért fizetni. Ez a szemlélet annyit jelent, hogy a munkást érdekelté teszi a munkaadás hatékonyságában, és így a jólét és a szabadság összhangba kerül ezen a szinten is – az adott színvonalon.

A szabad munka fölötti szint a hatalom önmagában, munka nélkül való gyakorlása. Ez a munka alóli felszabadulás állapota. Ez nem felelőtlenység, éppen ellenkezőleg az adott közösség iránti felelősség megnyilvánulása a gazdaságban, hiszen mind a két réteget, tehát a vállalkozót és ezen keresztül a munkást is úgy kell dolgoztatni, hogy az összhangban legyen a hosszú távú erkölcsi renddel. Azaz Smith korában a földbirtokos az adott viszonyokra fordítja le ezt az általános erkölcsi rendet, olyan intézményi szerkezetet állapít meg, alakít ki, amely mindenki számára követhetővé és követendővé teszi az erkölcsi elveket.

Ez az alkalmazás tág értelemben véve a kultúra fogalma. A kultúra tehát nem más, mint az erkölcsi elvek lefordítása az anyagi viszonyokra és ebből következően a vállalat ennek a kultúrának az alkalmazása a gazdaságra. A vállalkozó a hatalom elveit és gyakorlatát felismerve dolgoztat, számára a szabad munka fenntartásának feltétele a vállalat hatékony, azaz a hatalom elveivel összhangban lévő működtetése.

A földbirtokos sajátos szolgáltatása a hosszú távú létbiztonság működtetése. Nem véletlenül hangoztatja Smith, hogy a létalap a gabona és arra ösztönöz minden földbirtokost, hogy gabonát termeljen, hiszen ebben a korban a nagy tömegű népesség eltartásáról való gondoskodás formája a kellő mennyiségű kenyér biztosítása volt. A földesúr dolga tehát a gondoskodás, a "kenyéradás". A földesúr ezzel azonban megteremti a területen élők anyagi függőségét is vele szemben, hiszen piaci erejük, képességük csak az adott földesúrhoz, illetve annak kultúrájához való viszonyban érvényesül.

Így viszont látható, hogy a kultúra mindig egy adott területhez kötődő fogalom, az adott terület tág értelemben vett igazgatása a kultúra hatáskörébe tartozik. Ezt azért is kell kiemelnünk, mert Smith rendszerének másik jelentős eleme a terület és a vállalat összekapcsolása, a gyarmat és a dolgoztatás viszonyának átgondolása. Főművének születésekor (1776) válik világossá Nagy-Britannia számára, hogy gyarmatpolitikáján változtatni kell, mert az anyaország kizsákmányoló jellegét nem minden gyarmat fogadja el. Éppen ezért olyan nemzetközi politikai és gazdasági rendszert kell kidolgozni, amelyben lehetőség van a gyarmatok önállósodására, önálló piaci szereplőként való megjelenésére forradalom nélkül is. Anglia részéről ez a hatalomgyakorlási mód vezetett el oda, hogy a mai napig képes volt (részlegesen) kulturális vezető pozícióját megőrizni volt gyarmatain is.

Ma már a republikánus közgazdasági hagyomány meghaladásáról van szó. Nem véletlen, hogy a XX. században is állandóan felmerülő elméleti probléma, hogyan illeszthető össze a láthatatlan kéz és a vállalatok léte. Erre csak azt válaszolhatjuk, hogy maradandónak az erkölcsi rend gazdasági megalapozása ígérkezik, a dolgoztatás kényszerítő intézményei - akár manufaktúra, akár egyéb vállalati formájúak is legyenek - történelmileg múlandónak tűnnek. A republikanizmus a hatalmi kérdést a munkaadás-munkavállalás és az ennek az együttes megjelenését kifejező munkamegosztás gazdasági rendszerében oldja meg. Az új világrend meghaladja a társadalomnak munkaadóra és munkavállalóra, illetve kispolgárookra – mint egy személyben munkaadóra és munkavállalóra - való felosztását. A hatalmi kérdés az anyagilag független, szabad emberek függetlenségének, azaz szabadságának az irányításává válik. Ezt a fogalmi élességet az indokolja, hogy a Kádár-rendszerben a munkát a politikai szabadságjogoktól való megfosztásra használták.

A szabadság és a munka egymással végső soron összeegyeztethetetlen fogalmának konfliktusa megmutatja a szabadság fogalmának gazdasági átértelmezését is. Smith republikanizmusának egyik jellemzője, hogy a hatalom

csak úgy avatkozik be a gazdaságba, hogy a munkavégzők, vállalkozók és munkások munkájuk kifejtése során érzékeljék a kibomló harmóniát. Szabadságuk abban áll, hogy felismerik a harmóniaalkotást is a megélhetően túlmenően. Kölcsönös együttműködésük fenntartása, a cserére való hajlam lesz hosszú távú létbiztonságuk alapja. Jellegzetes, hogy Smith deista nézeteket vallott, Istent úgy képzelte el, mint az órást, aki egyszer felhúzta a világot, és az attól kezdve önállóan működik.

Ezzel szemben a munka alóli tömeges felszabadulás után túl kell lépni ezen a harmónia-fogalmon. Itt a kölcsönös együttműködés a közös kultúrához való hozzájárulásban, és nem a fizikai munka végzésében ragadható meg. Ez - a gazdasági alrendszer szempontjából megfogalmazva - annyit jelent, hogy egyre inkább a fogyasztók irányítják a gazdaságot. (A XIX. század elején készült közgazdaságtan tankönyvekben még így írnak: Kik azok a fogyasztók? Ma már azt lehet kérdezni: Kik azok a termelők?) Ez azonban azt jelenti, hogy mindenkinek érezhetően részesévé kell válnia a Láthatatlan Kéznek, Smith nézeteihez igazodva istenként kell viselkednie. Ezt a szemléletet az amerikai eszmetörténeti hagyomány örzi is, hiszen ott a XIX. század közepén már megfogalmazták, hogy az embernek isteni jellege miatt kell megteremtienie a szabadságot, és annak intézményeit, emberi jellege csak a jólétre jogosítja fel, amihez elég rabszolgának lenni.¹⁵

Ez érződik a nemzetközi politikai életben is. A gyarmati rendszer megszűnése, vagy az állandóan jelentkező etnikai konfliktusok végső soron a kultúrák önállósodásának igényére utalnak. Úgy tűnik, hogy a nemzetek, népcsoportok jelentős része túljutott a munkavégzés szakaszán, és most már legalábbis a szabad munka irányába szeretne elmozdulni. Az ehhez szükséges erkölcsi rendre való figyelmeztetésnek tekinthető a délszláv válság is.

A vállalaton túli rend és a modern globalizáció

Ma a gazdasági és társadalmi intézményrendszer hosszú távú jövőjét néhány alapvető összefüggés magyarázza meg. Ezek között az egyik az automatizálás tömeges térhódítása. Ez a technológiai bázisa a munkaadó és munkavállaló kettősége megszűnésének. Ebből, a munka alóli felszabadulásból fakad, hogy a fogyasztó valóban király lehet, azaz a termékek feletti rendelkezésben mindenki részt vehet. A termékek feletti valódi rendelkezés megköveteli, hogy ezek előállításának feltételeit is birtokolja az emberiség, sőt, ma már a termelési tényezők feltételeinek birtoklását is elérhetővé kell tenni. Az éghajlat, a népesség stb. globális szabályozása nélkül nem lehet hosszú távra megoldani a termékek közös birtoklását. Ezzel szűnik meg a hagyományos értelemben vett magántulajdon, érzékelhetővé kell válnia a valóban demokratikus globális tulajdonformának is. Ennek pontos formáját még nem tudjuk leírni, de a jelenlegi

politikai és gazdasági intézményrendszerbeli problémák megkerülhetlenné teszik megjelenését.

A legmagasabb tulajdoni forma nem szünteti meg az alacsonyabb tulajdoni formákat. Éppen ellenkezőleg, akik eddig csak végrehajtották a parancsokat, azok most már a globális tulajdonnal való rendelkezés résztvevőivé is válnak. Az új intézményrendszer központi eleme a kultúra, hiszen a kultúra képes a mobilitás és a stabilitás egységét hosszú távra megteremteni. A kultúrán belül is kiemelt szerepet kap a tudomány, mert a társadalomirányítást újra tudományos alapra kell helyezni, hiszen a rendszerváltás és neoliberais ideológiája tudományellenes volt. A neoliberalizmus csak tudományos pózban tetszelgett, de valódi tudományos teljesítményt nem tudott nyújtani. A bölcséleti törvényeket nem ismerte el, matematikai képletek frázisaival próbálta helyettesíteni a tudományos, elvszerű gondolkodást.

A korszakváltást uraló posztmodern gondolkodás a tudományt és a tudományos kutatót kulturális környezetébe visszahelyezi, viszont a tudományt csak mint egyféle értelmezést hajlandó elfogadni, megfosztva eddigi primátusától. Másrészt a tudományt végső soron csak a természeti tudományokra redukálja és azokból is a kevésbé az átfogókat látja, inkább a részeredményekre helyezi a hangsúlyt.

A tudomány társadalomszervező szerepe korábban is működött már - elég itt utalni például *Saint-Simon* nézeteire -, ami jelen korszakunkban újdonság az az, hogy a világ minden pontján képes és minden társadalmi réteg számára jövőképet adni. Ez a modern globalizmus lényege, a tudomány és a kultúra egyetemes jellegének napi gyakorlattá tétele.

Ez egyszerre érzékelhető ma felszabadulásként és kényszerként. Felszabadulás, hiszen az új kommunikációs formák révén a munka alóli felszabadulás szükségletté is válik, megszűnőfélben van a szegénység erény- és kultúrahordozó jellege. Az új kommunikációs formák lényege, hogy az új társadalmi rendet, illetve az ebbe való bekapcsolódás lehetőségeit közvetítik. Erre hívja fel a figyelmet például *Pierre Bourdieu* legújabb, a televíziózásról szóló magyarul is megjelent művében¹⁶. Ez azonban kényszer is abban az értelemben, hogy a gondolkodás, a kultúra és a tudomány művelése alól önkényesen senki sem vonhatja ki magát. A globalizációnak és a modernizációnak nincs alternatívája.

Ennek természettudományos szempontból egyik legfontosabb és legérdekesebb megjelenése az új kozmológiai elmélet születése. Az univerzum születése körüli kutatások, az új csillagászati eredmények a világ egységének gondolati megfogalmazásai, a globalizáció tudata. A kozmológia legújabb eredménye, a Nagy Bumm körüli és utáni állapot meghatározása, kutatása, a sok csillag egyidejű kialakulása és közöttük a sötét anyag léte nagyon sajátosan közvetíti a globalizáció pluralista szemléletét, az egyoldalú amerikai birodalmiság utáni állapotot. A nemzetek közötti szellemi munkamegosztás mintájára lehet most elképzelnünk a világot. - A kozmológia egyik sajátos leágazása a földi élet keletkezésének

kutatása, melynek során egyre világosabb, hogy ezt a világűr egészének és nemcsak a helyi viszonyok kedvező jellegének köszönhetjük.

A szellemi munkamegosztás előfeltétele az információk kezelésének, az informatikai törvények ismerete. Ezt közvetíti a genetika. Ennek során az válik világossá, hogy a természet hogyan rendezi egységbe az információkat, ami arra tanítja a társadalmakat, hogy az információkat nem önkényesen, hanem bölcséleti törvényeknek alávetetten kell rendezni. Éppen ezért ma már nem az a kérdés, hogy kinek van több információja, hanem hogy ezeket ki sűríti hatékonyabban. Ez egyben a korábban átfoghatatlan, nagy tömegű információhalmaznak az emberi tudás számára való kezelhetővé tételét is jelenti. Ebben lehet megragadni a döntési szintek különbségét is. - A genetika hatását ma már a napi informatikai gyakorlatban is megfigyelhetjük. Az új információs rendszerek lényege, hogy nem a döntéshozó választja ki, hogy milyen információkat gyűjt és melyeket nem, hanem az adott tárgyat vagy intézményt (épületet vagy vállalatot) információhalmazként fognak fel, amiből különböző szempontok alapján lehet kiválasztani az információkat. Ezek az újítások is abba az irányba hatnak, mint a genetika: a gondolkodás önkényességét korlátozzák, a természeti-bölcséleti törvényeknek rendelik alá a gondolkodást.

Mindez nemcsak a munka alól már most felszabadult rétegek számára perspektíva, hanem a szabad munkát végzők, a vállalkozók gondolkodását is megragadja. Az ehhez a szinthez technológiailag tartozó gépesítés két szempontból is komoly modernizálódás előtt áll. Egyrészt a számítógépek teljesítményének radikális változása következik be előreláthatólag a közeljövőben. A kvantumszámítógépek, vagy a biológiai számítógépek ugrásszerűen növelik majd a teljesítményt és az adatfeldolgozás gyorsaságát. Ez lehetővé teszi, hogy az eddig az adatok összegyűjtésére szánt időt is kreatív, alkotó munkának szenteljék. Fontos a változás azért is, mert a kezelhető adatok számának növekedése minőségi ugrás, a tudás megszerzésének átélethető forrása lesz az információ, annak a képességnek az érzékeltetése, hogy a világfolyamatok egészét - már csak az adatok szempontjából is át lehet fogni. Ez voltaképpen annak a klasszikus közgazdasági gondolatnak a továbbélése, mely szerint a gép mesterséges természet, és a természet - szerves gép. Ezek a számítógépek már természeti erővel bírnak.

A gépek modernizációjának másik útja a nanotechnológia, a miniaturizálás soha nem látott mértékű növelése. Ezzel a technológiával minden gépet embermértékűre lehet szabni, az iparban is mindennek a mértéke az ember lesz. A gép nem nő fölének, hanem valóban az emberi képességek meghosszabbított karja lesz. - Ehhez kapcsolódnak az orvostudomány legújabb eredményei, az agyi impulzussal irányított művégtagok, amelyeknek az az üzenete, hogy megszűnik a fizikai és a szellemi munkamegosztás. A másik jelentős kutatási terület a mesterséges szervek, amelyek csökkentik a betegségek elnyomó funkcióját.

További terület a valós idejű érzékelést lehetővé tevő szenzorok, amelyek kiiktatják az információ és a cselekvés, az elmélet és a gyakorlat közötti távolságot

és azt az üzenetet hordozzák, hogy az ember az információ forrásain, tovább így a világ tényleges folyamatain is rajta tudja tartani a kezét. (Ez a jelentősége például a nemrég Nobel-díjjal jutalmazott fento-kémiai kutatásoknak, amelyek a vegyi folyamatok valószerű érzékelését teszik lehetővé.) Ide kapcsolódik az egyes állatfajták érzékelésének megfigyelési technikája. Ez is bizonyítja azt a klasszikus bölcséleti törvényt, hogy az érzékelés alá van rendelve a létnek. A vulgáris materializmus azt tanította, hogy az érzékelésnek van alárendelve a lét, ma ennek a fordítottját képviselhetjük.

Végül a tudomány ma már közvetlenül a munka világát is átalakítja, szervezi. Már a munkásokra sem igaz, hogy tudományos ismeretek nélkül elboldogulhatnak. A legújabb anyagtudományi ismeretek, az okos illetve az önmagukat javító anyagok kifejlesztése az informatika szemlélete az iparban, illetve az anyagtudományban. Az anyag mellett a szerszámokat is radikálisan átalakítja a modern technológia. Ide tartoznak a lézertechnikai fejlesztések, a takarékos kalapácsok és szikék, amelyek veszteség nélkül képesek termelni vagy feladatot elvégezni. Mindezek arra utalnak, hogy egyre inkább képes a gondolat önmagától termelni.

Az ehhez való társadalmi felnövesben, a tudomány irányításának elfogadásában vannak különbségek a különböző nemzetek között. A minden társadalomban még többé vagy kevésbé jelen lévő populizmusok megszüntetése, illetve csökkentése azonban nemcsak politikai, hanem tudományos kérdés is. A fizikai törvények alkalmazása a szociálpszichológiára lehetővé teszi, hogy a társadalmi beidegződéseket, viselkedésmódot humánusan, azaz mindenki hosszú távú érdekeit figyelembe véve változtassuk meg. Olyan intézményeket tudunk kialakítani, amelyek a kevésbé tudatos társadalmi szereplők számára is a jó választását teszik lehetővé. Az ehhez szükséges ugrás napjaink valódi társadalomelméleti-politikai kihívása.

A neoliberalizmus visszaszorítása az oka annak, hogy ma a tudományos gondolkodás szerepe megnő a társadalomirányításban is, amit érzékelni lehet a tudományos ismeretterjesztés előretörésében is. A tudomány az igazságot keresi, a társadalomirányítás az igazságosságot helyezi a középpontba. E kettő természetesen szétválaszthatatlan. A neoliberalizmus azt hiszi, hogy e kettő elválasztható, az igazságot igazságtalansággal is birtokolni lehet.

Jegyzetek

- ¹ FUKUYAMA, F., *A történelem vége és az utolsó ember*, Budapest, Európa, 1993
- ² PLATÓN, *Az állam*, (fordította: Muraközy Gyula), Megjelent: Platón Összes Művei, Budapest, Helikon, 1983
- ³ THUKÜDIDÉSZ, *A peloponésszosi háború*, Budapest, Európa, 1986
- ⁴ ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, (fordította: Szabó Miklós), Budapest, Gondolat, 1987
- ⁵ HUNTINGTON, Samuel, *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakítása*, Budapest, Európa, 1998
- ⁶ LÁNYI Kamilla, Vázlat a globalizációnak nevezett jelenségkör értelmezéséről, *Közgazdasági Szemle*, 2001/6
- ⁷ LÁNYI, 518. o.
- ⁸ RAWLS, John, *Az igazságosság elmélete*, Budapest, Osiris, 1995
- ⁹ RAWLS, 87.o.
- ¹⁰ u.o.
- ¹¹ RAWLS, 315. o.
- ¹² HAYEK, F., *A végzetes önhittség*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1994
- ¹³ KOCSIS Éva-SZABÓ Katalin:, *A posztmodern vállalat*, Budapest, OMIKK, 2001
- ¹⁴ SMITH, A., *A nemzetek gazdagsága*, Budapest, KJK, 1993, 9. o.
- ¹⁵ THOREAU, Henry David, *Walden*, Budapest, Fekete Sas Kiadó, 1999
- ¹⁶ BOURDIEU Pierre: *Előadások a televízióról*, Budapest, Osiris, 2001

Kozma Ferencsel az MTA Jövőkutató Bizottságában ismerkedtem meg. Egyike volt azoknak a bizottsági tagoknak, akik megnyilatkozásukban mindig össze tudták kapcsolni a szűkebb szakterületi kérdéseket azok tágabb összefüggésrendszerével, a továbblépés és különösen a gondolkodásmód megújulásának lehetőségeit firtatták. Könyveiben, cikkeiben is jó érzékkel tudja ötvözni az újító gondolatokat a szakmai alaposítással. Kozma Ferenc ezért érdekes kutató és tudós egyéniség számomra. Ezek az emlékek ugrottak be, amikor arról gondolkodtam, hogy milyen tanulmányt írjak a tiszteletére szerkesztett kötetbe. Ezért gondolom úgy, hogy a tudomány paradigmaváltásának kérdéséről írottakat ő is érdeklődéssel fogadja.

A számomra szimpatikus tudós tulajdonságon túlmenően is színes egyéniség, sokféle dolog iránt érdeklődő és lelkesedő ember. Engem leginkább az nyűgöz le, hogy mennyire ismeri, szereti és gyűjti is a világ különféle népzenejét. Minthogy engem is érdekel ez a zene, ezért sokszor beszélgetünk a különböző népzeneek érdekességeiről, szépségeiről és cseréliünk ilyen kazettákat is. Remélem, hogy inspiráló szakmai és felüdítő baráti beszélgetésekre a továbbiakban is sokszor lesz alkalom.

Budapest, 2001. június

Hideg Éva

PARADIGMAVÁLTÁS A TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁSBAN

HIDEG ÉVA
egyetemi docens

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem,
Jövőkutató Kutatóközpont

A tudományos gondolkodás század végi paradigmaváltásának lényege a tudományos gondolkodás átállása a valóság monolitikus megismeréséről a valóság sokoldalú és formájú kognitív interpretációjára. Ez az új felvilágosodás hozhatja meg a tudomány funkcionális megújulását, a végleges elszakadását az ideológiától és az egyedül helyes és üdvözítő tanok hamis hitétől. A folyamat a tudományok különböző, egymással versengő irányzatainak kialakulásában megy végbe, amelyet éles tudományfilozófiai viták is kísérnek. A paradigmát a Kuhn-i értelmezésben használjuk, ami szerint az olyan általánosan elismert tudományos eredmények összessége, amely egy bizonyos időszakban a tudományos kutatók egy közössége számára problémáik és problémamegoldásaik modelljeként szolgál (KUHN, 1984).

A klasszikus tudomány fő jellemzőinek megtörése

A klasszikus tudomány a XVIII. és XIX. században élte fénykorát. A természettudomány Newtonnal kezdődő felvirágzása nemcsak a tudomány gyors fejlődését jelentette, hanem a tudományosság kritériumainak kialakulását is. A klasszikus európai tudomány célja a természet teljességének felfedezése és leírása. Ezt a célt, a világ általános törvényeinek feltárását, a megfigyelés, a kísérletezés és a törvények matematikai formájú leírásában érte el. A klasszikus tudomány fő jellemzőivé vált az univerzalitás, a determináció, az időtlenség és az objektivitás, a tudományosság kritériumává pedig a bizonyítás és a predikció.

Az univerzalitás kiteljesedését az energiamegmaradás törvényének felfedezése jelentette. Az energia minden létező jellemzője. A mozgás térbeni helyváltoztatás, amelynek során az energia mennyiségileg megmarad, de minőségileg át is alakulhat. A természetnek ez a sikeres unifikálása egyre inkább kérdésessé vált a XX. században, főként a fizikában. A különböző általános konstansok - pl. a *Plank* állandó, a fénysebesség határa vákuumban - felfedezése nemcsak a természet újabb

törvényeit jelentette, hanem behatárolta azt a tértartományt, amit a megfigyelő vizsgálni tud, amire vonatkozóan ismereteket szerezhet, továbbá azt, hogy a mikrovilág törvényei mások, mint a makrovilágé. Ebből következően univerzális törvények nem léteznek, a törvények érvényessége térben és időben korlátozott.

A klasszikus tudomány szerint a determinizmus, a szigorú ok-okozati összefüggések, a természet létezési módja. A mozgás révén létrejövő újabb és újabb állapotok a kezdeti feltételek és a determinizmus révén egyrészt megismerhetőek, másrészt előre láthatóak. A megismerés és a predikció korlátai csak szubjektívek, vagyis ismereteinktől és megismerő képességünktől függenek. Ezt a felfogást testesítette meg a statikus dinamika, amelyre a reverzibilitás, az egyensúly felé tartó mozgásirány, a stabilitás és az egyensúlyi trajektóriák feltárása a jellemző.

A statikus dinamika korlátozott voltát több új felfedezés is bizonyította. Ilyen volt pl. a *Heisenberg*-féle bizonytalansági reláció, amely szerint egy objektum helyzete és tulajdonságai egyidejűleg nem határozhatók meg. *Boltzmann* valószínűségelmélete azt mondja ki, hogy a valószínűség olyan objektív kategória, amely nemcsak tudásunk mértéke, hanem a vizsgálat tárgyát is jellemzi. Az entrópia felfedezése és az egyensúlyi termodinamika II. törvényének megfogalmazása az irreverzibilis folyamatok létét bizonyította be. A nem egyensúlyi termodinamika az egyensúlyhoz közeli és a messze az egyensúlytól létező rendszerek törvényszerűségeit tárta fel. Az információelmélet az entrópia és az információ közötti viszonyt definiálta. Ezek a csak példaként említett új felfedezések nemcsak a statikus dinamika érvényességének korlátozott voltát bizonyították, hanem a komplex dinamika alapjait is megvetették. Ennek révén viszont nyilvánvalóvá vált, hogy a valóság milyen feltételek mellett determinisztikus, illetve indeterminisztikus, továbbá mind a megismerés, mind a predikció csak korlátozott lehet.

Az időtlenség, vagy az idő szubjektív kategóriaként való kezelése a fizikában a kanonikus mozgásegyenletek lényegi sajátossága. Azt a feltételezést és szemléletmódot fejezi ki, hogy a folyamatok reverzibilisek és az idő csak szubjektív, emberi érzékelési mód. A már említett irreverzibilitás felfedezése a fizikában, vagy az ún. kémiai óra létének bizonyítása a kémiában, továbbá a modern fizikában az idő beemelése az operátok közé, az idő teresítésének és a tér idősítésének megoldása, a valószínűség időfüggő kategóriaként való értelmezése, az entrópiaváltozás időirányhoz való kötődése stb. többoldalúan bizonyítják a szimmetriatörést és az idő irányultságának (mindig a múltból halad a jövő felé) megszüntethetlenségét. Az "időnyíl" természettudományos felfedezése azt jelenti, hogy a történetiség nemcsak véges emberi létünkhöz, így a társadalomtudományokhoz tartozik, hanem a természethez, az univerzumhoz és így a természettudományhoz is.

A klasszikus tudomány objektivitás felfogását, azt, hogy vizsgálatának tárgya a megfigyelőtől elkülönülten és függetlenül létezik, és éppen ezért annak

megfigyelése és feltárt törvényei sem függenek, illetve függhetnek a megfigyelőtől, a XX. századi tudományos eredmények úgy pontosították, hogy a megfigyelő is mindig része a megfigyelt valóságnak.

A XX. századi jelentős tudományos eredmények elsősorban a természettudományok és a módszertani tudományok területén születtek meg. Ezek azért fontosak, mert a természettudományok és a módszertani tudományok azok a tudományok, amelyek megtestesítették, és még ma is megtestesítik a valódi tudományosságot. A társadalomtudományok ezekből sokat átvettek, ugyanakkor eleve "tudtak" olyan dolgokat, hogy az időnek van iránya, klasszikusan objektív ismeret a társadalomról nem nyerhető, a társadalomban az összefüggések valószínűségi jellegűek, a törvények statisztikus összefüggések, a determinizmus és az indeterminizmus - a társadalomban a törvények és a szabad akarat - állandóan jelenlévő elemek stb., amelyekkel a természettudomány csak a XX. században került szembe. Az említett eredmények fényében ezekre a kérdésekre is talált megoldást a természettudomány. Felismerte és megértette a klasszikus tudományosság korlátozott voltát és jelentős lépéseket tett a tudományosság új és általánosabb kritériumainak felismerése felé.

A tudományosság klasszikus kritériumainak megtöréséből következő felismerések és korlátok beépültek a modern tudomány paradigmájába, miközben továbbra is paradigmaalkotók maradtak azok az elvek, hogy a részekre bontás, illetve a részekből való építkezés a tudományos megismerés kizárólagos útja, a tudománynak az egyensúlyi állapotra és az egyensúlyi állapot felé való mozgásra kell összpontosítania, továbbá, hogy a tudomány minden más ismeretszerzési és valóságérzékelési forma felett áll, a megismerés unikális szintje. A modern tudomány paradigmájának ezek az elemei sem kerülhetik el az újragondolást és a továbbfejlesztést. Ez a folyamat a közelmúltban és napjainkban is zajlik különböző irányzatok versenye formájában. A közelmúlt és napjaink, a paradigmaváltás szempontjából ígéretes versengő irányzatai a különböző tudományokban, illetve tudományterületeken a káoszelmélet, az általános evolúciós elmélet és a posztmodern tudományelmélet köré szerveződnek.

A káoszelméletben rejlő paradigmaváltást generáló hatások

A káoszelmélet olyan új tudományos közelítésmód, amely korunk egyik alapvető tudományos eszköztárává és filozófiájává válik. Az elmélet központi kategóriája a káosz, amely nem összevisszaságot, zűrzavart, hanem a kis szabadságfokú rendszerek dinamikájában fellépő, időben véletlenszerű viselkedését jelenti, amiben az okság és a véletlen újfajta viszonya valósul meg. A káosz tulajdonképpen determinisztikus véletlenszerűség, amit a rendszer nemlineáris természete idéz elő.

A kaotikus viselkedést a reguláris viselkedéssel mindig együtt járó zaj vizsgálatakor fedezték fel. Ezt a zajt klasszikusan a véletlennek tulajdonítják. A zajban azonban egy másfajta, új módszerrel törvényszerűségek is felfedezhetők. Ezek a törvényszerűségek képezik a káosz lényegét. A káosz a viszonylag egyszerű törvényszerűségek, mintázatok ismételt létrehozásával komplexitás kialakulásához vezet. Ez azt jelenti, hogy a kaotikus mozgás nem bontható részekre, vagyis az egész mindig több, mint a részeinek összessége. Ezzel a komplexitás, ami az egésznek a jellemzője, tudományosan is megfoghatóvá és mérhetővé válik.

A káosz és a kaotikus mozgás felfedezésében alapvető szerepet játszott a matematika, a nemlineáris differenciál és differencia egyenletek, illetve egyenletrendszerek megoldásával. Minthogy azok megoldásához csak numerikus úton lehet eljutni, ezért annak feltétele volt a komputer technika is. (Emiatt sokan támadják ezt az eljárást és annak elméletét, mondván ezeket a törvényszerűségeket csak a számítógép generálja nem pedig a valóság.)

A káosz jelenségének tanulmányozásában mérföldkönek számít *Feigenbaumnak* az a felfedezése, miszerint a differencia egyenlettel leírt logisztikus görbe szerinti mozgásra jellemző bifurkáció sorozatban univerzális törvényszerűségek rejlenek. Ez az univerzális törvényszerűség az, hogy a nemlineáris rendszerek a kritikus állapot felé fejlődnek az időben. A törvényszerűség azért univerzális, mert az nem a konkrét rendszert jellemző paraméterektől, hanem a minden ilyen rendszerre jellemző ún. önszerveződési koefficiens meghatározott értékétől függ (FEIGENBAUM, 1978). Ez a felfedezés tette lehetővé, hogy ebből a matematikai-számítástechnikai módszerből elmélet alakuljon ki. Ez a káoszelmélet, ami azt jelenti, hogy a nemlineáris rendszerek kaotikus mozgást is végezhetnek. A kaotikus mozgást a zajban mindig létező véletlen tényezők váltják ki. E mozgás a rendszer egésze szintjén jelenik meg, és annak révén válhat az egész rendszer mind komplexebbé.

Ennek az elméletnek a tudományt forradalmasító hatása abban van, hogy

- a véletlent is tanulmányozhatóvá teszi, és annak dinamikát és fejlődést meghatározó szerepet tulajdonít;
- abban olyan új törvényszerűségeket fedez fel, amelyek a rendszer egésze szintjén jelennek meg és annak összetettebbé, fejlettebbé válását generálják;
- bizonyítja, hogy tudományos predikció csak rövid távon lehetséges, és hosszabb távra csak a rendszer különféle lehetséges állapotait, illetve fejlődéspályáit lehet előállítani;
- a rendszer mint egész állapotváltozása holisztikusan is tanulmányozható a tudomány eszközeivel, nemcsak analitikusan az egész részekre bontásán keresztül;
- az egész holisztikus tanulmányozásával univerzális törvényszerűségek tárhatók fel, ezért az interdiszciplinaritás is szigorú tudományos alapokra helyezhető.

A káoszelmélet a fenti tulajdonságai miatt gerjesztett új vizsgálati módokat, illetve irányzatokat a legkülönbözőbb tudományterületeken pl. a fizikában, a

csillagászatban, a kémiában, a közgazdaságtanban stb. (KORSZAKVÁLTÁS A TUDOMÁNYBAN, 1993). Ezek a nem egyensúlyi jelzővel vagy a káoszelmélet az adott tudományban névvel illetett irányzatok azt vizsgálják, hogy mi a káosz kialakulásának feltétele, milyen a káosz konkrét formája, vagyis a kaotikus mozgás milyen sajátosságokkal rendelkezik. Bennük nemcsak az új módszer alkalmazása történik meg, hanem a káoszelmélet analógiája alapján a speciális káoszok verbális leírása is.

Az általános evolúciós elméletben rejlő paradigmaváltást generáló hatások

A tudományos gondolkodást forradalmasító másik elmélet az általános evolúciós elmélet, ami röviden összefoglalva azt jelenti, hogy a valóságban (a természetben és a társadalomban) általános és meghatározó jelentőségű az evolúció, amely nemcsak analóg, hanem izomorf módon zajlik.

Az általános evolúciós elmélet lényegét az evolúció fogalma alkotja. Az evolúció fogalma a latin *evolvere* szóból ered. Ennek jelentése kibontakozás, kifejlődés, kifejtés. A biológián kívül azonban a természettudományban általában nem tulajdonítottak jelentőséget ennek a fogalomnak. A XX. század második felétől viszont már a fizika és más tudományok is érdekesnek tartják, noha sokan csak "rongyoszsáknak" tekintik, amelybe bele lehet söpörni azokat a változásokat, amelyek mások, mint amit a szigorú tudomány képes leírni.

Ha a fogalom pozitív, korszerű és tudományosan alátámasztható értelmezését kívánjuk megadni, akkor az evolúció a változásoknak csak egy bizonyos típusát jelenti, mégpedig azokat, amelyek statisztikusan irreverzibilisek, valamint az idő és a tér szervezett struktúrájú kialakulásához és ismétlődéséhez vezetnek. Az evolúció progresszív, időben előrehaladó és folyamatos, de nem szükségszerűen folytonos és lineáris változás, amely a kozmosz kezdetétől a jelenlegi állapotokon keresztül a jövőbe vezet. Általános jelenség, de nem univerzális, mert a teljesen véletlen és az időben reverzibilis változások nem tartoznak bele.

Az elmélet fő állításai a következők (JANTSCH, 1980, PRIGOGINE-STENGERS, 1985, CSÁNYI 1988, LASZLO 1991, THE NEW EVOLUTIONARY PARADIGM, 1991):

- Az Univerzum különböző szervezettségi szintű rendszerekből áll, amelyekben általános az evolúció. Magában foglalja az izolált rendszereket, amelyek a rendezetlenség felé tartanak és a nyílt rendszereket, amelyek a komplexitás és a rend magasabb szintjei felé fejlődnek.

- A látható Univerzum kozmológiai ténye a nyitottság és a messze az egyensúlytól való létezés, amelyben szükségszerű az olyan makroszkopikus világ létezése, amit "megfigyelők" népesítenek be. A megfigyelés és a megismerés is ezért a tér és az idő alapvető megnyilvánulási formája.

- A messze az egyensúlytól való létezés gyökere a véletlen és az irreverzibilitás valóságos létezése. A véletlen olyan valóságos tulajdonsága az instabil rendszereknek, amiből irreverzibilitás alakulhat ki. Az irreverzibilitás nem univerzális, de általános és fontos szerepet játszik abban, hogy az idő beleíródjék az anyagba az Univerzum korai időszakában és más későbbi komplex rendszerekbe.

- Az anyagban benne van az önszerveződés - a különböző szintű rendszerek létrehozásának és önfejlődésének - képessége. Az evolúciós rendszerek komponensekből és az azok közötti kölcsönhatásokból állnak. A kölcsönhatások egy speciális csoportja alkotja a rendszer funkcióit. Ezek a kölcsönhatások olyan komponensek között keletkeznek, amelyek befolyásolják egymás keletkezési valószínűségét. A funkciók hálózata teszi a rendszert organizációvá.

- Az önszerveződő rendszerek konkrét térben és időben jönnek létre, és állandó mozgásban vannak. A rendszerek mozgásának egyik típusa a replikáció, vagyis önmaguk másolása. Ezt az újratermelést a rendszerek másolási mintákat hordozó replikatív funkciója vezérli.

- A rendszer akkor van a rendezettség állapotában, ha replikációja zavartalan. Ha ebben zavarok támadnak, akkor elkezd fluktuálni a rendszer. A zavarokat kiválthatják a rendszer környezetéből érkező új impulzusok vagy a rendszerben létező másolási hibalehetőségek.

- A rendszer önfejlődő, ha képes a másolási hibák korrigálására vagy másolási mintájának megváltoztatására. Ez utóbbi típusú mozgását növekvő fluktuáció kíséri és elérkezve az elágazási - bifurkációs - ponthoz - megkezdődik az egész rendszer újjászerveződése. Ebből az újjászerveződésből az új másolási minta elterjedése - a disszipáció - révén új szerveződési szint jön létre. Ezek a változások irreverzibilisek. Ha a rendszer összetettsége, strukturáltsága és funkciógazdasága növekszik, akkor az új szerveződési szint fejlettebb, mint a megelőző volt.

- A rendszer fejlődőképessége akkor a legnagyobb, amikor a szubkritikus és a kritikus, vagyis az antikáosz és a káosz rezsimváltása közötti állapotban van. A káosz és az evolúciós rendszer rendre törekvése, a nagy mértékű rendezettség elérése - az antikáosz - a dinamikus önszerveződő rendszer két különböző tulajdonsága. A káosz a rendszert minőségileg megváltoztatja, az antikáosz pedig biztosítja a fluktuációkon keresztüli rendezettség fennmaradását. Káosz folyamán strukturális zavar keletkezik a rendszerben, míg az antikáosz vagy rend során csak kis, korrigálható zavarok. A káosz kialakulásáért a pozitív visszacsatolások a felelősek, míg az antikáoszt vagy a rendet a negatív visszacsatolások működése segíti elő.

- Az ember az Univerzum inherens része, az emberi kultúra és a társadalom is önfejlődéssel, az ún. koevolúciós folyamatokban alakult ki, amelyek során a humán természeti-biológiai rendszerek komplex társadalmi nagyszisztemekké szerveződtek. Ily módon az emberi társadalom mind kialakulásában, mind további fejlődésében is szerves része az általános evolúciós folyamatnak.

- A társadalom olyan komplex nagyrendszer, amelynek komponensei az ember és közösségei, társadalmi viszonyai, értékei, továbbá társadalmasított anyagai. Az egyes komponensek olyan viszonylag önálló részrendszerek, amelyek replikációra és evolúcióra is képesek. A társadalom nemlineáris és nyitott nagyrendszer. Nemlineáris, mert az ember tudása, értékei, ideái és elvárásai - kognitív interpretációja - is részét képezik a rendszernek. Azok adják meg azokat a kódokat, másolási mintákat, amelyek fenntartják vagy átalakítják a rendszer működését. Nyitott, mert környezetével állandó kapcsolatban van. A külső környezet felől érkező új impulzusok azonban a belső kölcsönhatások változásán keresztül fejtik ki hatásukat.

- A társadalom önfejlődését részrendszerei - az emberi rendszer (az ember és közösségeinek szükségletei és értékei) és az anyagi rendszer (a technika és a gazdaság) - közötti kölcsönhatások generálják. A változást, az önfejlődést beindító mechanizmusok zavart idéznek elő a korábbi működési mechanizmusban. A nagyrendszer visszacsatolási mechanizmusai lefékezhetik, csillapíthatják ezt a fluktuációt, aminek következtében fenntartható a társadalom viszonylagos stabilitása és rendje. Ha a fluktuációt csökkentő mechanizmusok képtelenek a zavarok megfékezésére, akkor az erősödő fluktuáció hatására a társadalom instabilitása felerősödik.

- A társadalom önfejlődését beindító mechanizmusokra az értékek, funkciójukból adódóan, érzékenyen reagálnak. Megindul eróziójuk és újrafogalmazásuk, az új szükségletek felismerése. A társadalmi mozgalmak, főként a társadalom periferiáján élő csoportok mozgalmi felerősödnek és megindul a társadalmi értékek közötti verseny és küzdelem. Az erősödő fluktuáció bifurkációs mechanizmusokat gerjesztve a periféria értékeit, szükségleteit és csoportjait domináns társadalmi pozícióba emelheti akkor, ha a fluktuációt csökkentő mechanizmusok - a negatív visszacsatolások - képtelenek a változások megfékezésére. Ez az időszak az ún. kritikus korszak, mert többféle lehetőséget, lehetséges társadalmi jövőt hoz a felszínre, és rendkívül bizonytalanná válik az, hogy melyik lehetséges jövő formálja majd át a társadalmat.

- Az egyik lehetséges jövő domináns pozícióba kerülése után következik a szétszóródási - a disszipatív - periódus, amikor az új szükségletek és értékek áthatják a társadalom egészét. Ennek során kialakul a társadalom új evolúciós szintje és struktúrája, továbbá végbemegy a részrendszerek funkcionális és strukturális átalakulása is. A részrendszerek önfejlődésének aszinkronitása is hozzájárul ahhoz, hogy a társadalom mint nagyrendszer legfeljebb csak viszonylagosan lehet stabil és a teljes káosz állapotáig sem jut el általában.

E rövid áttekintésből látható, hogy az általános evolúciós elmélet megfogalmazza az időben irreverzibilis fejlődés általános értelmezését, amely a látható Univerzum minden evolúciós mozgásának lényege. Az evolúciós mozgást - a fejlődést - izomorfnek tekinti, vagyis olyan mozgástípusnak, amely a látható Univerzumban mindenütt és mindenkor azonos mintázatban, formában megy

végbe. Ezen kívül az általános evolúciós elmélet új tudományos világnézet és paradigma is. Új tudományos világnézet, mert a legújabb tudományos eredmények rendszerbe foglalásával új szintézist teremt a valóságról alkotott felfogásukban. Új tudományos paradigma, mert nemcsak a valóságról alkotott felfogást újítja meg, hanem szemléletmódjában olyan új módszertani elveket is megtestesít, amelynek révén a tudomány újabb kérdéseket vethet fel és válaszolhat meg. Az evolúciós modellezéssel olyan módszert is kínál, amivel szemléletmódját képes alkalmazni a valóság tanulmányozására.

Az általános evolúciós elmélet az instabilitás filozófiája (PRIGOGINE, 1989), mert:

- A történeti szemlélet általános érvényességét állítja azáltal, hogy bizonyítja azt, hogy nemcsak a társadalomnak, de a természetnek is van története, továbbá a természet és a társadalom története összefügg és egymással kölcsönhatásban áll.

- Új megvilágításba helyezi az ember természetéhez való viszonyát. Az ember tudása révén sem uralhatja a természetet, mert az önmagában véve instabil, ellenőrizhetetlen és előrejelezhetetlen abban az értelemben, hogy a megismerés révén sem tehetünk korlátlanul predikciókat jövőbeni állapotára vonatkozóan. Az ember a tudomány művelőjeként sem lehet külső szemlélője a világnak. Ilyen minőségben is annak inherens része. Ebből viszont az következik, hogy a tudomány sem csak megfigyel és leír, hanem dialógust folytat a valósággal.

- A tudomány a valósággal folytatott dialógusa során nemcsak a létezés különféle formáit vizsgálhatja, hanem a kialakulás, a valamivé válás - becoming - folyamatait is. Vagyis a tudomány tárgya nemcsak a rend, hanem a rendezetlenség is, mert azok egymásból következnek. Ennek révén válhat a tudomány alkalmassá arra, hogy alakítsa a valóság holisztikus képét is, ami minden világnézet fő törekvése.

- A klasszikus tudományosság megtörése és korlátozott volta involválta a tudománytól való elfordulást és a nihilizmust. Ezzel szemben az általános evolúciós elmélet ismét megteremtheti annak feltételét, hogy az instabilitáson és kreativitáson alapuló világunkban az emberiség ismét az Univerzum alaptörvényeinek középpontjába kerüljön, és a tudomány ismét humanizálódjék.

- Az elmélet evolúció felfogása a tudomány oldaláról mutatja meg, hogy a klasszikus nyugati tudomány is kulturális jelenség, amely egyfajta kulturális kontextusban alakult ki. A tudományfejlődés evolúciója lehetőséget teremthet a tudományos és a humán kultúra közötti gap leküzdésére azáltal, hogy a természeti és a humán világot az izomorf formában, mintázatban folyó evolúció különféle megnyilvánulásának tekinti. A gap ilyen fajta leküzdése a záloga annak, hogy az emberi kultúra szembe tudjon nézni a globális kihívásokkal, és azokra hatékony válaszokat tudjon adni.

- Az általános evolúciós elmélet szerint az idő nem adottság, hanem olyan entitás, ami minden percben konstruálódik. Az idő konstruktivitása miatt a kockázat és a felelősség nemcsak az emberi kultúrának, hanem a tudománynak is

meghatározó eleme. Ily módon a demokrácia, a civilizáció és a tudomány jövőt érintő kérdései az elméletben összefonódnak.

Az általános evolúciós elmélet mint új tudományos paradigma jelenti egyrészt a tudományos eredmények új, konzisztens rendszerbe foglalását, másrészt olyan új konceptuális mintázatot, gondolkodási keretet, a különböző szintű komplexitásokban való gondolkodást, amelyben a valóság a korábbiakhoz képest hatékonyabban vizsgálható. Ebben rejlik heurisztikus funkciója is, amelynek révén az új interdiszciplináris kutatások keretében lehetővé teszi a diszciplináris tudományok összekapcsolását.

A tudomány rekonceptualizálására vagy új paradigmájának kialakítására azért van szükség, hogy jobban megismerjük a valóságot, olyan jelenségeit is tudományos vizsgálat tárgyává tehessük, amelyeket korábban nem tudtunk, van nem tudtunk kielégítően vizsgálni. A tudományos paradigmaváltáshoz az általános evolúciós elmélet azzal járulhat hozzá, hogy egy új vizsgálati módban szintetizálja a különböző tudományterületek új megközelítési módjait és módszertani eredményeit.

Míg a káoszelméleten alapuló új irányzatok viszonylag békésen megférnek a hagyományos módszerekkel dolgozó hivatalos tudományon belül vagy a mellett, addig az általános evolúciós elméleten alapuló evolúciós irányzatok éles harcokat hoztak a hivatalos tudomány és az új irányzatot választó tudomány képviselői között. Ennek oka az lehet, hogy az általános evolúciós elmélet már nyíltan vállalja a paradigmaváltást, míg a káoszelmélet csak egy eddig nem vizsgált rendszertípust tanulmányoz, vagy egy új tudományos módszert használ. Az evolúciós szemléletmód csak azokon a tudományterületeken tud zavartalanul kialakulni és fejlődni, ahol az általános evolúciós elmülethez való kötődését elhallgatja, és mint evolúciós szemléletmód, vagy evolúciós modellezés formájában működik. Ez az óvatos álláspont nemcsak megalkuvás vagy taktikai meggondolás, hanem azzal is indokolható, hogy az általános evolúciós elmélet valójában hipotézis, amit csak további alkalmazása révén lehet megerősíteni vagy elvetni. Ugyanakkor azt sem szabad elhallgatni, hogy az elmélettel szemben igen sok kétely is megfogalmazódik mind a tudományfilozófia (Kiss, 1998), mind a szaktudományok (MAYNITZ, 1990, FUNTOWICZ-RAVETZ, 1994, SARDAR, 1994) oldaláról.

A posztmodern tudományfilozófiában rejlő paradigmaváltást generáló hatások

Az általános evolúciós elmélet azzal, hogy nemcsak szoros értelemben vett új tudományos paradigmaként határozza meg magát, hanem tudományos világnézetként és tudományelméletként is, lehetővé teszi, hogy maga a tudomány is bekapcsolódjék azokba a tudományelméleti vitákba, amelyeket a tudományfilozófia és -szociológia gerjeszt a tudományról. Ez azért üdvözlendő,

mert a posztmodern eszmeáramlatban éles és indokolatlan tudományellenesség is megfogalmazódik, továbbá olyan törekvés is, ami arra irányul, hogy eltüntesse a tudomány speciális sajátosságait, eltörölje a különbséget tudomány és áltudomány, vagy a tudomány és a tudat más megnyilvánulási formái között. A posztmodern eszmerendszernek azonban véleményem szerint több olyan eleme is van, ami segíti a tudomány mint élő valóság megértését és mint társadalmi tevékenység művelését, szemléletmódjának és módszertanának továbbfejlődését is.

A posztmodern eszmeáramlatok közös vonása a humán racionalitások különféle formáinak felismerése és elismerése. A humán racionalitás mind térbeni, mind időbeni különbözőségének alapja az eltérő élethelyzetek és azok kulturális beágyazottsága. Ezt a posztmodern a tudományra és a tudományos racionalitásra is kiterjeszti, ezáltal megkérdőjelezi a tudomány kultúrán és társadalmon kívül-felül állását. Ebből azonban nemcsak az a következtetés vonható le, hogy a tudomány tudástermelése semmiben sem különbözik más szellemi értékek termelésétől, hanem az is - és ez a lényegesebb -, hogy a tudomány is társadalomba, kultúrába beágyazottan működő és maga is változó, fejlődő rendszer. Ebben az élő tudományban szükségszerűek a versengő paradigmák, a vizsgálandó problémák körének változása, valamint azok eltérő megközelítési és vizsgálati módjai. Ebből következően túlzottan leegyszerűsített és tudományos fundamentalizmusnak táptalajt adó az a felfogás, hogy csak egy tudományos igazság van, és csak a hamisság lehet többféle. A tudomány élő rendszerében többféle igazság is létezhet, amelyek különböző mértékben képesek a valóság leírására, bemutatására és értelmezésére. A különböző elméletek, ismeretrendszerek nemcsak cáfolhatók (falzifikálhatók), hanem összemérhetetlenek (inkommenzurábilisak) is, mert a valóság is rendkívül összetett és sokarcú. Éppen ezek a tulajdonságok teszik a tudományt társadalmilag hasznos és fejlődő rendszerré. A tudomány nem társadalom felett álló, de olyan sajátos társadalmi érzékelő rendszer, amelyben a racionális tényezők konstruktív szerepet játszanak.

A tudomány társadalomba, kultúrába ágyazott jellegét a strukturalista tudományfilozófia, a különböző tudományszociológiai kutatások és iskolák is feltárták. A posztmodern tudományfilozófia azokat csak alapul vette, és azokból további következtetéseket fogalmazott meg explicit formában (KISS, 1998). A posztmodern tudományfilozófia nemcsak azt állítja, hogy a tudomány és a tudományos megismerés társadalmi-közösségi konstrukció, hanem azt is, hogy amit a tudomány vizsgál, ami annak tárgya, az is közösségi konstrukció. Vagyis a tudomány nem közvetlenül a valóságot, hanem annak szimbolikus formáját vizsgálja. A szimbolikusban egyaránt benne van és ötvöződik a valóság és annak humán érzékelési módja. Ezért jutnak pl. *Deluse*, *Foucoult* stb. arra a következtetésre, hogy az ember a nyelv által konstruálja a valóságot, és ezért tulajdonítanak meghatározó jelentőséget a beszédmódnak, a megtárgyalhatóságnak, a nyilvános értelmezési-értelemadási folyamatnak.

A szimbolikusnak ebből a felfogásából következik az is, hogy a posztmodern tudományfilozófia már egyértelműen amellett foglal állást, hogy a tudomány a társadalom olyan érzékelő rendszere, amely a valóság kognitív interpretációjának, értelmi megértésének színtere. A kognitív interpretáció folyamatában a posztmodern a dekonstrukciónak meghatározó jelentőséget tulajdonít. A dekonstrukció alatt tulajdonképpen a szimbolikus lebontását, értelmének feltárását, annak megértését érti, hogy a szimbolikus miért az, ami. A dekonstrukció kiemelt szerepét szokták úgy értelmezni, hogy a posztmodern csak az eszmék, ideák, megértérendszer lebontásában jeleskedik, holott az elvileg a konstrukciót sem tagadja, sőt annak eleve létező és sokféle voltát kiinduló alapként kezeli. Az ún. konstruktív posztmodern (WALKER, 1996) él is ezzel a lehetőséggel, de ez azért nem szembetűnő, mert a konstrukciót egyféle értelmezés megtestesülésének tekinti. A konstrukcióhoz azonban azt is szükségesnek tartja, hogy az a valóságban is létezzen, természetesen az általa definiált valóságban.

A posztmodern e néhány, témánk szempontjából lényeges eleme nemcsak relativizálja a tudomány által megszerezhető ismereteket, valóságértelmezéseket, hanem arra is rámutat, hogy a tudomány is közösségi konstrukció, melyet a valóság használata ugyan korlátoz, szabad, de nem önkényes tevékenység, és eredménye sem unikális (FUNTOWICZ-RAVETZ, 1993).

A posztmodern tudományfelfogás több tekintetben rokon az általános evolúciós elmélet tudományfelfogásával. Ennek az utóbbinak a felfogása, miszerint a tudomány dialógus a valósággal, tulajdonképpen szintén azt fejezi ki, hogy a tudomány a valóság szimbolikus értelmét fejti meg sajátos racionalitása segítségével. Az általános evolúciós elmélet azonban evolúciós felfogásából következően azt is feltételezi, hogy a társadalom és a kultúra, és a tudomány is, a valóság evolúciós mozgásának terméke. A posztmodern a konstrukciót eleve létező valóságnak tekinti, míg az általános evolúciós elmélet az evolúciós folyamatok egyik létformájának.

A posztmodern gondolatok a természettudomány területén vagy észrevétlenül, vagy tudományellenes támadásként vannak jelen. Észrevétlen jelenlétük alatt azt értem, hogy egyre inkább magától értetődővé válik az, hogy a valóság különböző tudományos elméletekkel és modellekkel írható le. A posztmodernt tudományellenes támadásként a természettudományok akkor élik meg, amikor a posztmodern a tudomány társadalmi gyökereit és funkcióját, vagy a különféle racionalitások pluralitását taglalja. A tudomány tárgyának szimbolikusként való felfogása ugyan közvetlenül nem érinti a természettudományok művelését, de a posztmodern tudományos megismerést boncolgató kérdésköreit nem célszerű a szőnyeg alá seprni, mert az a tudományt magát is hátrányosan érintheti.

A társadalomtudományok és az új interdiszciplináris tudományterületek a legfogékonyabbak a posztmodern gondolatokra. Szinte minden tudományterületen kialakultak a kritikai irányzatok, amelyek nyíltan vállalják értékekhez kötődésüket, magától értetődőnek tekintik a társadalmi-kulturális értékek valóságkonstruáló

szerepét és azok szisztematikus feltárását. Élesen támadják főáramlataikat, mert azok a formalitásba - a valóság képletekbe, számokba foglalásába -, a "tisztá tudományba" menekülnek, miközben csak saját közelítésmódjukat ismerik el tudományosnak. A különböző új irányzatok nem egyszer interpretatív fordulatról is beszélnek, és igyekeznek elhatárolódni az általuk korszerűtlennek tartott főáramlatoktól (RABINOW-SULLIVAN, 1987). Ez természetesen túlzás, mert ezek az irányzatok is felhasználják a főáramlatok eredményeit és módszereit, és kritikájukkal hozzájárulnak ahhoz, hogy a főáramlatokban is új közelítésmódok alakuljanak ki, a valóság újabb összefüggései váljanak vizsgálhatóvá. Mindez azt mutatja, hogy a többféle közelítésmód, a többféle elmélet és modell alkalmazása a társadalomtudományokban igen éles csatározásokon keresztül nyer polgárjogot.

A tudományban paradigmaváltás zajlik, mert változóban van a tudomány művelése, új elméletek, közelítésmódok és módszerek formálódnak, valamint új felfogások jelennek meg a tudomány mibenlétéről, lényegéről, társadalmi gyökereiről és funkciójáról. A paradigmaváltás olyan sokszínű folyamat, amely előtérbe állítja a valósággal való dialógust, a változások sokoldalúbb tanulmányozását, a jövő mint evolúciós lehetőségtartomány felé fordulást, az interdiszciplinaritást igénylő vizsgálódási területek fejlődését és a többféle megközelítési mód alkalmazását. Szoros kapcsolatban van a posztmodern eszmeáramlattal, amely a századvégi kultúra egészét érinti, és magában foglal tudományellenes nézeteket is. A paradigmaváltás kiteljesedése révén olyan tudomány alakulhat ki, amely képessé válik a különböző szintű komplexitások és azok összetett dinamikájának sokrétűbb tanulmányozására, valamint a múlt, a jelen és a jövő közötti kapcsolatrendszer és abban az emberi tevékenység szerepének árnyaltabb megértésére is.

Irodalom

CSÁNYI Vilmos, *Evolúciós rendszerek*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1998

FEIGENBAUM, M.J., Quantitative Universality for a Class of Nonlinear Transformations. *Journal of Statistical Physics* 19. 1978

FUNTOWICZ, S. - RAVETZ, J. R., Emergent Complex Systems, *Futures* 6. 1994

FUNTOWICZ, S. - RAVETZ, J. R., Science for the Post-Normal Age. *Futures* 7. 1993

JANTSCH, E., *The Self-Organising Universe*. Pergamon Press, New York, 1980

KISS Endre, A posztmodern eszmeáramlat és a jövőkutatás. Megjelent: *Posztmodern és evolúció a jövőkutatásban* (Szerk. Hideg Éva), Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest 1998. 3-38. old.

KISS Endre, Az általános evolúciós elmélet kritikája. Megjelent: *Posztmodern és evolúció a jövőkutatásban* (Szerk. Hideg Éva), Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest 1998. 68-92. old.

Korszakváltás a tudományban. A káosz és a rendezetlenség kutatása. Magyar Tudomány 4. teljes szám, 1993

KUHN, T., *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984

LASZLO, E., *The Age of Bifurcation*. Gordon and Breach, New York, 1991

MAYNITZ, R., Társadalmi disszkontinuitások. *Magyar Tudomány* 9. 1990

LASZLO, E. (ed.), *The New Evolutionary Paradigm*. Gordon and Breach, New York, 1991

PRIGOGINE, I., The Philosophy of Instability. *Futures* 4. 1989

PRIGOGINE, I. - STENGERS, I., *Order out of Chaos*. Flamingo, Glasgow, 1985

RABINOW, P. - SULLIVAN (ed.), *Interpretive Social Science: A Second Look*, Berkley, 1987

SARDAR, Z. Conquests, Chaos and Complexity. The Other in Modern and Postmodern Science. *Futures* 6. 1994

WALKER, J. T. Postmodernism and the Study of the Future. *Futures Research Quarterly* 2. 1996

Az, hogy Kozma Feri hetven éves, nekem nem különösebben meglepő; ha már én elértem a kort, kutya kötelességének tartottam, hogy ő is belépjen ebbe a klubba.

Nagy örömmel járulok hozzá a kötethez, mert a tudományág művelése, az alkotás Feri életének alighanem a legfontosabb szektora. Életművének bizonyára csak egy részét – talán nem túl kis hányadát – ismerem, de bizvást mondhatom, hogy az, tematikáját tekintve, szak- és kortársaiét jóval meghaladó gazdagságú. Írásaiban mindig tud valami újat, meglepőt mondani, még akkor is, ha ismert tárgyhoz szől hozzá.

Amilyen eredeti tudományos gondolkodó, olyan eredeti a humora. Vicceire legalább annyit hivatkozom, mint tudományos megállapításaira, csak hát azokat nem lehet lábjegyzetelni. Előadásait nagy rutinnal fűszerezi egy-egy odaillő bon mot-val.

A kötetbe javasolt írásom címe, „Érteni a számok nyelvén...” akár ajánlás is lehetne. Ha valaki, hát Feri igazán ért a számok nyelvén. Nem véletlen, hogy állandó szerzője a Statisztikai Szemlének (is). Itt azonban nem azokról írok, akik értenek ezen a nyelven, hanem azokról, akiket még meg kell rá tanítani. Ennek sokféle módja van, ezek jó része olvasható a cikkben, de persze nem minden. Ha ugyanis valaki azt kérdezné, hogy miként lehet a statisztikai adatokat ügyesen használni, és helyesen értelmezni, hogy hol lehet ezt a gyakorlatban elsajátítani, alighanem azt felelném: „Olvass Kozmát.”

Budapest, 2001. április

Szilágyi György

ÉRTENI A SZÁMOK NYELVÉN ...

SZILÁGYI GYÖRGY

a közgazdaságtudomány doktora, egyetemi tanár

Központi Statisztikai Hivatal

A statisztika számára létkérdés, hogy közlései – adatok, táblák, grafikonok, elemzések – milyen fogadtatásra találnak ezek “címzettjei”, a felhasználók körében; milyen mértékű érdeklődést keltenek, mennyire értik meg őket a felhasználók, mennyire fogják fel, és hogyan értelmezik a számokban rejlő “üzenetet”. Ezt a nagy horderejű kérdéskomplexumot két oldalról, a küldő (statisztika) és a fogadó (felhasználó) oldaláról vizsgálhatjuk. E kettő közül most csak a másodikkal foglalkozom, mert a statisztikai kutatások új – a hazai irodalomban eddig nem vagy alig tárgyalt – irányzatát szeretném bemutatni, amely a statisztika fogadóinak, a felhasználóknak statisztikaértésével és ennek növelési lehetőségeivel foglalkozik.

Egyfajta statisztikai műveltségről, statisztikai kultúráról van tehát szó, még-hozzá ezúttal nem a statisztikusok, hanem éppen a nem statisztikusok ilyen irányú ismereteiről és készségéről. A téma szakértői általában statisztikai írni-olvasni tudásnak nevezik ezt az irányzatot (az elnevezés eredetéről és alternatíváiról bővebben is szó lesz), ami arra utal, hogy nemcsak a passzív értés, hanem az aktív kifejezés, a statisztika nyelvén való beszéd és írás is ide tartozik.

A statisztikus szakma a kilencvenes évtized közepén ismerte fel a felhasználók körében végzett felvilágosító és oktató munka szükségességét, azt, hogy a legjobb statisztika is falakba, érdektelenségbe vagy félreértésekbe ütközik, ha nem aktivizálja magát a nem statisztikusok irányában. A kezdeményezés a Nemzetközi Statisztikai Intézet (International Statistical Institute - ISI) akciója, amelynek nyomán néhány országban máris sokoldalú tevékenység alakult ki.

Terminológiai nehézségek, fogalom, tartalom

Mint oly sokszor, amikor nemzetközileg kialakult kifejezést akarunk magyarra átültetni, szembe találjuk magunkat az elnevezés problémáival. A már említett statisztikai írni-olvasni tudás szó szerint megfelel az angol “statistical literacy” elnevezésnek, amit a nemzetközi irodalom és gyakorlat is használ. Magyarul azonban

kissé hosszú,¹ ezért a már bevezetett “statisztikai műveltséggel” felváltva, annak szinonimájaként használom.

Ez azonban csak egyik oldala a terminológiai megfontolásoknak. A nemzetközi irodalom egy másik kifejezést is kitermelt a fogalom megjelölésére: “numeracy”. E szó jelentését hiába keressük a szótárakban, mesterséges képződménnyel van dolgunk, amely azonban elismerésre méltó nyelvi leleményességről tanúskodik. A “numeracy” szó a “litteracy” analógiájaként jött létre, vagyis ugyanazt jelenti a számok ismeretére, mint “litteracy” a betűkére - írás-olvasásra - vonatkozóan. Nem annyira számolni tudást, mint inkább a számok nyelvén való értést, a számokkal való bánni tudást jelenti. Az ISI például a kilencvenes évtized elején elindította az ún. “World Numeracy Programme”-ot, amely elsősorban a fejlődő világban kívánta elterjeszteni és fejleszteni a szóban forgó ismeretegyüttest és számkészséget.²

A terminológiai tisztázás után közelebb léphetünk a tartalmi vonatkozásokhoz. Az eddig elmondottak nagy vonásokban megvilágították ugyan a “statistical literacy” alapgondolatát és jellegét, ha azonban ennél pontosabb körülhatárolásra törekszünk, akkor kiderül, hogy valamiféle kikristályosodott gondolatrendszerből ma még távol vagyunk. A felfogások épp úgy eltérnek a fogalomba tartozó és abból kimaradó elemek tekintetében, mint ezek egymáshoz való viszonyát, hangsúlyos és kevésbé hangsúlyos voltát illetően.

A téma egyik úttörője az olasz *Luigi Biggeri*, a Firenzei Egyetem professzora és *Alberto Zuliani* szerint ide tartozik a számok és kvantitatív problémák iránti készség, a statisztikai módszerekkel való érvelés és a valószínűség szellemében való gondolkodás képessége, továbbá az adatelőállítás és bemutatás készsége, valamint a változékonyság és a bizonytalanság (variabilitás) állandó jelenlétének megértése. Alkalmassint Biggeri is érzi, hogy ez a lista már több mint az írni-olvasni tudás, ezért (Alberto Zulianival, az Olasz Statisztikai Intézet elnökével írt tanulmányában) azonnal megadja az említettek egy olyan részhalmazát, amely közelebb visz a fogalomhoz: “Lényeg az információ jelentésének megértése. Ide tartozik a statisztikai információ természetének és korlátainak felismerése, a ‘jó’ és a ‘rossz’ adat megkülönböztetése, a különböző mintavételes eljárások és az eredmények megbízhatósága közötti összefüggés megértése is” (BIGGERI-ZULIANI, 1999).

Némileg másként közelít *Anne Hawkins*, a Nottinghami Egyetem tanára, aki szintén sokat foglalkozott a statisztikai műveltség kérdéseivel. Hawkins nemcsak azt állítja, hogy e műveltségre mindenkinek szüksége van, hanem azt is, hogy ez fontosabb, mint a szorosan vett statisztikai szaktudás. Egyik állítása szerint például

---

¹ Sajátos paradoxon, hogy a “litteracy” ellentétére (“illiteracy”) egyszavas kifejezésünk van - analfabetizmus -, a pozitív oldalra azonban nincs.

² A nemzetközi irodalom jó részében “statistical literacy” és “numeracy” szinonimaként szerepel. Néhány szerző ugyan külön-külön használja őket, de nem tesz közöttük éles fogalmi elhatárolást (AJAYI-AGUNBIADE, 1999)

nem a “Statisztikát mindenkinek”, hanem a “Statisztikai műveltséget mindenkinek” jelszó megvalósítására kell törekedni. “Ez az a szelet kenyér, amire ki-ki kedve szerint kenhet magának lekvárt vagy akár kaviárt. A kenyér nélkül azonban nincs, ami tartsa a rátenni való finomságokat”(HAWKINS, 1997). E szemléletes képek után azonban Hawkins is közelebb lép a statisztikai fogalmakhoz, és úgy véli, hogy a statisztikai írni-olvasni tudás nem más, mint eligazodás egy bizonytalan, nemdeterminisztikus környezetben. Aki statisztikailag “literátus”, annak meg kell értenie az adatgyűjtés és -elemzés stratégiáját, a véletlen folyamatok természetét és hatását az adatgyűjtésre, valamint a statisztikai gondolatok mögött meghúzódó feltételezéseket.

Az információtechnológia ma már szerves része a statisztikai írni-olvasni tudásnak, már csak azért is, mert a matematikai háttér ismerete nélkül is képessé tesz statisztikai műveletekre, statisztikai mutatószámok előállítására, általában az eszköztár bővítésére. A statisztikai írni-olvasni tudás jelentősége, tartalma és elvárt szintje természetesen nem egyforma a lakosság különböző csoportjainál. Ennek megfelelően más és más az elsajátítás módja is. A továbbiakban három népességcsoportot különböztetünk meg: az iskoláskorúakat, a felsőfokú képzettségűeket és e kettő közé illesztve a felnőtt korúak túlnyomó részét, a nem felsőfokú képzettségűeket.

Statisztikai írni-olvasni tanítás iskolás korban

Az ISI 1999. évi 52. általános konferenciája több ülést is szentelt a statisztikai írni-olvasni tudás témájának. Ennek során élénk vita bontakozott ki e képességek elsajátítására legalkalmasabb életkorról. E vitában különösen meggyőző volt *Fellegi Ivánnak*, a Statistics Canada igazgatójának érvelése, aki szerint ennek az ismeret- és gondolatrendszernek az oktatás korai fázisában, az alsó- vagy a középfokú iskolákban kell eljutnia a tanulókhoz. Ez kecsegtet avval az eredménnyel, hogy

- * felébred az érdeklődés a statisztikai információ iránt;
- * a polgárok helyesen használják, és helyesen értelmezik a hivatalos és más statisztikákat;
- * pozitív magatartás alakul ki az emberekben mint a statisztikai felvételek válaszadóiban.

Hogyan érhető el mindez? Milyen keretek, módszerek és feltételek szükségesek az iskolai oktatás hatékonyságához? Sok múlik magán a statisztikai információn is. Ezen a szinten különösen fontos a könnyű hozzáférés és a könnyű emészthetőség. Kiemelkedő szerepe lehet az Internetnek és az olyan szoftvereknek, amelyek megvalósítják a játszva tanulás gyakorlatát.

De vajon milyen tantárgyi keret a legalkalmasabb a statisztikai műveltség beplántálásához? E tekintetben változatos felfogásokkal találkozhatunk. Az Egyesült Államok szakértői kizárólag a matematikai oktatást tekintik a statisztikatanítás színterének. Ennek megfelelően az Amerikai Statisztikai Társaság (American

Statistical Association - ASA), amely többféle oktatási programot is kidolgozott (ASA, 1999) kapcsolatot tart a Matematikatanárok Nemzeti Tanácsával (National Council of Teachers of Mathematics). A Társaság tisztában van azokkal a nehézségekkel, amelyeket a statisztika tanítása jelent a matematikatanárok számára, ezért azokat a módszereket helyezi előtérbe, amelyek révén kifejleszthető a statisztikai kifejezőkészség, szóban és írásban egyaránt. Az ASA az ilyen célú tanfolyamok egész sorát hirdeti meg (például az alapfokú képzés tanárai, a középfokú képzés tanárai stb. számára).

Nem biztos azonban, hogy a statisztikai műveltség elterjesztésének a matematikaoktatás a leghatékonyabb, és biztos, hogy nem az egyetlen kerete. Az adatok megértésének és értelmezésének szempontjából azok a tárgyak kerülnek előtérbe, amelyek témájához a szóban forgó adatok tartoznak. A földrajz, a történelem, a biológia, a közgazdaságtan stb. kiváló terepet kínálnak a nagyon is különböző természetű statisztikák kezelésére, a számokkal való barátkozásra. Saját tanulóéveim emlékeiből merül fel a Magyar Statisztikai Zsebkönyv alacsony áron való szétosztása földrajzórán 11-12 éves gyermekeknek. Az első ismerkedés a statisztikával, a szabadon kereshető, kinek-kinek érdeklődése szerinti adatok böngészése.³

Olaszországban a Statisztikai Hivatal, a Statisztikai Társaság és az Oktatási Minisztérium közös akciója a "Gyermek census". Ennek, a valamennyi elemi iskolára kiterjedő programnak kettős célja van: a polgárok érdeklődésének felkeltése a 2001. évi népszámlálás iránt és a statisztikai kultúra elterjesztése az iskolákban. A gyermekek, a szülők és a tanárok egyaránt részt vesznek az adatgyűjtésben, a feldolgozásban és az elemzésben, így módon közvetlenül élik át a statisztikai folyamatokat, közvetlenül érzékelik a valószerűség és a statisztika jelenlétét az élet számos területén.

A felnőtt lakosság és a média

A napjainkban sokat emlegetett "információs" és "tudásalapú" társadalomban, ahol az emberek nap mint nap adatok sokaságával kerülnek szembe, a kvantitatív gondolkodás, a statisztikai írni-olvasni tudás elengedhetetlen feltétele az életben való eligazodásnak. Az információs technológia az élet minden területére behatol, aki evvel nem tud bánni, önmagát szorítja háttérbe. "A statisztikai információk növekvő mennyisége új munkahelyeket teremt azok számára, akik olvasni tudnak belőlük, értenek a matematikának legalább az alapjaihoz, és értelmezni tudják az adatokat. A statisztikai írni-olvasni tudásra a tájékozott polgárságnak is szüksége van, hogy megértse a mindennapi életet, ésszerű döntéseket hozzon, és tudásalapú társadalmi ellenőrzést gyakoroljon a politika és a közigazgatás felett" (BIGGERI-ZULIANI, 1999)

---

³ A szerző nem állítja, hogy e gyermekkori élmény meghatározó lett volna későbbi szakmai elhivatottságában.

Egy olyan generációtól, amely iskoláskorban elsajátította a statisztikai kultúrát – úgy, ahogy azt az előző rész vázolta –, már elvárhatók ezek az ismeretek. Amíg azonban ez a generáció beér, a statisztikának a felnőttoktatásba, például szabadegyetemekben kell beépülnie; ehhez azonban az ismeretanyag gondos, célra orientált megválogatására van szükség, nehogy egyfajta szakzsargon elijesszen a kíváncsi tudás megszerzésétől.

Aktuális példával szolgál *Nyitrai Ferencné dr.*, aki arra emlékeztet, hogy ma már a magyar családorvosok fel vannak szerelve számítógépekkel, és hogy teljesítményük mérésére pontrendszer szolgál. “Az eredmény? Kénytelenek statisztikákat csinálni. Ha ezek az orvosok a statisztika alapelemeit már a középiskolában elsajátították volna, lenne egy megbízható alapfokú egészségügyi statisztikai rendszer, amelyre építeni tudna az országos szintű - vagyis a jelenleginél jóval megbízhatóbb adatokkal tudnánk gazdálkodni. Szóval már a szakmai középiskolákban legalább annyit meg kellene tanítani, hogy mire is használják fel az egészségügyi statisztikát” (NOLKA, 1999).

A gyakorlati ismeretek elterjesztésében fontos szerepe van a médiának. A tömegtájékoztatás eszköz is, cél is a statisztikai gondolkodás terjesztésében. Eszköz annyiban, amennyiben a számszerű információk e közvetítés útján jutnak el a felhasználók jó részéhez, az olvasókhoz, nézőkhöz, hallgatókhoz. E tekintetben ma már nemigen lehet panaszunk; a média tömegével idéz adatokat, mutat be táblázatokat és grafikonokat. Ez még akkor is örömdetes, ha ezeknek az információknak a jellege itt-ott kívánnivalót hagy maga után. Tömegével találunk például millió és milliárd forintban (néha dollárban, márkában, újabban euróban) kifejezett adatokat, amelyek az átlagolvasókban épp a nagy számok láttán – legfeljebb a “hű de sok” reakcióját váltják ki, mert nincs összehasonlítási alapjuk a “sok vagy kevés” kérdés eldöntésére. Ehhez támpontra, fogódzóra lenne szükségük, például valamilyen összehasonlítás formájában, és olyan közvetítésre, amely túlmegy az alkalmi sajtótájékoztatón hallott adatok mechanikus továbbadásán. A média ugyanis nem postás, hanem informátor, amihez viszont bizonyos statisztikai szakértelem szükséges. E nélkül az olvasó, néző stb. nemcsak hiányosan, hanem hibásan is tájékozódik. Egy olyan újságcikkcím, amely szerint “Az aktív népesség fele dolgozik” (*Népszabadság*, 1999. szeptember 9. 12. old.), jeles példája a felületes ismeretekből adódó félrevezetésnek. Ebben a példában az “aktív korú” “gazdaságilag aktív” és “foglalkoztatott” fogalmak összekeverésével van dolgunk, ami a cikk szövegéből is kiderül: “Az aktív, 15 és 74 év közötti népességnek alig több, mint 50 százaléka dolgozik”, vagyis nem az aktív, hanem az aktív korú népességnek dolgozik a fele.

Ebben az értelemben beszélhetünk arról, hogy a tömegtájékoztatás nemcsak eszköze, hanem egyik célpontja is a statisztikai műveltség terjesztésének. Minél több szakismeret jut el és ver gyökeret a tömegkommunikációban, annál jobb. Érdemes azonban alaposan szelektálni az ismeretek között. Első helyre a fogalmakat, definíciókat és osztályozásokat kell tenni, a szorosabban vett számítási módszereket elég második sorba helyezni. Egyes országokban a statisztikai hivatal rendsze-

res – ha nem is nagyon gyakori – munkaértekezletre (workshop-ra) hívja meg az újságírókat, ahol a közzétett adatok előállítási folyamata és statisztikai értelmezése áll a beszélgetés középpontjában.

Felsőoktatás és statisztikai műveltség

A legmagasabb szintű statisztikai műveltséget természetesen a felsőfokú képzettségűektől várjuk el. A felsőoktatás intézményei – közgazdasági, jogi, természettudományi fakultások, egyes bölcsészeti szakok – jelentős statisztikai képzést nyújtanak. A “litteracy” szempontjából bennünket most a statisztikai alapképzés érdekli, mert ez az az ismeretanyag, amely minden hallgatóhoz eljut, bármilyen legyen is – vonzó vagy éppen ellenkező – viszonya a statisztikához.⁴ A felsőfokú tanintézetekben folyó alapképzést a statisztikai műveltség szempontjából vizsgálva, természetesen szem előtt kell tartani, hogy e képzésnek nem a “litteracy” elterjesztése a kizárólagos célja. A szorosan vett statisztikai tudomány és a széles értelmezésű statisztikai műveltség között azonban nincsenek éles határok (valószínűleg semmiféle határok nincsenek; nem véletlen, hogy az egész cikkben szó sem esett ilyen fajta választóvonalról). Ugyanakkor, felsőoktatásról lévén szó, az írni-olvasni tudásnál magasabb igényeket kell támasztanunk.

Érdemes itt egymás mellé állítani két szemléletmódot. Mit kívánnak egyfelől a statisztika felhasználói és a tanultak alkalmazói, másfelől miként vélekednek az ismeretek oktatói? Lássuk először a statisztika felhasználóinak és alkalmazóinak egyik nagyon jellegzetes csoportját, a vállalati menedzsereket, majd pedig az ennek ismeretében kialakított oktatói következtetést.

A menedzseri felfogás

“Több éves vállalati tapasztalat alapján állítható, hogy jelentős taktikai és stratégiai hibák, valamint a vállalat költséges vezetési tévedései az adatokból való tanulás iránti kollektív képtelenségből adódnak. Olyan adatokról van szó, amelyeknek a menedzserek kisujjában kellene lenniük. Ezek az elmulasztott lehetőségek a vezetés minden szintjén megtalálhatók, de felerősödnek a vállalati ranglétrán való előrehaladás mentén”(KELTERING, 1997). Alig hihető, hogy ezek az elkeseredett szavak a statisztikai írni-olvasni tudás hiányáról amerikai szerzőtől származnak. Ugyanez a szerző vázolja azokat a statisztikai készségeket is, amelyek vállalati menedzserek számára szükségesek: hogyan kell adatokat gyűjteni (beleértve a mintavételt is) és szemlélni, következtetéseket levonni belőlük, a bizonytalanságot értelmezni, és hogyan kell a statisztikai elemzést az üzleti problémák szélesebb

---

⁴ Itt nem foglalkozom a különböző emelt szintű statisztikai kurzusokkal, sem a kifejezetten statisztikai szakok, szakágak tananyagaival.

összefüggésébe helyezni. Nem annyira részletes elméleti ismeretekről, mint inkább bizonyos készségek kifejlesztéséről van itt szó. Ezek közé tartozik a kérdező tudás a statisztikától, a statisztikai elemzések készítőitől, de ide sorolható az egészséges kétkedés tulajdonsága is.

Az üzleti élet más képviselői nem az elméleti ismeretek, például képletek, levezetések elsajátításától várják e készségek megszerzését. Az “egy centi hosszú egy méter mély” tudásnál többre becsülik az “egy méter hosszú egy centi mély” ismerettípust. Mint néhányan, akikre e tanulmány már hivatkozott, ők is a determinisztikus gondolkodás ellen lépnek fel, és sürgetik a bizonytalanság, a variabilitás beépülését a gondolkodásba. Ha – mint mondják – véletlen változónak tekintjük azt, ami valóban ilyen természetű, akkor nem kell, nincs értelme pontosan megmagyarázni a tényleges adatok minden eltérését, például egy költségvetési adattól vagy a növekedés előirányzott mértékétől (HOERL-HHN-DOGANAKSOY, 1997).

Az oktatói felfogás

Túlzás lenne akár ebben, akár más vonatkozásban egységes oktatói felfogásról beszélni. A statisztikai felsőoktatás modernizálása, az új igényekhez, az új tudományos eredményekhez és az új technikai lehetőségekhez való alkalmazása azonban sok országban és sok egyetemen, főiskolán napirenden van. E törekvésekből kiolvasható az is, hogy a képzés hogyan tudja – akár közvetlenül, akár közvetve – szolgálni azt a statisztikai műveltséget, amellyel tanulmányunk foglalkozik. E kérdésnek legalább három dimenziója van: a tartalom (mit tanítunk?), a pedagógia (hogyan tanítjuk?) és a technológia (milyen eszközöket veszünk igénybe?).

Ami a tartalmat illeti, nem úgy merül fel a kérdés, hogy mi maradjon ki egy-egy oktatási programból, és mi lépjen a helyébe, hanem úgy, hogy minek mekkora hangsúlyt adjunk. Úgy tűnik az eddigiekből, hogy a statisztikai műveltség mindezekelőtt adatcentrikus, ezért az oktatásnak minél többet kell foglalkoznia magukkal a statisztikai adatokkal. Ez a megállapítás első pillanatra magától értetődőnek látszik, hiszen mi más lenne a statisztikaoktatás tárgya. Az adat – legyen az primer megfigyelés, közvetlen esemény, aggregált mutatószám vagy különböző módszerek segítségével származtatott érték, legyen adatsor vagy többdimenziós tábla – elsősorban információhordozó és mint ilyen, a problémamegoldás eszköze. Ez a megoldássegítés az, ami a nem statisztikus felhasználót elsősorban érdekli. Számára nem annyira a szükséges mintanagyság meghatározására vonatkozó eljárásnak van a legnagyobb jelentősége, hanem egy gondolati lánc mentén elhelyezkedő kérdéssorozat megválaszolása, amely láncnak a probléma, az információszükséglet, a rendelkezésre álló adat és a további adatszükséglet jelentik az egyes szemeit.

Már előbb is utaltunk a “jó” és a “rossz” adat közötti megkülönböztetés képességére, mint a statisztikai műveltség egyik összetevőjére. A minőségnek, a megbízhatóságnak kiemelt helye van az oktatásban, ám ez nem a különböző mintavé-

teli eljárásokhoz tartozó hibaszámítási képletek szaporítását jelenti. Viszont a mintavételi hibákkal azonos figyelem illeti meg a más hibatípusokat, ezek kvantifikálását és csökkentésük lehetőségeit.

Az *International Statistical Review*, az ISI folyóirata, vitát rendezett 1997. évi második számának hasábjain “Új pedagógia és új tartalom: a statisztika példája” címen. A vitaindító és összefoglaló szerzője *David S. Moore* egy helyen már az “adattudomány” kifejezést használja: “Az adattudomány szélesebb perspektívájának népszerűsítésén múlik a statisztika mint tudomány életben maradása” (MOORE, 1997).

A pedagógia szorosan kapcsolódik a tartalomhoz. A tanítás alapvető célja annak megmutatása, hogy a statisztika milyen módon képes az adatokat meg- és átvilágítani, továbbá, hogy az adatok miként tárják fel a valóságot.

A “jó” és a “rossz” adatok közötti különbségtétel egyik pedagógiai vonzata a társadalmi-gazdasági és a statisztikai ismeretek összekapcsolása. Gazdaságstatisztikai adatok megítéléséhez legalább annyira szükség van az adott területre, ágazatra, a makro- vagy mikroaspektusra vonatkozó tájékozottságra, mint a módszertani ismeretre. Az alapképzésben mindinkább elvékonyodnak, sőt előbb-utóbb eltűnnek a falak a szokásos “általános statisztika” és a “szakstatisztika” között. A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem tantárgymegjelölése ma már nem is használja ezeket az elnevezéseket, az alapképzés tantárgyának “Statisztika” a neve, és ennek keretében a gazdaság- és társadalomstatisztika alapjaival is megismerkednek a hallgatók.

Az információs technológia szerepe a statisztikaképzésben szintén az előbbiekből következik. A technikát a hallgatók nem a statisztika, hanem külön tantárgyak keretében sajátítják el. A statisztikai oktatásban kialakult a programcsomagok használata, ezek többnyire helyettesítik a képletek megtanulását. Ám itt is szükség van bizonyos hangsúlyeltolódásokra, nehogy a technológia bűvölete elfedje a valóban fontos ismereteket. A technológia akkor tölti be a feladatát, ha engedelmes szolgája a tartalomnak és a pedagógiának, azaz segíti, de nem helyettesíti a gondolkodást. Amíg az oktató azon töri a fejét, hogy miként lehet többet és még többet használni az információs technológiát a foglalkozásokon, addig hibás körben mozog, mert összetéveszti a célt és az eszközt. A cél az adott téma minél jobb elsajátítása, ennek eszközei között amúgy is ott van a személyi számítógép, a programcsomag, az Internet stb.

*

Az előzőekben többször is szó esett a statisztikai hivataloknak a statisztikai írníolvasni tudás fejlesztésében játszott szerepéről. Sokrétű és hosszan tartó feladat ez, még akkor is, ha itt-ott korlátokba ütközik. Az iskolai oktatásban például “csak” segítő, támogató szerepet várunk el, hiszen a tananyagok, tantárgyi struktúrák kialakítása elsődlegesen a tanintézetek és tanügyi hatóságok jogosultsága. Más területeken viszont közvetlen fellépéssel lehet eredményt elérni, például az államigaz-

gátás, minisztériumok stb. vezető tisztviselői körében végzett felvilágosítással. Akár közvetlen, akár közvetett ez a tevékenység, a statisztikus munkája szüntelen párbeszéd a felhasználókkal, a statisztikák olvasóival, továbbszámítóival, továbbelemzőivel. E párbeszéd akkor sikeres, ha minél többen értenek a számok nyelvén.

Irodalom

AJAYI, O.O.–AGUNBIADE, Ayn, *Numeracy promotion and statistical literacy in Nigerig.* (Az ISI 52. Konferenciáján szétosztott sokszorosított dokumentum.) 1999. 5 old.

ASA (American Statistical Association), www.amstat.org. 1999

BIGGERI, L.–ZULIANI, A., The dissemination of statistical literacy among citizens and public administration directors. *Bulletin of the International Statistical Institute*. 52nd Session, Proceedings. Helsinki. 1999. 509-513. old.

HOERL, R.–HAHN, G.–DOGANAKSOY, N., Let's stop squandering our most strategic weapon. *International Statistical Review*. 1997. évi 2. sz. 147-153. old.

NAWKINS, A., Discussion. *Internatinnal Statistical Review*. 1997. évi 2. sz. 141-146. old.

NOLKA László, *A tudomány ösztönöz.* Grafikon. 1999. október

KELTERING, J., Discussion. *International Statistical Review*. 1997. évi 2. sz. 153. old.

MOORE, D. S., New pedagogy and new content: The case of statistics. *International Statistical Review*. 1997. évi 2. sz. 123-137. és 162-165. old.

Three score and ten years are no longer the allotment of human life as in Biblical times, but they furnish a milestone when it is appropriate to celebrate perhaps half a century of scholarship, teaching and economic advice.

I am delighted to join this group of economists in honoring Professor Kozma, even if the paper suggests that economics is not a hard science, but a complex one, not without heavy dollop of ambiguity.

Lexington, November 2000

Charles P. Kindleberger

A KÖZGAZDASÁGTAN MANICHAEANI ARCA

CHARLES P. KINDLEBERGER

Ford International Professor of Economics Emeritus

Massachusetts Institute of Technology

Manichaeus, i.sz. III. századi perzsa filozófus volt, akinek elmélete bizonyos mértékben befolyással volt a Római Birodalomban és Ázsiában egészen az V. századig (illetve elméletének néhány eleme egészen a XIII. századig) – tudhatjuk meg a lexikonokból. Hitt a dualizmusban, így a jó és a gonosz egyidejű létezésében, ahol a Sátán és az Isten azonos erőt képviselnek. Nézetem szerint a közgazdaságtant nagyfokú dualizmus jellemzi, persze nem a sajátomtól eltérő nézeteket kívánom gonosznak vagy sátáninak tekinteni.

Paul Samuelson „A Közgazdaságtan” című művének első kiadásában – az egyetlen melyet elolvastam, mikor alapfokú közgazdaságtant tanítottam – azt írta, hogy ha valakinek lehetősége van választani, nem teheti meg, hogy azt mondja „mindkettő”. Vonakodom ellentmondani nagyrabecsült kollégámnak, de a „mindkettő” gyakran bizonyul helyesnek, akárcsak az „egyik sem”. Felmerül a kérdés, hogy az embernek feltétlenül *Say* törvényében kell-e hinnie, mely szerint a kínálat meghatározza a saját keresletét, vagy *Keynes* elméletében, mely alapján a kereslet határozza meg a szükséges kínálatot?

Hosszú egyetemi éveim során kidolgoztam a *Kindleberger*-féle alternatívák törvényét történelmi példák alapján. Kiterjedt politikai vitát követően gyakran fordult elő a „mindkettő” – megoldás. 1931-ben *Keynes* vámtarifákat javasolt, míg mások leértékelést vagy értékcsökkentést. Végül mindkettő megvalósult. A II. Világháború alatt a szövetséges hatalmak komoly vitát folytattak arról, hogyan tudnák eltávolítani a német vasútvonalakat a normandiai partoktól: inkább a rendező pályaudvarok vagy inkább a hidak bombázásával. A válasz ismét: mindkettővel. Még egy német hadifogoly, a Nyugati Szállítóutak Tábornokának kihallgatása sem tette világosabbá, melyik az eredményesebb stratégia. Végül *Höffner* ezredes vallomásából mindenki megkapta azt a választ, amit hallani akart: az amerikaiak a hidat, a britek a rendezőpályaudvart.

Egy jó közgazdász soha sem fogadja el az abszolutista álláspontot, a másik fél igazának teljes megkérdőjelezését. A közgazdasági viták mindig leegyszerűsítő

ellentéteket fogalmaznak meg: kapitalizmus vagy szocializmus; tökéletes piac, racionális és jól informált eladókkal és vevőkkel szemben a piac kudarcával; monetarizmus vagy keynesizmus; az alapvető tényezők (mint a földrajz, demográfia, technológia, néha beleértve a történelmet) meghatározó jellege szemben az intézményekkel, függési rendszerrel, externáliákkal és a tömegek magatartásának öngerjesztő folyamataival, amelyek alkalmanként pénzügyi válságban torkoltak; szabad bankügyek vagy szabályozás és központi bankok; közösségi választás vagy piacok (értsd: a kormányok hibáznak, a piacok viszont ritkán, és akkor is gyorsan helyreáll minden); központosítás szemben a pluralizmussal; szabályok szemben a hatósági döntésekkel... és folytathatnánk a felsorolást. A nemzetközi kereskedelem kurzusokon, melyet még azelőtt tanítottam, hogy megérintett volna a történeti közgazdaságtan szépsége, azt szoktam mondani, hogy a közgazdaságtanban minden kérdésre a válasz: „*attól függ*”, és ezt mindig az adott helyzet határozza meg. Truman elnök félkarú gazdasági tanácsadókat keresett, mert elégedetlen volt a kérdéseire adott olyan válaszokkal, mint „*on the one hand...; on the other hand...*” Nagy csodálójá vagyok az Amerikai Egyesült Államok 33. elnökének, de nem értek egyet azzal, hogy mindenre megnyugtató válasz egy „*igen*” vagy egy „*nem*”, meg utána egy szám.

Hadd illusztráljam ezt a mélyen filozofikus vagy talán gyáva állásfoglalást néhány történelmi példával. A kapitalizmus vagy szocializmus kérdésre nem térnék ki, mert legtöbbször a vegyes gazdaságban hiszünk, és mindannyian valahol egy a kapitalizmust és a szocializmus között húzódó képzeletbeli egyenesen helyezkedünk el. A centralizáció és a pluralizmus között húzódó ellentétet két mondatban össze lehet foglalni, bár nekem is van egy könyvem, mely ezt 100 oldalban fejtegeti. Békés időkben a pluralizmus jobb, mert demokratikusabb. Válságban vagy mélyen erkölcsi színezetű témákban, mint például rabszolgaság vagy rasszizmus, a központi hatalom kívánatosabb. A feltételek módosulásával viszont a két alternatíva között igen nehéz változtatni.

Úgy tűnik, hogy a II. Világháború óta történt események elhomályosítják mind a klasszikus monetarizmust, mind pedig a klasszikus keynesizmust, és jelzőkkel toldják meg, mint „poszt” vagy „neo”. Vegyük azt az állítást, hogy az infláció mindig monetáris kérdés. Akinek ez azt jelenti, hogy a pénzkínálat növekedése mindig exogén, jobb, ha kézbe veszi *Gerald Feldman* az 1914 és 1923 közötti német inflációról írt *A nagy káosz* című művét. Néha valóban a pénzkínálat volt a meghatározó, például abban az esetben, ha a kormány a bankrendszerrel vett fel „csendes finanszírozás”-ként kölcsönt; máskor viszont a munkaköltség növekedése volt a fő ok, különösen az ipar és közigazgatás területén, ami strukturális inflációt okozott; esetenként pedig a leértékelődő valutaárfolyamot kellett felelőssé tenni. A végén, a Reichsbank nem tudott elég gyorsan elegendő mennyiségű fizetőeszköz utánnyomásáról gondoskodni, és csökkent a *reál* pénzkínálat.

Az intézményi közgazdászok a magántulajdon fontosságát hangsúlyozzák a gazdasági ösztönzőkkel és a növekedéssel szemben. Vannak azonban

szükségszerű kivételek. *Michael Walzer* felsorolja mindazon dolgokat, melyeket nem szabadna adni-venni. Ide tartozik, többek között, az emberi lény, a politikai hatalom, a bűnvádi igazságszolgáltatás, a szólásszabadság, a házasság és gyermeknemzés joga, a katonai szolgálat és az esküdtként való megjelenés kötelessége alóli mentesség, az alapvető szolgáltatások mint például a rendőri védelem, az olyan kényszerhelyzetek mint például a nők és gyermekek napi több órás dolgoztatásának engedélye, a dicséret és becsület, a szerelem és barátság, a káros és ártalmas anyagok úgymint a heroin, és az adás-vétel tilalma alá tartozhatnak a transzplantált szervek is...

Amikor a kormányzati bürokrácia méreteiben és hatáskörében korlátozva volt, az adók „haszonbérleti jogát” eladták, ami azt jelenti, hogy a bérbe vevő magántőkések jogot formáltak az adók beszedésére és megtartására egy előre fizetendő összeg ellenében. Azt mondhatjuk, hogy ez a rendszer jól működött Nagy-Britanniában, ahol négy évben maximalizálták a haszonbérlet időtartamát, mely lejártával újabb árverésre került sor. Ezzel szemben Franciaországban az adók haszonbérleti joga magántulajdonná vált, így szabadon vásárolható, eladható, illetve örökölhető lett. A rendszer csak a forradalom idején dőlt össze, az 1793-as terror ideje alatt, amikor 28 adógazdát ítélték guillotin általi halálra, és vittek a vesztőhelyre. Walzer leírásával ellentétesen, sok holland tartományban a kormányzói rang vált örökölhetővé mint magántulajdon, mellyel esetenként özvegyek és fiatalabb gyermekek is éltek. *Jan de Vries* és *Ad van der Woude* Az első modern gazdaság című művükben megjegyzik, hogy a Holland Köztársaságban a nem-feudális tulajdonosok öt évre vették bérbe a földet, és a bérleti szerződés folyamatosan meghosszabbodott. Alapul a római jogtól eltérő tulajdon koncepció szolgált: nem a tulajdonos jogait, hanem a bérlő jogait határozta meg. Továbbá a vízhez való hozzáférés illetve annak használata a köztársaságban már a XVI. században közösségi szabályozás alá esett, csakúgy, mint később Spanyolországban az öntözés, Nagy-Britanniában és az USA-ban a csatornahálózat használatának szabályozása. Egyetértünk a magántulajdonnal – de csakis annak sokféleségével, illetve a kivételekkel együtt.

Sok közgazdász a szabad bankügyleteket, a teljes deregulációt, a központi bankok felszámolását tűzi zászlajára, és szerintük *Gresham* törvénye ekkor megfordul: a jó pénz kiszorítja a rosszat. Állítólag Skóciában ez történt az 1772-es Ayr Bank összeomlása és az 1845-ös Banktörvény közötti időszakban, mikor a skót bankokat alárendelték a brit törvényhozásnak. A modern időkben a Franklin Nemzeti Bank esetét említik: amikor a többi new york-i bank a Szövetségi Bankhoz (FED) fordult, az pedig csak lassan reagált, egyszerűen térdre kényszerítették a Franklin National-t azzal, hogy visszautasították mind overnight hitelkérelmeit, mind a tulajdoni szerkezet átalakítására vonatkozó ajánlatait. Skóciában a három legnagyobb alaptőkéjű bank összegyűjtötte a kisebb, vakmerőbb versenytársak papírjait, és akkor álltak elő követeléseikkel, amikor ezek valamelyikének hitelképessége megingott. De a skót banktörténet írói figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a skót bankoknak Londonban is voltak, és ottani kölcsönökkel vagy betétekkel kiigazíthatták pénzügyi helyzetüket. A

tapasztalat nem igazolja, hogy a központi banki funkciót és az egyenletes pénzkínálat-növelés szigorú szabályait fel kellene számolni. Különösen abban az esetben nem, amikor a pénz mint forgalmi eszköz – bár nem, mint elszámolási eszköz – a darwin-i evolúciós elmélet szerint fejlődik: érme, bankjegy, banki betét, folyószámla, takarékszövetkezetek által kibocsátott csekk-könyvek, hitelkártyák, és így tovább ...

Szabályok vagy az Ember és döntései – korábban is foglalkoztam már a kérdéssel. A legtöbb közgazdász sokkal tágabban értelmezi az emberi lehetőségeket és cselekvési szabadságot, mint én, mégis sok közgazdással és gazdaságtörténésszel szemben én nagyobb figyelmet szentelek a mindenkori körülményeknek.

Ahogy a múltban is tettem, a halhatatlanokat idézném: *Walter Bagehotot* és *Sir Robert Peelt*:

Walter Bagehot: „A merev szabályok veszélyessé válhatnak az üzleti élet nagy horderejű és rendkívül változékony területein... Mivel a kényszerítő erők állandóan változnak, nem lehet velük szemben ugyanazon séma szerint fellépni. Elismerem, hogy ez kellemetlen következtetés.”¹

Sir Robert Peel: „Az a határozott meggyőződés, hogy minden óvintézkedést megtettünk (az 1844-es Banktörvényben), mellyel egy újabb pénzügyi válság megelőzhető. Mégis megtörténhet minden elővigyázatosságunk ellenére; és ha lépni kell, ami súlyos felelősséggel jár, bátran állítom, hogy mindig találunk olyan embert, aki hajlandó felelősséget vállalni.”²

Sir Robertnek igaza volt. A pénzügyminiszter 1847-ben, 1854-ben és 1866-ban felfüggesztette a Banktörvényt, és kárpótlási jegyeket kibocsátását kezdeményezte, ezzel enyhítve az angol nemzeti bank valamennyi, a banktörvény megsértéséből származó veszteségét, amivel mindegyik esetben véget vetett a pénzügyi válságnak.

Három további hasonló eset jut az eszembe:

1925-ben a francia központi bank megsértette a bankjegy kibocsátás és a tartható államkötvény állomány törvényes felső limitszintjét. *Pierre de Mouy* közgazdász tanácsa alapján azonban mindezt titokban tette, és nem hozta nyilvánosságra, ezáltal a lépések inkább bénítólag, mintsem serkentőleg hatottak.

A német Weimari Köztársaságban, *Heinrich Brüning* kancellár az osztrák Creditanstalt 1931. májusi bukása után a gazdaság visszafogására tett súlyos intézkedéseket szemben a német nép gazdasági és főként politikai érdekeivel. *Wilhelm Lautenbach* a Birodalmi Gazdasági Minisztérium hivatalnoka, akit azóta Keynes előtti keynesianusként emlegetnek, azt javasolta, hogy Németország tagadja meg jóvátételi kötelezettségeit és a külföldi hiteleket, kivéve az aranyat, melyre az 1924-es „Dawes törvény” kötelezte, és növelje a közmunkát.

Klasszikus vita bontakozott ki Németországban a gazdaságtörténészek között arról, hogy vajon valóban volt-e Brüningnek választási lehetősége. *Knut Borchardt*

---

¹ BAGEHOT, Walter, Lombard Street. In *The Collected Works of Walter Bagehot*, ed. N. St. John-Steven. London: *The Economist*, 1978, vol. 9, pp. 207-8

² Great Britain, *Parliamentary Papers, Monetary Policy, Commercial Distress* (1857) Shannon, Irish University Press, 1969, vol. 3, p. xxlx

úgy véli, hogy nem. *Carl-Ludwig Holtfrerich* (és *Lautenbach* abban az időben) szerint igen.

A harmadik történet az 1931 őszi, egyesült államokbeli szabad aranyátváltással kapcsolatos, azután, hogy Nagy-Britannia felhagyott az aranystandardral. Elsőként Belgium, Hollandia, Luxemburg és Svájc – korlátozott felelősségű, kis országok – váltották át a dollárjaikat aranyra, majd őket megfontoltan de kérlelhetetlenül követték a franciák. Fort Knoxban bőségesen volt rendelkezésre álló arany, de az nem volt „szabad”. A külkereskedelem visszaesett, finanszírozási rendszere megváltozott, és az aranyjegyek számító viszontleszámított értékpapír állomány mint a FED passzívák ellentételezője szintén csekélynek bizonyult. *Milton Friedman* és *Anna Schwartz* egy vállrándítással elintézik a szabad arany átváltás problémáját, *Elmus Wicker* viszont komoly kényszerpályának tekinti. Az „Ember”-i megoldás azonban az lett volna, ha *Herbert Hoover* bevonta volna a kongresszusi vezetőket, hogy egyeztessen velük, nyilvánosságra hozza a válságot, és addig, míg a törvény nem lép életbe – ez végül 1932 februárjában következett be –, lehetővé tette volna az államkötvények viszontleszámított kereskedelmi papírokkal való helyettesítését, ezzel rövid időre megsértve a Központi Bankról szóló törvényt.

A törvényben az én értelmezésem szerint van mentség a szerződések vagy szabályok megszegésére *force majeure*, vagyis a körülmények alapvető megváltozásával abban az esetben, ha ez nem a szerződés, illetve nem a szabályozás hatálya alá esők hatására következik be.

1940-ben alkalmaztam a *force majeure*-t, amikor felmondtam a Nemzetközi Fizetések Bankjánál, amellyel 3 éves megállapodást (nem szerződést) kötöttem. Erre döntésre a háború, de leginkább Párizs június 17-i eleste kényszerített. De Bagehotnak minden bizonnyal igaza van, hogy a szabályok megszegése kellemetlen érzés – még 60 évvel később is van egy kis lelkiismeret-furdalásom. A legtöbb szabályra szükség van, és felrúgásuk esetén nehéz azokat visszaállítani vagy helyettesíteni. A szabályszegések irányadó esetekké válnak.

Még egy példát említenék a manichaeizmusra. A XIX. századi Nagy-Britanniában a parlamenti vizsgálatok után törvényt hoztak arról, hogy meg kell vizsgálni a kikötőből kifutó hajókat, ellenőrizni kell azok tengeri hajózásra való alkalmasságát, és rakományukat, mivel relatíve túl sok hajótulajdonos indított útnak olyan hajót teljes biztosítással, melyeknél utólag a hajó, a szállítmány vagy a személyzet kárt szenvedett. Norvégiában (illetve korábban Velencében) nem volt szükség hasonló törvénykezésre, mert a hajótulajdonosok, állítólag a skót bankárokhoz hasonlóan, magas szinten valósították meg az önszabályozást.

Az élet manichaeani, és két szabálya van: „Ne menj fejjel a falnak”, ugyanakkor „A tett halála az okoskodás”. A római hagyomány szerint „Rómában tégy úgy, mint a rómaiak”, ugyanakkor, Poloniusszal: „Légy hű magadhoz”.

És folytathatnánk a sort...

(Fordította: Hadady Farkas Balázs és Gáspár Tamás)

Kedves Feri,

Nagy tisztelettel és meleg szeretettel hoztam ezt a kis tanulmányt születésnapjaid ajándékul. Talán kiviláglik belőle, hogy gondolkodásunk számos hasonlóságot mutat, még akkor is, ha én több fényt, több világosságot látok a jövőben, mint Te. Épp e különböző megközelítések és kutatási eredmények vibetnek előre a tudományok fejlődését.

Köszönettel tartozom Neked mindazért a szépért és jóért, amit az elmúlt tíz évben kaptam Tőled. Kezdvé a doktori védésemen (1991. május 20-án, Pünkösöd napján) elmondott támogató beszédeddel. Folytatva azszal, hogy – remélem, hogy mondhatom – a barátodnak fogadtál. Megtiszteltél azszal, hogy közös tárgyat oktathattunk. Nem feledem a közös munkát a Berend-könyv és az OTKA program kapcsán. Köszönöm a gyönyörű zenéket tartalmazó magnókazettákat, amelyeket születésnapjaid, névnapi és nőnap alkalmakkor kaptam Tőled, az ünnepi almákat, a zenetörténet terén kapott új ismereteket, a különféle ételek ínycsiklandozó (sajnos, csak előszóban történő) bemutatását, a sok-sok viccet, szólásmondást, s azt, hogy Te mindig ráértél egy kis beszélgetésre, és sohasem siettél el.

Születésnapodon azt kívánom, hogy hosszú ideig maradj körünkben, ebben a változó világban is meghatározó emberi értékekkel és szellemi muníciódd kisugárzásával példát mutatva, s kívánom, hogy sok-sok olyan tehetséges, értelmes és kellemes munkatárssal dolgozhass még együtt, mint amilyen Tamás, akit Te ajánlottál oly meggyőzően és szeretettel.

Tisztelettel és szeretettel

Budapest, 2001. július 12.

Nováky Erzsébet

LÁTHATJUK-E MA A JÖVŐT, ÉS HA IGEN, MILYET?

NOVÁKY ERZSÉBET

egyetemi tanár, Kutatóközpont vezető

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem,
Jövőkutató Kutatóközpont

A probléma exponálása

A társadalom különböző területein zajló változások általános instabilitást és bizonytalanságot okozva korszakváltássá sűrűsödtek. A korszakváltás jelentős hatással van arra, hogy milyen viszonyt alakíthatunk ki a jövővel, és hogy milyen legyen a jövőfelfogásunk. Az egyre gyakrabban és egyre több területen megjelenő, egyre mélyrehatóbb és egymáshoz szorosan kapcsolódó *változások*

- * *kiszámíthatatlanná teszik a jövőt,*
- * *mind nehezebbé válik a változások irányának meghatározása, és*
- * *mind nehezebb a lehetséges jövőváltozatok körének kijelölése és tartalmuk meghatározása,*
- * *állandó megújulásra készítenek/kényszerítenek bennünket gondolkodásunkban és viselkedésünkben.*

Ebben a helyzetben nem könnyű választ adni arra, hogy vajon láthatjuk-e a jövőt, és arra még inkább nehéz, hogy ha igen, akkor milyen jövőt láthatunk általában és melyet hazánk számára. A jövőkutatók többségének és a társadalomtudomány számos képviselőjének munkáiból arra lehet következtetni, hogy a szakértők figyelme arra helyeződik, amit látni vélnek – a kibontakozó hosszú távú tendenciák formájában, és arra, amit látni szeretnének – távoli víziók, jövőképek formájában. A jövő kutatás elméleti-módszertani továbbfejlesztésével szisztematikusan foglalkozó jövőkutatók ezt meghaladóan azt is a vizsgálatuk középpontjába állítják, hogy az új helyzetben miként kell/lehet új módon foglalkozni a jövővel, s miért kell új szemléletmódot és módszereket választani és alkalmazni.

A továbbiakban ezért nem azzal kívánok foglalkozni, hogy a jelenlegi társadalmi-gazdasági állapotból kiindulva, pl. húsz évre előre tekintve megmutassam a társadalmi fejlődésnek azokat a trendjeit, amelyek jól kivehetők és többé-kevésbé jól követhetők a szakirodalomból, illetve ami kívánatos jövőalternatívaként megfogalmazható. *Azzal kívánok foglalkozni, hogy mi látható ma a jövőből*: a réginek megismételt változata, vagy valami új jelenség, ami az önszerveződés következtében, a különböző kölcsönhatások eredőjeként jött létre, netán a véletlen hozta felszínre; és *az miként értelmezhető*. Fontos észrevenni, hogy *nemcsak azt kell látni a jövőből, ami jól megfogalmazható, ami jól körvonalazható, hanem azt is, ami bizonytalan, sőt, ami nagyon bizonytalan, ami talán még ki sem alakult, de lehetséges alternatívaként megjelenhet, ami az egyének, társadalmi intézmények jövőformálása-jövőalakítása következtében létrejöhét, függetlenül attól, hogy az tudatos vagy nem tudatos tevékenység eredménye-e*.

A tanulmány címében feltett kérdésre a jövőkutatás elméleti-metodológiai megújulásának tárgyalására támaszkodva és konkrét gyakorlati hazai kutatások eredményeire építve keresek választ.

A jövőkutatás válasza az új kihívásokra

Az instabilitás keltette új helyzet kihívásaira a jövőkutatás mint tudomány megújulással válaszolt:

1. megváltozott a jövőkutatás mint tudományos diszciplína szemléletmódja,
2. a jövőkutatás megújult metodológiájában, és átalakult az eszköztára is,
3. megújultak – de legalábbis hangsúlyeltolódás következett be köztük – azok a témakörök és kérdéskörök, amelyekkel a jövőkutatás foglalkozik.

A jövőkutatás mint tudományos diszciplína szemléletmódjának változása

Instabil helyzetben a múlt, a jelen és a jövő kapcsolata nem olyan egyértelmű, mint amilyen az a stabil időszakban volt. Az egyértelmű, jól kezelhető múlt-jelen-jövő kapcsolatot, amit az okság és a determinizmus jellemzett felváltja a természeti és társadalmi rendszerek nem-lineáris, körkörös okozati, dinamikus és holisztikus jellegéből következő többértelműség. Ezért a jövő nagyon sokféleképpen alakulhat: várható a már megélt többé-kevésbé változatlan múlt-jelen megismétlődése, de alapvetően új események, folyamatok, kapcsolatok és állapotok létrejöttével is számolnunk kell. Megnövekszik tehát *a jelenből kibontható jövő sokszínűsége*. Ebben az is szerepet játszik, hogy a társadalomnak mind több tagja, csoportja kíván részt venni a jövő alakításában. Az egyének, bár

érthetően segítséget várnak a kedvező jövő felismeréséhez és megvalósításához a tudománytól és a „hatalomtól”, ők maguk is részesei akarnak lenni annak, hogy valamely országban milyen irányban és hogyan változzék a társadalom és a gazdaság. Megnőtt tehát a jövő építésének, formálásának ún. „participatív, résztvevői jellege”.

Posztmodern világunkban nemcsak az a kérdés, hogy milyen irányban *megyünk* (a felismert lehetőségek szintjén), hanem az is, hogy *milyen irányban menjünk* (a kedvezőnek ítélt céllok mentén). Megnő tehát a végcél és kidolgozásának alternatív jellege, ami összefügg azzal is, hogy gyakran nem tudjuk, *hová akarunk menni!* A *jövőlehetőségek, a jövőképek és az azokhoz vezető utak közötti kapcsolat újfajta megfogalmazásáról* van tehát szó, olyan sajátos helyzetben, amikor a tartós átmenetiség talaján sem a jövőképeket, sem a változás irányát nem könnyű karakterisztikusan körvonalazni. Nehezen ismerhető fel ugyanis, hogy az egyenkénti változások, illetve a változások összessége milyen irányban és mértékben lendítik ki a folyamatokat stabil helyzetükből és addigi irányukból, és aligha mondható meg, hogy hová jutnak el. Különösen nehéz annak megválaszolása, hogy bizonyos folyamatok vajon minek a hatására alakulnak új módon: belső önszerveződésük következtében vagy külső tényezők hatására. A tudatos emberi beavatkozás ereje is csak körülményesen mérhető, ha egyáltalán lehetséges a mérés. A változások felismerése és megfelelő kezelése ugyanakkor segíthet a különböző társadalmak és gazdaságok kedvező irányú fejlődésének, illetve fejlesztésének kijelöléséhez, és a kívánatos vagy legalábbis még elfogadható fejlődési pályák valószínűsítéséhez.

A jövőkutatás szemléletmódjának megújulása összefüggésben van azzal, hogy az átmenet és az egyelőre tartós jelenséggént értelmezhető instabilitás időszakában *megváltozott a jövőhöz való viszonyunk*: közvetlenebbé válik, hiszen a gyakori, sűrű változások közelebb hozzák a jövőt, és állandó döntéshozatalra kényszerítenek a jövő kihívásainak való megfelelés céljából. Ez a helyzet stresszes, ún. *jövősokkos* állapotot idéz elő, amit igen nehéz uralni. Bizonytalanság fog el bennünket, hogy vajon helyesen ismertük-e fel a jövő új tendenciáit és a fontosságuknak megfelelően értékeltük-e az eseményeket, miként reagáltunk azokra, és vajon a legmegfelelőbbben cselekedtünk-e a kritikus helyzetekben. Megváltozik a jövőről alkotott képünk is, bizonytalanságokkal telítetté válik, s a jövőhöz való viszonyunkban is új elemek – mint például a félelem olyan helyzetek létrejöttétől, amelyek a múlttól alapvetően eltérően alakulnak – jelennek meg. Mind-mind arra hívja fel a figyelmet, hogy a jövővel az egyének és a társadalmi intézmények mind szélesebb körében kell mind behatóbban foglalkozni.

Mindezekből következően a jövőkutatás tudománya és a jövőkutatók szemléletmódjának megújulása *a változásokra (különösen a kis változásokra) való odafigyelésben és a jövőhöz való viszonyában új típusú emberi cselekedetek megjelenésének felismerésében* ölt testet.

A jövő kutatás mint diszciplína szemléletmódjának megváltozása végigkísérhető a különböző időszakokban végzett hazai jövőképkészítő munkák folyamatának változásában is.

Az első hazai nagy távlatú komplex jövőképet az 1960-as évek végén, a 70-es évek elején a 2000. évre előre vetítve fogalmaztuk meg. A vizsgálat középpontjában az *egy főre jutó nettó nemzeti termék* állt, amelynek ezredfordulóra előrejelzett kívánatos szintjét a posztindusztriális társadalom alsó küszöbét jelentő 4000 \$-ban határoztuk meg. Ehhez, az USA akkori fejlettségi szintjét is meghaladó értékhez kerestük a megfelelő hazai társadalmi-gazdasági struktúrát. Előrejelzésünkre építve az ezredforduló magyar társadalma a gazdasági aktivitást illetően nem fog lényegesen különbözni az 1970-es évektől, az eltartottak és az aktív keresők összetételében azonban jelentős lesz az eltérés. Meghatározó jelentőségűnek tartottuk a foglalkoztatottsági szerkezet átalakulását: a mezőgazdasági népesség csökkenésével és a szolgáltató szféra ágazatainak különösen a tudományos kutatás és az oktatás jelentős fejlődésével számoltunk. Úgy véltük, hogy minél fejlettebbek és bonyolultabbak a termelési folyamatok, a munkaerőnek annál nagyobb hányadát köti le az oktatás-kutatás és a fejlesztés ágazata. Az általunk negyedik szférának tekintett ágazatban a foglalkoztatottak 10-12%-a dolgozna az ezredfordulón - az akkori előreszámításaink szerint. Az aktív keresők foglalkoztatottsági struktúra szerinti megoszlása tehát eltérne az 1960-1970-es években kialakult struktúrától, s a modernebb gazdaságok irányába mutatna. Követelményként fogalmaztuk meg az előretekintési időszakra a termelés eszközigényességének, az állóeszközök és a felhalmozás hatékonyságának jelentős javulását, s a gazdasági struktúra erőteljes átalakítását és modernizációját.

Az ún. *top→down megközelítést* alkalmaztuk, és azt a filozófiai elvet érvényesítettük, hogy a mikrofolyamatok lebonthatók a makrofolyamatokból és a gazdaság fejlettsége minden további (társadalmi, műszaki-technikai és ökológiai) folyamatot meghatároz. E metodológia mellett is észrevettük és felhívtuk a figyelmet az 1980-as évek közepére várható, a többé-kevésbé változatlan tendenciákból adódó hazai gazdasági nehézségekre.

Az 1980-as évek közepén végzett és a 2020-as időszakra kitékintő megközelítésünk középpontjában az *egyen alapszükségletei* (táplálkozás, lakás, egészség, oktatás és környezet) álltak, s azt kerestük, hogy vajon miképpen elégíthető ki e növekvő szükségleti halmaz. A jövő kutatás bázisán elsőként fogalmaztuk meg az alapszükségleteknek azt a körét és alapvető jellemzőit, amelyeknek kielégítése a hazai társadalom perspektivikus és kiegyensúlyozott, a társadalom tagjainak harmonikus személyiségjegyekkel való fejlődése szempontjából alapvető jelentőségű. A *bottom→up megközelítést* alkalmazva azt a filozófiai elvet érvényesítettük, hogy a gazdaságnak törekednie kell a társadalomban megjelenő igények kielégítésére. Vizsgálatunk következtetése az volt, hogy a tudományosan megalapozott növekvő szükségletek csak tudomány-intenzív termelés- és szolgáltatásfejlesztés talaján elégíthetők ki. Rámutattunk arra is, hogy a gazdaság és a környezet közötti kapcsolat jellegének radikális változása

nélkül gazdasági és környezeti szempontból egyaránt kívánatos stratégia nem dolgozható ki. Ez is felhívta a figyelmet arra, hogy a jövőben *mélyreható változások szükségesek a gazdaságban, a társadalomban és a technológiai struktúrában is.*

A 90-es években megkezdett és az ezredfordulóra áthúzódó *jövőképvizsgálatban* a korábbi hangsúlyok áthelyezésével folyt a kutatás. Az új jövőkép alapvetően az alábbiakban tér el az első két jövőkép munkálataitól:

- * előrejelzésünk a komplex értelemben vett instabilitás és a széles értelemben vett paradigmaváltás körülményei között került kidolgozásra;
- * nagyobb szerepet szánunk az egyénnek, nem elsősorban mint humán erőforrásnak, hanem mint olyan bio-pszicho-szociális lénynek, amely ugyan a passzív és az aktív jövőorientáltság különböző fokain áll, de a korábbinál közvetlenebb kapcsolatot alakít ki a jövővel, és a jövőváltozatok szélesebb körét értelmezve nagyobb választási-döntési szabadságot kíván elérni/fenntartani magának;
- * új oldalról merül fel az ember/egyén és a természet viszonya. Nem annyira a környezetszennyező ember/egyén és a környezet viszonyát kívánjuk vizsgálni, hanem a – többé-kevésbé – megfelelő környezeti körülmények között élő egyén igényét, esetleg harmóniáját, vagy (*Prigogine* szavaival) az egyén/társadalom és a természet új szövetségét;
- * a társadalom, a természet és a gazdaság oldaláról egyaránt sokféle és egyre szaporodó konfliktus, veszély és katasztrófa éri az egyént, akinek a jövősök körülményei között is meg kell felelnie a jövő elvárásainak, új és új módon kell azokhoz alkalmazkodnia;
- * mindezek új társadalmi értékek és új értékrend szerint szerveződő társadalom körvonalazását teszik szükségessé, amelyben éppúgy elengedhetetlen a modernizáció és a szociális biztonság összekapcsolása, mint a gazdasági növekedés, a társadalmi innováció és a társadalmi/egyéni adaptálódás kölcsönös értelmezése;
- * a gazdasági növekedés és maga a gazdaság is „kiszolgáló, szolgáltató” szerepet tölt be a társadalom és a természet, valamint a társadalom és az egyén közötti újfajta kapcsolat kiépítésében;
- * ezért is a korábbiaknál kisebb szerepet tulajdonítunk a hagyományos makromutatók (pl. a GDP) számszerű előrejelzésének, s nagyobb körültekintéssel járjuk körül az új, a társadalom tagjainak érdekeit és értékeit jobban kifejező, sok esetben számszerűen nem megragadható mutatókat, mint például a társadalmi intézmények és az egyének jövőorientáltságának mutatóját.

Az így kidolgozott jövőkép munkálatainak alapvető dilemmája az, hogy ma lehetetlen felvázolni a valószínű (vagy a legvalószínűbb) jövőváltozatot, és az erre épített jövőképet. Arra lehet csak törekedni, hogy az egyén számára kívánatos és a társadalom, a természet és a gazdaság fejlődéséből kibontható lehetséges jövőváltozatok közötti kapcsolódásokat feltárva találjunk *elfogadható*

jövőalternatívákat, amelyek azért tolerálhatók, mert mozgásteret, választási lehetőséget nyújtanak az egyénnek.

Az elfogadható, tolerálható jövőalternatívák kidolgozásának filozófiai megközelítésére a *top*→*down* (a társadalom és a gazdaság makrofolyamataiból kiinduló) és a *bottom*→*up* (az egyén és a társadalmi intézmények jövőhöz való viszonyából kiinduló) *megközelítés kombinált alkalmazását választottuk*. Ennek keretében szisztematikusan állíthatók szembe a gazdasági-környezeti feltételek nyújtotta lehetséges, valamint a társadalom és a tagjai által kívánatosnak vélt jövőváltozatok. A lehetséges és a kívánatos összekapcsolása adhat választ arra, hogy milyen alternatívák körvonalazódhatnak, amelyekből *komplex jövőalternatívák* rakhatók össze.

A jövőkutatás megújult metodológiája és átalakult eszköztára

A stabil időszakokban az 1960-as és a 70-es években a hangsúly a folyamatok vizsgálatán volt. A matematikai-statisztikai eljárásokkal kerestük a valószínű jövőt, sőt gyakran a legvalószínűbb jövőváltozatot. Ennek kiszámításához a matematikai-statisztikai módszerek (még az egyszerűbbek is, mint például a trendszámítások is) alkalmasak voltak. A jövőt tehát kiszámítottuk, azaz „predikciót” készítettünk.

Az 1970-es és a 80-as években az egyszerűbb minőségi változások, a fordulópontok előrejelzéséhez elég jól eligazítottak bennünket a kollektív szakértői megkérdezésen alapuló eljárások. Segítségükkel kimunkáltuk a „kézben tartható”, stabil alternatívákat. A ma már klasszikusnak tekinthető modellezési eljárások (mint pl. az analógiát hasznosító módszerek, a morfológiai elemzés, a célfa és fontossági fa módszer) eredményesen alkalmazhatóak voltak. Megbízhatóan becsülték ugyanis az események és a tendenciák egymásra hatását, hiszen a kapcsolatokban a linearitás volt a jellemző.

Ma már túl kell lépni ezeken az eljárásokon. A kialakulóban lévő *új trendek* már nem egyszerűen a múlt folytatódásai, nem is a „nyilvánvaló” fordulópontok következményei, hanem erőteljesen *tükröződnek bennük* egyrészt az *önszerveződéshez kapcsolódó pozitív visszacsatolások*, körkörös mechanizmusok, másrészt *a jövőre vonatkozó várakozásaink és elvárásaink*. Rendezetlenség, kaotikusság figyelhető meg.

Vizsgálataink szerint *az általános evolúciós elmélet és a kaoszelmélet adhatja azt a két új szemléleti-metodológiai keretet*, amelyre építve újfajta válaszok adhatók a ma alapvetően másképpen megfogalmazódó kérdésekre. Ezek lényege abban összegezhető, hogy napjainkban elsősorban nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy a fejlődésnek milyen, nagy valószínűséggel bekövetkező jövője várható (azaz *nem predikciót készítünk*), hanem arra, hogy *milyen jövőket tudunk és kívánunk megteremteni magunknak, illetve milyen jövőket kell elviselnünk*. Ebben a másságban felerősödik az alternatívákban, a scénáriókban való gondolkodás; új

megvilágításba helyeződik a múlt és a jövő kapcsolata; továbbá az egyének és a társadalmi intézmények részvétele a jövő megfogalmazásában és megvalósításában.

Az általános evolúciós elmélet segít annak megválaszolásában, hogy a szubjektumot is magában foglaló komplexitások között a jövőnek milyen evolúciós lehetőségei és mintázatai tárhatók fel és mutathatók be. *A káoszelmélet* kulcsot ad az evolúciós pályák feltárásához. Kezelen tudja az instabilitásból eredő kaotikus viselkedést és az ebből adódó következményeket, módszertani fegyvertára pedig alapot nyújt ahhoz, hogy segítségével következtetni lehessen arra, hogy valamely rendszer viselkedésében megjelenik-e a kaotikus jelleg, illetve valamely új (esetleg a kívánatos) jövőpálya kialakulásának lehetősége. Az általános evolúciós elmélet verbálisan jelezheti a stabilitásból az instabilitásba való átmenetet, a minőségi változást hozó kettőződési mechanizmusok beindulását és a lehetséges jövők tartományát. A káoszelmélet az instabilitás körülményei között kialakuló különböző új helyzetek létrejöttének felvázolásával nemcsak eligazít a lehetséges jövőutak/jövőpályák dzsungelében, hanem kvantitatívra törekvő módszereivel szisztematikusan generálja is azokat.

Korunkban a jövőkutatás megújult módszertani fegyvertárral keresi az új összefüggéseket, a tényezők közötti nem-lineáris hatásmechanizmusokat. Előtérbe kerül a holisztikus megközelítés, és a hangsúly a sokféle alternatíva kidolgozására helyeződik. Eszközként kerülnek használatra a *káosz-számítások*, az új jelenségeket és kapcsolatokat kereső *scenário módszer*, a csoportos gondolkodásra építő és a jövő problémáinak megvitatását célul tűző *futures workshop technikák* és a nem valószínű, de lehetséges jövőket „elmesélő” *story telling módszer*. A stabil időszakokban alkalmazott módszerek (mint például a *Delphi eljárás* vagy a *rendszerdinamikai eljárás*) pedig megújult formában várják, hogy felhasználják őket.

A jövőkutatás szempontjából kiemelt problémakörök, témakörök változása

A változások időszakában megújultak azok a téma- és problémakörök is, amelyek a jövőkutatás érdeklődésének középpontjában helyezkednek el. Az 1970-es években, a modern értelemben vett jövőkutatás kezdeti megerősödése idején például a műszaki-technikai problémakörök közül a robotok, az oktatógépek, az űrkutatás, más bolygók meghódítása állt a középpontban, az ezredforduló időszakában pedig a számítógépesítés, az informatika és az Internet. A természeti környezet állapotát befolyásoló tényezők közül 30 éve a műtrágyázás és a kemizálás kapott jelentőséget, ma ezek háttérbe szorultak. Jelenleg a humán tényezők jövőkutatásbeli fontossága megújulásának vagyunk a tanúi: felértékelődik az egyéni látásmód és az egészséges életmód utáni vágy, s komoly odafigyelést érdemel a génmanipuláció és a génsébeszet, valamint a bűnözés és a terrorizmus. A világgazdaság terén 30 éve nem beszéltünk (még tudományos

körökben sem) a globalizációról, sem az információs társadalomról, vagy a multikulturalizmus jelentőségéről, annál inkább az urbanizációról, a népességrobbanásról és a posztindusztriális társadalomról.

A jövőkutatás új témakörei tükrözik az egyén és kommunikációs kapcsolatainak felértékelődött szerepét és jelentőségét a jövő alakításában, formálásában, valamint a technikának a meghatározó szerepkörből a kiszolgáló, alkalmazkodó szerepkörbe való átállásának folyamatát.

A hazai jövőkutatási gyakorlat válasza az új kihívások talaján

A gyakorlati válaszlehetőségek változása

*A jövőkutatás hagyományos szemléletében kétirányú megközelítést végeztünk: egyrészt feltételeztük, hogy a korábbi trendek folytatódnak, s kerestük a nagy valószínűséggel bekövetkező jövőváltozatot, azaz *predikciót* készítettünk, másrészt víziókat, jövőképeket körvonalaztunk, tükrözve a *wishful thinking* gondolatot.*

A későbbiekben felismertük, hogy a trendek megtörnek (a kis változások más irányba viszik a trendeket, mint amit feltételeztünk, és a trendek megtörését gyakran a szakértők sem tudják előre jelezni), és a víziók, a jövőképek operacionalizálása sem könnyű (gyakran sikertelen volt a jelenhez kötésük, továbbá az értékek változatossága és változása miatt kevesen és ritkán azonosultak a korábbi jövőképekben megfogalmazott értékekkel). Ez az egyik oka annak, hogy miért nem vált be oly sok, a világ társadalmát és gazdaságát szabályozni is kívánó előrejelzés.

*Mivel napjainkban nincsen lehetőség *predikció* készítésére és nem indokolt víziók *wishful thinking* alapján történő körvonalazása sem, ezért a folyamatok stabilitása és a változásra való érzékenysége (azaz alakíthatósága és változtathatósága), továbbá a különböző értékeket tükröző egyének és társadalmi intézmények jövőformáló (jövőalakító) képessége és ereje vizsgálendő. Ahhoz, hogy valamit is mondani lehessen a ma előttünk álló jövőalternatívákról, megvizsgálандók tehát a makrofejlettséget tükröző mutatók adatsorainak stabilitása. Megkereshető, hogy vajon található-e közöttük kaotikus jellegű. A mutatók jövőbeni fejlődési lehetőségeit feltáró jövőutak szisztematikus generálásával pedig alternatív utak képezhetők, és ez a vizsgálat összekapcsolható a lakosság és az intézmények jövőorientáltságának elemzésével.*

Mit gondolnak, és mit tesznek az újdonságot kereső jövőkutatók? Instabil helyzetet vizsgálnak, jövőutak, trajektóriák szisztematikus generálását végzik, s ezt összekapcsolják a jövőorientáltság-vizsgálattal és a jövőmozgalmak elemzésével.

Az új megközelítés lényege tehát: adatsorok/mutatók káoszvizsgálata és széles körű jövőorientáltság elemzés.

Hazai makromutatók kaotikus viselkedése

A magyar gazdaság és társadalom főbb makromutatóinak kaotikus viselkedése tárgyában végzett kutatásaink azt mutatják, hogy *a magyar gazdaságban-társadalomban nincsen összefüggő (matematikai értelemben vett) káosz, csupán káoszfoltok léteznek.* A magyar gazdaságban és társadalomban tehát tetten érhető a kis változásokra való érzékenység. A kaotikus viselkedés illetve az erre való hajlam erőteljesebben jelenik meg a társadalmi, mint a gazdasági tényezők körében, a gazdaság tehát a társadalomnál kevésbé érzékeny a változásra. A gazdasági makromutatók (mint például a GDP adatsora) egyelőre csak a káosz felé tartanak, míg a társadalmi-demográfiaiak közül több már a kaotikus viselkedés jegyeit hordozzák magukon. Minőségi megújulást hozó átalakulás inkább és hamarabb várható a társadalomban, mint a gazdaságban. Ilyen körülmények között keresi a gazdaság és a társadalom egyrészt az új stabil utakat és pályákat, másrészt pedig azokat a meghatározó jellemzőket, amelyek előidézhetik a gazdaság új pályára való ráállását, azaz amelyek helyettesíthetik - mintegy kiválthatják - a régi növekedési tényezőket.

A társadalomnak a káosz iránti viszonylagosan nagyobb érzékenységéből az következik, hogy *a társadalom inkább befolyásolható, mint a gazdaság.* Az is nyilvánvaló, hogy a társadalom kisebb erejű változásokra/változtatásokra képes megújítani önmagát, mint a gazdaság, ami csak hatalmasabb erők hatására változtathatja meg mozgását és viselkedését. A gazdasági változások kiteljesedéséhez a társadalmi változások hozzásegíthetnek, azaz a társadalom terén megjelenő káosz kedvező feltételeket, keretet teremt ahhoz, hogy a gazdaság is megmozduljon. A társadalomban érvényesülő kaotikus viszonyok a gazdaságot is megújíthatják azáltal, hogy kedvező háttérfeltételt nyújtanak a gazdaság növekedési tényezőinek megújulásához.

A tényezők kaotikus jellege két következménnyel jár. Azt mutatja egyrészt, hogy *fennáll a tényezők befolyásolhatóságának lehetősége,* másrészt pedig azt, hogy *alternatív növekedési pályák és koncepciók is lehetségesek.* A GDP befolyásolhatósága megvalósulhat közvetlen úton (pl. a beruházáson és a lakásépítésen keresztül) és közvetetten (pl. negatív társadalmi jelenségek megjelenésével, a devianciák, mint pl. az alkoholizmus, az öngyilkosság és a bűncselekmények kiterjedtségének mértékével, illetve ezek kedvező irányú elmozdulásával) is, ami pozitívan hathat a gazdaság növekedésére. A társadalmi tényezők között található, kaotikus viselkedésre hajlamos negatív mutatók kedvezőtlen irányú elmozdulása ugyanakkor fékezheti a gazdasági növekedést, csakúgy, mint a gazdaságiak között található nem kaotikusak. Lényeges arra figyelni, hogy *a változásokra érzékeny makromutatók* nemcsak azt tükrözik,

hogyan azok kis behatásokra reagálva letérhetnek az adott növekedési pályáról, hanem azt is, hogy *megfelelően alkalmazott kis változtatásokkal letéríthetők pályájukról és új, számunkra kedvező pályákra vezérelhetők.*

Egyének és vállalkozások jövőorientáltsága

A magyar lakosság és vállalatok/vállalkozások jövőorientáltságáról végzett vizsgálataink szerint a magyar lakosság inkább jövőre orientált, mint nem. Érdeklődik a jövő iránt, gondolkodik róla, s tanulással és munkával (illetve többletmunkával) tesz is a jövőért, főleg saját jövője érdekében. *Munka- és tanulás-centrikus társadalom képe rajzolódik ki előttünk.* Ez a jövőorientáltság azonban zavarokkal terhelt. A várakozások félelmekhez társulnak, s megjelennek a jövősök elemei is. A lakosság jelentős része ugyanis úgy gondolja, hogy bár saját jövőjének ő a Kovácsa, a saját kezében van a sorsa, mégsem képes azt befolyásolni, nemigen tud érte tenni. A rendszerváltás utáni lelkesedés és hit megkopott a 90-es évek közepére.

A vállalatok/vállalkozók rövid és középtávban gondolkodnak, és stratégiaalkotással közelítenek a jövőhöz. A nagyvállalatok és a szolgáltató vállalkozások jövőkép alkotása a kereslet szerkezetére és a vevő értékítéletének módosulására épül, tehát a hazai vállalatok/vállalkozások fogyasztói piacra orientáltak. A távlati elképzelések szempontjából a legfontosabb elemek a rugalmasság, az offenzivitás, a vállalati imázs és a gyors megtérülés. A hazai vállalatok/vállalkozók készítenek előrejelzéseket, de előrejelzési eljárásokat szisztematikusan nem használnak. Vannak félelmeik a jövővel kapcsolatban: leginkább a piacvesztéstől félnek, továbbá a pénzpiaci stabilitás megingásától, a transznacionális vállalatok hazai előretörésétől és a versenytársak gyors technológiaváltásától, a regionális konfliktusoktól és a társadalmi stabilitás romlásától.

Magyar jövőváltozatok a „holnap utánra”

A 2. pontban mondottak értelmében *nem az optimális, a kívánatos jövőalternatívát keressük, csupán olyan változatokat tárunk fel, amelyek azért elfogadhatóak, mert mozgásteret biztosítanak a társadalom és tagjai számára.* Az elfogadható (plauzibilis) jövőváltozatok kereséséhez a következő *metodológiai lépéscsoportokon* jutottunk el:

1. a világgazdasági fejlődés és a hazai gazdaságfejlődés alternatíváinak, valamint a politikai forgatókönyveknek az összekapcsolása, keresve az összetartozó, az egymást erősítő és gyengítő alternatívákat;
2. a gazdasági és politikai alternatíva együttesek megítélése abból a szempontból, hogy a várhatóan kialakuló helyzet biztosíthatja-e a

gazdaság és a társadalom kiegyensúlyozott fejlődését vagy sem; ha igen, akkor *kedvező*, ha nem, akkor *kedvezőtlen alternatíváról* beszélünk;

3. annak keresése, hogy a kedvezőnek, illetve kedvezőtlennek ítélt *alternatívák milyen támogatást nyernének a magyar lakosság körében*, építve az EU csatlakozással kapcsolatos hazai várakozás típusok jellegzetességeire, a megújuló társadalmi és egyéni értékekre (célértékekre és eszközértékekre), valamint a jövőorientáltság-vizsgálatból levezethető egyéni aspirációkra. A vizsgálat megmutatja, hogy a magyar lakosság mely gazdasági és politikai alternatív együtteseket preferálna, illetve tolerálna.

A világgazdasági fejlődés és a hazai gazdaságfejlődés alternatíváinak, valamint a politikai foratókönyveknek az összekapcsolása kapcsán létrehozott összetartozó, egymást erősítő és gyengítő alternatíváknak lakossági szűrön keresztül történő megítélése (minősítése) eltérő mértékben elfogadható és különböző mértékben elfogadhatatlan változatokhoz vezetett. E sokféle jövőváltozat azt mutatja, hogy *hazánk társadalmi és gazdasági jövője nincsen még eldöntve, tehát lehetőség van annak formálására, alakítására*.

A gazdasági és politikai lehetőségek és lakossági vélekedések oldaláról összesen nyolc jövőváltozat volt megformálható, amelyek *eltérő mértékben adnak mozgásteret* a társadalomnak és tagjainak, elfogadásuk a lakosság részéről egy képzeletbeli skála eltérő értékein jelenik meg. Ezek közül öt nem tekinthető elfogadhatónak, az alábbi három (az 1., a 2. és a 7. jövőváltozat) viszont igen:

1. jövőváltozat

E változat jellegzetessége: a regionális integráció talaján létrejött EU csatlakozás megvalósulásával számol, az EU-n belül kiegyensúlyozott a fejlődés, és az országban olyan gazdaságpolitikát alkalmaznak, amely hathatósan védi a nemzeti érdekeket, figyelembe veszi a nemzeti sajátosságokat. Ez a jövőváltozat *nagy támogatottságra számíthat* a megújuló társadalmi értékek szempontjából. Lehetőséget ad új fogyasztói és életmód minták, valamint változatos életformák kialakítására, s preferálja a környezetbarát értékeket is. Az egyének célértékei közül a legfontosabbak, mint a béke, a családi biztonság, a boldogság és az anyagi jólét megvalósulhatnak, az eszközértékek között pedig jelentős súlyt kaphat a szavahihetőség, a felelősségteljeség, a bátorság, az értelmes viszonyulás az élethez, valamint a segítőkészség. Az EU csatlakozás melletti kiegyensúlyozott fejlődés teret ad a jövőorientáltság-vizsgálatból származtatható aspirációknak, mint a család és a gyermekek jövőjének elsődlegessége, lehetőséget a jövő befolyásolására, a munka és a tanulás érték- és jövőformáló erejének kibontakozására, s a rövid távot meghaladó időszemlélet és az ország határait meghaladó térszemlélet megvalósítására. Ez a változat az EU-csatlakozásban reménykedők, a pragmatikusok és esélyesek (akik az EU-csatlakozás „motorját adják”) számára is igen elfogadható. A magyar lakosságnak mozgásteret ad, s különböző életpályák megélésének a lehetőségét. Az esélytelenek számára, akik

nem nyernek a csatlakozással, ez a jövőváltozat nem túl vonzó, mert belekényszerítve érzik magukat egy új helyzetbe.

2. jövőváltozat

Ez a változat abban különbözik az előzőtől, hogy nem számol a gazdaságpolitika megváltoztatásával, hanem a napjainkban érvényesülő liberális/neoliberális gazdaságfilozófián alapuló gazdaságpolitika alkalmazása mellett valósul meg a regionális integráció és jön létre kiegyensúlyozott fejlődés az EU-n belül. Ez a változat ugyanazokkal a társadalmi és egyéni értékrendbeli szempontokkal, aspirációkkal és EU-s várakozásokkal találkozunk, mint az 1. jövőváltozat. A különbség abban jelenik meg, hogy ez a változat a gazdaságpolitikai filozófia változatlansága miatt inkább *elfogadható*, mint nagyon elfogadható.

7. jövőváltozat

A globális káosz (amelyben a világgazdaság és benne az egyes országok ellenőrizhetetlen pénzügyi mechanizmus hektikus változásának lesznek alávetve), illetve a globális osztálytársadalom (amelyben a hatalmat a hierarchikusan az összeszerveződött tőketulajdonosok tartják a kezükben a szervezetlen tömeggel szemben) EU-n belüli periférikus fejlődés kiújuló válsághelyzetekkel *végtelenül kedvezőtlen, de nyitott helyzetet* állít elő. Nagy a gazdasági és a politikai bizonytalanság, aminek talaján kritikus elágazás (bifurkáció) jelenhet meg. *A jövő befolyásolható* (mert még nem dőlt el minden), a „zavarosban lehet halászni”, ezért az esélytelenek különböző módokhoz folyamodhatnak a jobbítás érdekében. De éppen azért, mert a helyzet instabil, a változtatás kimenetele kétesélyes, nemcsak pozitív, de negatív irányú is lehet a változtatás következménye, ami főleg hosszú távon válhat érezhetővé. Ez a jövőváltozat annyiban hordoz pozitív elemet, amennyiben teret enged a befolyásolásra, még ha nagyon bizonytalan is a kimenetele.

A jövőváltozatok megvalósulásának fontos kritériuma a gazdasági és politikai folyamatok alakíthatósága és a társadalom jövőorientáltsága, továbbá a kettő viszonya. A konkrét változat kialakulásában nagy bizonytalanság található.

Mit láthatunk tehát most a jövőből?

Semmit, ha az előrejelzést predikcióként fogjuk fel és a jövőnek egy, valószínű változatát keressük, és *mindent*, ha a jövőt csak kíváncsi alternatívák lehetőségeként fogjuk fel. Ha ugyanis nem rendelünk a lehetséges jövőkhöz keretfeltételeket, megvalósítási/megvalósulási lehetőségeket, akkor bármit előre jelezhetünk, mindenfajta valóságtartalom nélkül.

Amit most látunk a jövőből, az nem más, mint *néhány stabil vagy stabilizálódni látszó tendencia* (ilyen például az informatika térhódítása, a tudástársadalom kialakulásának folyamata, az egyén szerepének felértékelődése), amelyek instabil körülmények között akarnak utat törni maguknak. Ennek sikere azon is múlik, hogy a társadalom alapvető alkotóját jelentő *ember felismeri-e, hogy mely társadalmi és gazdasági folyamatokba tud beavatkozni, melyeket tud alakítani, formálni, s melyek azok, amelyek fölött nincsen uralma*, amelyek stabil mozgást mutatnak. Célszerű ezért figyelmünket egyrészt a kaotikus mozgást mutató folyamatokra helyezni, amelyek érzékenyek a kis változásokra, és ezért új, a jelenlegitől minőségileg eltérő pályákra vezérelhetők, másrészt arra, hogy egyének és társadalmi intézmények mely területen tudnak és kívánnak beavatkozni a folyamatok menetébe. Amelyek nem befolyásolhatóak, azokat „békén kell hagyni”, amelyek viszont igen, azoknál számolni kell azzal, hogy a bizonytalanság miatt a folyamat új iránya esetleg kedvezőtlen lesz.

A folyamatok kaotikus jellegének felismerése megóvjá a társadalmat és az egyéneket attól, hogy felesleges energiákat fordítsanak a befolyásolhatatlan jelenségek megváltoztatására, elvonva a figyelmet és az erőt a megváltoztathatóról és a megváltoztatandóról. Ez számunkra instabil helyzetben a káosz és a jövőorientáltság üzenete.

Irodalom

ANDOR László, *A magyar politikai erőter 2020-ban*, Kézirat, T 23113 sz. OTKA program, 1997

Az ezredforduló utáni magyar gazdaság I. kötet „A társadalmi és gazdasági környezet (az európai integrációt is érintve) az ezredfordulón” (szerk. Bélyácz Iván, Berend Iván - témavezető), Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1997

Az ezredforduló utáni magyar gazdaság II. kötet „A nemzetgazdasági stratégia elemei” (szerk. Bélyácz Iván, Berend Iván - témavezető), Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1998

GÁSPÁRNÉ VÉR Katalin - HIDEG Éva - NOVÁKY Erzsébet, A társadalmi-gazdasági makromutatók és a káoszelmélet, *Statistikai Szemle* 1995. 12

HIDEG Éva - NOVÁKY Erzsébet, A jövőhöz való viszonyunk, *Magyar Tudomány* 1998.1

HIDEG Éva, *Társadalmi jövőmodellek és a magyar társadalom lehetséges jövője*, Kézirat, T 23113 sz. OTKA program, 1998

KOZMA Ferenc, *Magyarország nemzetközi környezete a XXI. század első évtizedeiben*, Kézirat, T 23113 sz. OTKA program, 1997

LÓRÁNT Károly, *Gazdaságfejlődési alternatívák*, Kézirat, T 23113 sz. OTKA program, 1998

NOVÁKY Erzsébet, *Aspirációk, várakozások a hazai lakosság körében*, Kézirat, T 23113 sz. OTKA program, 1997

NOVÁKY Erzsébet, *Hazai társadalmi és egyéni értékrend alternatívák*, Kézirat, T 23113 sz. OTKA program, 1998

NOVÁKY Erzsébet, Jövőkutatás és káosz, *Magyar Tudomány* 1993. 4

NOVÁKY Erzsébet (szerk.), *Káosz és jövőkutatás*, BKE Jövőkutatás Tanszék, Budapest 1995

NOVÁKY Erzsébet - HIDEG Éva - KAPPÉTER István: Jövőorientáltság a mai magyar társadalomban, *Magyar Tudomány* 1994. 4

NOVÁKY Erzsébet: Káosz és előrejelzés, *Statisztikai Szemle* 1995. 10

NOVÁKY, E. - HIDEG, É. – GÁSPÁR-VÉR, K.: Chaotic Behaviour of Economic and Social Macro Indicators in Hungary, *Journal of Futures Studies* May 1997

NOVÁKY Erzsébet, A káosz mint növekedési háttértényező, In: *Az ezredforduló utáni magyar gazdaság* I. kötet „A társadalmi és gazdasági környezet (az európai integrációt is érintve) az ezredfordulón” (szerk. Bélyácz Iván, Berend Iván - témavezető), Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1997, 261-284. old.

NOVÁKY Erzsébet, Instabilitás, káosz és gazdasági növekedés, In: *Az ezredforduló utáni magyar gazdaság* II. kötet „A nemzetgazdasági stratégia elemei” (szerk. Bélyácz Iván, Berend Iván - témavezető), Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1998, 225-261. old.

NOVÁKY, E., Permanent Development of Futures Research Methodology, *American Behavioral Scientist*, November/December 1998

NOVÁKY Erzsébet, Mit látunk a jövőből? Friedrich Ebert Stiftung Konferencia, Balatonföldvár, 2000. november 17-19. Nyitó előadás, 2000

NOVÁKY Erzsébet, Magyarország „holnap után” – komplex jövőképvizsgálat, Magyarország nemzeti stratégiája 2020-ig, MTA VTB Tudományos Konferencia, Veszprém, 2001. március 22-23. Plenáris előadás

PRIGOGINE, I. - STENGERS, I, *Az új szövetség. A tudomány metamorfózisa*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995

TÓTH László, *Magyarország regionális fejlődése*, Kézirat, T 23113 sz. OTKA program, 1998

Kozma Ferencsel nagyon régi a kapcsolatom, már nem is tudnám megmondani, pontosan mikor kezdődött. Szorosabb kapcsolatunk azonban akkor alakult ki, amikor meghívásomnak eleget téve, vezető beosztásban csatlakozott az általam 1980-ig vezetett Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságához, elsősorban a tudományos kapcsolatok ápolására, és nagyobb horderejű, távlati feladatok megoldására, vagy az ilyen jellegű munkákban való részvételre összpontosítva erejét. Nézeteink ezekben a kérdésekben vagy eleve egybeestek, vagy vitákon, megbeszéléseken csiszolódtak össze, ahol értelemszerűen nem a hivatali beosztás volt a meghatározó, hanem az érvek, a tények, az előrelátás, a műveltség, amelyeket mindketten egyformán nagyra értékeltünk. A gyakorlati munkálatok szempontjából is mindvégig igen értékes volt a hozzájárulása az általa képviselt tudományos megközelítése következtében, valamint azért, mert a tudományos világgal való kapcsolati révén más tudósok, vagy tudományos műhelyek nézeteit is tudta közvetíteni.

Az a Bevezető, amelyet újraközlésre ajánlottam, talán azért érdekes, mert
- kb. 27 évvel ezelőtt íródott, és gondolom, hogy ma is megállja a helyét,
- mert a világon az első könyvet vezette be, amely ilyen összefüggésben megjelent, és
- amelynek felfogása – a széleskörű, átfogó szemléletmód – egybeesett Kozma Ferencével.

Budapest, 2001 május

Szita János

AZ ÖSSZEURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS TÁVLATAI – BEVEZETŐ

SZITA JÁNOS

a közgazdaságtudomány doktora, elnök

Világgazdasági Kutatásokért Alapítvány

Európa történelmének új szakasza előtt áll. Korunk nemzetközi életének homlokterébe kerültek a különböző társadalmi rendszerű országok közötti kapcsolatok problémái. A szocialista országok kezdeményezései és következetes politikája eredményeképpen belátható közelségbe került az európai biztonsági rendszer létrehozása.

Az új szakaszt hosszú és sokoldalú politikai, diplomáciai és gazdasági előkészítés érlelte meg. Kiemelkedik ebből az a kezdeményező felhívás, amelyet a Varsói Szerződéshez tartozó szocialista országok tettek közzé 1969 márciusában, s amely Budapesti Felhívás néven vált ismertté. Ebben az európai biztonság megszilárdításának egyik alapvető biztosítékeként az európai gazdasági együttműködés kiszélesítését jelölték meg. Ez a gondolat realizálódott abban, hogy az összeurópai gazdasági együttműködés kérdései az európai biztonsági és együttműködési értekezlet napirendjére kerültek.

Az európai országok gazdasági együttműködésében tehát új szakasz kezdődhet, és ez az európai gazdasági kérdések új megközelítését teszi szükségessé. Emellett szólnak az elmúlt években a világban és nem utolsósorban Európában bekövetkezett politikai események, az elmúlt két évtized világgazdasági változásai, amelyek hatása különösen az utóbbi években kumulálódott, végül a politikai és gazdasági folyamatok olyan kölcsönhatása, amelyre az utóbbi évek eseményei különösen élesen világítottak rá.

Ennek az új megközelítésnek három olyan vonása van, amely könyvem megírásánál alapul szolgált. Mindhárom arra utal, hogy az európai országok gazdasági együttműködésének a perspektíváit csak akkor lehet feltárni, ha azokhoz eléggé átfogóan, a világgazdaság és az európai gazdaság nagy összefüggéseit is

figyelembe véve közelítünk. Ezért e könyvben az összeurópai gazdasági együttműködés távlatainak új megközelítését a következő három szempont vezérelte:

- * az együttműködés távlatait összeurópai alapon, Európa minden országát, minden régióját figyelembe véve kell kialakítani, nem szabad tehát leszűkíteni a kérdést Európa egyik vagy másik részére;
- * a gazdasági együttműködés lehetőségeit nemcsak a következő évekre, hanem hosszabb távra kell feltárni, a legtöbb fontos kérdésben egészen az évezred végéig terjedő időszakra;
- * a gazdasági együttműködést a legszélesebb értelemben kell felfogni, vagyis nem leszűkítve a külkereskedelemre, hanem figyelembe véve a gazdasági és tudományos-műszaki élet összes szóba jöhető területét és folyamatát, ezek komplex összefüggéseit.

A kérdésnek ez a hármas megközelítése – összeurópai, hosszú távra szóló és összgazdasági – kétségtelenül nehézséget jelent abból a szempontból, hogy mennyire lehet részletekbe menni, viszonylag konkrét elképzeléseket felvázolni akár egyes országokra, akár a legközelebbi jövőre, akár pedig a gazdasági élet egyes területeire vonatkozóan. Másrészt viszont a problémakör ilyen módon való megközelítése új elemeket tárhat fel, ha figyelembe vesszük, hogy a kérdés szakirodalma eddig nem egész Európára, hanem vagy a nyugat-európai, vagy az európai szocialista országok régiójára összpontosított, mindenekelőtt a közvetlenül megérett és időszerű problémákkal foglalkozott, és általában a gazdaság egyik vagy másik ágában, elsősorban pedig a nemzetközi kereskedelemben felmerülő kérdéseket dolgozta fel.

Az összeurópai együttműködés itt felvázolt elképzelésének a lényege tehát a széles körű, átfogó szemléletmód. Következésképpen a gazdasági kapcsolatok elsősorban az országcsoportok között kerültek megvilágításra és nem egy-egy ország vonatkozásában. Viszonylag kevés szó esik arról, hogy az európai szocialista országok, illetve tőkés országok csoportján belül az egyes országok között is jelentős eltérések vannak a természeti adottságok, a történelmi hagyományok, a gazdasági fejlettség szintje, a gazdaság szerkezete, a gazdaságirányítási rendszer, a hagyományos nemzetközi gazdasági kapcsolatok stb. terén.

Emellett a gazdasági kapcsolatok alakulása távolról sem csak egy-egy ország szintjén jellemezhető, hiszen e kapcsolatok vállalatok, a nagy nemzetközi monopóliumok szerepe, külgazdasági kapcsolatai például gyakran világosabban mutatják a gazdasági folyamatok alakulását, mintha a nemzeti államokat választjuk az elemzés alapjául. E tanulmány alapján mégis az országcsoportok viszonyának alakulásából indul ki. Ez a leegyszerűsítés azonban elkerülhetetlen volt, minthogy az összeurópai együttműködés problémáinak felvázolása során a legátfogóbb és leginkább jellemző vonásokat látszott célszerűnek alapul venni, és ez a legtöbb esetben globális megközelítést tett szükségessé.

Eleve felvethető az az aggály, hogy nem túlságosan merész-e a kérdéskomplexumnak egy ilyen – összeurópai, távlati és összgazdasági-megközelítése viharos sebességgel változó világunkban. Nem álmokat kergetünk-e akkor, ha azt vizsgáljuk, melyek azok a területek, ahol hosszú távra és komplex módon bontakozhat ki az együttműködés Európa országai között? Kétségtelen: minél hosszabb távra szóló vizsgálatról van szó, annál nagyobb a kockázat. De nem kevesebb a kockázat a nemzetközi gazdasági együttműködés perspektíváinak megítélésében rövid távon sem. Ezt példák sokaságával lehetne bizonyítani; itt megelégedhetünk csupán egyetlen utalással az európai biztonsági és együttműködési értekezletre, amelynek kimenetelét, eredményeit és hatását például az európai gazdasági együttműködésre ma még igen nehéz volna előre látni, értékelni. Ezen azonban a legkevésbé sem csodálkozhatunk. A nemzetközi gazdasági együttműködés lényegéhez tartozik az, hogy a világpolitikai és – gazdasági események függvényében olyan szüntelenül változó, sokrétű, bonyolult folyamatokkal és jelenségekkel van dolgunk, ahol a változásoknak térben és időben, intenzitásban és mélységben egyaránt óriási szerepük van, s ahol mindig fel kell tudni ismerni a helyzet új és váratlan fordulatait, azoknak megfelelően kell cselekedni, újrarendezve korábbi elképzeléseket, kapcsolatokat. Talán éppen ebben rejlik e terület egyik érdekessége. Ezért a könyv kiindulópontja az, hogy vállalni kell mindezt a kockázatot, a tévedés kockázatát is, mert miként az élet egyetlen területén, akként a nemzetközi gazdasági együttműködés területén sem alakulhatnak ki merész és új elképzelések, ha a kockázattól való félelem még a gondolkodást is megbénítja.

E könyv szerzőjének mély meggyőződése szerint megvan az alap ahhoz, hogy kialakulhassanak az európai országok átfogó gazdasági együttműködésének új, hosszú időre szóló távlatai. Az események ezt az alapot napról napra szilárdítják. Egy új, szélesebb körű és tartós együttműködés kibontakozásának a távlatait annak a generációnak kell vállalnia, amely a ma időszerű kérdéseivel is foglalkozik – még akkor is, ha elképzeléseit valóra váltani részben már a következő nemzedék fogja, mégpedig nyilván a maga módján. Aki a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén tevékenykedik, annak számára nem lehet közömbös az, hogy a mindennapok égető kérdéseinek megoldásán túl milyen irányban fejlődhetnek kontinensünk országainak gazdasági kapcsolatai a következő évtizedekben.

Már bevezetőben hangsúlyoznom kell, hogy az „európai” szónak vissza kell nyernie valódi értelmét. Nyugat-Európában ezt a fogalmat sokan kisajátítják, néha úgy, hogy csak Nyugat-Európára értik, gyakrabban még ennél is szűkebben, csak az Európai Gazdasági Közösségre (a Közös Piacra) vonatkoztatva. Az európai együttműködést nemegyszer a nyugat-európai országok együttműködésével, néha pedig a NATO-országokéval azonosítják. Az, hogy „E” jelzést ragasztanak a közös piaci országok rendszámaival futó autók hátára és intézményeiket „európai” jelzővel illetik, egyáltalán nem jelenti azt, hogy az EGK valóban egyenlő Európával és hogy Európa földrajzi vagy történelmi fogalma összeszűkülte volna. Bár az „européer” kifejezés tartalma az idők folyamán változott, alapvetően

mindig a haladást szolgáló, az országhatárokat túllépő összefüggéseket is felismerő és értő, azok szellemében tevékenykedő embert fémjelezte. 1937-ben, a fasizmus rohamos európai előretörésének idején, Thomas Mann üdvözlésére írt versét József Attila így fejezte be:

*„Foglalj helyet. Kezdd el a mesét szépen.
Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen
néz téged, mert örül, hogy lát ma itt
fehérek közt egy európaít.”*

Megérték annak a feltételei, hogy e fogalom visszanyerje eredeti értelmét, olyan embert jellemezve, aki valamennyi európai ország békés együttműködése mellett száll síkra.

Kozma Ferenc professzor úrral a MTA mátrabázi tudós-üdiülőjében többször találkoztam, és az együtt töltött hetek alkalmat adtak arra, hogy közelebbről megismerjük egymást. Ő nagy érdeklődést mutatott a zenetudományi munkásságom iránt, - különösen az amerikai és a lapppöldi utam érdekelte. Kedves ajándékként elküldte nekem finnországi utazásáról hozott lapp népdal-kazettáját.

Kellemesen gondolok vissza az együtt töltött napokra és órákra, mert egy szeretetreméltó, minden iránt érdeklődő, művelt tudós kollégát ismertem meg benne.

Budapest, 2001 április

Szomjas-Schiffert György

STRADIVARI ÉS AZ EURÓPAI KULTÚRA

SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY
a zenetudomány doktora, ny. csoportvezető

Magyar Tudományos Akadémia
Zenetudományi Intézet

Oswald Spengler kultúrhisztorikus könyve 1918-ban nagy feltűnést keltett, a háborúban kivérzett Európa kultúrájának végét jósolta meg, és egyben összehasonlító értékelését adta a korábbi magas-kultúrákkal: az egyiptomi, babiloni, ógörög, latin kultúrákkal. Egy-egy kultúrát úgy tekint – nem elsőként –, mint az emberi életet, amelynek ifjúkora, delelője és hanyatlása van. Az európai (fausti) kultúrát hanyatló korúnak tartja és az összehasonlításában a többi nagykultúrával sem az irodalom, sem a művészeti ágak – építészet, szobrászat, festészet – terén nem szárnyalta túl, viszont páratlan találmánya a harmonikus zene.

Korunk gondolkodói a Hirosima fölött robbant bombát az atomkorszak kezdetének tartják, egyben az európai kultúra végének. Ez időszerűvé teszi, hogy megkíséreljük zenéjének kifejlődését történetileg értelmezni. A hajdani görög kultúrát már nagymértékben foglalkoztatta a zenei hang mibenléte, lényege és belső szerkezete. Születtek is örökbecsű megállapítások, matematikai és filozófiai megoldások, de az egyszólamúságból nem fejlődött ki a harmonikus zene. Ez a folyamat az európai kultúra tennivalóinak egyike maradt, amely két zenei ágon csúcsosodott ki: a vokális kultúrában (*Palestrina*, *Lassus* modális hangrendszerben, 16. szd.) és a zenei klasszicizmus idején (*Haydn*, *Mozart*, *Beethoven* 18/19. szd.). *Palestrináék* preklasszikája főleg a kereszténység énekes-mise igényében és oltalmában fejlesztette ki a zenei szerkesztés matematikáját, amelyet tiszta törvények alakjában hagyott örökölni a feltörő hangszeres zenének. Ez viszont már nem az egyház szükségleteként bontakozott ki, hanem a reneszánsz fejedelmi udvaraiban rendszeresített kisebb-nagyobb zenekarok műsor-igénye szerint, amelyet a tehetséges zenészek elégítettek ki. Irodalmi vitában ők döntötték el a dūr-moll zene létjogosultságát *Mozart* korában, de a humanizmus leghatékonyabb jelensége a *hegedű* megjelenése volt.

Gasparo da Salo a lombardiai Brescia városka hangszerkészítő mestere nevéhez fűződik a hegedű mai formájának megtalálása, amelyet egy régi, középszóla-

mokra használt, ölben tartott és csak pengetésre alkalmas ormótlan hangszer kicsinyítésével ért el. A játékra nyakhoz illesztendő hangszer általános feltűnést keltett, főleg a váratlanul nagy hangjával; a hangszerkészítő mesterek nagy jövőt láttak benne. Fazonját átvették és nagy becsvággyal finomították a cremonai Amati és Guarneri, a nápolyi *Gagliano* család nagy hegedűkészítő mesterei és a bresciai da-Salo műhely kiváló mesterré váló segédje *Maggini*. A hegedűt azonban varázskézzel alakította át az Amati-műhelyből kiemelkedett nagy mester: *Stradivari Antonio*.

Ugyanakkor a korszak zeneszerzőinek jelentős érdeme, hogy felismerték az új vonóshangszer hangzási szépségét és zenekari használhatóságát, és műveikkel népszerűsítve “hangszerek királyá”-vá tették a hegedűt számos zeneszerző *Monteverditől Vivaldiig*.

A hegedű a formán és a játékmódon kívül abban is különbözik a viola-elődöktől, hogy éneklő-hangszer lett, elhagyta a violák akkordizáló szerepét és új játékmódot is hozott: az üveghangot. Az Amati-műhely megalapozója, *Andrea Amati* (1500-1580) a hegedű hangjának az édességét tartotta legfontosabbnak, s ennek érdekében a hangszer minden alkatrészét javította: a hátlapját kidomborította, a tetőlapját vékonyította, a fogólapon és a kulcsokon finomított. Mindezekkel fuvolaszerűen gyengéd líraiságot ért el, s ez a hang tette híressé a 16. század végén Cremonát. Titokról kezdtek beszélni, amelyet az Amati-műhely őriz. Az olasz városállamokban egymással vetélkedő műhelyek egy-egy Amati-hegedű szétbontásával és leutánozásával a mesterhegedűk középnyívóját érték ugyan, de minden ilyen hegedűjüknek volt valami hiánya, amely az Amati-hangszerek javára megkülönböztette őket. Pedig az Amati-műhely vezetői nem titkolták az építőtechnológiájukat; inasnak, segédnek szívesen felvették a tehetséges fiatalokat és a finom műhelymunka el is terjedt egész Itáliában. A becsvággyal dolgozó hangszerkészítő mesterek Velencéből, Firenzéből, Nápolyból, Rómából szívesen küldték fiaikat, rokonaikat az Amati-műhelybe, hogy a “titkot” eltanulják. Így került Cremonába, és ott kiváló mesterré fejlődött a tiroli *Jakob Stajner* (1617-1683) és a németalföldi *Mathias Klotz* (1653-1745), akinek műhelye Mitterwaldban még ma is működik. Az Amati-hegedű Európa-szerte nagy hírt és piaci értéket vívott ki; a máig fennmaradt jó állapotban lévő példányai mint hangversenyhegedűk, művészek és gazdag hangszergyűjtők féltett kincsei. Az Amati-család tulajdonos mesterei rendkívül sokat adtak a műhely technológiájának finomságára és a precizitás megőrzésére. Hegedűik világhírének kibontakozása idején *Nicola Amati* mester (1596-1684) és fia, *Girolamo* mester (1643-1740) vezette a műhelyt olyan segédekkel dolgoztatva, mint *Andrea Guarneri* és *Antonio Stradivari*, akiknek hegedűi később túlszárnyalták az Amati-hangszereket.

A különleges tehetségnek és szorgalomnak mintaképe lett egy 12 éves nyúlánk fiú, aki az Amati-műhelyben inasnak jelentkezett. Könnyű kézzel faragta ki a hegedű nyakára való csigát, hiszen már éveket töltött inasként egy *Pescaroli* nevű faszobrász-építőművésznél. *Antonio Stradivari* volt ez az ifjú, aki aztán az Amati-hegedűk bűvöletében mintegy harminc éven át dolgozott a híres műhelyben, ál-

landóan küszködve fával, formával, lakkal, hogy elsajátítsa a hegedű-építés minden apró titkát, hogy megvalósítsa álmai hegedűjét, amelynek egyesítenie kell majd a Maggini-hegedűk hősi nagy hangját az Amati-modell behízelgő lírájával. A kezdő Stradivari a műhelyben találta a nála tizenhét évvel idősebb nagy tehetségű Andrea Guarnerit (1620-1698), a később szintén világhírré emelkedet hegedű-építő család megalapítóját. Mindketten nagy célokat tűztek ki maguk elé, s míg Guarneri megmaradt az Amati-forma mellett, Stradivari tovább kutatott.

A hegedűkészítés nagymesterévé fejlődött Stradivari kétszázhatvan évvel ezelőtt, 1737-ben szállt sírba 93 éves korában – adat hiányában ebből kiszámítva – 1644-ben született, cremonai patríciusi szülőktől. A polgári foglalkozást, a hegedűkészítést ifjonti vágyainak kielégítése céljából választotta, de hivatástudattal hű maradt hozzá haláláig. Mint az Amati-műhely tagját, kezdetben meghibásodott hegedűk javításával foglalkoztatták, a technológia elsajátítása után a műhely részére névtelenül Amati-hegedűket készített Guarnerivel együtt. Már ezekben a kitűnő hangszerekben is felismerhetők a későbbi jellegzetes Stradivari-vonások és ezek fejlődése is, mert a hegedűk belsejébe ragasztott cédulákon a műhelyt öröklő Nicola Amati mester neve mellett évszámok vannak. Stradivari művészete hosszú fejlődési utat járt be. Ez idő alatt a kísérletező alkotók keservét élte át. A legjobb utáni kutatását bizonyítja, hogy nincsen két egyforma hegedűje. Életének ebben a szakaszában az Amati-forma évről-évre módosul: a teltebb hangzás érdekében nagyobbítja a hangszer testét, de kisebb domborulatot alkalmaz, merészebb hajlással metszi ki az ff-nyílásokat, a vonalakat finomítja, szépítgeti.

Stradivari 22 éves volt, amikor a 70 éves Nicola mester megengedte neki, hogy egy Amati-típusban készített hegedűjébe a saját, még szerény névcéduláját ragasztassa be: *“Antonius Stradivarius Cremonensis Alumnus Nicolai Amati Faciebat Anno 1666”*¹. Talán a segéddé-fogadás “remekbe készített” példánya volt ez a hegedű? Ettől az időtől kezdve minden hegedűje viseli a Stradivari cédulát, – az utolsó sorozat kivételével. Nyomon követhetjük az alkotó viaskodását anyaggal és formával. A 32 cm hosszúságú gömbölyded Amati-formával kezd, de ezt fokozatosan, hegedűről-hegedűre hosszabbítja és vékonyítja, az ff-lukak szimmetrikusak lesznek és közelebb kerülnek egymáshoz, a fedőlap kezdetben lapítottabb, a hosszúság növelésével újra domború, de a test szélessége 20 cm-ig karcsúsodik, a rezonáló belső alkatrészek (lélek, tőke, gerenda) növekednek. A legjobb arányokat keresi és számos aprólékos méréseket végez (fesz-távolság, nyomás-erő). Változtatásai nem ötletszerűek, hanem számításokon alapulnak. *Leonardo da Vinci* finoman számítgató módszere az övé, szemben az élete alkonyán jelentkező fiatal versenytársának – talán tanítványának – Guarneri del Gesù-nak vadzszenisen rátaláló módszerével, aki a hagyomány szerint méricskélés nélkül esett neki a fának, mint *Michelangelo* a márványtömbnek.

Stradivari is rendületlenül hitt az ösztönének (tehetségének), hogy megtalálja azokat az arányokat, amelyek megvalósítják álmai hegedűhangját: a bresciai hősi

¹ A cremonai Antonius Stradivarius, Amati Nicola növendéke készítette az 1666. évben. Hill Hangszermúzeum, London

nagy hangzást, együtt az Amati-hegedűk bűvös lírájával. Szívvel, lélekkel alkot; minden hegedűjében, gordonkájában egy-egy hangszer-egyéniséget hív életre. Így kerül ki kezéből számos, egyéni nevet kapott hangszerfejedelem, mint a *“Hellier”* (1679), a *“Tuscan”* (1690), és a legnagyobbak: a *“Parke”* (1711), a *“Dolphin”* (1714), a *“Messias”* (1716), a *“Rode”* (1722). A sok-sok korábbi is mind mester-mű, ha a zseni számára csak kísérleti darab volt is. Az arányok folyton változnak, de közben megállapodik a 35,5 cm-es testhossznál (*patron alonge*). Hangszereihez használt fa-anyaga a szokásos: a hátlap jávorfa, a tetőlap lucfenyő, az oldalak és a tőke fűzfa, a fogólap ében. Kísérletezik a páccal és a lakkal, amiben a közvélemény a titkot véli lappangani, pedig ezek receptje a működésének hetven éve alatt sohasem volt azonos. A hegedűk színe sem állandó: kezdetben teljesen világos, majd változik, mert az Amati-féle aransárga lakkhoz vöröset kever, amitől barnásan világít a hangszer. Titok ebben sincs. Ha egyáltalán van titok, az másutt van. A vágyott tónus kutatásában rábízta magát élete valóban nagy titkára, a tehetségére, s ez többet segített holmi lakk- és pác-recepteknél. Pályatársaitól eltérően ki sem mozdult Cremonából, híre azonban bejárta a világot. Hegedűinek árfolyama mind nagyobb és nagyobb lett, ő maga pedig meggazdagodott. Házat vett Cremonában a Piazza San Domenicon (ma beépítve) és ide költözött feleségével *Francesca Feraboschival*, akitől hat gyereke született. Nicola mester halála után néhány évre önállósította magát és házába berendezte végleges műhelyét és kísérleti szobáját. Itt érte meg győzelme napját, mert 1710 tavaszán megszólalt az első igazi Stradivari! A győzelem harsány hangja együtt a sokszínű lírával!

A Greffuhle-hegedű (1709)

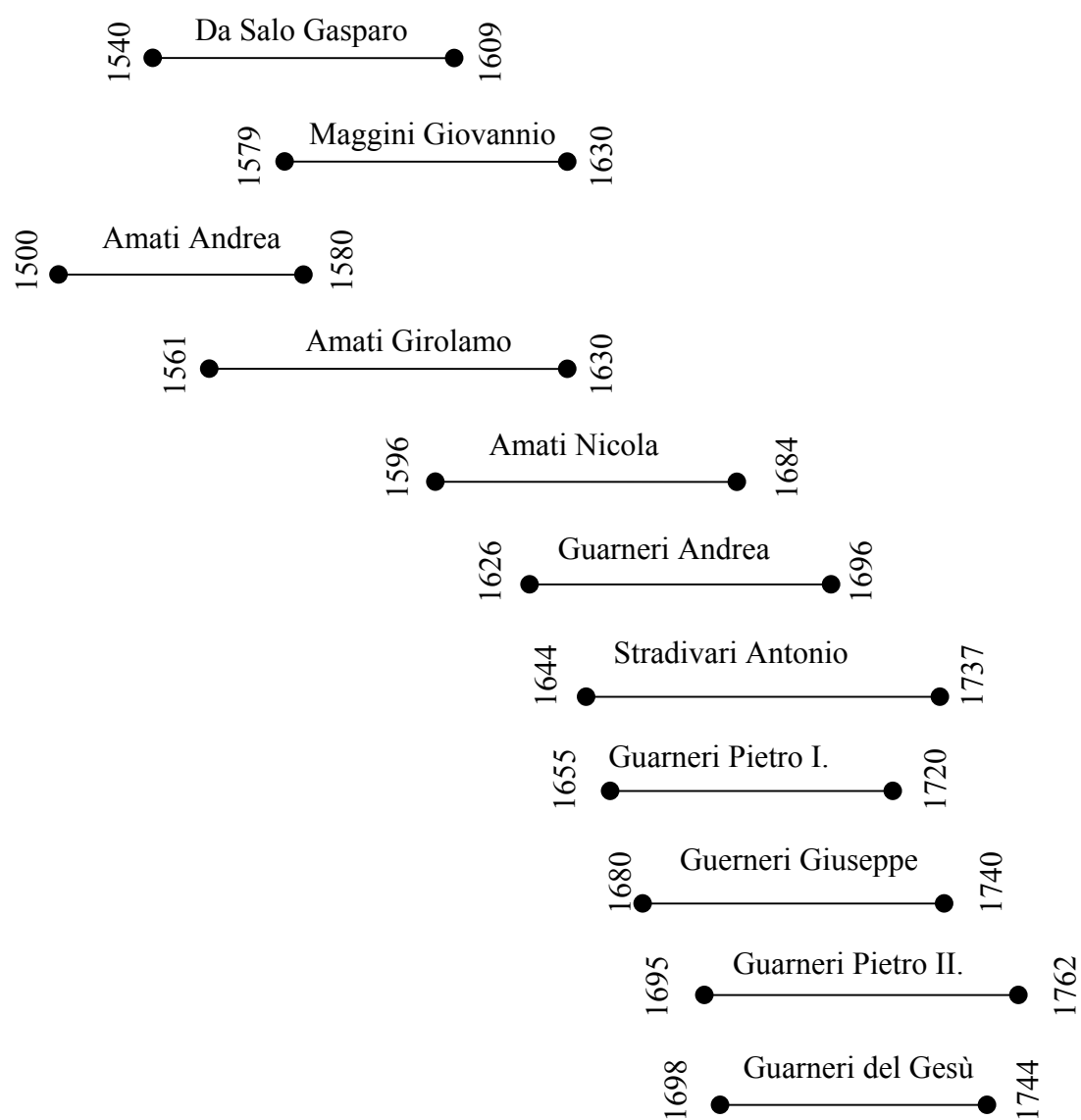

Antonio Stradivari

A hegedű-készítés mesterei

Ez az az időpont, amikor kísérleti szobáját végleg felszámolja, a napra érlelni kiakasztott kísérleti hangszer-példányait megsemmisíti, s ettől kezdve mintegy negyed évszázadon át a tökéletes alkotás mámoros tudatában építi a világ legjobb hegedűit. Bánat is érte: felesége harminc évi házasság után meghalt. Az egyedül maradt mester másfél év múltával újra nősült és további öt gyermeke született *Antonia Maria Zambellitől*, aki inspiráló élettársa lett. Az új asszony a legjobban irányította férjét, aki magas, szikár alakján bőrköténnyel egész nap csak a hegedűivel foglalkozott. Megbecsülés, hírnév és tekintély közepette repültek az évek, sőt évtizedek, évente 4-5 új mesterhegedűvel. Életműveként mintegy 1.100 hegedűt hagyott az utókorra, de összesen kb. 3000 hangszer viselte a nevét, mert már a saját életében is megtévesztően sikeres utánzatai akadtak. A zenetörténet ma már csak 540 hegedűjét, 12 brácsáját és 50 gordonkáját ismeri, és egyetlen arcképét, amelyet 1691-ben készített róla egy Gialdini nevű művész.

Légiónyi volt már a világgá repült hegedűinek száma, amikor szörnyű dologra jött rá a 80 éven túl lévő Mester: a legújabb Stradivari romlik! Hangja a régi nagy hang, a da Salo-Maggini örökség, amelyet Cremonában csak a Guarneri-műhely sajátított el, de a hang már szárazabb, visszaesett a prédikáló tónusba, sőt mindkevésbé énekel. Stradivari mester fájdalmasan sejti, hogy ez mit jelent. De nem hagyja magát: éveken át küzd a sablonszerűség ellen, visszatér ifjúsága módszereihez, formát módosít, lakkot sötétít, kísérletezik fával és páccal. Néha már el is éri a nagy Stradivarikat ("Muntze"), de ez már a búcsú. Elmúlt az ifjúság, elborult az alkotóerő kék ege, elnémult az Amati-műhely édesszavú pacsirtája. 1725 körül vagyunk, a Mester tudja, mivel tartozik művészetének és a világjáró nagy hegedűknek. A sajátkezűleg készített utolsó sorozat hangszereibe ilyen szövegű cédulákat ragaszt: "Ant. Stradivarius felügyelete alatt készült". A tehetség kiégett, s ő megadta magát. Néhány évre rá, 1737. december 18-án meghalt. Kilenc hónappal korábban még ő temette el a második feleségét, a hajdani pacsirtáját.

*

A művészi tónusú hegedűhang előállításának kutatása nemcsak Itáliában, hanem szerte a világon azóta folyik, amióta a vonóshangszerek olasz kezdeményezéssel kibontakoztak és a zeneszerzés irodalma a fúvós hangszerekkel szemben nekik adta a dallamvitel elsőbbségét. A hegedűhang szépítésének menete tulajdonképpen kölcsönhatásban folyt a hegedű és a megírt zene között. A zenei hangzás megújulásának vágya a reneszánsz Itáliában éledett fel egy hajlékonyabb, árnyalóképesebb, intimebb és érzékibb tónus hiányában, s a zeneszerzők meg is találták a kifejezés legjobb formáit. A Cremonában felnevelődött Monteverdi hegedűszólamokat alkalmaz (1642) a velencei operáiban; *Vitali* hegedűszonátákat ír; *Corelli* megteremti a concerto grossokat hegedűkre; *Torelli Gius* hegedűversenyt ír; *Frescobaldi* hegedűzenekari ricercart komponál; Vivaldi a hegedűversenyeivel járul a célhoz. A megszorodott hegedűversenyek előadó művészei előidéztek a mesterhegedűk versengését is. Így a kortárs Corelli kezdetben Amati-hegedűn ját-

szott, de később áttért egy Stradivarira; a későbbi *Paganini* viszont félretette Amati- és Stradivari-hegedűit és végleg egy Guarneri del Gesù-féle hegedűn koncertezett. *Sarasate* kizárólag Stradivarin játszott. Korunkban divatba jött a mesterhegedűk egymással versenyeztetése: egy művész ugyanazt a darabot több híres hegedűn játssza el, és a zsűri rangsorol. Ezen a téren híres lett a londoni *Hill*-hegedűgyár és hangszermúzeum versenye, amelyet egy Stradivari-hegedű fölényesen nyert meg, de hogy a második helyre egy modern Hill-hegedű “futott be” több Stradivari, Guarneri és Amati előtt, az vegyes érzelmeket keltett. Nagy szenzációt okozott viszont és gyakorlati haszonnal járt, hogy Moszkvában Juszipov herceg renovált palotájában egy befalazott páncélszekrényt találtak, és benne egyetlen Stradivari-hegedű szétbontott alkatrészeit. A fedő- és hátlapjának belső oldala nem volt egyenletesen sima, hanem hegy-völgyes faragású. Ilyesmiről eddig nem tudott az irodalom. A domborulatok sem voltak egyenletesek: 3 mm-től 7 mm-ig váltogatták egymást a favastagságok, rendszertelenül és finom kidolgozásban. A lapokról a legfinomabb másolatokat készítették, s moszkvai zenekarok tömegesen kapták a remek hangú ál-Stradivarikat a hangszergyártól. Hogy ezzel Stradivari titkát megfejtették-e kétséges, mert a finomításhoz, a domborulatok ide-oda tologatásához most is a Mester kellene.

Egy dolog azonban bizonyos, Antonio Stradivari érdeme az európai kultúrában az, hogy Európa reprezentatív művészetében, a zenében mesterhegedűivel a nagy zeneművek létrehozásához nélkülözhetetlen vonóskar hangzási-ideálját kifejlesztette és megvalósításával inspirálta a zeneszerzőket a nagy művek megalkotására. És ami közelebb áll hozzánk, a varázsos hegedűhang megteremtésével a zene gyönyörködtető tulajdonságát nagymértékben gazdagította. Méltányos tehát, hogy a nagyobb időléptékű évfordulók mellett a kisebbekben is, így ma, a halálának 263. évében is hódoljunk emlékének.

A hatvanas évek elején-közepén egy diplomamunkát író egyetemi hallgató számár kevés olyan írás volt elérhető, amely kritikusan elemezte és a jövőbeli fejlődési esélyek szempontjából vizsgálta a fennálló magyar gazdasági struktúrát, az annak változtatására a népgazdasági tervekben megfogalmazott – mai szóval modernizációs – elképzeléseket és azok összefüggését a magyar gazdaság (KGST-re korlátozódott) nemzetköziesedésével. Márpedig engem a formálódó KGST nemzetközi munkamegosztás várható társadalmi-gazdasági hatásának kérdéseiben is. Ekkor jutott el hozzám az akkor igen magas beosztásban dolgozó és az egyetemisták számára publikációkból alig ismerhető Kozma Ferenc egyik nem nyilvános írása, amely igen jelentős információs bázisra építve feszegette az engem érdeklő kérdéseket. Ennek az írásműnek az elolvasása arra ösztönzött, hogy megpróbáljam egy konzultáció erejéig elérni az akkor Minisztertanács titokzatos és zárt világában dolgozó Kozma Ferencet. Bauer Ilon segített abban, hogy ez a találkozó létrejöjjön. Ezt az első, rendkívül érdekes szakmai beszélgetést még számos követte. Kozma Ferenc munkái, nyitottsága a másként gondolkodó, de hasonló kérdéseket feszegető egyetemista, majd fiatal kutató iránt későbbi pályámon is segített abban, hogy meg tudjam találni a magam válaszait a kutatási kérdésekre. Kozma Ferenc írásainak és szakirodalmi tájékozottságának hatása leginkább a kandidátusi disszertációmban és az annak alapján 1981-ben publikált könyvben érhető tetten. Ezért választottam a 70 éves, örökké az adott kor kérdéseire választ kereső professzor úr köszöntésére e könyv egy fejezetét.

Budapest, 2001. április

Inzelt Annamária

A VÁLLALAT ELADÓI HELYZETE MINT STRUKTÚRAVÁLTOZÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐ

INZELT ANNAMÁRIA

Kutató központ igazgató, egyetemi docens

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem,
Innovációs Kutató Központ

A világgazdaságban természetes jelenség, hogy egy-egy vállalat, ágazat, ország eltérő sajátosságú piacokon értékesíti termékeit. Az értékesítés feltételei még a hasonló típusú (pl. EGK-országok csoportja, LAFTA-országok) piacokon is különböznek.

A piacot – *Kornai János*ⁱ meghatározása nyomán – a vállalat mindenkori tevékenysége jóváhagyására vagy az azzal szembeni protestálásra alkalmas eszköznek, a tervek (vállalati, népgazdasági, KGST együttműködési) megvalósítására, korrekciójára szolgáló mozgástérnek tekintem.ⁱⁱ

A piacnak ez a meghatározása a működő piaci mechanizmus oldaláról vizsgálja a vállalat és a piac viszonyát. A piacnak közismerten sokféle értelmezése van, amelyek körül immár évszázados vita folyik. Könyvemben nem térek ki a különböző iskolák nézeteinek bemutatására és értékelésére, mert a téma elvárható mélységű elméleti tárgyalása elterelne tárgyamtól: a magyar feldolgozó ipari vállalatok konkrét piacai sokféle sajátosságának feltárásától és azoknak a mikrostruktúra változtatására, a vállalatok versenyképességére gyakorolt szerepének vizsgálatától. Mindennek elemzéséhez kielégítőnek tekintem Kornai János vonatkozó meghatározásait, s a továbbiakban ezeket használom.

Ebben a felfogásban a vásárlónak – a piac által közvetített – protestálása egyben a termelő kihívását is jelenti. A termelő – a vállalat (a népgazdaság) – “válaszának” azaz versenyképessége megőrzésének, illetve javításának az a döntő kritériuma, hogy milyen hatásfokkal, milyen reakcióidő alatt képes válaszolni a piac kihívásaira; rendelkezik-e a korrekcióhoz szükséges pénzügyi, anyagi, szervezeti, adminisztratív eszközökkel.

Megjelent: *Versenyképesség és az ipari struktúra változása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981, pp. 33-64

Az általam cselekvő egységként felfogott vállalatot (döntéseiben) számtalan tényező befolyásolja. Egyfelől a ténylegesen rendelkezésre álló eszközök (például, hogy van-e pénze a szükséges korszerűsítésekre), másfelől saját cselekvési okai (például a saját vevőivel kapcsolatos preferenciái), továbbá gazdasági környezetének (az államnak, a tervezőszerveknek, a hazai és a külföldi versenytársainak stb.) magatartása, illetve a sokféle tényező által determinált érdekei. A vállalati cselekvésekre legerősebben a közvetlen gazdasági környezet, s ezen belül a gazdaságirányítás által kialakított érdekviszonyok hatnak: a vállalatot érdekei a népgazdaság szempontjából irracionális gazdasági magatartásra is készíthetik. Egyes esetekben azonban a vállalatok magatartását nem az érdekviszonyok, hanem az irányítószervek utasításai határozzák meg. Ezek a vállalatra érdekeivel ellentétes magatartást is rákényszeríthetnek. (Az ütem hajszolt növelése, az exportvolumen mindenáron való fokozása stb.) Mindezekről nagymértékben függ, hogy a vállalat mennyire képes reagálni a piac értékítéletére; képes-e a változtatásra, érdekelt-e versenyképességének javításában?

Mielőtt erre a kérdésre felelhetnénk, tekintsük át a magyar termékek piacainak néhány sajátosságát.

A konkrét termékekről mindig az a piac mond értékítéletet, amelyen azokat a vállalat mint eladó felkínálja. Az "ítélet", a vállalat "versenyhelyezése" tehát nagymértékben függ attól, hogy milyen mechanizmusok szerint működő, milyen igényességű piac hozza azt; a vállalat termékei mely országok, vállalatok termékeivel kerülnek egy versenypályára. Az erős versenytársakhoz szokott vállalatot piaca állandó fejlődésre, a versenyképesség megőrzésére ösztönzi, vagy tönkreteszi. A versenyképesség alakulásában oly fontos szerepet játszó új termékek bevezetése is nagyrészt a piaci impulzusok következménye. Ha a vállalat piacának gyenge a kihívási erőssége, akkor az nem ösztönöz újítási törekvésre, sőt le is fékezheti az újító tevékenységet, elősegítve a termékszerkezet konzerválását.

A piacok kihívási erőssége

A vállalatok jelentős része általában több, különböző "nehézségi fokú" piaccal áll kapcsolatban. A vállalat felkészültségében, a piaci kihívásra való reagálási készségében a legnagyobb szerep rendszerint a kapcsolataiban legnagyobb arányt képviselő hagyományos piaca sajátosságainak jut. A hagyományos piacnak mint versenypályának a tulajdonságai erősen behatárolják azt, hogy a sikeres eredmény reményében áttérhet-e másik pályára; vagy sem; az áttéréshez mennyi időre, milyen segítségre van szüksége. Sporthasonlaltal: a magyar bajnok pingpongozó a siker reményében indulhat a világbajnokságon, viszont egy magyar síbajnok még egy szomszédos ország bajnokával sem veheti fel a sikerben reménykedve a versenyt, beneveznie sem érdemes; a magyar bajnok korcsolyázónak az Európa-bajnoksági helyezéshez külföldi edzésre van szüksége stb.

A piacok kihívási erősségének sokféle megnyilvánulása van. Az erősség azonos ország azonos részpiacán is változhat a piaci nyomás-szívásⁱⁱⁱ állapot hullámzásának megfelelően (az erős konjunktúrájú tőkés piac minőségi követelményei alacsonyabbak, mint a dekonjunkturális piacé stb.).

Miután az egyes piacok kihívási erőssége, igényszintje különböző, az *azonos termék* (szolgáltatáscsomag^{iv}) a *különböző piacokon* rendszerint nem is vívhat ki magának *azonos* elismertséget.

Az iparvállalatok által kínált szolgáltatáscsomag és az adott piac igényszintje közti különbségnek fejlesztésre ösztönző ereje van. (Természetesen csak bizonyos mértékű szintkülönbségnek; a túl nagy különbség inkább leszerel, illetve más, szerényebb igényű piac felé terel.) Ha a termék (szolgáltatáscsomag) szintje megfelel ugyan a piac igényszintjének, de a piacon versenytársak is vannak, a versenytársak léte fejlesztésre kényszerít a piacon elért helyezés megtartása, javítása érdekében. Ezen túlmenően a fejlesztésre, a versenyképesség megteremtésére, megőrzésére és javítására ösztönző, feszítő ereje van a versenytársaktól való fejlettségbeli elmaradásnak, az adott versenyhelyzetnek, továbbá a jövőbeli helyezés javítására törekvésnek.

Ismeretes, hogy a hetvenes években a magyar iparnak megnőtt az a “felülete”, amelyet a külső piacok értékítélete érint. A belföldi és a külpiacok vállalati fejlődésre gyakorolt eltérő szerepe ma már közismert. Mint a Gazdaságkutató Intézet vizsgálatai^v is tanúsították: a termékszerkezet változásának igényét elsősorban a külföldi piaci viszonyok váltják ki. A legnagyobb vevő – a belföldi piac – a legkevésbé ösztönzi az új termékek bevezetését. A változtatásokra, fejlesztésekre a legintenzívebb hatást – a feldolgozó ipari termékek összességében kis hányadot képviselő – tőkés piac gyakorolja.

A tőkés piac kihívási erőssége, valamint a magyar gazdaság törekvése a nagyobb világpiaci részvételre a népgazdaság és a vállalatok vezetői érdeklődésének előterébe állította a külföldi vevők igényszintjének a hazaiakhoz viszonyított mérését; a különböző külföldi vevők igényszintjének egymással való összehasonlítását és a magyar vállalatok nemzetközi versenyképességének megítélését. Az összehasonlítások eredményeként megfogalmazódott az a törekvés, hogy a magyar iparnak minden piacra mindenkor értékesíthető termékeket kell gyártania. A törekvés – amely a magyar vállalatok számára magas igényszintet képviselő piacokra való bejutásnak és bentmaradásnak a népgazdaság szempontjából oly fontos követelményét, a versenyképesség javítása szükségességének reális igényét kívánta kifejezni – tulajdonképpen félresikerült jelszó, mert irreális követelményt fogalmazott meg.

Miért tartom irreálisnak, már a megfogalmazás módjában is rosszul orientálónak a minden piacon, mindenkor értékesíthető termék jelszavát? Mit értek tulajdonképpen a már sokat használt versenyképesség fogalmán? Mi a különbség, a versenyképesség és a piacképesség között? A következőkben röviden ezekkel a kérdésekkel foglalkozom.

A “minden piacon értékesíthető termék” téves jelszaváról

Az olyan feldolgozó ipari termék, amely a különböző piacok sokrétű igényének kielégítésére egyformán alkalmas, ritka kivétel.^{vi}

A vállalat és piaci viszonyának az egyik sajátossága éppen az, hogy a vállalatok igen gyakran eltérő minőségű, választékú, alapanyagú, importtartalmú, kiszolgálási feltételű, más-más gyárban készített – ám hasonló jellegű – termékekkel lépnek fel a különböző piacokon. (Például: az izzólámpák exportra rézfoglalattal, belföldre alumínium foglalattal készülnek; a fejlődő országokba exportált televíziók NDK képcsővel, a fejlett tőkés országokba exportáltak pedig NSZK képcsővel készülnek; a szovjet exportra kerülő szerszámgépeket szovjet, az NSZK exportra készülőket pedig NSZK vezérlőpulttal szállítják stb.)

Természetesen a tevékenységek széles körében az igényelt termék műszaki-gazdasági jellemzőiben nincs lényeges eltérés a piacok között. Mégis, az eltérő nemzetközi szabványok, fogyasztói szokások stb. miatt ugyanaz a termék ritkán értékesíthető több piacon. (Például: ha az Egyesült Izzó indiai megrendelésre 160 V-os izzókat gyártott, akkor az üzlet meghiúsulása esetén sem adhatta el azokat a belföldi piacon, ahol 220 V-os vagy Spanyolországban, ahol 110 V-os feszültség az általános.)

Azonos termékek esetén is van különbség a versenyképességben – és ez rendszerint nem a termelőfolyamat korszerűségén múlik – attól függően, hogy a szolgáltatáscsomag terméken kívüli, de a vevő számára hasznos elemei (csomagolás, szerviz, alkatrész-utánpótlás, szállítás pontossága, gyorsasága, hitelnyújtás stb.) mennyire térnek el a versenytársakétól.

Mindezek után jogosan felvethető a kérdés: ha elfogadjuk, hogy nincs minden piacon értékesíthető termék, akkor mi az oka annak – maradjunk az Egyesült Izzó példájánál –, hogy termékei számtalan különböző fejlettségű ország piacán keregettek, és viszonylag tág határok között válogathat a lehetséges értékesítési piacok közül, vagyis termékei sok piacon piacképesek és versenyképesek.

A kérdés megválaszolásához meg kell különböztetnünk a piacképesség és a versenyképesség fogalmát. Bár e két fogalmat a világ nagy részén szinonimaként használják, a magyar ipar tapasztalatai alapján azonban fontosnak tartom a piacképesség és a versenyképesség fogalmának megkülönböztetését, figyelembe véve az exporttermékek “sikerességének” tényezőit.

Piacképesség, versenyképesség

Adott piacon az a termék piacképes, amelyik olyan termékként értékesíthető, amire a készítője szánta. A definíciónak megfelelően tehát esetleg eladható, de nem piacképes az az új gép, amelyet ócskavasként, vagy az az új pamutpulóver, amelyet géptörlő rongyként stb. vesznek meg. A piacképességnek nagy jelentősége

van, mert az jelenti az átjutást a termék elismertetési útjának első küszöbén. Az a termék tekinthető versenypályára bejutottnak, amelyik ismétlődően, rendszeresen eladható. Az azonban, hogy egy termék jelen van a piacon, még nem egyenlő azal, hogy a versenytársak kénytelenek odafigyelni rá (nincs igazán versenyben, csak fut a pályán, amit sok esetben nyomott ára is jól jelez, bár a nyomott árnak nem mindig elmaradottsági okai vannak). A piacképes termékek halmaza éppen ezért sokkal tágabb kört ölel fel, mint a versenyképeseké.

A magyar gazdaság jelenlegi helyzetének, a nyomasztó egyensúlyhiánynak ugyan komoly mértékben oka az, hogy a vállalatok érdekeltsége a tőkés piacképességig terjedt, 1980-ig a pénzügyi hidak számukra piaci sikerként közvetítették a rendkívül gazdaságtalan (sokszor csak az importanyag-megtérülést biztosító) exportot is.

A versenyképesség az előbbinél szűkebb fogalom. Meghatározásom szerint a piaci versenyben az a termék számít versenyképesnek, amely a *siker reményében* vehet részt benne. (Természetesen a verseny mértéke és megjelenési módozatai is igen különbözőek az eltérő terjedelmű, versenyformájú, disequilibrium állapotú stb. piacokon.)

A verseny, a versenyképesség vizsgálatával csupán néhány éve kezdtek foglalkozni a szocialista országok közgazdászai. (Még az 1978-ban megjelent magyar Közgazdasági Kislexikonban sem szerepel a fogalom.) Magyarországon azért került inkább a közgazdasági gondolkodás előterébe, mert vizsgálatát egyaránt ösztönözte a belső mechanizmus reformja, a leginkább piaci gazdaságokkal – a fejlett tőkés országokkal – való gazdasági kapcsolatok bővülése, továbbá az ipart fejlődés eredményeinek a vártnál nehezebb elismertethetősége a KGST-forgalomban. A versenyképesség fogalmát a magyar közgazdászok többféleképpen értelmezik. A gazdasági szakemberek néhány évvel ezelőtti felfogását – mely a minden piacon értékesíthető termék jelszavát eredményezte – a következőkben lehetne összefoglalni: azt tartották, hogy az a vállalat versenyképes, amelyik a hazai és a nemzetközi piacon *termékeinek* minőségével, választékával, korszerűségével kielégíti a fogyasztói és a felhasználói igényeket, és árban is megállja a helyét.

Igaz az, hogy a piacon mindig a termék (a szolgáltatáscsomag) versenyez minden termékkel (szolgáltatáscsomaggal), és a termékeknek kell műszaki és gazdasági tulajdonságaival, szervizével stb. helytállnia. Ritka azonban az, hogy a különböző piacokon (szabványeltérés, ízléskülönbség stb. miatt) *azonos* termékkel vagy szolgáltatáscsomaggal lehet megjeleníteni. Olyan termékcsalád, konstrukció stb. viszont sok létezik, amelynek *variánsai* széles körben kedvező feltétellel értékesíthetők. (Például az IKARUS autóbuszcsalád trópusi, mérsékelt égövi és fagyálló változatai.) Az értékesíthetőséget ilyen esetben is jelentősen befolyásolja, hogy a szolgáltatáscsomag egyéb tartalmában (pl. szerviz, határidő) milyen mértékben képes a vállalat az eltérő igényű piacok feltételeihez alkalmazkodni.

A versenyképesség tehát ebben az értelemben *vállalati* kategória, amelynek egyik alkotóeleme a versenytermékek léte. A korábbi szemlélet a kategória tartal-

mát egyik elemével, tárgyi megjelenésében gyorsan változó tényezőjével azonosította.

A világpiacon való helytállás, a kedvező pozíció elérése azonban, mint a napjainkban zajló korszakváltás is tanúsítja, nem egy-egy jó “versenytermék” létezésén múlik.^{vii} Időről időre egy-egy kiemelkedő, keresett terméket szinte minden, valamelyest fejlett gazdaság képes produkálni. A tartósan kedvező pozícióhoz azonban állandóan új és újabb versenytermékekre van szükség. Ahhoz, hogy a gazdaságnak mindig legyenek ilyen termékei, az szükséges, hogy képes legyen a megváltozott körülményekre megváltoztatott vagy teljesen más, de a más helyzetben jónak, illetve jobbnak ítélt termékkel reagálni, kellő rugalmassággal alkalmazkodva a körülményekhez. A versenyképesség tehát ebben az értelemben nem tárgyhoz kötött fogalom, hanem cselekvési képesség, s mint ilyen az állandó megújulásra való készség, a gazdálkodó egységek, a gazdaság egész tevékenységének lényegét érintő kategória.

A vállalati versenyképesség természetesen maga, is elsősorban a vállalatot körülvevő társadalmi-gazdasági környezet adottságaitól függ; így például a tervezési, az irányítási, a szabályozási rendszertől, a gazdálkodó szervezetek közti munkamegosztás általános fejlettségétől, a háttérágazatok fejlettségétől, a rendelkezésre álló munkaerő mennyiségétől és minőségétől, a társadalmi szerkezet mobilitásától, az anyagi erőforrások általános szűkösségétől vagy bőségétől stb.

A vállalati alkalmazkodóképesség kibontakoztatásának keretét a makrogazdasági feltételek adják. A vállalat saját adottságai szerint - ezek között a keretek között megteremtheti, megőrizheti, javíthatja, de el is veszítheti alkalmazkodóképességét. A vállalatnak a piaci igényekhez, a várható igényváltozásokhoz való alkalmazkodóképességét, új igényeket teremtő erejét, vagyis versenyképességét azon méri le, hogy mennyire képes gyártmányainak cseréjére, korszerűsítésére, új termékek bevezetésére; hogy egy-egy keresett termékének termelését tudja-e viszonylag rövid idő alatt bővíteni; hogy vannak-e eszközei elért versenyképességének realizálására.

A vállalat versenyképességének belső meghatározói közé tartozik – a már említett makrogazdasági feltételek közepette – az, hogy kapacitásai konvertálhatók-e, mennyire korszerű technológiája és állóeszköz-állománya; fejlesztési politikájában egy nagy felvevő piac igényét részesítette-e előnyben vagy termelése kisebb gyártási sorozatok mellett is gazdaságos, lehetővé teszi-e több piac igényéhez való alkalmazkodó képesség megszerzését; szakembereinek milyen a szakmai felkészültsége és a váltási képessége; milyenek a fejlesztési lehetőségei; vannak-e tartalékai; kezdeményező vagy konzervatív típusúak-e vezetői, és mekkora a döntési szabadságuk; milyen a vállalat szervezettsége stb.

Összefoglalva: a nemzetközileg versenyképes vállalattá válás, mint gazdaságpolitikai cél azt a követelményt támasztja a vállalatokkal szemben, hogy úgy fejlesszenek, úgy szervezzék meg gazdálkodásukat, hogy minél nagyobb döntési szabadságuk legyen a piacaik közti választásban, és bővíteni tudják potenciális piacaik körét. Ne a piacok szelektálják ki termékeiket, hanem termékeikkel ők

tudjanak szelektálni piacaik között. A vállalat felkészültsége, versenyképessége, piaci informáltsága eldönti, hogy a siker reményében milyen piacokon jelenhet meg és milyen piacok között választhat. Mindez nagymértékben függ tevékenységének és környezetének hatékonyságától. Nem tekinthető versenyképesnek az a vállalat, amelyik műszaki színvonala alapján ugyan helyt tud állni a versenyben, de rossz a gazdálkodási hatékonysága.

Az a vállalat sem válik versenyképesé, amelyik fejlesztési stratégiájában figyelmen kívül hagyja lehetséges piacainak igény szintjét. Téves az a felfogás, amelyik a legkorszerűbb terméket tekinti a legversenyképesebbnek. A legkorszerűbb – a holnap vagy a holnapután technikáját megtestesítő – termék is lehet versenyképtelen, ha a magyar vállalatok potenciális piakai nem igénylik, és nem hajlandók megfizetni ezeket.

A “minden piacon értékesíthető termék” rosszul fogalmazott jelszava tulajdonképpen azt a reális követelményt kívánta kifejezni, hogy a vállalatok arra törekedjenek versenyképességük belső meghatározó tényezőinek kialakításával a lehető legnagyobb döntési szabadságot érik el a piacválasztásban.

A következőkben a sokféle kihívási erősségű piac néhány sajátosságának bemutatásával megkísérlem körülhatárolni a versenyképességnek a magyar feldolgozó ipari vállalatokra vonatkoztatható értelmezési tartományát. A vállalati vizsgálatok tapasztalatai alapján bemutatom a versenyképesség néhány megjelenési formájának, a versenyeztetett termékeknek és termékszerkezet-változási tevékenységnek az eredményességét. Ezek az eredmények – amint ismeretes – nem túl rózsásak. Megkísérlem a vártnál és az ösztönzöttnél kedvezőtlenebb helyzet néhány okának feltárását.

Az ágazati jelleg szerepe a versenyképességben

A termelővállalatok piaci kihívásának erőssége több metszet szerint különböztethető meg. Mások a piaci sajátosságok például a vállalat

- * ágazati sajátosságai szerint (eltérő erőforrás-igényesség; koncentráltág; dinamikus, fejlődő, stagnáló jelleg),
- * gyártmányaik újdonsági foka, termékszerkezetük szerint,
- * piacok igény szintje szerint (újdonságra éhes konzervatív, magas vagy csekély minőségi követelményt támasztó stb.),
- * a piac működési mechanizmusa, szabályozottsága foka szerint (szabadkötött, tervszerű, tervszerűtlen stb.),
- * a gyártmányok felhasználásának jellege szerint (beruházási javak, tovább-eldolgozásra kerülő javak – közbenső termékek –, fogyasztási cikkek, hadicélú javak stb.).

A piaci sajátosságokat meghatározó tényezők listáját még hosszan folytathatnám. Ez a felsorolás is jól érzékelteti, hogy a vállalat fejlesztésére, versenyképessége megteremtésére, megőrzésére és javítására ösztönző-feszítő erők és a felhasz-

nálható eszközök sok szempontból különbözőek. Közülük néhányval foglalkozom részletesebben, mivel meggyőződésem, hogy a gazdaságpolitikában, a vállalati működési feltételek megteremtésében, a struktúraváltoztatási törekvésekben a piacot sajátosan strukturáló tényezőkre az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítanunk. Az egyes kérdéseket nem azonos mélységben tárgyalom. Néhány kérdésnél – vállalati vizsgálataim elégtelen eredményei miatt – inkább csak rendszerezésre, álláspontom tisztázására szorítkozom, míg másutt a bizonyítást és a szükséges változtatás irányának jelzését is megkísérlem.

Először az ágazati sajátosságokkal mint piaci szegmensképző^{viii} tényezőkkel foglalkozom.

Ágazati sajátosságok

Az ágazat a Közgazdasági Kislexikon^{ix} meghatározása szerint “gyűjtőnév”, amely a népgazdaság termelővállalatainak, gazdaságainak és egyéb termelőegységeinek bizonyos csoportját jelenti, az általuk előállított termékek jellegének megfelelően. Megkülönböztetünk népgazdasági ágakat és ezen belül kisebb csoportokat. Az ágazat mint gyűjtőfogalom jelölhet^x népgazdasági ágat (pl. az ipart; az építőipart, a mezőgazdaságot), de ezen belül jelölhet egy kisebb csoportot is (pl. iparágat vagy a mezőgazdaságban a növénytermesztést, állattenyésztést). Az ágazatok elhatárolása a tevékenység jellege alapján történik, a lehetőségekhez képest azonos vagy hasonló profilú vállalatokat sorolnak egy-egy ágazatba. A lexikon szerint... “Bár az elhatárolás tevékenységek alapján történik, az egyes népgazdasági ágakba általában nem tevékenységeket, hanem szervezeteket sorolnak be.” Ehhez hozzátehetjük, hogy az iparban az ágazati aggregáltság szerint megkülönböztethetünk: alágazatokat, szakágazatokat, gyártási ágakat (a hasonló technológia alapján), termékcsoportokat, terméktípusokat. A továbbiakban a különböző aggregáltsági szinthez kapcsolódó elnevezések helyett a termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumaival foglalkozókhoz^{xi} hasonlóan a gyártási ág (irány), illetve a szakma kifejezést fogom használni, mert az ágazati szintek megkülönböztetése nem egyértelmű, rendkívül képlékeny, és a struktúracsomópontok szempontjából a besorolási hierarchiának nincs közgazdasági tartalma.

Az ágazatoknak a gazdasági gyakorlatban, a statisztikában sokféle csoportosítása létezik (pl. a kitermelő ipar, a feldolgozó ipar, a nehézipar, a könnyűipar, az élelmiszeripar, az alapanyaggyártás, a beruházási javak gyártása, a fogyasztási cikkek gyártása). A versenyhelyzet szempontjából legfontosabb csoportképző ismérvek a következőket tekinthetjük

- a) erőforrás-igényesség,
- b) koncentrálttság,
- c) merev vagy rugalmas technológia,
- d) kapcsolat a gazdasági fejlődéssel.

Ezek az ismérvek alkalmasak egy-egy ország struktúrájának leírására, valamint a struktúrák nemzetközi összehasonlítására. A felsorolt ismérveknek a versenyképesség szempontjából azért van nagy jelentőségük, mert jól jellemzik az ország belső struktúraváltoztatási képességét.

a) Erőforrás-igényesség

Ismeretes, hogy az egyes gyártási ágak az erőforrásfajták igényessége szerint különbözőek. Vizsgálatukkal már sok kutatás foglalkozott.^{xii} Az eltérő erőforrás-igényesség (például tőke, munka, technológia, anyag, importanyag, kutatás és fejlesztés iránti igény) vizsgálata rendkívül fontos az elérhető versenyképesség, a remélhető esélyek megállapítása szempontjából. A rendelkezésre álló, a megteremthető erőforrások és az adott tevékenység nemzetközi erőforrás-igényessége alapján dönthetünk arról, hogy a vizsgált területen érdemes-e versenypályára lépni, vagy célszerűbb más területen versenyeznünk.

A részletesen vizsgált tíz vállalat^{xiii} közül tevékenységének jellege szerint csupán egy erősen tőkeigényes. A többi vállalatra mind az ipar egészéhez képest, mind az adott ágazathoz képest az átlagosnál munkaigényesebb tevékenység a jellemző. A kilenc vállalat közül négynél jelentős a magasan kvalifikált szakmunka iránti igény. A képzetlen munkaerő iránti igény ezeknél a vállalatoknál akár csak a legtöbb magyar vállalatnál, a nemzetközi szinthez képest viszonylag magas. Ennek általános oka a kiszolgáló tevékenységek alacsony gépesítettsége és a mechanikus munkák gyér automatizáltsága.

Mindegyik vizsgált vállalatnál magas az importanyag-igényesség. Az elmúlt időszakban a tíz vállalat az ipar átlagánál (többnyire saját ágazata átlagánál is) többet költött kutatásra és fejlesztésre. Az úgynevezett kutatásintenzív ágazatokba azonban csak három tartozik közülük.

Az erőforrás-igényesség vizsgálatának szükségessége a termelő-berendezéseket előállító ágazatokban kettős értelemben merül fel. Az egyik, az előbb tárgyalt értelmezés, a gyártó szempontjából vizsgálandó erőforrásigény. A másik a termelő-berendezést alkalmazónál felmerülő, az eladhatóságot, a piac megszerzését és bővíthetőségét befolyásoló erőforrás-igény. A tudomány és a technika jelenlegi fejlettségi szintjén – részben a technológia történeti fejlődésének eredményeként, részben a kor színvonalát képviselő, mindig létező alternatív technikai megoldások következményeként – azonos típusú termékek előállításához viszonylag sokféle technológiai megoldás közül lehet választani. A piacok egy része az erősen munkaigényes (pl. India) technológiai megoldásokat preferálja. Az utóbbi alternatívák közti választásnak a termékszerkezet-politikában van jelentősége.

b) Koncentráltság

Az erőforrás-igényesség tevékenységre és szervezetre egyformán értelmezhető. A koncentráltság elsősorban az ágazatra jellemző szervezetekre (vállalatokra, tröszt-

tökre; konszernekre stb.) értelmezhető erőforrásigényként (és nem igényességként).

A nemzetközi versenyben indulni vagy szerepelni szándékozó vállalat számára, a méret nagyság kritikus tömege szerinti szükségletként jelentkezik az a koncentrációs mérték, amely általában jellemzi versenytársait.

Az adott szakmában működő vállalat számára a vállalati nagyság optimális mérete bizonyos mértékig független attól, hogy a gyártási koncentráció, az üzemméret optimuma megkívánja-e a mamut-vállalatok létét. Azokban az ágazatokban, ahol a gazdaságtörténeti fejlődés során valamilyen okból az óriás vállalati méret, a multinacionális és a transznacionális vállalatok működése vált jellemzővé, ott a koncentráltág már erőforrásigényként jelentkezik a versenyző számára (pl. a gyógyszeriparban). Ahol a verseny iramát a vállalatbirodalmak diktálják, ott a világméretben törpe vállalat – azonos gyártmányaival – alig remélhet sikert. Önállóan még világszínvonalú termékeinek sem képes kivívni a vállalatbirodalmak termékeivel azonos elismertetést. Ennek tudomásulvétele rendkívül fontos a versenyre való felkészüléskor.

Önálló törekvések helyett rendszerint kedvezőbb a kapcsolódás, az illeszkedés: a relatív kisebb vállalatoknál a sajátos profil kialakítása, a szegélyszegelemek megkeresése, több, viszonylag kis vállalat közös világpiaci fellépése, kelet-nyugati kooperációs kapcsolat kialakítása stb.

c) Merev vagy rugalmas technológia

A gyártási ágak egy részére olyan technológia jellemző, amely a profiljuknak megfelelő termékek viszonylag széles skálájának gyártását teszi lehetővé, és folyamatosan korszerűsíthetik kapacitásaikat. Ezeket a gyártási ágakat technológiai szempontból rugalmasaknak tekintjük. Természetesen technológiájuk rugalmasságának – s így a kapacitások konvertálhatóságának is – erős korlátai vannak.

(Az úgynevezett rugalmas technológiájú gyártási ágakban a kapacitások konvertálhatósága sokkal nagyobb, amíg a gép- és berendezés-állományt a szakma univerzális gépei alkotják [pl. a ruhaiparban sima varrógép, a gépiparban egyetemes eszterga]. Automatizált vagy zárt gyártási rendszerekben, amelyeket csak nagy sorozatban gyártott termékekre érdemes kiépíteni, a konvertálhatóság mértéke csökken, illetve a termékszerkezet változásakor mindig a kapacitások egy részének kihasználhatatlanságával kell számolni.)

A gyártási ágak másik csoportjában a kapacitások meghatározott jellege miatt a gyártmányszerkezet változtatási lehetősége igen korlátozott, nem tartozhat a folyamatos tevékenységek közé, hanem inkább periodikus, időszakonként megvalósítható, lökésszerű feladat, és csak akkor hajtható végre, ha a termékszerkezet megváltoztatásához rendelkezésre állnak a szükséges erőforrások (pl. a nehéziparban, a kohászatban). A merev technológiájú gyártási ágak általában magas tőkeigényűek és erősen koncentráltak. Sarkítottan fogalmazva: a merev technológiájú gyártási ágakat működésük biztonsága a piac feletti uralom megszerzésére ösztönzi, és ezért szinte létérdekük a centralizáció, a szervezet növelése. A rugal-

mas technológiájú gyártási ágakban kisebb a centralizációs kényszer, s jellemzőbb a manőverezési képesség erősítésére való törekvés.

Az általam vizsgált tíz vállalat – egy kivételével – a rugalmas technológiájú gyártási ágak közé tartozik, tehát ágazati sajátosságaik szerint rövid időn belül is módjuk lehetne a termékszerkezet megváltoztatására, a piaci igényekhez való rugalmas alkalmazkodásra.

d) Kapcsolat a gazdasági fejlődéssel

Az idő során a gazdasági fejlődés folyamatában a különböző ágazatok váltakozó szerepet játszanak. Általában három típust szoktak megkülönböztetni: a “dinamikus”, a “fejlődő” és a “stagnáló” ágazatok csoportját. Az, hogy a világgazdaság, illetve a nemzetgazdaságok szempontjából mely ágazatok, gyártási ágak, termékcsoporthoz stb. tartoznak az egyes csoportokba, az idő függvényében változik (például a XVIII. század dinamikus ágazata a textilipar, napjainkra a stagnáló csoportba csúszott).

A három típusra más elnevezések is léteznek, a csoportképző ismérvek azonban azonosak. A már említett elnevezés mellett a leggyakoribb – az előbbi sorrendjében – a “vivő” a “lemaradó” az “elvándorló” a “szökevény” kifejezés. (A vivő ágazat nem mindig egyezik meg a dinamikussal.) Az “elvándorló” kifejezés használata jelzi azt, hogy egyes ágazatok – rendszerint a fejlettebb országokból elvándorolva – egy kevésbé fejlett gazdaságban honosodnak meg.^{xiv}

Témám szempontjából azért fontos a három típus megkülönböztetése, mert részpiacaikon eltérő mozgástörvények uralkodnak. Egyes részpiacokra az “állandó” kapcsolatok (pl. a számítástechnikánál, az atomreaktor-gyártásnál) jellemzőek, míg másokra inkább a kapcsolatok kereskedelmi és nem kooperációs jellege, azaz az úgynevezett “szabad”^{xv} kapcsolat a jellemző (pl. a ruházati iparnál). A háromféle ágazatban a versenyben való részvétel, a versenypályára jutás jelentősen eltérő formát kíván meg a vállalatoktól. Az önálló tőkés világpiaci versenyképesség elérése az ágazatok egy részében reális, más részében irreális célkitűzés lehet a magyar vállalatok számára.

A három csoport fontosabb sajátosságait a következőkben foglalhatjuk össze?^{xvi}

A *dinamikus* (modern, teljes egészében új) *ágazatok, gyártási irányok* a technika, műszaki, tudományos fejlődés élenjáró eredményeit hordozó, növekedésindukáló hatású ágazatok. Rendszerint kiterjedt kutatókapacitást, nagy szellemi erőforrás koncentrációt igényelnek. A termékek és a termelő-berendezések erkölcsi avulása gyors, a költségek is jelentősek. A legtöbb mamutvállalat ezekben az ágazatokban működik. Az ide tartozó gépipari ágazatok belső felépítésére az összeszerelő (montázs) rendszerű gyártás a jellemző. Igen lényeges a korszerű technika eredményeinek gyors alkalmazása, az alkatrész-intermedier gyártás megbízhatósága, a speciális anyagok felhasználása. Rendkívül erős a fejlesztési kényszer.

A dinamikus gyártási irányok közé szokták sorolni az űrkutatást, a rakétatechnikát, a hangsebességnél gyorsabb repülőgépek gyártását, az atomtechnikát, a hadiipari tevékenységek nagy részét, az elektronikát, a számítógépeket, a vegyi, a műszeripari és a kohászati tevékenységek egy részét.

A dinamikus ágazatok gazdaságosságnak fő tényezője az innovációs erő. Egyes gyártási ágak hosszabb, mások rövidebb ideig tudnak megélni az innovációs erőből, de egy idő után valamennyi elérkezik a szétterjedés időszakába, amikor a gyártás tömegszerűsége,^{xvii} a kutatási-fejlesztési eredmények szélesebb körű adaptációja válik jellemzővé. Ekkor az ágazat a dinamikus csoportból rendszerint átcsúszik a fejlődőbe.

A technikai fejlődés mindenkori csúcsát hordozó gyártmányok tehát rendszerint még nem szériaintenzív termékek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a dinamikus ágazatok közömbösek a szériaintenzivitás iránt, már csak azért sem, mert létrehozásukhoz hatalmas, korszerű termelési bázisra, fejlett háttérparra és nagy tömegű kutatási, fejlesztési ráfordításra van szükség.

A dinamikus ágazatok nem feltétlenül azonosak a növekedéshordozó, a húzó, a kulcs-, illetve a kialakuló ágazatokkal. A *dinamikus* jelzőt az ágazatnak a világ-gazdaság fejlődésében, míg az utóbbi jelzőket *adott ország* fejlődésében betöltött szerepére utalva szokták használni.

A kulcsiparág jelenti a vizsgált történelmi periódusban az *adott ország* fejlődési folyamata szempontjából leglényegesebb ágazatot.^{xviii}

A vezető, a tudomány és a technika új eredményeit elsőként alkalmazó ipari államokban a dinamikus ágazatok rendszerint kulcsszerepet játszanak a struktúrában, és egyúttal ezek a növekedés hordozói is.

A dinamikus gyártási ágak megújulási képességének fontos megnyilvánulása növekedési gyorsaságuk, de önmagában mégsem a sebesség, hanem a már említett tartalmi vonások – a gazdasági haladásban betöltött sajátos szerepük – emelik ki ezeket a többi ágazat közül.

Növekedési rendellenességnek minősül, ha egy országban a dinamikus ágazatok jelentős súlyt képviselnek, és mégsem képesek betölteni a húzó ágazat szerepét; nem fejtenek ki érdemleges tovaryűrő hatást a nemzetgazdaság egészében. (Például a rendkívül korszerű haditechnika nem áramlik át a polgári termelésbe; az országba betelepült korszerű külföldi vállalkozás elszigetelt marad stb.)

Kis ország számára a gazdasági struktúraalakítás, illeszkedés lényegi kérdése, hogy megtalálja a világ-gazdaság dinamikus ágazataihoz kapcsolódás lehetőségeit, fejlesztésük, fenntartásuk helyes arányát.^{xix} Nem szükséges az, hogy akárcsak egyetlen dinamikus ágazatot is kifejlesszen, az azonban fontos, hogy a nemzetközi munkamegosztásban, mint bedolgozó, a dinamikus ágazatok valamelyikében például az atomerőmű-gyártásban a kazettacserélő stb. előállításával legyen jelen.

Minthogy azonban a dinamikus ágazatok többsége nem független a hadiipartól, a hadiipari fejlődési eredményektől, a bekapcsolódás lehetőségei szempontjából a hadiiparban más ágazatokénál nagyobb jelentősége van az országok társadalmi-gazdasági berendezkedésének.

Számunkra a dinamikus ágazatok legfontosabb sajátossága az, hogy részpiacokon az állandó kapcsolatok a jellemzőek, és a termék műszaki színvonala, kivitelezése, a kiszolgálási feltételek mellett igen nagy szerepe van a goodwillnek.

Az általam vizsgált vállalatok egyike sem tartozik a dinamikus ágazatokba, de közülük háromnak (gépipari vállalatok) van néhány olyan terméke, amelyik típusukat tekintve világméretekben a dinamikus ágazatba tartozónak bizonyultak. A magyar változatok azonban, egyes paramétereik miatt olyanok, hogy többségük a világ vezető vállalatainál már az életgörbe telítettségi fázisában vannak.

A *fejlődő ágazatok* csoportját legpontosabban úgy jellemezhetném, hogy mindez az ágazatok ide tartoznak, amelyekre sem a dinamikus, sem a stagnáló csoport tulajdonságai nem jellemzőek. Növekedési ütemük (mint a leginkább nyilvánvaló, de nem a legjellemzőbb ismérvük) nemzetközi átlagban általában meg egyezik az ipar átlagos növekedésével, vagy azt némileg meghaladja. A tudományos és technikai fejlődés új eredményei nem ezekben az ágazatokban születnek, de ezekben is elterjednek, ami igen fontos versenyképességük szempontjából. Kevésbé tőke- és kutatásigényesek, mint a dinamikus csoportba tartozók. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy az ágazatcsoport növekedési teljesítménye a kis országokban általában nagyobb, mint a nagy országokban.

A fejlődő gyártási ágak közé szokták sorolni például a műanyagipart, a gumiipart, a színesfém-feldolgozó ipart és a legutóbbi időkig ide tartozott a személygépkocsi és a háztartási gépek gyártása is.^{xx}

Az ország általános fejlettségétől függően természetesen a fejlődő ágazatok (vagy közülük némelyik) napjainkban is betölthetik a növekedéshordozó ágazat szerepét. Fejlesztésük hatása kedvezőbb lehet, mint a dinamikus ágazatoké, ha a nemzetgazdaságban tovagyrűző hatást tudnak gyakorolni, amire a kevésbé fejlett országokban nem minden dinamikus ágazat képes. Hosszú távon azonban a gazdaság fejlődése nagy országokban a dinamikus ágazatok létét, a kis országokban a dinamikus ágazatok tevékenységébe való bekapcsolódást követeli meg, és elégtelen csak a fejlődő ágazatok léte, mert ezek biztosítanak ugyan növekedési lehetőséget, de nem járulnak hozzá a technológiai lemaradás csökkentéséhez^{xxi}

A fejlődő ágazatok piacán az állandó kapcsolatok mellett nagyobb a szabad kapcsolatok jelentősége. Az új partnerekkel való kapcsolatteremtésnek tágabbak is a lehetőségei. A csoportba tartozó termékek piacképességében a korszerűségi fok mellett már viszonylag nagy szerepe van az árnak. Természetesen a versenyző termékek közül a kivitelezés skálafokozatának (minőség, megbízhatóság stb.) alsó határát el nem érő termékek – az ártól függetlenül – versenyképtelenek, vagy nem az eladó szándéka szerinti termékként értékesülnek (például a gépet öntvényáron veszik meg).

Az általam vizsgált vállalatok többsége ebbe az ágazatcsoportba tartozik.

A *stagnáló*^{xxii} (elvándorló, szökevény, tradicionális) iparágak csoportjának tagjai az ipar klasszikus ágazatai, amelyeknek technológiáját és termékeit a tudomány és a technika jelentős változásai csak periferikusan érintették. Az ágazatok termékeinek használhatóságát kevésbé befolyásolja az alkalmazott technológia

korszerűségi szintje, mint az előző csoportba tartozóké. A stagnáló ágazatok csoportja azonban épp ez utóbbi szempont szerint a legkevésbé homogén. A csoport gyártmányainak többsége a felhasználhatóság szempontjából történelmileg különböző korokra jellemző technológiával készül. A kitermelő ipari termékek viszonylag tág, míg a feldolgozó ipari termékek szűkebb körben hasznosíthatók azonos értéküként (pl. a szén minősége nem függ attól, hogy kézi vagy gépi fejtéssel termelték-e ki, de a cipőfelsőrész tovább feldolgozhatósága már különbözik aszerint, hogy az előző fázisokban kézi vagy gépi technikát alkalmaztak-e, viszont a cipő hordhatósága már kevésbé függ előállítási módjától).

A gazdasági fejlődés viszonylag új jelensége, hogy éppen napjainkban kerülnek át a stagnáló ágazatok közé nem tradicionális gyártási ágak is, olyanok, amelyek a századforduló (a II. ipari forradalom) találmányai, technikai változásai eredményeként jöttek létre (pl. a személygépkocsi-gyártás). A csoportba újonnan bekerülő, nem tradicionális gyártási ágakra is jellemző, hogy a “termelési módszerek” jól kidolgozottak és stabilak. A termelési eljárást szigorúan szabályozták, és már kevés lehetőség van hibák elkövetésére.^{xxiii} Az ágazatok tevékenységének kielégítő szintű folytatásához igényelt szakmakultúra alacsonyabb szintű, mint az előző két csoportban, az ipari hagyományokkal nem rendelkező országok ezekben az ágazatokban rövid történelmi idő alatt képesek nemzetközileg versenyképes terméket produkálni. Ennek megfelelően az ágazatoknak a részaránya a fejlett ipari országok termelésében csökkenő, míg a kevésbé fejlett; valamint a kialakuló ipari országokban növekvő. Ezekben a gyártási ágakban – eltekintve a természeti adottságoktól – a versenyképesség alapja a versenytársak közti termelékenység és bérkülönbség eltérő aránya. (Ennek megnyilvánulási formája lehet a világpiaci árarányoktól erősen eltérített belföldi árrendszer is, amikor a vállalat számára az anyagköltségek közti különbség jelenik meg előnyként.) Ezt általánosan úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a versenyképesség szempontjából nem a relatív ráfordítási arányok a meghatározóak, hanem a relatív költségeik alapján súlyozott tényleges ráfordítások színvonala, amelyek a komparatív termelési költségeket határozzák meg. A magasabb életszínvonalat elért – természeti adottságokból eredő komparatív előnyökkel nem rendelkező – ország az ún. hongkongi iparágban^{xxiv} csak akkor képes versenyben maradni a világverseny egyébként sereghajtó, alacsony bérszínvonalú országaival, ha a köztük levő bérkülönbségnél nagyobb termelékenységi előnyre tud szert tenni.

Az ágazatcsoport versenypályájáról ugyanakkor még nem vonultak ki a legfejlettebb országok sem. (Ezért az elvándorló gyártási ág elnevezés inkább csak a tendenciát jelzi.) Bár a hagyományos ágazatok termelő-berendezéseinek cseréjében általában csekély szerepet játszik az erkölcsi avulás, mégis az, hogy néhány fejlett nyugat-európai ország “elvándorló iparágában” működő vállalatai utóvédharcot folytatnak az országban maradásért, elősegíti a technikai fejlesztést. Emiatt a közepesen fejlett országokban a stagnáló ágazatokhoz tartozó vállalatok a versenyben kettős szorítóban vannak.^{xxv}

Ebbe a csoportba tartozónak tekintik általában a kitermelő ipart, a vaskohászat egy részét, a hagyományos építőanyagok gyártását, a személygépkocsi gyártását, a textilipart, a konfekcióipart, a bőripart, az élelmiszeripar egy részét stb.

A megkérdezett vállalatok közül egy vállalat egészen (könnyűipari) és egy részben ebbe a csoportba tartozik. A tevékenységi kör dinamikus, fejlődő vagy stagnáló jellege tehát nagymértékben behatárolja a létező és potenciális versenytársak körét, a versenypálya nehézségi fokát.

A versenypálya nehézségi foka s a fejlettségbeli elmaradottság mind a vállalat, mind a népgazdaság számára gondot jelent. A fejlődőképesség biztosításának kérdése azonban másként vetődik fel makro-, és másként mikroszinten. A vállalatnak a saját fejlődése a fontos, makroszinten azonban a gazdaság egészének fejlődőképessége szempontjából eltérő a fontossága a különböző típusú ágazatok elmaradásának, a jövőbeli helyezés javításának. A strukturális illeszkedésnek ez a legfontosabb, mikroválasztásokkal megoldhatatlan feladata azonban más kutatások körébe tartozik.

Jegyzetek

ⁱ KORNAI János, *Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Gondolatok a gazdasági növekedés elméletéről és politikájáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972

ⁱⁱ A piac természetesen csak akkor válhat a zökkenőmentes korrekció eszközévé, ha a piaci korrigáláshoz szükséges anyagi, gazdasági és adminisztratív feltételek megvannak.

ⁱⁱⁱ A szívás állapotának közgazdasági fogalmát Kornai János vezette be. Eszerint a szívás a piaci egyensúlytalanság egyik jellegzetes formája. Meglétekor a piacon általános (vagy nagyon széles körű) hiány uralkodik, a vevő szomjasan szívja magához az árut. Ez az eladók piaca. KORNAI János, *Anti-Equilibrium*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971

^{iv} A vevő számára a vásárlandó áru nem csupán egy terméket jelent, hanem a termék technikai-gazdasági jellemzőin kívül magában foglalja azokat a kiszolgálási feltételeket is, amelyeket a vevő megkíván és hajlandó megfizetni. Ezt nevezik "szükségletcsomag"-nak. Az eladók a "szükségletcsomagot" a "szolgáltatáscsomaggal" elégíthetik ki.

^v Gazdaságkutató Intézet vizsgálatai: 1. Vállalati vélemények az 1976-1977. évekre várható gazdasági fejlődésünkről. 1976. november. 2. Vállalati vélemények az 1977-1978. évekre várható gazdasági fejlődésünkről. 1977. november.

^{vi} Ezt igen gazdag példatárral bizonyítja több tanulmányban is Becsky Róbert. BECSKY Róbert, A Szovjetunióba irányuló textilruházati exportunk. *Gazdaság*, 1976. 2. sz.; Esettanulmányok a vállalati exportszerkezet és a piaci igények kapcsolatáról. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1975

^{vii} Utalhatunk például a páncélpajzsok esetére. A vállalatnak kiváló versenyterméke volt, de a piaci igények kielégítéséhez szükséges közbenső termékek beszerzéséhez nem volt meg a képessége. Az esetet idézi LAKI Mihály, Téves üzleti döntések. *Közgazdasági Szemle*, 1976. 11. sz.

^{viii} A piaci szegmens fogalma a marketingkutatásban terjedt el.

^{ix} Közgazdasági Kislexikon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

^x Közgazdasági Kislexikon legújabb kiadása [Jelen írás a Szerző 1981-ben kiadott könyvéből származik – a szerk.] a népgazdaság egységes osztályozási rendszere szerint négy fokozatot különböztet meg: első fokozat: népgazdasági ág; második fokozat: ágazat; harmadik fokozat:

alágazat; negyedik fokozat: szakágazat. Közgazdasági Kislexikon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977.

^{xi} *A termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumai.* Készült az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság 197704. sz. témabizottsága keretében. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978

^{xii} Így például BRÓDY András, *A termelés tőkeigényessége a kapitalizmusban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.; KOZMA Ferenc, *Gazdasági integráció és gazdasági stratégia.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976; RÁCZ Jenő, *Az állóalapok és a termelés összefüggése a magyar iparban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966

^{xiii} A Szerző könyvében nem jelöli meg, hogy melyik tíz vállalat szerepelt a felmérésben.- A szerk.

^{xiv} Az ágazatok itt bemutatott és a szakirodalomban gyakran használt minősítése nem egyezik meg az 1977. évi Ipari Zsebkönyvben használt "Dinamikusan fejlődő - Mérsékeltlen fejlődő - Stagnáló ágazatok" csoportosításával. Ott a csoportosítás az 1971-76. évek növekedési üteme alapján történt, az egyes szakágazatok bruttó termelési értékének alakulása szerint. Ennek a számítási módnak megfelelően 1976-ban a dinamikusan fejlődő ágazatok az ipari termelés 45 százalékát adták. Az általam használt fogalom-meghatározás szerint 1970-ben (tehát elég régen) végzett számításaim alapján ezek aránya nem haladta meg az 1 százalékot. Azóta valószínűleg történt mérhető előrelépés, elsősorban a gazdaságpolitikai szemléletváltozást tükröző fejlesztési koncepcióváltást realizáló központi fejlesztési programok és a vállalati fejlesztési alternatívák kibővítése (licenc-, know-how-vásárlás) eredményeként, a számításokat azonban rendkívüli munkaigényességük és az adatok nehéz hozzáférhetősége miatt nem tudtam megismételni.

^{xv} A "szabad" kapcsolat nem tévesztendő össze a szabadversenyessel. A "szabad" jelző arra utal, hogy a partnerek köre viszonylag tág határok között változtatható. Az ún. "szabad" piacon is léteznek természetesen kereskedelmi korlátozások, de ezek a korlátok rendeletileg felállíthatók és lebonthatók, sokféleképpen kijátszhatók. Ezzel szemben az "állandó kapcsolatok" piacán a partnerváloztatás korlátját elsősorban nem a kereskedelempolitikai tényezők jelentik, hanem a termelési kapcsolat erős technikai determináltsága.

^{xvi} A csoportok ismertetésekor nagy mértékben támaszkodok a következő munkákra: ODD, Aukrust, *A model of the price and income distribution mechanism of an open economy.* Artikler 35 Statisk Sentralbyrå 1970. Oslo; BEKKER Zsuzsa, *Növekedési utak - dinamikus ágak.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978; GERGELY István, *Az új technika elterjedése a világon. Közgazdasági Szemle,* 1969. s. sz.; INOTAI András, *A gazdasági szerkezet változásának új tendenciái az NSZK-ban. Külgazdaság,* 1975. 6. sz.; KÁDÁR Béla, *Kis országok a világgazdaságban.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971; *Latin-Amerika gazdasági dilemmái.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977; *Szerkezeti változások a világgazdaságban 1965-1975.* Doktori értekezés, 1978 ; KOZMA Ferenc, *Gazdasági integráció és gazdasági stratégia.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976; PERROUX, F.; *Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség,* i.m. VARGA György, *Termelési szerkezet és exportpolitika. Egy amerikai tanulmányút tapasztalatai. Gazdaság,* 1977. 4. sz.

^{xvii} A tömegszerűség természetesen nem mindig jelent több ezres szériát. Az atomerőműi turbina gyártásban például a gyártás "tömegszerűvé" válását jelentette, amikor a 2 évenkénti 1 darabbal szemben már évente 12 darabot tudtak előállítani.

^{xviii} Számos, a fejlődésben elmaradt ország történelme azt mutatja, hogy fejlődésük más országokhoz képest kedvezőbben alakult, amikor növekedéshordozó ágazatuk nem a kor, illetve nem a történelmi analógia szerinti dinamikus ágazat volt.

^{xix} Erre említ jó példát a dán gazdaság tapasztalatai alapján Schweitzer Iván: "...a leggyorsabban fejlődő elektronikai iparban a Danfysik... 50 fővel dolgozik, és olyan minőségben készít izotóp

---

szeparátorokat, hogy vásárlói között van a Max Planck Intézet, a Massachusett-i Technológiai Intézet és a moszkvai Lomonoszov Egyetem. Forgalma nem nagy, de a maga piacán a világ legfontosabb cége." SCHWEITZER Iván, Termelési struktúra és vállalatnagyság (dániai tapasztalatok). *Közgazdasági Szemle*, 1978. 10. sz.

^{xx} Valószínűleg nem tekinthető konjunkturális jelenségnek az utóbbi két ágazat stagnálása a hetvenes években, inkább a gazdasági haladásban betöltött szerepük megváltozásáról van szó. Ezek az ágazatok éppen évtizedünkben csúsznak át a fejlődő ágazatok csoportjából a stagnálókéba. Ezt az elmúlt évek növekedési teljesítményei mellett a kutatási fejlesztési ráfordítások alakulásában bekövetkezett változások is alátámasztják. Az amerikai "gépkocsi gyártásban (az acél-, a vegyi és a papíriparban) stagnál vagy erőteljesen visszaesett a K+F tevékenység. A K+F tevékenység alakulásában tehát bizonyos koncentrálódás, ha úgy tetszik fokozott szelektivitás érvényesül a legkorszerűbb technikát képviselő iparágak javára". VARGA György, *A "csendes válság"*. Kézirat, 1977

^{xxi} A fejlesztési stratégiának ezzel a sokat vitatott kérdésével a továbbiakban nem foglalkozom.

^{xxii} A stagnáló jelző megtévesztő, mert rendszerint nem stagnálásról, hanem a csoport ágazatainak az átlagosnál kisebb növekedési teljesítményéről van szó.

^{xxiii} VARGA György, *Termelési szerkezet és export-politika*, i. m.

^{xxiv} Hongkongi iparágaknak azokat az ágazatokat nevezhetjük, amelyek a harmadik világ viszonylag magasabb fejlődési fokán álló (már növekedési pályára ráállt) országaiban meghonosodtak, és termékeik világpiacilag versenyképesek (pl. kötöttárúk, tranzistorok stb.)

^{xxv} A szorítóhatásra és buktatóira hívja fel a figyelmet Kádár Béla is. "Egy olyan világgazdasági helyzetben - ahol az egyes országok fejlettségi színvonalában, bérszínvonalában; költségsszínvonalában levő különbségek jóval nagyobbak, mint azonos ágazatok nemzeti termelékenység, technológiai színvonalában fennálló különbségek - szabadabb nemzetközi árucserre esetén e különbségek befolyásolják a nemzetközi munkamegosztás irányát, s szerkezeti értelemben megszabhatják egyes alágazatok nemzetközi versenyképességét... A fejlett és közepesen fejlett országok fennmaradó ágai strukturálisan nem versenyképesek, hiszen műszaki-termelékenységük fölényük mértéke már nem egyenlíti ki az alacsonyabb költségsszínvonalú, s műszakilag sem elavult technikát használó országok versenyelőnyeit." KÁDÁR Béla, *Szerkezeti változások a világgazdaságban (1965-1975)*. Kézirat, 1978

Kozma professzorral szorosabb emberi és szakmai kapcsolatban a 70-es évek közepétől a 80-as évek közepéig voltunk. Mindkettőnket komolyan izgatta abban az időben az „energia sokk”, melynek mezőgazdasági vonatkozásaival 1976-1983 között intenzíven foglalkoztam. Különösen izgató kérdés volt számomra egy-egy termék vagy szolgáltatás halmozott energiaigényességének és „árának” az összefüggése, valamint a mezőgazdasági termelésben végbemenő (megújuló és nem megújuló) energia-transzformációs folyamatok hatásfoka, a bio-energia felhasználásának lehetőségei. Ez a témakör Kozma professzort is érdekelte, úgy, hogy volt miről beszélgetnünk.

A 80-as évek végén lazult a kapcsolatunk, földrajzilag kerültünk egymástól távolabb, amelyet munkahely és feladatváltozásaink is befolyásoltak. Lélekben, eszmeiségben azonban – én legalábbis így érzem – nem távolodtunk el egymástól.

Miért pont ezt az 1992-ben, egy nemzetközi konferencia plenáris ülésén elhangzott előadásom kópiáját küldöm el „ajándékba” Kozma professzornak?

A magyarázat egyszerű, az emberi erőforrások minőségének meghatározó gazdasági-társadalmi jelentőségére Kozma Ferenc: Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben, Kossuth Kiadó, 1981. c. könyve hívta fel a figyelmemet. E problémakörrel történő találkozásom később meghatározóvá vált egyetemi oktatói pályámon, hiszen a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen (ma Szent István Egyetem), az általam 1978-ban elkezdett „Vezetési ismeretek (Leadership)” oktatásából, az 1984-ben vezetéssel megalakult vezetéstudományi tanszék diszciplína-fejlesztő tevékenységéből nőtt ki 1989 őszén a GATE Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán a nappali egyetemi oktatásban a humán erőforrás menedzser szakirány, majd 1993-tól a posztgraduális emberi erőforrás menedzser szakképzés, majd 1995-ben a humán erőforrás menedzser főiskolai szak került alapításra és 1996-ban indításra. Ezeken eddig és most mintegy másfélszer ifjú és felnőtt szerzett ismereteket az emberi erőforrások fejlesztéséhez. Gondolom, Feri barátom, meglepéssel olvasod a majd két évtizeddel ezelőtt elkövetett, s nekem dedikált könyvednek hatását.

Budapest, 2001. május

Dinnyés János

AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK FEJLESZTÉSÉNEK AKTUÁLIS FELADATAI

DINNYÉS JÁNOS

tanszékvezető egyetemi tanár

Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Vezetéstudományi Tanszék

Az egész világon, köztük a hazánkban is felgyorsuló gazdasági-társadalmi átalakulási folyamat jelentős kihívásokat állít a gazdasági szervezetek elé.

A gazdasági, technológiai, ökológiai kényszerek és a társadalmi-politikai igények egyensúlyát csak újabb és újabb erőfeszítésekkel, szemléleti és cselekvésbeli megújulással lehet megteremteni.

A válságkezelés, a megújulás útkereső tapasztalatai bizonyítják, hogy a folyamatos alkalmazkodás legfontosabb feltétele az emberi erőforrásokkal való hatékony gazdálkodás. Ez Magyarországon azért is elsőrendű feladat, mivel a három alapvető erőforrás

- * a természeti adottságok (geológiai, földrajzi, éghajlati),
- * az eszközvagyon (a termelő és nem termelő építmények és gépi eszközök, az infrastrukturális és kommunális létesítmények mennyisége, műszaki színvonala, minőségi állapota, szerkezete),
- * az emberi erőforrás (a munkaképes lakosság száma, erőnléte, képzettsége, szervezettsége, ide értve a kutató-fejlesztő kapacitását is) együttes értékének megoszlása megközelítő számítás szerint
  - 15% – természeti erőforrás
  - 40% – eszközvagyon
  - 45% – emberi erőforrás.

A három erőforrás közül az elsőből (bányakincs, termőföld, víz, erdővagyon) a termőföld kivételével Magyarország az európai átlagnál gyengébben ellátott, s a természeti erőforrások kétharmadát a termőföld és az erdővagyon teszi ki.

Megjelent: "Munkaerőpiac – Eszközrendszer – Érdekegyeztetés" Nemzetközi Konferencia, Gödöllő, 1992. szeptember 3-5. p 53-58

Az eszközvagyon mintegy 45 százalékát képviselő termelő tőke viszonylag alacsony műszaki színvonalú, részben elavult, s összetételében sem felel meg az európai piacgazdaság igényeinek.

Az emberi erőforrás egyharmada szakképzetlen, az aktív lakosság átlagos képzettségi színvonala alig haladja meg a betanított munkásét.

Az erőforrások e két elemének fejlesztése ugyanakkor más és más jellegű feladatot jelent:

- * Az erőforrások mintegy 40 százalékát kitevő eszközvagyonnak felekétharmada 8-10 év alatt selejteződik, hiszen az új technológia, az új termék új gépeket, berendezéseket és új épületeket is igényel.
- * A munkaképes korra felnevelt "munkaerő" viszont harminc évig dolgozik, akár a szakképzetlen, akár magasan kvalifikált szakmunkásról, akár pedig mérnökről van szó.

Ez az erőforrás éppúgy 8-10 évenként megújításra szorulna, vagyis át- és továbbképzésre, aminek feltételei viszont ma még hiányoznak.

Az alkalmazottait ugyanis egy vállalat elbocsáthatja, de a munkaerőt "kiselejtezni" társadalmi szinten nem lehet, legfeljebb ha az adott időben mennyisége vagy minősége miatt nem hasznosítható, munkanélküliként kell eltartani. Az emberi erőforrással való hatékony gazdálkodás kulcskérdése ma a munkanélküliség kezelése. Nem csak azért, mert mint minden használaton kívüli erőforrás avul és leromlik /morálisan és szakmai színvonalában is/, de azért is, mert fenntartásának költségei /a munkanélküli és szociális segélyek/ elvonják az erőforrásokat az eszközök és a munkaerő fejlesztésétől. Az egyetlen racionális megoldás tehát csak az lehet, hogy az emberi erőforrást folyamatosan, az eszközállomány megújításával összhangban képzéssel, tovább- és átképzéssel megújítja, fejleszti a társadalom.

A munkanélküliség hatalmas társadalmi terhe azonban nem jelentheti azt, hogy akárcsak átmenetileg is lemondhatnak az emberi erőforrások folyamatos fejlesztéséről.

A gazdaságfejlesztés stratégiai célkitűzéseit megalapozó oktatási, szakképzési és foglalkoztatáspolitikai célok kitűzéséről való lemondás egyben a jövőbeni fejlődésről való lemondást jelenti. Elodázásuk azért is megengedhetetlen, mert a gazdasági-társadalmi rendszerváltás, a piacgazdálkodásra való áttérés generális változásokat igényel a humán erőforrás-gazdálkodás minden szintjén.

A célok kitűzésén túl elsősorban szemléleti és minőségi változásra van szükség a humán erőforrások kezelésében és fejlesztésében. Eddig egymástól elkülönült az eszközfejlesztő, a munkaügyi és a személyzeti munka. E három tevékenységet most a két alapvető erőforrás együttes és hatékony kihasználását garantáló humán erőforrás menedzsmentté kell fejleszteni. Az eszközfejlesztés eddigi prioritását fel kell váltani egy humanizált komplex erőforrás-fejlesztéssel.

A feladat megoldása kétirányú erőfeszítést igényel. Az egyik irány első lépése, hogy ezt a nálunk hagyományokkal, kialakult módszerekkel nem rendelkező munkát meg kell tanulni azoktól, akik ennek elméletét és gyakorlatát kidolgozták, és sikeresen alkalmazzák, vagyis a fejlett gazdaságú országoktól.

A második lépés, hogy ezt megtanítsuk azoknak, akik e munkát ma végzik, vagy a jövőben végezni fogják.

A menedzserképzés elsősorban az egyetemek, főiskolák feladata. A humán erőforrás-menedzserek graduális képzése a GATE-n a múlt évben megindult, most indul a Pécsi Janus Pannonius Egyetemen, de posztgraduális formában már néhány éve folyik a Közgazdaságtudományi Egyetemen.

A humánpolitikus képzés – tanfolyamos formában – a Munkaügyi Minisztérium koordinációjában ugyancsak megindult. Figyelemre méltó képzési-továbbképzési kezdeményezésekkel találkozhatunk a multinacionális vállalatok belső előléptetési rendszereiben is.

Most kezdődik el a GATE-n a munkavállalási tanácsadók főiskolai szintű képzése, elsősorban a munkanélküliekkel való hozzáértőbb foglalkozás érdekében. Ezt a graduális képzést minél hamarabb modulrendszerű, levelező és tanfolyamos képzéssel kell bővíteni a munkanélküliekkel foglalkozó mintegy 2,5-3000 fős munkaügyi apparátus szakmai felkészültségének növelése érdekében. Ez azért is fontos, mert az apparátus fontos szereplőjévé vált és marad is a munkaerőpiacon.

Ugyancsak elsősorban az egyetemek, főiskolák feladata a piaczgazdálkodás által igényelt új ismeretekkel, szaktudással rendelkező szakemberek képzésének megindítása. Olyan szakmákra gondolok itt, mint például a marketing menedzser, a vidékfejlesztő menedzser, a szaktanácsadó képzés stb.

Mindezek mellett kell felvállalni a feleslegessé vált szakismeretekkel rendelkező diplomások új szakmákra való átképzését, s a folyamatos továbbképzést, intenzív, tanfolyamos, valamint levelező és távoktatási formákban. Hasonló tartalmú feladatokat kell megoldani a középfokú szakképzésben és a szakmunkásképzésben is. Ezekkel számos előadás foglalkozik majd a szekcióüléseken.

A feladatmegoldás másik oldala, hogy ki testesítheti meg a munkaerőpiac keresleti oldalát, ki tudja konkrétan megfogalmazni, hogy milyen szintű és milyen tartalmú szakismeretet igényel ma és a közeljövőben a gazdaság?

Számomra egyértelműnek tűnik a válasz, a munkaadók, vagyis a vállalatok és a vállalkozók. Ennek ugyancsak az a feltétele, hogy a vállalatokban olyan képzett szakemberek foglalkozzanak az emberi erőforrás gazdálkodással, akik képesek:

- * a vállalati stratégia megvalósításához szükséges emberi erőforrások biztosítására,
- * akik a vállalati stratégiai céloknak megfelelően meg tudják tervezni a munkaerő szükségletet,
- * akik tudnak kiválasztani, munkakörüket kialakítani,
- * akik képesek a munkaerő fejlesztésére és megtartására.

Olyan vezetőkre, akik képesek

- * olyan szervezeti kultúra, munkahelyi légkör és vezetési stílus kialakítására, amely biztosítja a munkatársak közötti együttműködést, a szervezeti célok iránti elkötelezettséget,
- * akik képesek az alkalmazottakkal szemben vállalt jogi és szociális kötelezettségek szavatolásával hozzájárulni a dolgozók teljesítőképességének, megelégedettségének és a szervezet jó hírnevének műveléséhez,
- * akik képesek a gazdasági célok megvalósítása és az emberi szükségletek, elvárások kielégítése közötti szervezeten belüli konfliktusok kezelésére és az érdekegyeztető mechanizmus eredményes működtetésére.

Ezzel a gondolatsorral ismételten visszatértem mondanivalóm egyik leglényegesebb elemére, arra, hogy a humán erőforrás-gazdálkodás feladatait az erre a munkára kiképzett szakembereknek kell megoldaniuk.

Köszönöm a figyelmüket!

Üdvözlét és gratuláció Kozma Ferencnek

A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején két nagyméretű, komplex és interdiszciplináris felmérést koordináltam, melyben több száz szakértő vett részt. Az elsőt az ország agroökológiai potenciálja felmérésnek, a másikat a biomassza hasznosítási lehetőségeinek neveztünk. A magyar mezőgazdaság távlati fejlesztési útjait vizsgáltuk a természeti erőforrások vonatkozásában. Ennek során ismerkedtem meg Kozma Ferencel, akit, mint nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó közgazdászt érdekeltek ezek az eredmények. Bekapcsolódott Ő is ebbe a munkába és nagyon jól használható szakmai tanácsokkal, észrevételekkel terelte reális keretek közé a felmérés néha kissé elkalandozó irányait. Ma is hálás vagyok neki közreműködéséért és segítségéért.

A közös munka összegzését az 1985. december 4-én tartott akadémiai székesfoglaló előadásomban végeztem el, amelyet most – rövidített formában – megismétlek.

Egyúttal tisztelettel és szeretettel köszöntöm Kozma Ferencet a 2 × 35. születésnapja alkalmából. Kívánok Neki további sikereket és jó egészséget.

Budapest, 2001. március 31.

Láng István

A BIOMASSZA HASZNOSÍTÁSÁNAK TÁVLATAI

LÁNG ISTVÁN

akadémikus, elnöki tanácsadó

Magyar Tudományos Akadémia

A hetvenes évek energiaválság hullámai az értékrendek átrendeződéseit vonták maguk után. Központi téma lett a nem megújítható erőforrások kimerülésének közeli lehetősége, s ezért jelentős erőket fordítottak a meglevő energiakészletek racionálisabb hasznosítási lehetőségei feltárására és új alternatív energiahordozók kutatására. Előtérbe kerültek sok helyen a megújítható természeti erőforrások szélesebb körű hasznosítási lehetőségei is.

Az *élelmiszertermelés* szintén sajátos helyzetbe került a hetvenes évek során. A korábbi évtizedek kutatási-fejlesztési eredményeinek következtében rendelkezésre álltak azok a biológiai, kémiai, gépesítési és szervezési lehetőségek, amelyek elvileg garantálhatták a termésátlagok gyors és látványos növekedését. Sok országban éltek ezzel a lehetőséggel, számos helyen viszont politikai, társadalmi vagy gazdasági korlátozó tényezők hátráltatták az intenzív fejlődés kibontakozását. Az 50-es és a 80-as évek eleje közötti 30 év alatt a világ átlagában a gabonafélék termésátlaga 89 %-kal növekedett. A fejlődés azonban területileg nem volt egyenletes. Észak-Amerikában 128 %-kal, Nyugat-Európában 122 %-kal, Kelet-Ázsiában 109 %-kal, Kelet-Európában 95 %-kal, Dél-Ázsiában 76 %-kal, Dél-Amerikában 52 %-kal, Afrikában 38 %-kal, Ausztráliában 18 %-kal nőttek a termésátlagok. Több országban, sőt néhány kontinensen a demográfiai növekedés gyorsabb volt, mint az élelmiszertermelés, így ezeken a helyeken csökkent az egy lakosra jutó élelmiszertermelés. A nemzetközi kereskedelem értékrendjei is átrendeződtek. A hetvenes évek elején 1 tonna olajért 343 kg búzát vagy 11 kg vágómarhát kértek, 1984-ben már 894 kg búzát, vagy 109 kg vágómarhát. Az értékrend változás búzánál 2,6-szoros, húsnál kereken 10-szeres. Ez a tény az olajtermelő országok számára kedvező volt, más országoknak kedvezőtlen.

A *környezetvédelem*, mint társadalmi mozgalom rendkívül gyors fejlődésen ment át az elmúlt másfél évtized alatt. Az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsának 17. Ülésszakán, 1969-ben monda el U Thant főtitkár az azóta sokat idézett szavait: „Az emberiség történelme során most első ízben vagyunk tanúi egy olyan világviszonylatú válság kibontakozásának, amely mind a fejlett, mind a fejlődő országokat érinti: az emberi környezet válságáról van szó”. Az első környezetvédelmi világértekezletet 1972-ben tartották Stockholmban. A környezetvédelem, mint feladat bevonult a hatalmon levő politikai pártok és kormányok programjaiba, de a politikai ellenzék is felhasználja a környezetvédelmet, mint cselekvési területet saját céljai érvényesítése érdekében. Az energiakitermelés és -felhasználás, az intenzív mezőgazdasági termelés, a városok gyors felduzzadása, a toxikus vegyületeket kibocsátó létesítmények telepítése, a közlekedés, olyan súlyos környezeti veszélyforrást jelentettek, amelyek egyértelműen követelték a radikális és lehetőleg gyors intézkedések megtételét.

A biomassza hasznosításának távlatairól kellene beszélnem, és pedig helyette politikai, társadalmi, termelési és kereskedelmi tendenciákat, változásokat soroltam fel. Úgy érzem azonban, hogy csak ebben az újabb környezetben lehet megfelelő módon értékelni a biomassza hasznosításának alternatíváit és megvalósulási lehetőségeit. Az árrendezés tartós változása, a meg nem újítható erőforrások tényleges kimerülésének valószínűsége vagy regionális, ill. globális katonai konfliktusok kialakulásának veszélye alapvetően és rendkívül gyorsan változtathatja meg nézeteinket, felfogásunkat a termelés és fogyasztás egész szférájáról, beleértve ebbe egyik szerény tényezőként a biológiai eredetű anyagok termelését, átalakítását és felhasználását is.

Azok közé tartozom, akik a következő három elv egyidejű érvényesülését szeretném elősegíteni. Hozzáteszem mindjárt, hogy ez a három elv nem csak a biomasszára vonatkozik.

1. Hazánk lakossága számára magas szinten kell biztosítani az *alapvető emberi szükségletek kielégítését*; vagyis az élelem, az ivóvíz, a ruházkodás, az egészségügyi ellátás, a lakás, az oktatás feltételeit.
2. Tartósan fel kell készülnünk a különböző politikai, termelési, kereskedelmi világtendenciák gyors, váratlan és számunkra esetleg kedvezőtlen változásaira. A bizonytalanságok korszakában is mindig meg kell találnunk a tisztességes túlélés alternatíváját és az alapvető emberi szükségletek kielégítésének lehetőségeit. A kedvezőtlen változások káros következményeit akkor tudjuk csak mérsékelni, ha ezekre felkészülve megfelelő cselekvési programokkal rendelkezünk. A *rugalmas alkalmazkodás* stratégiáját és taktikáját szükséges kidolgoznunk és felhasználnunk.
3. A környezetvédelem és a gazdasági fejlődés között az eddigieknél lényegesen *szorosabb integrációt* szükséges biztosítani olyan alapon, amely az ökológiailag tartósan fennmaradó feltételeket tartja

elsődlegesnek. Az ilyen gazdasági fejlődés egyúttal energia- és anyagtakarékos alternatívát is jelent. Ennek egyik szükséges társadalmi feltétele az életmód, az életvitel racionálisabb, embercentrikusabb kialakítása, az ember és a természet harmonikusabb kapcsolatrendszerének létrehozása.

A felsorolt három elv egyidejű érvényesítése meglehetősen bonyolult és komplex feladat. Az érdekek sok esetben nem esnek egybe, sőt esetenként határozott érdekellentétek is felmerülnek. A technológia fejlődése, a készletek változása, gazdaságpolitikai megfontolások mind hatnak az erőforrások megítélésére, hasznosításuk módjára. Ezek mind bonyolítják a tényleges helyzet megítélését, prognózisok kidolgozását, azonban ezen környezetrendszer figyelmen kívül hagyása csak torzkép kialakításához vezethet. Ezért a biomassza hasznosításának távlataival összefüggő nézeteimet is ennek fényében fogom kifejteni. Mielőtt erre részletesebben rátérnék, rövid visszapillantást szeretnék tenni azokra a munkákra, amelyekben én is cselekvően vettem részt.

Magyarország biológiai erőforrásainak kutatása nagyobb szellemi és anyagi ráfordításokkal mintegy 50 éve folyik. Jelentősebb kutatások elsősorban az utóbbi negyedszázadban voltak. A vizsgálatok során rendkívül gazdag, nagyrészt időtálló szellemi érték és ismeret halmozódott fel. Ezek az eredmények adtak lehetőséget a mezőgazdasági és erdészeti termelés fejlesztésére, korszerűsítésére és a világviszonylatban is kiemelkedő termelési eredmények elérésére. Ugyancsak ezekre a felhalmozódott kutatási-szellemi termékekre alapozva lehetett elvégezni 1978-1980 között azt a nagyméretű, kollektív, szintetizáló jellegű tudományos igényességű munkát, amelyet az *ország agroökológiai potenciálja* felmérésnek neveztünk.

Ennek során értékeltük az összes fontosabb adatokat és eredményeket, amelyek a klímára, a talajtakaróra, a vízkészlet-gazdálkodásra, a termesztett növények genetikai tulajdonságaira vonatkoztak. Elemeztük a termelési eredményeket, gazdálkodási adatokat, majd később a szakértők széles körének bevonásával prognózisok készültek a következő 20 év fejlődési tendenciáira, a műtrágya-felhasználástól kezdve a nemesítés várható eredményéig bezárólag. Ezen eredményekre alapozva készültek el növényenként a 2000-re vonatkozó termőhelyi termésprognózisok.

Ezzel a kollektív felméréssel felzárkóztunk azon országok sorába, amelyek részben hasonló produkció-biológiai vizsgálatokat már korábban végeztek. Az általunk kialakított adatbázis részletessége azonban – túlzás nélkül állítható -, hogy a világon példa nélküli. A felmérés szerves részét képezték matematikai modellezések is, amelyek hazai viszonylatban első ízben tettek kísérletet a mezőgazdasági termelés ökológiai optimalizálására és a kapott eredmények bizonyították, hogy az ökológiai adottságok kihasználásával még jelentős termelési tartalékok tárhatók fel.

A vizsgálatok eredményei azt mutatták, hogy a természeti környezet átlagosan 80 %-os termelési növekedésre ad lehetőséget a magyar mezőgazdaságnak az ezredfordulóig a 70-es évek végéhez képest.

A felmérés jelentős hatással volt a közép- és hosszú távú gazdaságfejlesztési tervek, ill. koncepciók alakulására, és az ország agroökológiai potenciáljának racionális hasznosítására vonatkozó utalást ma már megtaláljuk a különféle dokumentumokban és határozatokban.

Nagyon lényeges tényező volt az a szemléletváltozás is, amely szakembereink tudatában alakult ki a természeti adottságok értékrendjéről és jobb hasznosítási lehetőségeiről. A kutatási témák további alakulását szintén jelentősen befolyásolta e felmérés. Magyarország agroökológiai potenciáljának meghatározása nemzetközi érdeklődést is kiváltott és számos küldöttség, sok szakértő tanulmányozta az eredményeket, alkalmazott módszereket. Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy a 80-as évek első felében bekövetkezett gazdasági megtorpanás és a növekedési ütem lelassulása, valamint a fontosabb mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek számunkra kedvezőtlen árviszonyainak alakulása miatt a távlati fejlesztési koncepció az ezredfordulóig csupán 40-50 %-os növekedéssel számol az 1980-as évhez viszonyítva. Ez azt jelenti, hogy a tervek szerint a természeti környezet adta lehetőségeket nem fogjuk teljes mértékben kiaknázni ebben az évszázadban.

1981-ben újabb országos méretű és kollektív jellegű felmérés indult, melyet a *biomassza komplex hasznosításának* neveztünk el. Ennél a munkánál az alapvető cél az volt, hogy pontosabb képet nyerjünk arról, hogy a megtermelt nagymennyiségű biológiai eredetű anyaggal, vagyis biomasszával milyen hasznosítási lehetőségek nyílnak meg számunkra.

Hús munkacsoport alakult, amelyek különböző területeken összegezték a jelenlegi ismereteinket, illetőleg mérlegelték a jövő fejlesztési irányzatait, ezek hazai adaptációjának lehetőségeit. Különböző matematikai modellek felhasználásával makroszintű számítások készültek a biomassza hasznosítás variánsainak a meghatározására. A Központi Statisztikai Hivatal a munka keretében összeállította 1980-ra az ország részletes biomassza statisztikáját, ami egyedülállónak tekinthető a világban. A magyar biomassza felmérés is nagy nemzetközi érdeklődést váltott ki. A vizsgálati módszereket és a kapott eredményeket sok külföldi delegáció tanulmányozta. Nemzetközi szemináriumok egész során hangzottak el nagy érdeklődéssel kísért előadások magyar szakemberek részéről, erről a témáról.

A felmérés eredményei azt mutatják, hogy a biomassza, mint megújítható természeti erőforrás, olyan tényező az ország gazdasági életében, amelynek szerepe, jelentősége a következő évtizedekben várhatóan tovább növekszik. A megújíthatóság ténye azt jelenti, hogy környezetkímélő gazdálkodás esetén a készletek nem merülnek ki, és a termelés szintje gyakorlatilag időkorlát nélkül fenntartható. Kevés olyan erőforrás van még az országban, amely hasonlóan jellemezhető.

Néhány adat a *biomassza mennyiségéről*. 1980-ban kereken 54 millió tonna száraz anyag tartalmú növényi szerves anyag képződött az ország területén, aminél a jelenlegi mennyiség 4-5 millió tonnával már többre becsülhető. Az évente keletkező biomassa lényegesen több, mint a teljes alapanyag kitermelő ágazat (bányászat, építőanyag-ipar évi termelése) és az importált alapanyagok összege.

Évente mintegy 1250-1300 Peta Joule energiahordozót használunk fel közvetlen energianyerésre vagy ipari nyersanyagként. Az évente keletkező primér biomassa energiatartalma kereken 864 Peta Joule. Az ebből származó energia biztosítja az élőszervezetek, beleértve az emberek életműködését is. Ez az összehasonlítás is rámutat a biomasszában rejlő potenciális tartalékokra, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy ennek jelentős része, a melléktermékek nem hasznosulnak a lehetőségeknek megfelelően.

A biomassa éves produkció 85 %-át a mezőgazdaság és 15 %-át az erdőgazdálkodás szolgáltatja. Erdeink teljes növényi biomassa készlete viszont 161 millió tonna szerves anyagot jelent. Valamennyi adatot száraz súlyra számítottuk át.

A főtermékek aránya a növényi biomassa készletben 53 %, a melléktermékeké pedig 47 %.

A gabonafélék meghatározó szerepét jellemzik a következő adatok: az országban évente képződő növényi biomassa (beleértve az erdők éves növekedését is) 63 %-át a gabonafélék és ezen belül is elsősorban két növény, a kukorica és a búza adja.

A mezőgazdasági termelés során keletkezett főtermékek 64 %-át takarmányként használjuk fel, vagyis ami az országban megterem, annak mintegy 2/3-át az állatok fogyasztják el. Ez az alapja a hazai állattenyésztésnek és nagyrészt ennek köszönhető, hogy az egy főre jutó hústermelésben a világ élmezőnyéhez tartozunk.

Az állati eredetű szerves anyag mennyisége szárazanyagban kereken 7 millió tonna, ebből az istállótrágya termelés 5,6 millió tonna. Az állatállomány a felhasznált takarmány 60 %-át a saját energiaszükségletének kielégítésére használja fel. Abszolút számokban ez 141 Peta Joule-t jelent. Ez több, mint a kohászat energiafelhasználása és megközelíti a legenergiaigényesebb iparág, a vegyipar energiahordozó felhasználását.

Biológiai eredetű anyagokból korábban is, ma is és a jövőben is 5 *termékcsoporthat lehet előállítani*, nevezetesen élelmiszert, takarmányt, ipari nyersanyagot, energiahordozót és szerves trágyát. Változó tényező az öt termékcsoporthat aránya és előállítási technológiája. A hazai gazdaságfejlesztési elképzelések pontosításához nagyon lényeges, hogy világos képünk legyen a biomassa mennyiségének növelési lehetőségeiről és korlátairól, az egyes termékcsoporthat anyagi változtatásának lehetőségeiről, továbbá azokról az új tudományos és műszaki lehetőségekről, amelyek új technológiai eljárásokat tesznek lehetővé a hasznosítás és értékesítés érdekében.

Tekintsük át röviden ezeket a termékcsoportokat.

Az *élelmiszer* lesz a jövőben is a növényi és állati eredetű biomassza hasznosításának alapvető célja Magyarországon. Jelenleg a növénytermesztés főtermékeinek 14 %-a kerül lakossági fogyasztásra, kereken 7 %-a pedig külföldön értékesül. Takarmányként 64 % hasznosul, amiből állati transzformáció után nagyrészt élelmiszer lesz. Az állati eredetű főtermékekből 54 %-os a lakosság fogyaszt el, kivételre 30 % kerül, a többi egyéb célokra hasznosul (pl. ipari feldolgozás, takarmányozás).

Egyértelmű az a stratégiai célkitűzés, hogy a növénytermelés és állattenyésztés főtermékeiből alapvetően élelmiszert kell előállítani hazánkban a következő 30-50 esztendő távlatában. Indokolja ezt az a valószínűsíthető igény, ami a világ növekvő számú lakossága részéről várható.

Ezen stratégiai célkitűzés mögött azonban nagyon sok mérlegelendő tényező van. Ezek között is az első helyre kívánczik az árrendszer problémája. Közismert, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeripari kivitelünk jelenleg nagyon sok területen veszteséges. Ennek több oka van. Az egyik ok olyan, amelyen egykönnyen nem tudunk változtatni; nevezetesen a nemzetközi piacokon diktált protekcionista vagy mesterségesen leszorított árak kialakulása.

A jövő útkeresésének egyik lehetséges alternatívája a *magyar mezőgazdaság alkalmazkodóképességének* fokozása. A nemzetközi piacokon kialakuló helyzeteket sem politikai súlyunkkal, sem az általunk megtermelt áruk nagy tömegével nem tudjuk alapvetően befolyásolni. A nemzetközi piacok nem fognak hozzánk alkalmazkodni. Nekünk kell alkalmazkodni azokhoz. Az alkalmazkodás célja nyilvánvalóan a jövedelem fokozása, amely leegyszerűsíthető lenne a külföldi értékesítésre. Ez természetesen nagyon fontos, sőt elsődleges, de nemcsak erről van szó. Nem lehet a külföldi piacok változásaihoz rugalmasan alkalmazkodni, ha figyelmen kívül hagyjuk a természeti környezetünkhöz való jobb alkalmazkodás lehetőségeit és korlátait. Nem lehet a külföldi piacok változásaihoz rugalmasan alkalmazkodni, ha nem számolunk a meglévő technikai infrastruktúra kereteivel, ha nem mérlegeljük alaposan a szellemi, a tudati és a közgazdasági tényezők hatását, kezdve a szakképesítéstől az anyagi szabályozók és ösztönzőrendszerekig bezárólag.

Vagyis rendkívül komplex és összefüggő probléma az alkalmazkodóképesség fokozása. Természeti, technikai és társadalmi tényezők alkotnak itt egységes rendszert, amit időben változó környezetben kell vizsgálni. Az alkalmazkodás nem lehet egyszerűen passzív és követő folyamat, hanem lehetőség szerint növelni kellene a dinamikus, az előretekintő és előre alkalmazkodó taktikai elemek körét. Ebben a vonatkozásban új szerepet és megvilágítást kaphat a kockázatelemzés és értékelés módszereinek mezőgazdasági alkalmazása.

Ezek az új tényezők alakíthatják a biomassza élelmiszerként való hasznosításának további stratégiáját. Ilyen irányú kutatómunka végzésére a következő időszakban feltétlenül szükség lesz. Ennek a ténynek időben való felismerése remélhetőleg megkönnyíti a 90-es évek és az utána következő időszak

konkrét fejlesztési programjainak kidolgozását, a mezőgazdaság, az élelmiszeripar, sőt nagyobb általánosítással fogalmazva a hazai bioiparok területén.

A biomassa másik nagy hasznosítási területe a *takarmány*. Végző soron ez is az élelmiszer-előállítást szolgálja, mert az állattenyésztés csak kismértékben elégíti ki ipari célokat, vagy sportolási, kedvtelési igényeket. Mégis külön kell a takarmány problémájával foglalkozni, mivel óriási anyag- és energiamennyiségének átalakításáról van szó. A takarmánytermesztés, tárolás, hasznosítás költséges és igen nagy veszteségekkel járó folyamat. Ezért a termelés, a tárolás és a hasznosítás terén a legkisebb hatékonyságú javulás is jelentős anyagi eszközök megtakarítását eredményezi.

A biomassa felmérés egyik fontos megállapítása volt, hogy a melléktermék hasznosítás terén még nagy tartalékok vannak a takarmánygazdálkodásban. Az állattenyésztésben takarmányként felhasznált fehérje 18 %-a importból származik. Ennek az importnak teljes felszámolása távlatilag sem látszik indokoltnak, de jelentős csökkentés feltétlenül szükséges és lehetséges. Az élelmiszeripari hulladékok és melléktermékek, valamint az állattenyésztés egyes hasznosítható hulladékai további tartalékokat tárhatnak fel. A rét- és legelőgazdálkodás javítása, a növénytermesztési melléktermékek takarmányozási célra való fokozottabb felhasználása előrelépést jelenthet e téren.

Az abrakfogyasztó és kérődző állatok országos, illetve üzemeken belüli aránya igen lényeges tényező a biomassa hasznosításában, mivel ezek az állatcsoportok eltérő összetételű és minőségű takarmányt fogyasztanak.

1938-ban a kérődzők részaránya a vágóállat-termelésben 22 % volt, 1980-ban 18%. A kedvező ökológiai adottságokra, az intenzív gépesítési és kemizálási lehetőségekre alapozott gabonatermesztés, valamint a hazai takarmányipar nyersanyag-előállító ágazata megteremtette a sertés- és baromfitermelés nagyfokú fejlesztésének feltételeit. Ez az irányzat várhatóan a jövőben is uralkodó marad. Ugyanakkor óriási tömegű növényi melléktermék biomassa halmozódik fel, amelyet az állatállomány nem tud hasznosítani. A kérődzők és az abrakfogyasztók arányának bizonyos mértékű változtatása, esetleg a korábbi 22-78 %-os arány visszaállítása indokolt célkitűzésnek számít, bár a jelenlegi gazdaságossági megfontolások ezt nem mindig támasztják alá. Sajnos, ilyen ellentmondások gyakran jelentkeznek a hasznosítás ökonómiai és biológiai tényezői között, és ez nemcsak az állattenyésztésre jellemző.

A kibontakozás módja mégis csak az arányok lassú és fokozatos módosításában keresendő a szarvasmarha és a juh rendkívül egyszerű tartásviszonyainak egyidejű alkalmazásával.

A takarmányok hasznosulási foka nagymértékben függ a gazdasági állatok genetikai tulajdonságaitól, az állategészségügyi feltételektől, a tartástechnológia színvonalától. Ezeken a területeken elért kutatási és fejlesztési eredmények, beleértve a ma még alap kutatási szinten vizsgált problémákat is, nagy gazdasági haszon elérését valószínűsítik a következő évtizedek során.

A biomassza mint *ipari nyersanyag* az emberiség egész története folyamán felhasználásra került. A ruházat alapanyaga, legyen az bőr, szövet, selyem vagy daróc, teljesen biológiai eredetű anyagokból került ki, egészen századunk közepéig, amikor a szintetikus anyagok megjelentek és bővítették a választékot. A házak, a lakások, a bútorok felépítéséhez, elkészítéséhez ma is nagy mennyiségű fát használnak fel. A könyvek, az újságok, az iskolai füzetek papírlapja szintén biológiai eredetű. A vegyipar, a gyógyszeripar, a kozmetikai ipar jelentős mennyiségű biomasszát használ fel. A vasutak és a bányák működésképtelenek lennének ipari fa nélkül.

A biomassza ipari nyersanyagként való hasznosítása arányának jelentős fokozása perspektivikus irányzatnak tűnik Magyarországon. Ezt a lehetőséget igen komolyan kell mérlegelni a hazai ipar strukturális átalakítására vonatkozó koncepciók kidolgozásakor, s indokoltnak látszik jelentős szellemi erőket koncentrálni az ilyen koncepcionális munkák elvégzésére.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy belátható időn belül nem leszünk, sőt esetenként nem is lehetünk önellátóak minden területen. Ez vonatkozik pl. a textiliparra. 1984-ben 86 ezer tonna nyersgyapotot és 17 ezer tonna pamutot importáltunk. A könnyűipar biomassza eredetű importigényei között szerepel még 231 ezer tonna nyers marhabőr is. A felsoroltak összesen a teljes import 3,9 %-át teszik ki értékben. Itt jegyzem meg, hogy a teljes külkereskedelmi forgalomban behozott és a kivitt biológiai anyagok értékének aránya kerekítve 1:3. Vagyis értékben 3-szor annyi biológiai eredetű anyagot exportálunk, mint amennyit behozunk fenyőáru, kávé, gyapot stb. formájában.

A fermentációs iparok fejlesztése terén valószínűleg új távlatok nyílnak meg. A növényi alapanyagokból, esetenként hulladékokból előállított alkohol nemcsak mint élvezeti cikk jön számításba, hanem mint a vegyipar nyersanyaga, amely a kőolajszármazékokkal is felveheti a versenyt a későbbiek során. Az országban óriás mennyiségű, viszonylag könnyen fermentálható anyag megy veszendőbe, mert nincs elegendő helyi, kiskapacitású erjesztőüzem és lepárolóberendezés. Nagy értékeket lehetne megmenteni, ha ilyen berendezések rendelkezésre állnának. Ez esetenként segítené feloldani a mezőgazdasági termelésben jelentkező „bőség zavarát” is. A hagyományos kisüzemekeken kívül természetesen szükség van nagykapacitású, a modern biotechnológia és ezen belül az enzimkutatások legújabb eredményeit gyakorlatban hasznosítható új üzemekre is, ahol viszonylag széles termékskála állítható elő gabonából. 1938-ban 2,6 millió tonna kukoricaszemet termesztettek Magyarországon. 1970-ben 4 millió tonnát, 1980-ban 6,6 millió tonnát, az ezredfordulóra ez a mennyiség elérheti a 11-12 millió tonnát. Vagyis a várható növekmény kerekén 5 millió tonna nyersanyag. Az állatállomány fejlesztése biztosan nem lesz olyan ütemű, ami ezt a mennyiséget takarmányként igényelné. Valószínű, hogy el lehet majd adni a kukoricát feldolgozatlan formában is a nemzetközi piacokon. Ma is exportálunk ilyen módon 200 ezer tonnát. Azonban ipari feldolgozás segítségével nagyobb értékek is előállíthatók. Egyszerű becslések szerint erre a célra évente legalább 1 millió tonna

szemes kukorica áll potenciálisan rendelkezésre. Mindehhez azonban nagy ipari termelőkapacitások kellenének, amelyeket csak fokozatosan és nagyrészt központi állami erőforrások segítségével lehet kialakítani.

A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy a bioiparok általában környezetszennyezők. A termelési technológiai folyamatok végén nagy mennyiségben kelentkeznek könnyen bomló szerves vegyületek. Ezért az ilyen bioiparok fejlesztésénél a teljes körű hasznosítást biztosító hulladékmentes technológiákat szabad csak alkalmazni.

A biomassza, mint *energihordozó* hasznosítása szintén egyidős az emberiség történetével. Sőt, a Föld lakosságának kereken egyharmada ma is fából, szalmából, szárított trágyából vagy növényi melléktermékből származó energiával főzi meg mindennapi ételét. Hazánk energiamérlegében a tűzifa 2 %-ot jelent. A nyugat-európai országokban ez az arány 1-1,5 %.

A biomasszából származó energia perspektíváját illetően nagy viták voltak az elmúlt években a biomassza általános hasznosítását illetően. Voltak olyan túlzó nézetek is, hogy a mezőgazdaság legyen önellátó energiából. Elvileg természetesen ez lehetséges, de ez nagyon drága alternatíva lenne.

A biomassza felmérés során, az energetikai hasznosítás lehetőségei részletes vizsgálatra kerültek. A kialakult nézet szerint a fafeldolgozás összes hulladékát érdemes helyszínen, vagy brikettálás után nagyobb távolságra szállítva hőenergia-nyerésre felhasználni. A mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban képződő melléktermékeknek maximálisan is csupán 10 %-át lehet javasolni tüzeléssel való hasznosításra. Szó sincs arról, hogy ma már bárki arra gondoljon, hogy a növénytermesztés melléktermékeinek zömét energianyerésre lenne célszerű felhasználni. Az említett 10 % azonban távlatilag 3 millió tonna szárazanyag tartalmú szerves anyagot jelent, ami megközelítőleg 640 ezer tonna olaj energiatartalmával egyenlő. Ez a mennyiség igen jelentős, de kinyeréséhez megfelelő műszaki berendezésekre, elsősorban kazánokra van szükség. A műszaki fejlesztés igen célratorően halad abba az irányba, hogy a meglevő nehézségeket megoldja s már számos ígéretes eredmény született az elmúlt években, de a további kutatások és fejlesztések feltétlenül indokoltak.

Új mérlegelést igényel a bálázott búzaszalma hasznosításának lehetősége. A biomassza energetikai felhasználásával szembeni érvek azon alapultak, hogy általában szétszórva található és rendszerint jelentős a nedvességtartalma. A bálázott búzaszalma ez alól kivétel, ugyanis rendszerint száraz és a bálázás után viszonylag könnyen szállítható. Évente mintegy 7 millió tonna búzaszalma képződik. Ennek legalább 40 %-át bálázzák. Nem tudjuk pontosan, hogy ebből a végén mennyi megy veszendőbe, de ha csak 15 %-ot tételezünk fel, ez 420 ezer tonna száraz és koncentráltan elhelyezett nagy energiatartalmú biomasszát jelent. Ez a mennyiség fele annak a mennyiségnek, amivel nem teljesítette a hazai szénbányászat az 1983-as és az 1984-es termelési tervét, a rendkívüli költségvetési juttatások és a soron kívüli bérpreferenciák, valamint a túlfeszített munkaidő ellenére sem. Ismeretes, hogy milyen feszültségeket okozott a lakosságnál az

akadozó tüzelőellátás. Ilyen körülmények között valami más megközelítésre is szükség van a mezőgazdasági eredetű biomassza energetikai hasznosítását illetően. Azt a 0,8 – 1 millió tonna körüli szénhiányt, amely annyira sérülékennyé teszi a kommunális fűtés biztonságát, pótolni lehetne a szántóföldi növénytermesztés melléktermékei egy részének energetikai célú hasznosításával, megfelelő műszaki, technikai feltételek esetén.

A biogáz előállítása és hasznosítása kezdeti szakaszban van hazánkban. A már üzemelő berendezések tapasztalatai kedvezőek. A nagyobb mérvű elterjedést gátolja azonban a berendezések nagy beruházási igénye. A helyi energiaforráson túlmenően a biogáz nyereség nagy előnye, amit azonban ma még alig vesznek figyelembe, hogy adott esetben környezetkímélő technológiát alkalmaz. A nagyüzemi állattartó telepek fokozatos felszerelését biogáz telepekkel olyan beruházásnak kellene tekinteni, amely jelentős mértékben szolgálja a környezetvédelem céljait, ezért további preferenciákat szükséges biztosítani a központi szervek részéről.

Az alkohol és a növényi olaj, mint motorok hajtóanyaga a jelenlegi árviszonyok között nem látszik gazdaságos alternatívának Magyarországon, legalábbis a belátható 10 éves időtávon belül. A magyar mezőgazdaság azonban potenciálisan képes arra, hogy a lakosság élelmiszer-szükségletén felül a mai hajtóanyag-igény egy részét is fedezze saját előállítású biomasszából. Ez azonban csak elméleti lehetőség, bár ennek ismerete és tudata szintén fontos tényező a távlati stratégiai tervezésnél.

A biomasszából különböző összetételű *szerves trágyák* készíthetők, amelyek a talajok termékenységének megőrzésében és fenntartásában játszanak fontos szerepet. Az erdőkben a vágási hulladékok, a növénytermesztésben a melléktermékek jelentős részét úgy a legcélszerűbb hasznosítani, hogy keletkezésük helyén visszakerüljenek a talajba. Ily módon a talajok humusz- és tápanyag-gazdálkodását javítják, ami a további biológiai produkció nyereségének fontos előfeltétele.

A biomassza felmérés számításai szerint hosszú távon úgy célszerű berendezkedni, hogy a növénytermesztés során képződő melléktermékeknek mintegy 75 %-a kerüljön vissza a talajba, amihez jön még a takarmánnyként elfogyasztott főtermékekből származó istállótrágya. Ez a hasznosítás a legegyszerűbb és legracionálisabb eljárás. A növénytermesztéssel kivont tápanyagmennyiségnek kerekén egyharmada pótolható vissza a talajba a szerves trágyával és a melléktermékekkel.

A távlatilag keletkező 760 ezer tonna száraz súlyra átszámított szennyvíziszapnak mintegy 50 %-át lenne célszerű közvetlenül trágyázási és tápanyag utánpótlási célokra hasznosítani, 20 %-át pedig a biogáz temelésnél felhasználni és így módon a veszteség arányát 30 %-ra csökkenteni.

Az intenzív magyar mezőgazdaság igen nagy nyomást gyakorol a természeti környezetre. Ennek számos kedvezőtlen jelét és tendenciáját is látjuk. Csökken a termőterület, a talajpusztulás folyamatai sok helyen felerősödnek, a

talajsavanyodás mértéke is fokozódik, megnövekedett az altalaj vizek nitráttartalma, sérülékenyebbé vált a természetes ökoszisztéma. Rövid és középtávú gazdasági érdekeink nem teszik lehetővé az alkalmazott technológiák gyors és radikális megváltoztatását, mert ez olyan nemzeti jövedelem kiesést okozna, amit semmi mással nem tudnánk pótolni. Hosszú távú gazdasági érdekeink viszont semmi esetre sem engedhetik meg, hogy mindig úgy gazdálkodjunk, ahogy azt ma tesszük. Folyamatos és fokozatos váltásra, megújulásra van szükség annak érdekében, hogy a magyar mezőgazdaság egyre inkább környezetkímélő elemekkel bővüljön, gazdagodjon és ezzel stabilitása is fokozódjon. Ehhez járul hozzá az, ha a biomassza hasznosítása során egyre növekvő mértékben gondoskodunk a keletkezett szerves anyagok nagy részének a talajba való visszajuttatásáról.

A természetvédelmi területeken az alapvető feladat az eredeti ökoszisztémák fenntartása, ezért itt nem szabad célul kitűzni a biomassza természetes éves produkciójának mesterséges fokozását. A természetvédelmi területek egyúttal a növény- és állatvilág génbankjai is, amelyek fenntartása a nemesítés alapfeltétele, és így tudományos és távlati gazdasági célokat egyaránt szolgál.

Összegezve az áttekintést, úgy érzem, megnyugvással és biztonságérzettel tölthet el minden magyar állampolgárt az a tudat, hogy a hazai biomassza-termelés jelenlegi és távlati lehetőségei biztosítják az alapvető élelmiszer önellátást. Ezen felül további mennyiségek állíthatók még elő, amelyek bőven fedezik a nálunk nem termeszthető biológiai eredetű anyagok behozatalát. A mezőgazdasági és élelmiszeripari export olyan valutatömeg megszerzését is lehetővé teszi, ami feltétlenül szükséges pénzügyi egyensúlyunkhoz.

Az iparfejlesztés során, az ipar strukturális átalakításánál számolni lehet a biológiai eredetű nyersanyagok fokozottabb mértékű felhasználásával, elsősorban a biotechnológiai eljárások segítségével. Az ország energiamérlegében a biológiai eredetű energia sohasem lesz meghatározó jellegű, de még jelentős kihasználatlan tartalékunk van ezen a területen is.

Minden további fejlesztési koncepciót a nagyobb és a rugalmasabb alkalmazkodó képességre kell alapozni és fokozottabb integrációt és harmóniát szükséges biztosítani a környezetvédelem és a gazdaságfejlesztés között.

Kedves Kozma Ferenc DSc!

Kedves Feri!

A 70. születésnapod alkalmából változatlan nagyrabecsüléssel köszöntelek. Kívánok Neked további alkotó éveket és ehhez jó egészséget! Magánéletedhez, benne nagypapai szerepkörödhöz sok boldogságot.

Régi barátságunk szimbóluma, hogy megjelent írásaink egy-egy dedikált példányát rendszeresen megküldjük egymásnak és ezekről baráti beszélgetések keretében folytatunk szakmai eszmecseréket. Írásaidnak jellemző vonása az elméleti igényesség és következtetéseidnek a döntéselőkészítésben való felhasználhatósága.

Budapest, 2001. június

Kovács Géza

STRUKTURÁLT EURÓPA MINT JÖVŐMODELL – KÉTPÓLUSÚ MAGYAR STRATÉGIA

KOVÁCS GÉZA
Professzor Emeritus

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem
Jövőkutatási Kutatóközpont

Európa jövőbeni struktúrájának alakulását a globális fejlődési folyamatok és Európa önfejlődési folyamatai együttesen alakítják. A két fejlődési folyamat egymással is szorosan összefügg. A globális fejlődési folyamatok hatása feltehetően erősebb, mint a belső önfejlődési folyamatoké. Ugyanez vonatkozik – természetesen kellő adaptációval – Magyarországra is. Mindenképpen óvakodni kell attól mindkét vonatkozásban, hogy az önfejlődési folyamatok lehetőségeit lebecsüljük. Főleg politikusi és általában döntéshozói körökben erős hajlandóság van mozgásterünk leszűkülésének, kényszerpályán való mozgásunknak eltúlzására. Hosszasabban lehetne érvelni amellett, hogy az átmeneti időszakok mindig nagyobb mozgásteret biztosítanak, mint amikor a fejlődés már kialakult pályán halad.

Korunk jellemző vonása a globális méretű tartós átmenetiség. Ez az átmenetiség egyaránt kiterjed ökológiai, tudományos, műszaki, gazdasági, társadalmi, tudati, politikai, katonapolitikai és szervezeti fejlődésfolyamatokra is. Minthogy az említett folyamatok logisztikus görbékkel leírható mozgása nagyon változatos időtartamot foglal magába, a szóba jöhető ciklusok is változatosak. E fejlődési folyamatok jellemzője, hogy a tartós átmenetiségben különböző időtartamú trendek és hirtelen változások, szilárd fejlődési folyamatok és kaotikus állapotok élnek együtt. Ezek eltérő problémakezelést igényelnek és integratív problémakezelésük újszerű kihívásokat is jelent.

A globális tartós átmenetiség lefolyása térségspecifikusan valósul meg. E térségspecifikusság talaján változatos az említett tényezők lefolyásának

---

Jelen írás elkészítésekor hasznosítottam az 1197, és a T018019. sz. OTKA-kutatások eredményeit is és a Jövőképek Európáról című, jövőkutatási konferencián elhangzott előadásom anyagát. *Jövőképek Európáról.* Szerkesztette: TÓTH Attiláné dr. Bp. 1998

intenzitása, fejlődési szakasza, következésképpen együttes kombinációik is változatos képet mutatnak térségenként.

Az átmenetiséget generáló globális fejlődési folyamatok közül mindenekelőtt az ökológiákat kell kiemelni. Nézetem szerint ezek között első helyen a növényekben megkötött nettó primér energiamennyiség állatvilág és emberiség közötti felhasználási arányának drasztikus megváltozása okoz nagy kihívást. A stanfordi egyetem biológusainak számítása szerint e nettó primér energiamennyiség 40%-át ma az emberiség, 60%-át az állatvilág fogyasztja el. Amennyiben a jelenlegi trendek tovább élnek, úgy 2030-ban 80%-át az emberiség fogyasztaná el és 20%-a maradna az állatvilágnak. Ez ökológiai katasztrófát eredményezne.¹ E kaotikus folyamat térségspecifikus megjelenítése rendkívül lényeges és nem áll eléggé sem a tudomány művelőinek, sem a politikusok érdeklődésének a homlokterében.

Az átmenetiség globális ökológiai folyamatainak második csoportját a klímaváltozások és az ózonpajzs ritkulása képezi. Ez már inkább áll az érdeklődés előterében, jóllehet szintáttörésnek minősíthető döntések, megoldások eddig még nem születtek. E folyamat velejárója az elsivatagosodás és az ivóvízhiány terjedése, növénytakarások térbeni áthelyeződése. Mindezek lefolyásának mértéke és ritmusa térségi katasztrófákat, újszerű népességvándorlási folyamatokat vonhat maga után. 1983-ban a Római Klub budapesti konferenciáján hangzott el, hogy az ezredforduló körül az USA esetleg gabona-importőrré válhat.² Egy általam meghirdetett, Környezeti rendszerek című tantárgy meghívott meteorológus előadója azt fejtette, előfordulhat, hogy hazánk növénytakarója Törökorszáéhoz lesz hasonló. 1997. szeptember 30-án hangzott el a Rómában megrendezett ENSZ-konferencián, amely a környezeti válsággal foglalkozott, hogy a szárazföld mintegy 70%-a és a Föld lakóinak 1/6-a van kitéve az elsivatagosodási és az édesvizek elapadása veszélyének. Itt hangzott el az is, hogy Magyarország e tekintetben a 10 legérzékenyebb országok egyike.³ Nézetem szerint a klímaváltozás konzekvenciáit globális méretekben kellene a stratégiai tervezés tárgyává tenni és a már többször felmerült – szenvedélyes vitákat és mozgalmakat kiváltó – világkormány létrehozását ilyen szempontból lehetne megoldani.⁴ Már ennek előtte is indokolt lenne az alapvető fontosságú édesvizet (folyókat, tavakat, karsztvizeket), valamint az erdőket (mindenekelőtt az esőerdőket, továbbá Szibéria, Kanada nagy erdőállományát) a világörökség részének tekinteni és egy globális stratégiai tervezés tárgyává tenni. A várható magyar viszonyokra tekintettel – minthogy felszíni vizeink 95-97%-a külföldi eredetű – kezdeményoznünk kellene a Kárpátia Vízügyi Stratégia nemzetközi összefogáson alapuló kidolgozását. A Bős-Nagymarosi Vízlépcső körüli sajnálatos viták és más korábbi, számunkra nemkívánatos események ma nem nagyon kedveznek egy

¹ BROWN, Lester R, *A világ helyzete* 1991, Budapest, 1991

² *A Római Klub Budapesti Konferenciája*. Élelem hatmilliárd ember számára Budapest, 1985.

³ Forró nyarak, olvadó jégpáncél. *Népszabadság* 1997. október 1.

⁴ ROBERTSON, Pat, *Az Új Világrend teljesen megváltoztatja az életedet*. Budapest, 1993

ilyenfajta terv részünkről való kezdeményezésének. Azt javaslom, hogy az MTA illetékes osztályai és az OMFB szakértői közösen dolgozzák ki e stratégiai tervezés munkálatainak lehetséges programját, hogy kellően felkészültek lehessünk egy ilyen terv előterjesztésére a szomszéd országok és az európai szervek felé, ha ennek feltételei megteremtődnek.

Csak részben ökológiai, ám azt meghaladó globális probléma a világ nyersanyag- és energiaforrásainak aránytalan felhasználása a világ különböző térségeiben. Ma a világ nyersanyag- és energiaforrásainak mintegy 75-80%-át a világ fejlett térségeinek lakossága fogyasztja vagy pazarolja el, miközben a világnépesség 75-80%-ának ezen erőforrások 20-25%-a jut. Ez hosszú távon egészen biztos, hogy nem tartható, függetlenül attól, hogy India népességéből a felső- és középosztálynak számító 80-100 millió fő, pl. ugyancsak már a pazarló fogyasztói társadalom értékrendje szerint él. Távolilag megkerülhetetlen lesz a fejlett tőkés országok pazarló fogyasztási szintjének csökkentése. Ezért a demográfiai robbanás és a pazarló túlfogyasztás megszüntetése nem alternatíva kérdése, hanem együttesen megoldandó feladat. Mindezt figyelembe véve Magyarország jövőbeni társadalmi modelljét egy környezetbarát, posztindusztriális, poszt szocialista társadalmi modellként képzelem el, amely a fejlett tőkés országokénál alacsonyabb GDP/fő színvonalon biztosítja a modernizáció és a szociális biztonság összekapcsolását.

A modernizáció elsősorban a jövő tipikus termelőerőinek (mikroelektronika, biotechnológia) fejlesztését és felhasználását igényli. A szociális biztonság pedig stratégiai szempontból a lakossági alapszükségletek kielégítésének azt a fokát tételezi fel, amely biztosítja a különböző közösségekhez tartozó egyén harmonikus személyiségjegyekkel való fejlődését. Középtávon pedig a lakosság hátrányos helyzetű rétegei esetében is az alapszükségletek (lakás, táplálkozás, ruházkodás, egészség, képzettség, egészséges környezet és az emberi szabadságjogok) olyan kielégítését, amely megakadályozza a társadalom humánbiológiai vagyonának, szellemi potenciáljának és a társadalom tagjai fizikai és pszichikai állóképességének további romlását, ennek megfelelő minimál szintre hozását. A mikroelektronika nagy történelmi kihívása, hogy a globalizálódott információs rendszerek talaján meg tudja-e valósítani a világ különböző részei közötti képzettségi, színvonalbeli különbségek radikális mérséklését, javítva ezzel a különböző térségek közötti esélyegyenlőséget és meg tudja-e őrizni a kulturális és értékrendbeli változatosságot.

A jövő második tipikus termelőereje a biotechnológia. Már most szeretném előrebocsátani: nem hiszem, hogy célszerű lenne a biotechnológiai kutatások bármely fontos területéről lemondani, ideértve az emberi klónozást is. Ez ugyanis – alapkutatásról lévén szó – az ismeret- és készségfejlesztésről, a későbbi szélesebb körű alkalmazott kutatásokról való lemondást eredményezné. Ebből még nem következne, hogy más országok is lemondanának róla és ezek kutatásai nem ellenőrizhetők olyan formában, mint az atomrobbantások.

A biotechnológia fejlesztése egyaránt fontos a mezőgazdaság és az egészségügy szempontjából. A jövő biomezőgazdasága posztindusztriális mezőgazdaság lesz, nem pedig preindusztriális. Ez elsődlegesen a hagyományos ipari mezőgazdaság meghaladását jelenti. A posztindusztriális mezőgazdaságra való átmenet egy sajátos integrált mezőgazdaság lesz. Ebben egyaránt jelen lesznek preindusztriális, indusztriális és posztindusztriális elemek. A tartós átmenetiséget változatos formában az integrált modell képviseli. Az egészségügy területén ez a kibontakozás nagyobb arányokban tolódik át valószínűleg a XXI. századra.

A fenti globális fejlődési folyamatok felerősítik – ahogy azt már napjainkban is tapasztaljuk – a természeti és művi katasztrófákat és potenciálisan megteremtik a biokatasztrófák fokozott veszélyének a megjelenését is. Erre is fel kell készülni hazánkban – elsősorban, bár nem kizárólag – a polgári védelem fejlesztésével.

A globális fejlődési folyamatok további három fontos elemét képezik – *A. Toffler* szavaival élve⁵ – a színrelépő globális gladiátorok. Ezek a *globális vállalatok, globalizálódó egyházak és az illegális kábítószer-kereskedelem*. Toffler jobbnak tartja a globális vállalat megjelölést, mint a multinacionálist, hangsúlyozva, hogy ezek mögül már teljesen eltűnt a nemzeti háttér. E vállalatok birtokolják a tőkét, a technológiát a világ különböző térségeiben, annak megfelelően, hogy hol dolgoztathatnak képzett és egyben olcsó munkaerővel. Ezek hozzájárulhatnak azoknak az országoknak a fejlődéséhez, modernizálásához, ahová települnek, de létrehozhatnak egyfajta instabilitást is, mert tovább települnek, ha a feltételeik az említett vonatkozásokban más országokban kedvezőbbek lesznek.

A globális vállalatok tevékenységével párhuzamosan – és nemcsak e vállalatok hatására – a világ számos térségében, így Kelet-Közép-Európában, hazánkban is, kialakul egy leszakadó párhuzamos második gazdaság. Ez zömében kis- és közepüzemekből áll, olyanokból, amelyek nem jutottak bedolgozói szerepkörhöz. E gazdaságokkal megkülönböztetetten többet kell foglalkozni növekedésélénkítés, foglalkoztatási és kifejezetten szociális szempontból is. Kínálkozó lehetőség lenne e tekintetben végiggondolni *Németh László* *A minőség forradalma* című könyvében leírt elképzelést. Ugyanakkor – minthogy e szektor nincs a globális vállalatok kezében – lehetőségként jelentkezik a volt KGST-országok között egy sajátos kooperációs stratégia kialakítása is, anélkül, hogy ezt a stratégiát erre korlátoznánk. Emellett ki kellene dolgozni annak a mechanizmusát is, hogy a leszakadó gazdaság fejlesztése az egyes országok, így hazánk piacain is versenyképes legyen és a hazai fogyasztásban részaránya növekedjen.

A vallások globalizálódásával kapcsolatban *A. Toffler* egyrészt *Khomeini* Ajatollah példáját hozza, aki a Sátáni versek szerzője ellen globális méretű üldözést hirdetett, továbbá a római katolikus egyházat, amelynek pápája világméretű diplomáciába kezdett. Jóllehet Magyarországon is megnőtt a

---

⁵ TOFFLER, Alvin, *A hatalomváltás*. Budapest, 1993

különböző európai és nem európai eredetű vallások jelenléte és felerősödtek korábban meglévő és új vallási áramlatok is, nem nehéz belátni, hogy a római katolikus egyháznak kiemelkedő szerepe van nálunk. A római katolikus egyház a rendszerváltás kapcsán nagy történelmi alternatíva elé került: a „szolgáló egyház”, vagy a két világháború közötti vonásokat is magán viselő „hatalmi egyház” szerepkörét vállalja-e fel. Egyébként valószínű, hogy nagy lehetőségeket hagyott ki kormányfőnk a pápával való tárgyaláson, amikor nem szorgalmazta, hogy a római katolikus egyház bankja is járuljon hozzá a magyar egyházi vagyon fejlesztéséhez.

A kábítószerrel kapcsolatban Toffler (idézve James Millst) hangsúlyozza, hogy a „földalatti birodalom” több hatalommal, pénzzel, tekintéllyel rendelkezik, mint néhány ország. Zászlaja nem lobog az ENSZ teraszán, de nagyobb hadserege, rátermettebb hírszerző szolgálata és befolyásos diplomáciája van, mint sok más országnak. Óvakodni kell attól, hogy e globális szervezet elleni fellépésben akár az EU-ba való bekerülésünk után is túlméretezett szerepet vállaljunk. A globális szervezetek ellen globális erőforrások, szakmai apparátusok felhasználásával kell védekezni.

Rátérve a szorosabb értelemben vett európai kérdésekre, Európa határai minden égtáj irányába egyértelműen meghúzhatók. Mégis figyelemre méltó, hogy a keleti határ Oroszországon belül az Uralnál helyezkedik el, a délkeleti határ pedig Törökországon belül. Ezen országok tehát eurázsiai országok. Ma még nyitva lévő kérdés, hogy mennyire osztják meg figyelmüket Európa és Ázsia között, vagy mennyire vállalnak fel eurázsiai szerepkört és ehhez kapcsolódó funkciókat.

Európa a múltban is strukturált volt, a jelenben is az, és a jövőben is az lesz. Megítélés kérdése, hogy ezt mennyire tartjuk előnyösnek. Az evolúciós közgazdasági irányzat képviselői egyebek között azt hangoztatják, hogy az evolúció kibontakozásához mindig szükség van változatos formákra. Így csökkenthető annak a veszélye, hogy az új optimum elérése evolúciós zsákutcahoz vezessen.

Európát illetően változatos térségekben lehet gondolkodni: természetföldrajzi, éghajlati, népességi, gazdasági, kulturális, politikai, katonai szempontok figyelembevételével. Az integrációs és dezintegrációs folyamatoknak ugyanúgy térségformáló története van, mint mondjuk a nyertes és a vesztes pozíciók erőviszonyai alapján meghúzott határoknak.

Az 1980-as évekig a világot általában is és katonai szempontból különösen kétpólusú világnak tekintették; a kapitalizmus és a kommunizmus szembenállása alapján. A szocialista rendszer összeomlásával a mai vélekedések szerint a világ katonai szempontból, legalábbis átmenetileg inkább egypólusúvá vált, bár nézetem szerint ez is megszorításokkal igaz. Ugyanakkor gazdasági szempontból az Egyesült Államok, Európa és Japán képez három pólust, amihez felzárkózik még fokozottabban a XXI. században az USA-t illetően Dél-Amerika és természetesen Japánt illetően Kína, a szovjet Távol-Kelet és Kelet-Ázsia általában válik

integratív egységgé. Európa esetében hátrányosabb az Afrikával való kapcsolat-elmélyítés az előzőekhez képest és tovább növelheti Európa hátrányát. Európán belül szakértői vélemények szerint az európai méretű unióvá válás várhatóan 2020 körül fejeződik be.⁶

Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején nemcsak a kelet-európai szocialista rendszer omlott össze, hanem az I. világháború után kialakított államszövetségek is. Szétesett a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia is. Ugyanakkor megőrizte egységét Románia, és legjobban illeszkedett a nyugat-európai politikai törekvésekbe. A formálódó jövő Európa struktúrájának a meglévő adminisztratív határok tiszteletben tartásán kell alapulnia azzal, hogy az ökológiai, kulturális stb. régiókat megosztó határok szerepe az integrációs folyamat felerősödése révén csökken. A mostani kormányzati szintű döntések egy része átkerül az EU-ba, más része a különböző régiókba, amelyeknek határai átnyúlhatnak a mai országhatárokon is.

Érdekes dezintegrációs törekvések jelentek meg Olaszországban és Nagy-Britanniában. Olaszországban elszaladási törekvések vannak a fejlettebb Észak egyes mozgalmairól. Függetlenül attól, hogy egy tényleges szétszakadásnak kicsi a valószínűsége, két következtetés adódik. Az egyik: az országrészek közötti fejlettségbeni különbségek nem rendszerspecifikusak. Itt más jellegű, mélyebb összefüggésekről van szó. Nagy-Britanniában, Jugoszláviában, más országokban is megfigyelhetők ilyen különbségek, ideértve hazánkat is. A másik, ha szétszakadna Olaszország, a kevésbé fejlett Dél-Olaszország attól még az EU-ban maradhatna, jóllehet a nála fejlettebb számos kívülálló ország nem eléggé konform a bekerülésre. Nagy-Britannia esetében Anglia mellett Skócia és Wales önállósága nőtt meg. A regionális decentralizáció történelmi és térségi analógiákban gondolkodva nézetem szerint Kelet-Közép-Európában is sok problémára megoldást hozna.

Ugyancsak a háborúk utáni térségrendezés eredményeként jöttek létre olyan térségek, mint Kárpát-Ukrajna, a német-lengyel és a lengyel-orosz határok nyugatra tolásával kialakult sávok, a Szudéta-vidék, Burgenland, az Olaszországban lévő Dél-Tirol, vagy a Kis-Jugoszláviában lévő Bácska. Az átalakulások keretében formálódó régiók szerepkörének növelése révén ezek a térségek is fontos összekötő kapocs szerepét tölthetnék be.

Karakterisztikus térségnek tűnik Európán belül a Balkán, ismétlődő feszültségeivel és nagyon változatos kultúrájú, vallású, fejlettségű ország-összetételével. Nem tekinthető véletlen jelenségnek, hogy Tudjman elnök olyan határozottan leszögezte és a horvát politikában ezt érvényesíti is, hogy Horvátország nem a Balkánhoz, hanem Közép-Európához tartozik. Nekünk is óvakodni kell attól, hogy esetleges szerepvállalásokkal a Balkánhoz soroljanak

---

⁶ MCREA, Hamish, *A világ 2020-ban. Versenyben a halomért, kultúráért, jólétért. Megújuló világképek*, Budapest, 1996

bennünket és természetesen attól is, hogy NATO-tagságunk talaján a Balkánon szociális és építési feladatokon túlmenően más katonai szerepkört vállaljunk.

Sajátos témakörként fogalmazódott meg a struktúrát is érintve a szomszéd országokban élő magyarok önálló vagy lakosságcserevel összekötött Magyarországra telepítésének a javaslata. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy ezt első alkalommal magyar demográfusok vetették fel⁷, és csak ettől valamivel később hozta szóba Meciar a magyar miniszterelnökkel való beszélgetéskor⁸ és reagált rá⁹ néhány nap múlva Funar, Kolozsvár polgármestere. Nem tekinthető véletlen jelenségnek, hogy ezzel a szomszéd országokban élő magyarok nem értettek egyet. Valójában nem jelentene megoldást egyébként amiatt sem, hogy hazánkban a romló népesedési viszonyok, a humánbiológiai vagyontönkremenetele kapcsán hátrányos helyzetbe kerülnének az idetelepülők. Javaslom ugyanakkor, hogy *ismételten el kell végezni Magyarország eltartó képességének a vizsgálatát, hogy ezzel is többoldalúvá tegyük a demográfiai folyamatokkal kapcsolatos stratégia kidolgozását.*

Az előzőekben említettekhez hasonlóan a kelet-közép-európai népmozgalmi jelenségbe illeszthető a cigány lakossági csoportok külföldre települő törekvése. Nagy gond származna abból, ha a fejlett tőkés országok elutasító döntései hatására e vándorlási törekvések egy földrajzi területre irányulnának.

A létszámában növekvő cigány népesség szociális és műveltségi problémái is megoldást igényelnek. Itt számolni kell azzal is, hogy amennyiben sikerül javítani a cigányság szociális helyzetén, iskolázottsági szintjének jelentős és tömeges emelésével, a cigányság – vezetői egy részének sugallatára is – a nemzetté válás megképesztésének talaján az elé az alternatíva elé kerül, hogy vagy beépül szervesen az adott társadalomba, annak anyanyelvét beszélve, de megőrizve kulturális és érzelmi együttléti kapcsolatait népességének különböző létszámú csoportjaival és közösségeivel, vagy pedig a nemzetiséggé válás útját választja, saját nyelvét, nyelvjárását beszélve. Ez utóbbi esetben egyes térségekben a cigányság nyelve a második, esetleg az első hivatalos nyelv válhat. Ez utóbbi alternatíva többféle feszültséggel járna és e feszültségek megelőzésének, kezelésének forgatókönyveit célszerű lenne már most kidolgozni, mérlegelve ennek nemzetközi összefüggéseit is. Minthogy a cigánylakosság jelentősebb létszámú több európai országban is, újszerű társadalmi beilleszkedésük megoldása EU program kidolgozását és valóra váltását is igényli.

---

⁷ A bátorított migráció a népességfogyás ellenszere. *Magyar Hírlap* 1997. augusztus 7.

⁸ Bírálatok keresztüztüében a Meciar javaslat. *Népszabadság* 1997. szeptember 9.; Meciar új magyarázata a lakosságcsere. *Népszabadság*, 1997. szeptember 13.

⁹ Funar a Tiszán-túlra telepítené a magyarokat. *Népszabadság*, 1997. szeptember 13.

Záró következtetés

Európa részben globális, részben önfejlődésen alapuló tartós átmenetiségében is megőrzi változatos struktúráját, amelyben korábbi és új strukturális elemek együtt jelennek meg. *Egy ilyen változatos terű, struktúrájú Európában nem célszerű a továbbfejlesztést illetően a homogenizálásra való törekvés útját választani. Ezért az EU kiterjedése, európaizálódása keretében meg kell őrizni a változatosságot, és ennek tükröződnie kell működési mechanizmusában is.* Óvakodni kell attól stratégiai szempontból, hogy a jövő normarendszerébe a mai, nagyjából nyugat-európai fejlett országokra korlátozódó társadalmi-gazdasági normarendszer működési mechanizmusa legyen egyoldalúan érvényben.

Javaslat

Az EU-ba való bekerülésünk Magyarország részéről kétpólusú stratégia kidolgozását és valóra váltását igényli. Egyik pólusként további erőfeszítéseket kell tenni az ország modernizálásával, racionális társadalmi-gazdasági fejlődést szolgáló döntések meghozatalával, a magyar érdekek következetesebb képviselésével az EU-ba való bekerülésünk érdekében. Másik pólusként az eddignél határozottabb és következetesebb erőfeszítéseket kell tennünk a még tovább kívül maradó európai és más nem európai térségekkel, országokkal való kapcsolat elmélyítésének érdekében. E másik pólusú stratégia keretében felvázolt együttműködési területek kapcsán rugalmasan kell kezelni azt, hogy mely területeken legyünk mi és mely területeken legyenek mások, mindenekelőtt a szomszéd országok a koordinátorok. E stratégia hasznosan járulhat hozzá a határainkon túl lévő magyar népesség helyzetének javításához is. Annak ellenére, hogy Európa közepén, a Duna-völgy közepén, a Kárpát-medence közepén helyezkedünk el, óvakodjunk irányító szerepkörünk vagy éppen modellalkotó képességünk eltúlzásától. A magyar tapasztalatok segítő szándékú átadásának ismételtetése – amely vezető politikusaink nemzetközi tárgyalásain hovatovább jelszóvá vált – nem szerencsés, mint ahogy nem volt szerencsés modellalkotó képességeink túlhangsúlyozása az 1968-as mechanizmus-reform kapcsán sem. Továbbra is karoljunk fel és segítsünk fejleszteni olyan kezdeményezéseket, mint pl. a „Visegrádi Hármak-Négyek” rendszerének működtetése, vagy pl. az „Alpok-Adria” térség újszerű regionális munkaszervének kialakítása és fejlesztése.

Javaslom, hogy a Magyar Tudományos Akadémia irányításával végzett EU-centrikus stratégiai terv-előkészítő munkát fejlesszük tovább kétpólusú stratégiai terv tudományos megalapozásának munkálataivá.

Kozma Ferenc professzor úrral való kapcsolatom egy fél évszázaddal korábbi időszakra, pontosabban a diák-évekre nyúlik vissza. Ezen éveim egy esztendeje a Közgazdasági Egyetemhez is kapcsolódik. 1950-ben a politikai gazdaságtan – történelem szakkombinációban kezdtem meg tanulmányaimat, s így – igaz csak egy esztendeig – a Duna parti egyetemnek is diákja voltam. A második évhez érve már lényegében mai szakmám, a turkológia vizéin eveztem, s közben ez a kétlakiságon alapuló szakkombináció is megszűnt.

Nos, ezen esztendőhöz, az 1950-51-es tanévhez kapcsolódik ismeretségünk. Jóllehet engem a pálsors később különböző nagyságrendű időszakaszokra, összességében azonban éppen 30 esztendőre külföldre irányított, kapcsolatunk mégsem szakadt meg. Ha Budapesten az Akadémia épületében, vagy éppen a rakparti villamoson összejöttünk, örömmel váltottunk szót múltról és jelenről. Így tudtunk egymásról mindmáig.

Tudományos pályafutásom során utam – a véletlen folytán – még egyszer visszakanyarodott a Duna parti alma materhez: 1997-ben annak falai között rendezhettem meg az orientalisták világkongresszusát. Ezen kis írásom pedig ismét kapcsolatot teremt a régi egyetemmel, egy régi diáktárssal. Témája ugyan távol áll Kozma Tanár Úr munkálkodási területeitől, de talán mégis, amikor hazánk Európa felé közeledik, e soroknak van némi mondandója számunkra.

Jó egészséget kívánva, ezen gondolatok jegyében ajánlom ezt az írást a jubilánsnak.

Budapest, 2001. július

Hazai György

HOGYAN LÁTTÁK AZ OSMÁNOK EURÓPÁT ÉS ÖNMAGUKAT?

HAZAI GYÖRGY
akadémikus, rektor

Andrássy Gyula Egyetem

Napjainkban nyugodtan állíthatjuk, hogy történészeink és turkológusaink évtizedek óta tartó kiterjedt kutatásai nyomán már nem keveset tudunk a magyar történelem török korszakáról. Biztosabban igazodunk el a gazdasági viszonyokban, jobban ismerjük a politikai történés mozgatóit és rugóit, s ugyanezt mondhatjuk el a korabeli műveltségről, a mindennapi életvitel részleteiről is.

Ismereteinket mégis nem egy irányban tágíthatjuk, tehetjük árnyaltabbá. Sohasem szabad ugyanis megfedkezünk arról, hogy a „török időkben”, amikor az ország három részre hasadva, háromféle gazdasági és politikai keretben folytatta a maga életét, a magyar történés színtere egyben egy hatalmas impérium, az Oszmán Birodalom és Európa konfrontációjának egyik színtere is volt. Ez azt jelenti, hogy a török kor minden problémáját egy tágabb nézőpontból kell szemügyre vennünk. Tekintettel kell lennünk az Oszmán Birodalom helyzetének alakulására, az ottani fejlődés belső rugóinak alakulására, továbbá a sokszálú és szövevényes külpolitika síkján való mozgásokra, elsősorban az Európához való viszony alakulására. S túl ezen, ismernünk kell az oszmánok művelődési viszonyait, a szellemi életet formáló tényezőket, azok hatását, s e hatások eredőit is.

Mai előadásunkban elsősorban arról szeretnék szólni, hogy az oszmánok a XVI-XVIII. század táján mit tudtak Európáról, amellyel már évszázadok óta hadakoztak. Röviden azonban érinteni szeretnék azt a kérdést is, hogy, ugyanakkor hogyan látták önmagukat.

E kérdések, de különösen az első probléma elemzése akkor nyer igazán értelmet, ha azt az összehasonlítás síkján végezzük el. Más szóval, ha kitérünk a kérdés „európai oldalára” is. Hogyan is látta ekkor Európa az oszmánokat? Milyen forrásokból származtak Európának a törökökre vonatkozó ismeretei? S ezek

alapján az évszázadok folyamán milyen kép alakult ki Európa országaiban a hatalmas impériumról?

A forrásanyag, amely az e kérdésekre adandó választ híven dokumentálja, valóban hosszú polcsorokat töltene meg.¹ S nem egy tudós tolla vállalkozott már arra, hogy felvázolja azt a szerteágazó, izgatott folyamatot, amelyben egy világképet alkotott magának egy másik világról, amely évszázadokon át ellenfele volt.²

Mi ezt a kérdést természetesen csak röviden fogjuk érinteni. Hiszen valójában a folyamat másik oldala az, amellyel behatóbban szeretnénk foglalkozni. A problémát - amint már jeleztük - inkább csak az összehasonlítás, az abból adódó haszon kedvéért vetjük fel.

A XIV-XV. században az oszmánok páratlan katonai sikerei elkápráztatják, de ugyanakkor egyre jobban rettegéssel is töltik el Európát. Egy jól szervezett, félelmetes erejű katonai és politikai hatalom lép elő az ismeretlenség homályából. Nincs erő, amely útját állná terjeszkedésének; eltiporja az önálló balkáni államokat, megdönti a bizánci császárságot, könnyen végez az anatóliai riválisokkal, s siker kíséri közel-keleti és észak-afrikai hódításaiban is. De hol fog megállni? Holnap nem ránk kerül-e majd a sor? Számíthatunk-e az előretörő ellenséggel szemben valami oltalomra?

Ezek a kérdések a XV. század derekán az európai közvéleményt visszavisszatérőleg foglalkoztatták. Hunyadi kora ez, amikor Európa lélegzet-visszafojtva figyeli azt az élethalálharcot, amely a Balkán és Közép-Európa határain folyik. A századforduló táján már írások sora vési a török jelenlétét, a fenyegető katonai veszélyt az európai köztudatba.

Ugyanakkor azonban egyre világosabbá válik az is, hogy Európa a félelmetes ellenfélről vajmi keveset tud. Nem ismerik annak nyelvét és szokásait. Tudják, hogy az iszlám vallását követi, de szinte alig többet ennél. Ugyanakkor a Birodalom politikai és katonai berendezkedéséről is igen kevés az ismeretük.

A szükség teremtette tudásszomj csak lassan nyerhet, kielégülést. Utazók leírásai vagy a török fogságból szerencsésen megszabadult keresztények visszaemlékezései, később ott járt követek beszámolóí lesznek azok a források, amelyekből Európa ismereteket szerezhet az Oszmán Birodalomról.

A XVI. század már nemcsak a keletről előretörő ellenséggel való csaták folytatását hozza magával. A töröknek politikai, ill. katonai szövetségesként is szerep jut Európa történetében. Ez azt jelenti, hogy a konfrontáció mellett kiépülnek a tartós diplomáciai kapcsolatok is.

Európának még jobban meg kell ismernie e törököt: meg kell tanulnia nyelvét és szokásait, képet kell alkotnia magának a Birodalom belső berendezkedéséről és mindennapi életéről, hogy - legyen az ellenfél vagy szövetséges - tudja, kivel is áll szemben. Ezt az óhajt kielégítendő indul meg hazánktól nyugatra, német és olasz, angol és francia földön az a sokoldalú tudományos tevékenység, amely az elkövetkező idők folyamán páratlan mennyiségű, ha számunkra becses értékű forrásnak számító művek sorát adja az Oszmán Birodalomról érdeklődők kezébe.

Az oszmanisztikai stúdiumok születése ez, amely egyben Európának a szükséges ismeretekkel való felvértezését is jelenti. Az oszmánok egykor ismeretlen birodalma az évszázadok folyamán így válik ismertté, így lesz minden síkon feltérképezve. Európa számára egyre árnyaltabb kép bontakozik ki a hatalmas keleti szomszédról.

Hogyan alakul azonban a folyamat török oldala? Az Európára törő oszmánok hasonló ambícióval kezelik az ellenfél megismerésének ügyét?

Korántsem. Forrásaink arról tanúskodnak, hogy a folyamat oszmán oldalán csak igen lassú haladásról beszélhetünk. A társadalmi igény megszületése várat, magára, annál erősebben mutatkozik azonban a fejlődést gátló ideológiai tényezők hatása, amely hosszú időre akadályozza és fékezi ezt a folyamatot.

Az oszmán világ szemléletét az iszlám határain túl elterülő országokkal, s így Európával kapcsolatban is alapvetően határozta meg a vallási alapokon nyugvó ideológia. Mindaz, ami ez iszlám világ határain kívül esett, egy meghódításra váró idegen területnek számított, amelynek szokásait és szellemiségét, az oszmánok eredendően elutasítottak. A muzulmán világ határai mögött meghúzódva teljes érdektelenséget mutattak a keresztény Európával szemben. Így önmaguk teremtettek egyfajta szellemi-kulturális vasfüggönyt, amely mögé bezárkózva csak arról vettek tudomást, ami náluk vagy a muzulmán országokban történt. A kereskedelem és diplomácia egyre szélesedő csatornái mellett a szellemi kontaktus hosszú ideig csak vékony ereket mondhatott magáénak.

Természetesen szerepet játszottak itt a nyelvi nehézségek is. Az európai nyelvekről való tolmácsolás és fordítás problémáját az állami vezetés kielégítő módon oldotta meg a politikai élet szférájában. A kozmopolita-levantinus szellemet sugárzó Isztambulban sokan voltak olyanok, akik jól ismerték az európai nyelveket. De sem a szeráj, sem a meglevő szellemi központok részéről nem történt kezdeményezés, hogy a nyelvtudás e tökéjét esetleg kulturális-tudományos vonatkozásban is hasznosítani lehetne.

A gőgös elzárkózás, az érdektelenség tudatlansághoz vezetett, s erről a politikai elit nemegyszer tett egyértelmű tanúbizonyságot. Idézzünk néhány példát.

Bocskai idejéből származik az a nagyvezéri feljegyzés, amely a szultánt a fejedelem Bécs elleni politikai lépéseiről tájékoztatja.³ Az iratban nyomban szemünkbe tűnik, hogy írója a „bécsi király” személyét a spanyol királlyal, sőt a pápával azonosítja. Az írat írója így Bocskai politikai ellenfelében az európai politikai spektrum három potentátját egyesítette. Még kirívóbb azonban az az 1770-ben megtörtént eset, amikor orosz. hadihajók jelentek meg a Földközi-tengeren, s a Porta nyomban tiltakozott Velencénél, mert az megengedte a hadihajók áthaladását a Balti-tengert az Adriával összekötő csatornán. S egy hasonló esetet jegyzett fel *Hammer*, az Oszmán Birodalom történetének ismert kutatója, aki 1800-ban Konstantinápolyban tolmácsként fültanúja volt annak a beszélgetésnek, amely az angol nagykövet, Sir Sidney Smith és Yusuf Ziya nagyvezér között, az angol flotta mozgásával kapcsolatban folyt le. Az Oszmán

Birodalom politikai adminisztrációjának első embere kétségbe vonta a nagykövet állítását, hogy direkt kapcsolat áll fenn az Indiai-óceán és a Vörös-tenger között.⁴

Íme az oszmánok politikai elitje esetenként így vizsgázott geográfiából. Ne gondoljuk azonban, hogy ez a tudatlanság általános, s azokra is érvényes volt, akiknek az a feladat jutott, hogy hajókat kormányozzanak el a Boszporusztól a messzi távolba. Azok jól értették mesterségüket: már a legkorábbi időkben birtokában voltak a szükséges ismereteknek és segédeszközöknek, s ezek segítségével el is jutottak oda, ahova akartak.

A XVI-XVII. század folyamán tudunk szórványos szálakról, amelyek az ismeretszerzés síkján az oszmánok és a Nyugat között esetenként kialakultak.⁵ Ezek jelentősége azonban messze nem állt arányban azzal, amire a táguló oszmán világnak – akárcsak az európai mércével mérve is – ténylegesen szüksége lett volna. Az élet legtöbb szférájában továbbra is a merev elzárkózás gyakorlata érvényesült.

Az első komolyabb kísérletre, amely a keresztény Európa földrajzának és történelmének summás bemutatását tűzte ki célul, a XVII. század derekán az oszmánok polihisztora, *Katip Celebi* vállalkozott.⁶

A kivételes képességgel és műveltséggel megáldott tudós, akinek tehetségével minden bizonnyal nem mindennapi munkabírás párosult, külön értekezésben foglalta össze ez Európára vonatkozó, s általa szükségesnek, ill. hasznosnak ítélt ismereteket.⁷

E mintegy geográfiai ill. történelmi bevezetőül szánt értekezésben képet ad a „keresztény világ” kialakulásának fő vonalairól, s eljut a hajózás kiszélesedésének, a felfedezések koráig, tehát - a lényegét tekintve - saját napjainak történéséig. Egy másik nagy művében, amelyet egy egyetemes geográfiai összefoglalónak nevezhetnénk, Európa szintűgy méltó szerephez jut. Ki kell emelni, hogy Katip Celebi e műveiben már európai forrásokat is felhasznált.⁸

Katip Celebinél figyelemre méltó azonban egy bizonyos szemléleti változás, amelyet történelmi bevezetőjében világosan kifejezésre is juttat. Szinte ostorozva szól az oszmánok hanyagságáról és nemtörődömségéről, amellyel az ellenséges szomszéd iránt viseltetnek. Egyértelmű az, amit műveivel sugallni akar; amit elődeink révén Európáról tudunk, az elégtelen; a tudatlanság pedig csak az ellenfél javát szolgálja.

Katip Celebi munkásságának ez a vonulata nem maradt hatás nélkül az oszmán világ tudományosságára. Törekvéseinek két kiváló követője is akadt, *Hazarfenn* és *Müneccinbasi* személyében.⁹ Ők is megkísérelték, hogy kilépjenek a hagyományos oszmán keretből. S közülük *Hazarfenn* a történelem szemléletének egyetemességét tekintve jelentősen előbbre is jutott Katip Celebinél.

A XVII. század második felében működő három nagy, s az őket megelőző néhány szerény kísérlet azonban hatását tekintve csak szerény, s elszigetelt lépés maradt. Különösen elődeik műveinél látjuk, hogy azok esetenként csak egy

kéziratban maradtak fenn. Biztos tanújele ez annak, hogy e műveknek nem volt kisugárzása, megszületésükkor érdektelenség fogadta azokat.

A XVII. és XVIII. század fordulójának eseményei a szükséges kijózanodás irányába hatottak. Az oszmánokban tudatosodni kezdett, hogy elmaradtak a Nyugattól, s Európa hadi fölénye végzetes lehet számukra. Az elmaradás felismerése azonban sokáig csak erre az egy síkra, a hadviselésre, s az ezzel összefüggő ismeretekre ill. újításokra korlátozódott. E felismerést nem követte igazi „nyitás” Európa irányában. A muszlim vallási körök jól szervezetten álltak ellen, ügyesen használták ki a politikai vezetésben meglévő befolyásukat, s így még hosszú ideig tudták elfojtani az olyan kísérteteket, amelyek a szellemi orientáció megváltoztatását igényelték és keresték.

Az Oszmán Birodalom és Európa között az egymásról való ismeretek síkján a korábbi századokban is már tatóngó szakadék az idők folyamán csak tovább mélyült. A szellemiek vonala hű kísérő jelensége volt ez annak a folyamatnak, amelyben az ipari forradalom felé haladó Európa egyre jobban fölénybe került egykori félelmetes ellenfelével szemben.

Amikor az Oszmán Birodalom hanyatlásáról beszélünk, talán nem eléggé húzzuk alá azt, hogy az egykori impériumot az Európával való konfrontációban nemcsak a saját rendszeréből adódó hanyatlás kárhoztatta bukásra. A századok folyamán Európa – világtörténeti mércével mérve - páratlan fejlődési utat járt be. Ugyanakkor az Oszmán Birodalom a maga által teremtett vasfüggöny mögött a csendes stagnálás, vagy az azzal csaknem egyenértékű minimális haladás korszakát élte, hosszú ideig még azt sem érzékelte, hogy a gazdasági, katonai és szellemi fejlődésben messze elmaradt tradicionális ellenfele mögött.

Hogyan látták mégis az oszmánok önmagukat? Van az oszmán-török historiográfiának egy speciális ága, egy igen régi időkbe visszanyúló vonulata. Azokra a politikai tanulmányokra gondolunk, amelyeket a szerzők a szultánnak és az államvezetés csúcsát képező nagyságoknak szántak. Mintegy tükörképpel hogy a vezetőknek abba tekintve pontosabb képük legyen a Birodalom általuk vélt problémáiról. Ezért is nevezik e tanulmányokat gyakran „királytüköröknek”.

Ezekben az írásokban, olyankor terjedelmes művekben, szerzők - rendszerint olyan személyek, akik életútjuk során némi tapasztalatot is gyűjtöttek az állam ügyeiről - igen őszinte képet festettek a Birodalom általuk meglátott és felismert problémáiról. Már a XVI. században tudatában voltak az oszmán hatalom hanyatlásának, s helyesen látták annak okait. Ezeket a szerzőket azonban egy, a múlt iránt érzett nosztalgikus szemlélet vezette: az egykori stabilitáshoz, a káprázatos katonai sikerek idejéhez visszavezető utat szerették volna megtalálni. A Birodalom számára egykor félelmetes erőt biztosító katonai feudális rendszer problémáit mindig csak az önmagukkal való összehasonlításban látták. Sohasem jutottak el addig, hogy magukat Európával mérjék össze. Amint láttuk, hiányoztak is ehhez a megfelelő ismeretek, az azt megteremtő behatóbb kontaktusok.

A szellemiek terén való nagy fordulatot csak a XIX. század hozta meg. Ekkor nyert polgárjogot a Nyugat felé való fordulás gondolata; a törökök elindulhattak

Európa, az európai kultúra felfedezésének útján. A török reformkor híveinek azonban még súlyos harcokat kellett megvívniuk a belső reakció erőivel. Valójában Kemál Atatürknek az Oszmán Birodalom romjain megteremtett Török Köztársasága volt az, amelyben ledőltek az évszázados válaszfalak, s Törökország egy új jellegű kapcsolatba került Európával.

Jegyzetek

¹ Elég, ha utalunk arra, hogy a XVI. század ilyen természetű anyagát egy kétkötetes katalógus foglalja össze; GÖTTNER, Carl, *Turcica, Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, I. Bucuresti-Berlin 1961; II. Bucuresti-Baden-Baden 1968. A munka harmadik kötete (*Turcica, Die Türkentrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*. III. Bucuresti-Baden-Baden 1978) összefoglaló képet ad erről az irodalomról.

² BABINGER, Fr., *Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef v. Hammer-Purgstalls*, In: *Die Welt des Islams* 7. 1919, 103-129. – KONONOV, A. N., *Ocerk Istorij izucenija lureckogo jazyka*. Leningrad 1876.

³ ORHONLU, *Osmanli tarihine ait belgeler. Telhistec (1697-1607)*, Istanbul 1970. 113

⁴ A két utóbbi esetet idézi LEWIS, B. a közelmúltban megjelent művében (*The Muslim Discovery of Europe*, New York-London 1982, pp. 103-154)

⁵ Valószínűleg MAHMUT, Tercüman, „*Tarth-i Ungurus*” [Magyarország története] c., 1643-ban keletkezett műve a török histoggráfia első olyan vállalkozása, amely összefoglaló képet ad egy nem muzulmán ország történetéről. (A mű kéziratát a Magyar Tudományos Akadémia keleti gyűjteménye őrzi. Népszerű kiadása (Budapest, Magvető, 1572) tudományos szempontból használhatatlan.) Tudomásunk van egy 1572-ben fordítás útján keletkezett francia történelemről is, amely *Hasan ibn Hamza* és *Ali Ibn Sinan* munkája volt. A mű a nagyvezéri kancellária akkori vezetője, *Feridun Bey* kezdeményezésére készült (v.ö. LEWIS i.m. 158). Jól ismert tény, hogy a XVII. Század jeles történetírója, *Pecuyi* (Pecevi) munkájába bevonta a nem muzulmán történeti forrásokat is (v.ö. BABINGER, Fr.: *Die Geschichts-schreiber der Osmanen und Ihre Werke*. Leipzig 1927, 193). *Evliya Celebi* útleírásai szintén e szálakat erősítették (u.o. 219), amelyek kevéssel később lassan gyarapodni is kezdtek.

⁶ Az oszmán tudományos világ kimagasló egyéniségének eredeti neve *Mustafa b. Abdullah* volt. A tudományos irodalomban *Hael Halfa* (Haci Halifa) néven ismert. Életéről és műveiről tájékoztat BABINGER i.m. 105-203, valamint ADIVAR, A. monográfiája (*Osmanli Türklerinde* i.m. Istanbul 1970. 110 skk.). Ide vágó vonatkozásokat tárgyal B. LEWIS idézett műve is.

⁷ V.ö. LEWIS i.m. 135 skk.

⁸ V.ö. BABINGER, i.m. 195-203 és LEWIS i.m. 153 skk.

⁹ *Hüseyin Hazerfenn* műveiről tájékoztat BABINGER (i.m. 226 skk) és WURM, H. (*Der osmanische Historiker Hüseyin b. Gacier, genanni, Hazarfenn, und die Istanbule Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Freiburg 1. Br. 1971). *Müneccimbasi* műveihez ld. BABINGER i.m. 234 skk., ill. LEWIS i.m. 158.

Miért a csatlakozással kapcsolatos konvergencia kérdéseiről írtam Kozma Ferenc 70. születésnapja kapcsán? Számomra a válasz teljesen világos: azért, mert Feri agytekervényeit mindig is a változó világ, ezen belül Európa módosuló gazdasági, politikai, kulturális viszonyai mozgatták. A kapcsolat az egyetem padjaiban kezdődött. Jött Feri – pardon, akkor még Kozma tanár úr –, s éppen a „két Európa” kapcsolatrendszerével bizonyította – 1968-ban vagyunk!! –, hogy csak egyetlen Európa van. Ezt tette akkor is, amikor 1970-ben, az egyetemen „nem kívántként” munka- és kutatási lehetőséget biztosított számomra a Nemzetközi Kapcsolatok Titkárságán, s ezt teszi ma is, a szinte évente megjelenő Kozma-opuszokkal. 1970-ben azonnal belevetettük magunkat a KGST tagországok 1960-1970 közötti külgazdasági kapcsolatainak input-output elemzésén alapuló feltérképezésébe. Csak a kort felidézendő: semmiféle számítógép nem létezett akkor még, az egyetem Ural gépe majd egy teljes emeletet elfoglalt, így hát egy kézi „razcsotos” gépnek nem is nevezhető szerkezettel osztottunk-szoroztunk, több-kevesebb sikerrel. Feri ennek is ördögös művésze lett, mint oly sok mindennek. Már akkor megkapott a Ferire oly jellemző interdiszciplináris megközelítés – szinte nincs olyan tudományág, ahonnan ne venne, vet volna elemzési hasonlatot-, amelyekkel közérthetőbbé, ember-közelibbé kívánta és tette is mondanivalóját. Kezdeti hipotéziseink a belső centrumról, a lépcsőzetes technológia és tudás-átadásról. Az előnyök és hátrányok értelmezési nehézségeiről sorra igazolódtak. Olyan, akkor eretnek számba menő következtetésekre jutottunk, hogy az évtized KGST-n belüli költség-haszon mérlege – csak gazdasági hasznokat mérve – a Szovjetunió számára deficitet, azaz hátrányos. Erre, világpiaci árazással M. Marrese és J. Vanous csak 1987-ben „jöttek rá”... Egyre-másra teltek meg a Feritől megszokott rajzos ábrák, születtek meg hegyesedő-begyesdő „vonzás-térképek”, s persze a tudományos beszámolók is. A kutatói kíváncsiság azóta sem lankadt, s bár a korábbihoz hasonló kutatói közelségbe nem kerültünk, mindig számon tartottuk egymás eredményeit. Nagy megtiszteltetés volt számomra, hogy egyetemi habilitációs dolgozatomnak is ő volt a fő korreferátora, a tőle megszokott alapossággal. Humorral és tudományos következetességgel. Csak azt kívánom tehát, hogy jó egészségben, derűvel ontsa még nekünk buzgó agytekervényei szellemi produktumait!

Budapest, 2000 nyár

Blahó András

AZ EURÓPAI UNIÓ KELETI KIBŐVÍTÉSE A KONVERGENCIA FÉNYÉBEN

BLAHÓ ANDRÁS

tanszékvezető egyetemi tanár

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem,
Világgazdaságtan tanszék

Az Európai Unió Helsinkiben (2000. június), majd Nizzában (2000. december) tartott csúcstalálkozói már nem ismételték meg a korábbi kettős felosztást „első körös”, s „második körös” társulni kívánó országokra. Mindkét határozati javaslat, döntés inkább volt politikai, mint gazdasági észérvek által át- és meggondolt elhatározás eredménye. E határozati javaslatokat inkább, mint megerősítő gesztust nyújtották át a „Közép-Kelet-Európa ante portas!” tudatától már amúgy is megriadt nyugati vezetők a feltételek teljesítésében egymást túlszárnyalni akaró közép- kelet-európai államférfiaknak. A kettős felosztás tehát megszűnt a retorikában, de nem így a nagyon is valós gazdasági- társadalmi életben. A gazdasági- társadalmi feltételek és körülmények alapján ugyanis továbbra sem egységes ez a térség, mint ahogy korábban sem volt az (KOZMA, 1998). Így már eleve politikai – s abban sem mindig és mindenben átgondolt – lépésnek kell tartanunk azt a kijelentést, hogy noha két csoportra már nem osztandók ezen országok, de talán három csoport indokolt lenne. (RICHTER, 2000).

Az ilyen politikai kijelentéseknek persze megvan a maguk logikája, s fogyasztó közönsége. Nyugat-Európa népei – ha lehet egyáltalán ilyen általánosságban fogalmazni – nem nagyon lelkesednek egy kibővülő Európa iránt, gazdasági és társadalmi vívmányaikat féltik. A Nyugat látható lelkesedés-hiánya visszhangra talált Közép- Kelet-Európában is, ahol az egyre távolabbra tolt esetleges csatlakozási dátum olvasztja a nyugat-európai elkötelezettségbe vetett hitet. Noha a nizzai csúcstalálkozó továbbra is lehetségesnek tartja a 2003. január 1-i csatlakozási dátumot „az arra érdemeseknek”, a dokumentumok alaposabb tanulmányozása révén világos, hogy inkább 2005. január 1-ről lehet szó.¹ Az ma

---

¹ A nizzai határozat ugyan homályosan utal arra, hogy “kellő feltételek esetén” (?) az új csatlakozó országok már résztvehetnek a 2004. évi választásokon, az Európai Parlamentet illetően. Ehhez viszont az kell, hogy 2003 végéig a ratifikációkat is befejezzék az Európai Unió tagállamai, különben nem lehetséges a részvétel.

már Nyugat-Európában is világos, hogy az EU habozása a keleti kibővítést illetően belső politikai ellentétek, valamint költségvetési megfontolások miatt keletkezett, s ráadásul ezek mindegyike felerősödni látszik, ahogy közeledik az egyébként általuk késleltetett csatlakozási időpont. A felkészüléssel kapcsolatos költségek a csatlakozni kívánó tagállamok számára már az első években jelentős teherként jelentkeznek, míg a csatlakozás révén elvárható előnyök inkább csak középtávon érezhetők majd. Ezért világos, hogy a csatlakozni kívánó közép- kelet-európai országok számára a csatlakozás késleltetése mind politikailag, mind gazdaságilag jelentős költségekkel jár, akkor, amikor már mindegyikük negatív külkereskedelmi mérleggel rendelkezik az EU-val. Ezzel egyidőben, a már tagországok csatlakozással kapcsolatos költségeit „kitolja”, noha a csatlakozni kívánó országok piacaihoz ma már szinte korlátlanul hozzá jut.

A csatlakozás idejének, körülményeinek magas fokú bizonytalansága rendkívül nehézé teszi a csatlakozni kívánó közép- kelet-európai országok számára, hogy a csatlakozás reális költségeit és előnyeit felmérjék (MORTENSEN és RICHTER, 2000), s ez döntéshozóikat arra készítette és ösztönözte, hogy inkább politikai, semmint közgazdasági érvekre hallgassanak. Amint a közép- kelet-európai országok (KKEO-k) csatlakoztak, a releváns kérdés már az lesz, milyen gyorsan lesznek képesek növekedni annak érdekében, hogy az EU jelenlegi tagjainak fejlettségi színvonalához felzárkózzanak. A hazai és nemzetközi szakirodalom is jobbra az első kérdéskörrel foglalkozik, mármint a csatlakozás időpontját „jósolgatja”. Jóval kevesebb a belépést *követő* helyzetet elemző tanulmány, könyv, noha világos, hogy sem a Nyugat, sem a Kelet az erről való gondolkozást nem takaríthatja meg.

A csatlakozási „előcsatározásoknak” immár egy teljes évtizede van, illő tehát, hogy sorra vegyük, melyek is a tényleges akadályok. Ezek teljes körű áttekintése meghaladja e dolgozat terjedelmét, így itt csupán az EU jelenlegi politikájának azon elemeit vesszük sorra, amelyek a KKEO-k gazdasági konvergenciáját a jelenlegi tagországok szintjéhez gátolják. Kiinduló hipotézisünk ugyanis az, hogy a KKEO-k „lefelé kapálóznak”, azaz a félperifériára sodródást kívánják elkerülni. (KOZMA, 1998:26) Ezzel viszont óhatatlanul együtt jár, hogy meg kívánnak felelni a lefelé sodródást gátoló EU normáknak, ha azok transzparenssek. Tény viszont, hogy azok nagyon is ellentmondásosak, nem általánosan alkalmazhatók, s néhány területen kifejezetten akadályozzák a gazdasági konvergenciát. Ezeket veszi sorra e tanulmány, a teljesség igénye nélkül.

Egyenlőtlenség és konvergencia

Noha a KKEO-k második világháborús gazdasági fejlődésében sok a közös vonás, sohasem alkottak egy homogén ország- és gazdaság-csoportot. A volt szocialista irányítási rendszer összeomlása 1989-ben intenzív sokkal rázta meg ezeket a gazdaságokat, amelyet a bruttó hazai termék (GDP) jelentős zuhanása követett.² A politikai – gyors – átalakulást követő gazdasági recesszió mélysége, elhúzódása, valamint az ebből történő kilábalás azonban országonként eltérő volt. (Lásd 1. számú táblázat).

1. számú tábla

Reál GDP/NMP az átalakuló országokban, 1980, 1986-1999 (Index, 1989=100)

	1980	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Kelet-Európa	88.7	97.8	99.4	100.8	100.0	93.2	82.9	79.3	79.0	82.1	86.9	90.3	92.2	93.9	95.2
Albánia	79.4	93.1	92.4	91.0	100.0	90.0	64.8	60.1	65.9	71.4	80.9	88.2	82.0	88.6	95.7
Bulgária	76.2	93.6	99.3	101.9	100.0	90.9	83.3	77.2	76.1	77.5	79.7	71.6	66.6	68.9	70.7
Cseh Köztársaság	..	93.2	93.7	95.7	100.0	98.8	87.3	86.9	86.9	88.8	94.1	98.7	97.7	95.5	95.3
Magyarország	86.3	95.5	99.4	99.3	100.0	96.5	85.0	82.4	81.9	84.4	85.6	86.8	90.7	95.2	99.4
Lengyelország	91.1	94.1	95.9	99.8	100.0	88.4	82.2	84.4	87.6	92.1	98.6	104.5	111.7	117.1	121.8
Románia	88.5	105.8	106.7	106.2	100.0	94.4	82.2	75.0	76.2	79.2	84.8	88.2	82.8	78.3	75.8
Slovákia	..	94.8	97.1	99.0	100.0	97.5	83.3	77.9	75.1	78.7	84.2	89.7	95.6	99.8	101.7
Slovénia	98.9	104.1	103.5	100.5	100.0	91.9	83.7	79.1	81.4	85.7	89.3	92.4	96.6	100.4	105.3
Balti államok	67.8	85.6	89.0	96.0	100.0	97.8	89.9	67.9	58.2	55.2	56.4	58.8	63.7	66.6	65.4
Észtország	74.5	88.2	89.2	93.8	100.0	91.9	82.7	71.0	65.0	63.7	66.4	69.0	76.3	79.4	78.3
Lettország	68.5	85.1	89.0	93.6	100.0	102.9	92.2	60.1	51.1	51.5	51.0	52.7	57.3	59.5	59.6
Litvánia	64.7	84.9	88.9	98.4	100.0	96.7	91.2	71.8	60.2	54.3	56.1	58.7	63.0	66.2	64.2
FÁK^{b c}	77.5	92.4	93.9	98.1	100.0	96.8	90.9	78.0	70.4	60.3	56.9	55.0	55.6	53.9	55.5
Belarusz	65.7	88.9	91.3	92.4	100.0	98.1	96.9	87.6	81.0	70.8	63.4	65.2	72.6	78.7	81.4
Orosz Föderáció	78.1	92.9	94.2	98.4	100.0	97.0	92.2	78.8	71.9	62.8	60.2	58.2	58.7	55.8	57.6
Ukrajna	75.0	90.0	93.4	95.2	100.0	96.4	88.0	79.2	68.0	52.4	46.0	41.4	40.2	39.5	39.3
Összesen	80.3	93.7	95.2	98.7	100.0	95.9	88.8	78.1	72.4	65.9	64.8	64.3	65.4	64.7	66.1
<i>Külön tételek:</i>															
KKEO-5	88.6	95.1	97.3	99.6	100.0	93.3	84.1	83.8	85.0	88.5	93.5	98.1	102.5	105.8	109.0
DEEO-7	88.8	102.4	103.1	102.9	100.0	93.1	80.8	71.4	68.5	70.9	75.3	76.7	74.1	72.9	70.8
<i>Csehszlovákia^b</i>	84.9	95.1	97.0	99.3	100.0	98.5	84.4	78.8	..	..	..	..	..	..	..
<i>Korábbi Szovjetunió^b</i>	77.3	92.2	93.8	98.0	100.0	96.8	90.9	77.7	70.1	60.2	56.9	55.1	55.8	54.3	55.8

Forrás: Lásd : www.unece.org

Megjegyzés: A kelet-európai országokra vonatkozó adatok GDP adatok, kivéve, ahol másként jelöltük. A korábbi Szovjetunió országai számára, NMP (Nettó anyagi termelés, net material product) adatok 1980-1990 között, amelyeket láncindexszel kapcsolunk az 1990- évi GDP adathoz. Az egyes országadatokat az előző év PPP (purchasing power parity, vásárlóerő-paritás) adatával súlyoztuk, amelyet az Európai Összehasonlító Programtól kaptunk, 1996. évre vonatkozóan.

^a Bruttó anyagi termelés

^b Korábbi tagországok egyéni országadatainak összege.

^c Nettó anyagi termelés 1980-1990

² Ezt a visszaesést nevezi Kornai János “transzformációs visszaesésnek”.

2000-re csak néhány átalakuló ország haladta meg az 1989. évi GDP színvonalát, ami természetesen nem jelenti azt, hogy azonos szerkezetű GDP-ről van szó. Koránt sem! De azt sem jelenti, hogy az elmúlt évtized ne lenne bizony nevezhető Közép- Kelet-Európa „elveszett évtizedének”, ugyanis a „kiesett” GDP volumene egy teljes évtized termelésének felel meg! Nem az a szándékunk, hogy ezzel az olvasóban a Latin-Amerikában a 80-as évtizedet elvesztettnek nevező nézeteket idézzük fel, de az igen, hogy ott is, itt is, olyan mély társadalmi és gazdasági, szerkezeti változásokról kell beszélnünk, hogy a párhuzam – ha nem is teljes – nem kizárható.

Mindegyik átalakuló ország kénytelen-kelletlen elszenvedte a munkanélküliség nagy arányú növekedését, a jövedelem-elosztás egyenlőtlenségének fokozódását, s a Cseh Köztársaság kivételével egyikük sem nyerte vissza a reálbérek 1989-es színvonalát. Ez pedig már ezen egyszerű mutató révén is azt sugallja, hogy az átalakulás terheit – a csökkenő GDP okozta szerkezeti váltás költségeit – a bérből és fizetésből élők „finanszírozták”.

2. számú tábla

1999. évi GDP mutatók. Csatlakozó és összehasonlító országok

	GDP: US\$ milliárd, árfolyamon	GDP – US\$ milliárd PPP	GDP/fő US\$	1999 GDP/fő PPP US\$	1989 GDP/fő PPP US\$	1999 GDP/fő EU 15=100 (PPP)	GDP reál 1990=100
Bulgária	11952	42713	1540	5149	5000	23a	74.9
Cseh Köztársaság	53515	137482	5170	13339	8600	63a	96.3
Magyarország	48896	114032	4805	11256	6810	47a	102.4
Lengyelország	154610	344505	3984	8845	5150	40a	137.2
Románia	32598	132124	1523	5807	3470	31a	79
Slovákia	18617	56206	3491	10230	7600	47a	104.3
Slovénia	19640	31111	10981	15669	9200	68a	113.3
Észtország	5100+	11800+	3585	8223	8900	37a	75.5*
Lettország	6300+	14700+	2593	6074	8590	27a	59.3*
Litvánia	10600+	25200+	2885	6833	6430	31a	79.5*
Görögország	125588	151794				69	120.6
Portugália	109029	150650				72	124.9
Spanyolország	595153	654204				80	122.4
EU-15	8532935	7997763	22672	22303		100	117.8
USA	9221794	8140090				143	132.3

Források: Poeschl, et al. Pp. 19, 35, OECD és WIIW. (TransMONEE adatbázis 2000, bázis év 1989. GDP per fő US dollárban és PPP-ben 1999-re és 1989-re és + : IMF World Economic Outlook, 2000, pp. 160 and 208. a: Micklewright and Stewart, p. 7.

Amint a 2. számú táblázat mutatja, a KEEO országok jelenlegi jövedelmi szintjei jelentős mértékben ingadoznak egymáshoz, valamint az EU átlagához képest is. A vásárlóerő-paritással korrigált adatokat tekintve az egy főre jutó GDP

tekintetében mindegyik társuló országok az EU átlag alatt van, némelyek lényegesen alatta. Ez azonban nem az első olyan csatlakozás, amikor az EU átlagtól akár lényegesen eltérő GDP-színvonalú országokkal bővül(ne) az Európai Unió. Az 1981-ben lezajlott csatlakozás Görögország részéről, valamint Portugália és Spanyolország csatlakozása 1986-ban ugyancsak olyan csatlakozások, ahol a csatlakozást eldöntő politikai szempontok jóval fontosabbak voltak a gazdaságiaknál.

Ha a mai társuló országok GDP-szintjeit nézzük, akkor Szlovénia, a maga EU átlaghoz mért 68 százalékos GDP szintjével legalább olyan szinten áll, mint Spanyolország csatlakozása előtt, s lényegesen közelebb áll az EU átlaghoz, mint Görögország és Portugália, amikor ők az EU átlag 62, illetve 52 százaléka „álltak”. E tekintetben a Cseh Köztársaság akár ma is beléphetne – mutatója az EU átlag 63 százaléka éri el -, s Magyarország és Szlovákia, a maguk 47 százalékos mutatójával nem nagyon marad el Portugália 1986-os mutatójától. Tény, hogy Lengyelország 40 százalékos, s Észtország 37 százalékos mutatója jelentős elmaradást mutat az akkori EU átlagoktól (is). Ez utóbbi két tagjelölt bevonása a kibővítés első körébe – ha egyáltalán van/lesz ilyen – csak biztonságpolitikai, illetve geopolitikai szempontokkal, semmint kemény közgazdasági érvekkel, vagy fejlettségük előrehaladottságával indokolható.

A kérdés azonban nem az abszolút egyenlőtlenség. Az Európai Unió jelenlegi tagországai között is jelentős jövedelem-eltérések vannak. Az egy főre jutó GDP tekintetében az EU átlag 184 százaléka adó Luxemburgtól, az átlag 50 százaléka „biztosító” Portugáliáig.³ Az Európai Unió régiói közötti egy főre jutó GDP eltérések csaknem kétszer akkorák, mint az Amerikai Egyesült Államok regionális eltérései. A munkanélküliségi ráta Nyugat-Európában több mint kétszer magasabb az amerikaiénál. (MORTENSEN és RICHTER, 2000). A valós kérdés az, hogy a KKEO-k csatlakozásukkor képesek lesznek-e az EU-val versenyezni, s milyen gyors növekedést tudnak „fenntartani” a jövőben. Ahhoz ugyanis, hogy „felzárkózzanak” – óh, hányszor hallottuk már ezt a jelszót! – lényegesen gyorsan éves GDP növekedési ütemet kell felmutatniuk, mint a jelenlegi tagországoknak. A gazdasági konvergencia, azaz a jelenlegi tagországok és a csatlakozók közötti jövedelmi különbségek csökkentése mind egy főre jutó, mind regionális jövedelmi szintekre vonatkozóan, egyaránt érdeke a jelenlegi és a csatlakozni kívánó tagországoknak is. Már csak azért is, mert a jelentős jövedelmi különbségek a tagországokon belül és köztük, valamint a KKEO-k között káros gazdasági, politikai és szociális instabilitást indukálhatnak, amely egyaránt visszavetheti az EU, valamint az újonnan társult országok gazdasági fejlődését.

A közgazdasági elméletben, a termékek és tényezőárak kiegyenlítődnek a piacokon, amennyiben nincsenek nemzeti korlátozások, mint vámok és szabályozások. Ezt a folyamatot a technológiai változás, beruházások és technológiai transzfer is mozgatja. A konvergencia reálisan azt is jelenti, hogy a

---

³ 1999. évre vonatkozó adatok. Lásd EUROSTAT, 2000.

munkatermelékenység különbségek csökkennek a szegény és gazdag országok közötti gazdasági integráció előrehaladtával, miközben a nominális értelemben vett konvergencia az árakban, kamatlábakban kifejezett különbségek csökkenésére utal. Az Európai Unió történetének 1970-1997 közötti szakasza ez, amikor a szegény(ebb) országok kezdtek felzárkózni a gazdag(abb) országok átlagához. Fontos megjegyeznünk, hogy Görögország, Portugália és Spanyolország „fenntartható” értelemben csak az EU-hoz történő csatlakozásuk *után* kezdett el növekedni. (RICHTER, 2000).

Infláció és növekedés

Az Európai Unió eddigi történetében az irányzat az volt, hogy a szegényebb országok igyekeztek – *Kozma Ferenc* szavaival élve, „kapálóztak” – felfelé konvergálni, semmint, hogy a gazdag országok átlaga „ereszkedett volna” alább. Ezt a folyamatot a szegény országok magasabb növekedési üteme biztosította. Ennek értelmében a KKEO országoknak, csakúgy, mint Görögországnak, Portugáliának és Spanyolországnak gyorsabban kell növekednie az EU átlagánál annak érdekében, hogy a tagországok között fennálló jelenlegi jövedelemkülönbségek csökkenjenek.⁴ A csatlakozni kívánó közép- kelet-európai országoknak tehát évi legalább 5-6 százalékkal kell növekedniük, hogy az EU átlagát húsz, harminc éven belül elérjék. Kemény követelmény valóban, s csak nehezen megvalósítható. Bár tanulmányunk nem erről a kérdésről szól, annyit megjegyezzünk itt, hogy a KKEO gazdaságok nyitott, kis országok lévén – ez alól még Lengyelország sem kivétel – az ilyen arányú fenntartható fejlődés csak exportvezérelt lehet. Az exportpiacok több, mint háromnegyede viszont Nyugat-Európában van, ahol a növekedési ütem nem 5-6 százalékos, hanem annál lényegesen alacsonyabb. Bár a két térség gazdasági növekedési üteme között nincs közvetlen rugalmasság, az azért tény, hogy az Európai Unió ciklikus, vagy aciklikus lassulására Közép- Kelet-Európa lényeges lassulása a válasz. Ezt jól mutatta a magyar GDP negyedéves alakulása 2000 év folyamán, amikor 5,6 százalékról a negyedik negyedév végére 4,2 százalékra esett, döntően a külső piacok kereslet-csökkenése miatt.

Történelmileg nézve, a magasabb növekedés magas(abb) inflációval járt együtt. Ráadásul, az is megfigyelhető, hogy minél nagyobb a gazdaságok közötti fejlettségi különbség, annál nagyobb az inflációs tendenciák strukturális eltérése. A termékek, szolgáltatások árai „felfelé” egyenlítődnek ki, amelyeket a bérek kiegyenlítődése is követ. A szorosabb gazdasági integráció folyamatában ezek a különbségek kisebbednek, éppen az egy főre jutó GDP értékek nivellálódása révén. Az árszínvonalak is konvergálnak, magasabb strukturális inflációt teremtve

---

⁴ Például, amennyiben Görögország, Portugália és Spanyolország évi 3 százalékkal növekedne, míg az EU évi 2 százalékkal, Görögország, Portugália és Spanyolország 2040-re érné el az EU átlagának 85 százalékát.

a gyorsabban fejlődő szegényebb országokban.⁵ Ez a dinamika a hosszú távú inflációs ráták diszperzióját hozza létre a tagországok között, amelyet nem tud orvosolni a közös monetáris politika. Tehát, az életszínvonalak fokozatos konvergenciája az inflációs ráták folytatólagos divergenciáját okozza.

Az Európai Unió és az EMU

Akár az EU-ban, vagy az EMU-ban való részvétel nélkül is igaz, hogy a Maastricht kritériumok jelentős problémákat jelentenek a csatlakozni kívánó országok számára. Noha a KKEO gazdaságok viszonylag alacsony adósságállománnyal hagyták el a szocialista örökséget – nem így Lengyelországnak és Románia -, többségük rohamosan növelte adósságállományát az átalakulás első szakaszában, amelyet a GDP jelentős csökkenése, az infláció emelkedése kísért.⁶ Mindegyiküket szorította a Nemzetközi Valutalap és az Európai Unió is, hogy csökkentsék inflációjukat, költségvetési hiányukat, akár szélsőségesen szigorú gazdaságpolitika árán is. Az eredmény nem lehetett más, mint a Philips-görbe érvényesülése, sajátos közép- kelet-európai hatásfokkal: a GDP növekedése lényegesen lelassult, a munkanélküliség jelentősen emelkedett, az infláció viszont az országok többségében 10 százalék körüli szinten „beragadt”. Tény, hogy a maastrichti követelmények nem részei a csatlakozási követelményeknek, de az is világos, hogy belépésünk után szinte azonnal számon kérik rajtunk. Ezért figyelhető meg a nagy igyekezet az átalakuló országokban az infláció minden áron történő csökkentésére, még annak árán is, hogy ez esetleg recessziós hullámot indukál a gazdaságban. Ez a lényeges leszorítás már csak azért sem teljesen logikus, s gazdaságilag sem ésszerű, mert az Európai Unió követelményei a maastrichti feltételek teljesítése *után* már lényegesebb eltéréseket is megenged. Azaz, azért kell lenyomnunk az inflációs rátákat, hogy teljesítsük ezt az igényt, de a teljesítés után már 1-2 százalékos inflációs emelkedés is megengedhető. Nem véletlen, hogy a monetáris szigor igencsak kedvelő elemzők is azt javasolják, talán a túlzottan szigorú maastrichti feltételeket kellene valamennyire enyhíteni. (SZAPÁRY, 2000)

Noha a KKEO országok csatlakozhatnak az EU-hoz anélkül is, hogy az EMU-ban részt vállalnának, többen közülük máris bejelentették, hogy belépésükkel együtt EMU-tagok is kívánnak lenni.⁷ A Nizzai Nyilatkozat nem véletlenül

---

⁵ Ez még a jelenlegi EU tagoknál is megfigyelhető. Írország dinamikus GDP növekedésével az inflációs ütem növekedése is együtt járt, nem kis dilemmát adva a gazdaságpolitikai vezetőknek.

⁶ 1990-91-ben, hosszas tárgyalások után Lengyelország egy egyszeri, ötven százalékos külföldi adósságállomány csökkentést kapott, amelyet a nemzetközi pénzügyi körök igyekeztek nem gyakorlattá tenni más, hasonlóan ráutalt közép- kelet-európai országok esetében.

⁷ Egyes országok – mint például Észtország, Bulgária – még azt is mérlegelte, hogy a csatlakozás *előtt* kötik valutájukat az euróhoz, „euroizálást” hajtva végre ezzel. Képzeltető, hogy az EU központi bankjában, a tagországokban ez milyen heves ellenreakciókat váltott ki.

hangsúlyozza, hogy a jelenlegi EU tagok elvárják, hogy az újonnan csatlakozó országok legalább két évig a jelenlegi árfolyam mechanizmus (ERM) részesei legyenek, s csak ezután csatlakoznak az euro-övezethez. Ez alatt a két év alatt kell a maastrichti feltételeknek is megfelelni.

Még ha a csatlakozni kívánó országok nem is lesznek EMU-részesek – s a lebeszélő érvek némelyike igen csak alapos –, s ERM-csatlakozásukat is késleltetik, akkor is jelentős nyomás nehezedik rájuk az EU monetáris politikájának követésére.

Ha a tagjelölt országok nem folytathatnak stimulatív fiskális politikát a Maastrichti értelemben vett adósság csökkentés, hiány és inflációs előírások betartása érdekében, ha árfolyampolitikájukat nem használhatják valutájuk reális felértékelődésének ellensúlyozására, hogy ezzel exportjuk versenyképességét fenntartsák, nem világos, honnan származik majd a konvergenciát létrehozó növekedési ütemek ösztönzése. A hazai piacok még teljesebb liberalizációja még nagyobb versenynek teszi ki a hazai termelőket akkor, amikor már amúgy is jelentős negatív kereskedelmi mérleg hiánnyal rendelkeznek EU-viszonylatban. A belső, hazai kereslet nem lehet a fenntartható növekedés egyedüli forrása, mivel – a Cseh Köztársaság kivételével – mindegyik átalakuló ország reálbér-színvonala még jóval az 1990. évi szint alatt van. A régió egészére elmondható, hogy a reálbérek növekedése jelentősen elmaradt a GDP, illetve a munkatermelékenység növekedési ütemétől. (Lásd 3. számú táblázat).

3. számú tábla

A reálbérek átlagos növekedése, 1989-1999

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Bulgária	100	111,5	68,0	76,7	77,6	63,7	60,2	49,6	40,1	48,1
Cseh Köztársaság	100	93,6	68,9	76,0	78,8	84,9	92,2	100,4	102,3	101,0
Magyarország	100	94,3	87,7	86,5	83,1	89,1	78,2	74,3	77,1	79,6
Lengyelország	100	75,6	75,4	73,3	71,2	71,6	73,7	77,9	82,4	85,2
Románia	100	105,2	88,9	77,3	64,4	64,6	72,7	79,8	62,3	61,1
Slovákia	100	94,2	67,3	72,6	69,2	71,4	75,3	81,9	87,4	88,8
Slovénia	100	73,8	61,8	61,3	70,4	75,4	79,4	83,1	85,4	86,7
Észtország	100	102,5	68,2	45,2	46,3	50,9	54,0	55,2	59,5	63,5
Lettország	100	105,0	71,9	49,0	51,8	57,9	57,7	54,1	60,7	63,0
Litvánia	100	108,8	75,3	46,6	28,4	32,5	33,5	34,8	39,7	45,5

Forrás: UNICEF TransMONEE adatbázis 2000. Firenze, Olaszország.

A maastrichti követelmények, valamint az Európai Központi Bank egyértelmű infláció-ellenes elkötelezettsége mind a csatlakozni kívánó országok, mind a korábban csatlakozott, de a felzárkózás folyamatában lévő EU tagországok növekedési ütemére nézve jelentős terheket jelent. Több tanulmány is kimutatta már, hogy amennyiben ezek a követelmények nem enyhülnek, a növekedési ütem megtorpanhat, s csírájában fojtja el a konvergencia-folyamatnak még a lehetőségét is.

Jövedelmek, egyenlőtlenség, konvergencia és szociális fenntarthatóság

Ugyan gyakran használják fejlettségi mutatóként, a bruttó hazai termék egy főre jutó mutatója nagyon durva mutató, amely nem mutatja népe sségen belüli jövedelem-különbségeket. A reál GDP, valamint a reálbérek növekedési ütemei közötti növekvő eltérés növekvő egyenlőtlenséget jelez a tőke és a munka között, a tőke javára. Ráadásul ez akkor következik be, amikor az átalakulást a népe sség jövedelmi viszonyainak nagy mértékű differenciálódása kísérte. A viszonylag egalitáriánus jövedelem-eloszlási viszonyoktól egy növekvően egyenlőtlen eloszlásig több fázison mentek át az átalakuló országok jövedelem-tulajdonosai. A jövedelem-különbségeket viszonylag jól méri a Gini-koefficiens, amely a felső és alsó jövedelmi tizedek arányát mutatja. Miközben az EU egészére nagyobb fokú jövedelem-különbség jellemző, mint az USA-ra, egyes tagországain belül viszont a jövedelem-különbségek az amerikaiaknál lényegesen kisebbek. Az EU átlagos Gini-koefficiense 0,29, amely a legkevesbé jövedelem-egyenlőtlen Finnországtól (Gini 0,22) a legnagyobb jövedelem-különbséget mutató Írorszáig (Gini 0,36) terjedő intervallum átlaga. A csatlakozni kívánó közép- kelet-európai országok átalakulás előtti viszonylagos jövedelem-egyenlősége már a múlté: ma már mindegyikükre jelentős belső jövedelmi eltérések jellemzőek. Szlovákia, Szlovénia és a Cseh Köztársaság kivételével ezek az eltérések nagyobbak, mint az EU átlagos eltérése (0,29-nél magasabbak). Csak néhány példa erre: Észtország Gini-mutatója 0,36, Bulgáriáé 0,37. (MICKLEWRIGHT és STEWART, 2000).

A korábban nem jellemző relatív szegénység is jelentős méreteket öltött ezekben az országokban. Noha nehéz összehasonlítható adatokat találni a szegénység objektív mérésére, a nyugdíjak, valamint a minimum-bérek aránya az átlagos bérekhez, valamint a munkanélküli segély hasonló aránya hozzávetőlegesen mutatja a szegénység terjedését. Szlovénia kivételével a nyugdíjak és minimum-bérek szintje az átlagos bérszínvonalhoz viszonyítva messze az EU átlag alatti.

A drasztikusan megváltozott jövedelmi egyenlőtlenségek, s fokozódó szegénység mellett az átalakuló országok többségében csökkent a munkaképes lakosság részvételi aránya a munkaerőpiacon. Ez alól csak a Cseh Köztársaság, valamint Magyarország kivétel, ahol 1998 óta bizonyos munkaerő felszívás már

érezhető. Másutt a regisztrált munkanélküliek számának növekedése meghaladja az EU hasonló mutatójának átlagát. A formális gazdaság reál munkanélkülisége és alul-foglalkoztatottsága – amely mögött látnunk kell az átalakulási recessziót, a gazdaság szerkezeti átalakulását is –, abban is tükröződik, ahogy az informális (fekete, szürke, földalatti) gazdaság jelentős mértékben kiépült, különösen a balti államokban, Bulgáriában és Romániában.

4. számú tábla

Szegénység: szegénység-szint alatti háztartások, minimum bér az átlagbér százalékában, nyugdíj az átlagbér százalékában

	1995			1996			1997			1998		
	Sze gény ség	Mini mum bér	Nyug díj	Sze gény ség	Mini mum bér	Nyug díj	Sze gény ség	Mini mum bér	Nyug díj	Sze gény ség	Mini mum bér	Nyug díj
Bulgária		34,9	32,4		30,7	31,8		27,6	22,0	35	33	32,8
Cseh Köztársaság		26,9	56,6	7,0	25,8	56,0		23,4	58,3		22,7	59,0
Magyarország	35,0	33,1	40,6		35,6	38,8		34,1	36,8		33,2	38,0
Lengyelország	13,0	51,0	63,5		46,8	61,2	15		60,6			59,5
Románia					34,6			19,8	19,0	30	23,3	22,5
Slovákia		34,1	43,9	8,0	32,4	43,4		29,3	42,3		30,0	42,4
Slovénia		40,6	76,2		40,8	74,6		40,2	74,3		40,0	74,5

Forrás: POESCHL, 2000

Az informális gazdasági tevékenység lényeges családi és túlélési stratégiává vált több átalakuló országban, különösen a volt szovjet tagköztársaságokban. Ennek azonban nem kívánatos társadalmi hatásai is vannak, beleértve az adóbevételek jelentős csökkenését, a társadalombiztosítási befizetések elmaradását. Jelentős társadalmi rétegek maradnak így a szociális ellátás rendszerén kívül, körükben terjed a bűnözés.

Az ilyen és hasonló gazdasági és társadalmi jelenségek ellenére az átalakuló országok még mindig magasabb közegészségügyi, valamint oktatási színvonallal rendelkeznek, mint a hasonló egy főre jutó GDP szintű OECD országok.

Az átalakulást követő transzformációs visszaesés, szerkezeti váltás okozta inflációs és adóhatások ellensúlyozására a nemzetközi pénzügyi intézmények, valamint az Európai Unió is arra ösztönözte az átalakuló országok gazdasági vezetőit, hogy jelentősen csökkentsék a bruttó hazai termék költségvetésbe kerülő hányadát, a költségvetési kiadások arányát a GDP-hez lényegesen csökkentsék. A KKEO-k ezt olyannyira végrehajtották, hogy nem egy esetben e téren – költségvetési kiadások/GDP hányad – az EU átlagánál *alacsonyabb*, azaz jobb értéket értek el. Az oktatásra, közegészségügyre és szociális támogatásokra fordított összegek aránya a GDP-ben jóval az EU átlag *alatti*, s még ott is, ahol ez

az arány fennmaradt, a reál GDP csökkenése miatt e kiadások reálértéke is jelentősen csökkent. Ez alól csak Lengyelország és Szlovénia kivétel.

Azt talán e helyütt nem kell külön bizonyítanunk, hogy az egészségügyi, oktatási és társadalmi jólétet szolgáló területeken nem hogy csökkenteni, de növelni kellene a beruházásokat ahhoz, hogy nemzetközileg is versenyképes munkaerőt képezhessünk. Az ilyen beruházások egy része azonban elveszhet az emigráció révén, hacsak nem teremt az adott ország kellő munkahelyet s tartja is fenn azt. Az ilyen, emberi tőkébe és foglalkoztatottság teremtésbe irányuló beruházások nélkül a KKEO országok konvergenciához szükséges növekedési üteme veszélybe kerül. Miközben az EU pótlólagos előnyhöz jut a bevándorlás lévén „lecsapolt” agyak révén – eltekintve a nagy arányú bevándorlás társadalmi, gazdasági és politikai problémáitól –, ez a folyamat sem az EU, sem a KKEO országok hosszú távú érdekeit nem szolgálja. Amennyiben a KKEO-k továbbra is a humán tőke nettó exportőrei maradnának hosszú távon, ez őket fokozatosan egy permanens perifériális állapotba „tolná vissza”, mégpedig mind gazdasági, mind szociális értelemben. Ez pedig nem lehet egyetlen átalakuló országnak sem politikai, sem gazdasági érdeke.

5. számú tábla

Költségvetési kiadások aránya a GDP-ben: központi költségvetés, oktatás és közegészségügy a GDP százalékában

	1990			1994			1998			Magán	Reál GDP 1999 1989=100
	ktg	oktat	közeü	ktg	oktat	közeü	ktg	oktat	közeü		
Bulgária	65.9	5.0	40.	45.7	5.0	4.0	40.3	4.0	3.7	0.9	70.7
Cseh Köztársaság	54.2	4.0	7.6	41.9	5.0	7.0	41.1	3.0	7.0*	0.6	95.3
Magyarország	53.5	6.0		52.1	6.0		46.4	5.0	4.5*	0.8	99.4
Lengyelország	39.8	5.0		48.9	5.0	4.8	45.5	5.0	5.2	1.8	121.8
Románia	38.7	3.0	3.1	33.9	3.0	3.1	38.3	3.0	2.3*	1.5	75.8
Slovákia		5.0		47.8	4.0		44.5	4.0	7.0*	1.6	101.7
Szlovénia	49.1	5.0		46.1	6.0		46.2	6.0	7.6*	1.8	105.3
Észtország	34.9		1.9	39.2	7.0	5.5	38.6	7.0	5.1	1.4	78.3
Lettország	28.2	5.0	2.5	38.2	6.0	3.9	41.5	7.0	3.9	2.4	59.6
Litvánia	49.1	4.0	2.9	38.5	6.0	4.1	39.3	6.0	4.8*	1.6	64.2
EU átlag	47.7			5.03					6.4	2.0	117.8
Németország	47.2	4.0		53.4	4.7		48.8		14.8		

Forrás: TransMONEE adatbázis 2000, bázis év 1989. (Oktatás: Cseh Köztársaság 1991, Észtország és Lettország, 1992, Bulgária és Románia, 1997, Észtország és Szlovénia, 1996. Közegészségügy – nem tartalmazza a magán jellegű kiadásokat: Bulgária 1991, 1997, Cseh K. 1993, Románia 1992, Észtország és Lettország 1997. (1997 a World Health Report 2000 jelentésből. WHO. EU az OECD 1999-es összeállításából. Központi költségvetési átlagok 1990-re és 1995-re, közegészségügyi kiadások 1997-re a World Health Report 2000 jelentésből. Németország adata Datenreport 1999, egészségügyi 1996-ra magában foglal mind köz-, mind magán kiadásokat, amelyből a közkiadás mintegy 75 százalék, pp. 79., 193., 231.

Következtetés

Az Európai Unió keleti kibővítéssel kapcsolatos problémái nem elsősorban az átalakuló országok gyengeségeihez kötődnek, hanem az uniós tagországok mély, megoldatlan politikai, gazdasági és intézményi véleménykülönbségeihez. Az euro bevezetése és ennek szélesebb politikai és gazdasági következményei sokkal nehezebbé tette a tagországok számára, hogy a „mélyben ható” ellentéteiket ne nyílt konfrontációban rendezzék, amint ezt a múltban tették. A keleti kibővítés az intézményi átalakulás régóta halogatott ügyét ismét az előtérbe tolta, s ezzel ennek megoldási „menetrendjét” is.

Korábbi bővítések azért voltak kevésbé problematikusak, mivel a nyugat-európai perifériának vagy olyan országairól volt szó, ahol az egy főre jutó GDP már eleve meghaladta az EU átlagot, vagy éppen ellenkezőleg, átlag alatti országokról (Görögország, Portugália, Spanyolország). A KKEO-k ezzel szemben egy gazdaságilag és gazdaságföldrajzilag sokkal komplexebb szomszédi kapcsolat-rendszert, kölcsönös gazdasági függőséget hoznak magukkal mind egymással, mind a korábbi szocialista rendszer országaival fenntartott kapcsolatokat illetően. A tizenhárom tagjelölt KKEO közül csak Ciprust és Máltát ítélte csatlakozásra érettnak az EU, azzal, hogy ők már 2002-ben tagokká válhatnak. Közép- Kelet-Európát illetően viszont vagy álproblémák felmelegítésével, vagy újabb – hivatalos elvárásként ugyan meg nem fogalmazott, de azért elvárt⁸ - követelmények támasztásával halogatják a csatlakozás idejét.

A csak inflációs szempontokat követő, azaz a foglalkoztatás-teremtést elhanyagoló monetáris politika minden valószínűség szerint fékezi a gazdasági növekedést, miközben csökkenti a szociális beruházásokat, s ezzel a társadalmi kohéziót és kereslet-fenntartást, s ezáltal a versenyképességet is. A deregulációs, liberalizációs politika további folytatása csak a már megindult pénzügyi és egyéb erőforrás-koncentráció kiterjedését teszi még inkább permanenssé. A társadalmi és földrajzi erőforrás-újraelosztás mechanizmusainak hiánya miatt, az egyes társadalmi csoportokon, rétegeken, régiókon belüli, s ezek közötti, valamint a tagjelölt országok közötti egyenlőtlenség fokozódik. Egy kibővített EU, növekvő divergenciákkal a centrum és a periféria, az elit és a lakosság, a gazdag és szegény tagok között sem politikailag, sem gazdaságilag nem lehet stabil.

A maastrichti követelmények nem egyeztethetők össze a KKEO gazdaságokkal szemben támasztott azon követelménnyel, hogy növeljék jövedelmi szintjeiket. Ha nem sikerül gyors és fenntartható növekedést elérni a KKEO-ban, Görögországban, Portugáliában és Spanyolországban, olyat, ahol az átlagos növekedési ütem konzisztensen magasabb az EU átlagánál, akkor az EU átlagához történő konvergencia csak a távoli jövő célkitűzése lehet. Olyannyira, hogy a

---

⁸ A maastrichti kritériumok között például nem szerepel a fiskális politikák hatásvizsgálata. Az 1997-98-as ázsiai, s az ezt követő orosz pénzügyi válság miatt azonban az EU pénzügyminiszterei úgy döntöttek, hogy “nem hivatalosan” ugyan, de két évente áttekintik a tagjelölt KKEO-k monetáris és fiskális politikáját, s azokról “véleményt” mondanak.

keleti kibővítést eldöntő szavazók, politikusok „látókörét” is jóval meghaladja. Ilyen esetben viszont nem várható, hogy a szavazók lelkesen adják voksukat egy olyan kibővítésre, amelynek hasznait nem ők élvezik, de költségeit máris viselik. Demokratikus konszenzussal sem a keleti kibővítés, sem az EMU nem lehet sikeres hosszú távon, hacsak mindkét vállalkozást – amelyet eddig a szűk elit csoportérdekei igazgattak és domináltak – úgy nem alakítják át, hogy azokban a jelenlegi EU tagországok, valamint a tagjelölt országok népei többségének előnyei nyilvánvalóvá váljanak.

Hivatkozások

KOZMA Ferenc, *A félperiféria..* AULA, Budapest, 1998

MICKELWRIGHT, John, STEWART, Kitty, Child well-being in the EU – and enlargement to the East. *Innocenti Working Papers*, February 2000, FSP No. 75. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.

MORTENSEN, Jürgen, RICHTER, Sándor, Measurement of the costs and benefits of accession to the European Union for selected countries in Central and Eastern Europe. *WIIW Research Report*, January 2000, No. 263. Vienna: Vienna Institute for International Economic Studies.

Economies at a glance. Organization for Economic Cooperation and Development, Paris, OECD, 1996

POESCHL, Josef et al., Transition countries clamber aboard the business boom in Western Europe. Upswing masks persistent transition-related problems. *WIIW Research Report*, February 2000, No. 264. Vienna: Vienna Institute for International Economic Studies.

RICHTER, Sándor, EU eastern enlargement. The case of the former „second wave” applicant countries. *WIIW Research Report*, September 2000, No. 270. Vienna: Vienna Institute for International Economic Studies.

SZAPÁRY, György, Maastricht and the choice of exchange rate regime in transition countries during the run-up to EMU. *NBH Working Paper*, 2000 július, No. 7. 2000. National Bank of Hungary, Budapest.

WIIW Database. Vienna: Vienna Institute for International Economic Research.

World Economic Outlook. A survey by the staff of the International Monetary Fund. Washington. D.C. International Monetary Fund, September 2000

MEGJEGYZÉSEK A MERKANTILIZMUSRÓL A HABSURG-MONARCHIÁBAN

PACH ZSIGMOND PÁL

akadémikus, Professzor Emeritus

Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézet

Budapest, 2001. június

Hadd ajánljam ezt a régmúltat idéző rövid írást Neked, kedves Barátom, hetvenedik születésnapodon. Neked, aki a mai gazdaság problémáit kutatod és a jövő esélyeit latolgatod; jelenünk külgazdasági stratégiájáról írt könyved nemrégiben részesült méltó akadémiai elismerésben. Szeretném hinni, hogy a többszázadnyi distancia ellenére sem lesz merőben érdektelen Számodra az alábbi tanulmányvázlat. Hiszen sokéves kapcsolatunk során módom volt megismerni, egyebek közt, azt a hajlandóságot is, hogy amikor a jelenre és jövőre irányítod tekintetedet, a múltat, a történelmet sem rekesztet ki látókörödből. A történelmet – no nem mint példatárat vagy iskolamesteri intelmek gyűjteményét, hanem mint olyan, bonyolult és ellentmondásos folyamatot, amely töprengésre-eszmélkedésre készítet, sőt néhanapján még bizonyos tapasztalatok leszűrésére is. De ha másra nem, akkor legalábbis ízes-fűszeres adomázásra: derűs élcekre csakúgy, mint ironikus szíjporkákra. Mert ezeknek is mestere vagy, kedves Barátom.

Alapos szakmai felkészültség, eleven, fürkésző szellem, bölcs humor – íme az embernek, a tudósnek rekvizitumai.

Ad multos annos vivat et salubriter agat Franciscus Septuagenarius!

*

A kora újkori osztrák „kameralizmus” – államgazdaságtan – „három nagyja”: Johann Joachim Becher (1635–1682), Wilhelm von Schröder (1640–1688) és elsősorban Philipp Wilhelm von Hörnigk (1640–1714) – akinek messzi földön híressé vált könyve: *Österreich über alles, wann es nur will* először 1684-ben, tehát csaknem közvetlenül a súlyos sokkhatás: Bécs török ostroma (1683) után jelent meg Passauban – a merkantilizmus tantételeit „kilenc szabályban” foglalta össze.¹ Ez a könyv, amely egy évszázad alatt tizenhat kiadást ért meg, a fiatal ausztriai értelmiségnek és új polgárságnak szinte bibliájává lett, sőt kedvelt olvasmányává a már 1687-ben megkoronázott és 1705-ben atyja, Lipót császár és

király örökébe lépett I. Józsefnek, a legendás hadvezér Savoyai Jenő hercegnek és a bécsi udvar más jelentős személyiségeinek is.²

Felvetődik tehát a kérdés: mi az oka annak, hogy ez a merkantilista program – jelentős részben – csak jóval később, Mária Terézia és II. József idején került megvalósításra; pontosabban szólva: csak akkor emelkedett igazán az állampolitika rangjára? Még II. József is, aki sok kérdésben messze túlment Hörnigk kívánalmain, nem restellte őt egyik tanítómesterének nevezni. Az osztrák nemzetgazdászok pedig, bár akkoriban már inkább fiziokratának tekintették magukat, alapjában véve még mindig Hörnigk téziseiből indultak ki.³

Ha megpróbálunk választ adni erre a kérdésre, azt az általános történelmi tapasztalatot kell nyilván szem előtt tartanunk, amely szerint az új gondolatoknak mindig bizonyos történelmi „átfutási időre” van szükségük ahhoz, hogy többé vagy kevésbé realizálódhassanak – amíg (mint mondani szokás) megéri a talaj az új eszmék befogadására. Milyen tények és fejlemények voltak hát azok, amelyek a 17. század vége és a 18. század közepe, illetve második fele között a Habsburg-birodalomban, úgymond, megértették a történelmi talajt egy merkantilista gazdaságpolitikára?

A sokrétű problémakörből ezúttal csak három tényezőt emelek ki⁴ – és pedig elsőként, némi részletezéssel, a keleti kereskedelmi törekvések alakulását; majd, csupán jelzésszerűen, a hatalompolitikai változásokat, végül a magyar nemesi adómentesség kérdését.

1. Ami a keleti kereskedelmet illeti, a bécsi kormány érdeklődése az *Orienthandel* iránt – így nevezték a török hódította területeken át szárazföldi-folyami úton haladó áruforgalmat, terminológiailag megkülönböztetve az Adria kikötőiből induló tengeri kereskedelemtől, a szorosabb értelemben vett *Levantehandeltől*⁵ –, az udvari vezetőkörök gazdasági tájékozódása a Balkánon át kelet felé, a zsitvatoroki béke 1615. évi megújításakor nyilvánult meg először – azután, hogy a 16–17. századforduló ún. tizenötéves háborúja immár erőegyensúlyt mutatott fel a Habsburg- és a Török Birodalom viszonyában. A békeszerződés megújított szövegének 9. és 10. cikkelye, illetve az ennek alapján 1616-ban kiadott szultáni fermán tekinthető az első kereskedelmi szerződésnek Bécs és Konstantinápoly között.⁶

Félszázaddal később, a vasvári békét követő évben (1665) kötötte meg a két császár második kereskedelmi szerződését,⁷ amelyet már konkrét lépések követtek. A „három nagy” rangidősenek, Johann Joachim Bechernek a kezdeményezésére (de a gyakorlati vezetésből való sérelmes kirekesztésével) létrejött ugyanis az első *Wiener Orientalische Handelskompagnie*, s ezzel a Habsburgok dunai monarchiájának első érdemleges kísérlete arra, hogy betörjön a Levante – korábban velencei, most már egyre inkább angol, holland és francia érdekeltségek által lefoglalt – fogyasztó és ellátó piacaira, mégpedig Magyarországon és a Balkánon keresztül.⁸

Az 1667-ben indult bécsi Társaság tevékenységét a török háború kitörése 1683-ban persze megakasztotta, de az orientális kereskedelem Bécsből hazánkban át történő kiépítésének gondolata már a háború alatt is többször fölmerült, és jórészt ebben a tárgyban „a 17. század utolsó évtizedeiben... negyvennégy különböző kereskedelmi projectum, vállalat és ajánlkozás került az udvari kamara elé”. Magának Lipót császárnak pedig nem sokkal később olyan kijelentést tulajdonítottak, amely szerint „egész Európában a keleti kereskedelem a legfontosabb, és az ő *essentiale* [sic!] *intentiója* e kereskedés berendezése”.⁹

Nem meglepő tehát, hogy – ha nem is rögtön a másfélszázados török hódoltság végét deklaráló karlócai béke (1699) után, de – a Temes-vidéket is visszafoglaló, sőt balkáni pozíciókat is szerző újabb török háború végeztével, a pozsareváci békeokmányhoz (1718) csatlakozóan, a Hofburg és a Porta újabb kereskedelmi szerződést kötött.¹⁰ S Bécsben már 1719-ben feltámasztották az *Orientalische Kompagnie*-t is, azzal a kifejezett céllal, hogy „az új szerződés alapján ... megnyissa a fiatal ausztriai ipar számára a török területek fogyasztópiacát”.¹¹ De noha az új egyezmény fontos előnyöket biztosított az ausztriai alattvalóknak más hatalmak, kivált a hollandok és franciák kereskedőivel szemben a keleti Mediterráneumban, és bár az új *caesarea privilegiata societas commerciorum orientalium*-ot császári alapítólevele számos előjoggal ruházta fel a monarchián belül is, a Társaság működése nem váltotta be a hozzá fűzött várakozásokat. Mintegy évtizednyi fejlődés után „1728 körül kezdetét vette az akkori időkhöz képest valóban nagyszabású vállalkozás hanyatlása”.¹² Több oka volt ennek, de a legfontosabb az, amire már 1730-ban rámutatott a Társaság egyik igazgatója az udvar elé terjesztett jelentésében: „... a mi saját iparcikkeink nem hoznak semmi hasznot, mert a hollandok, franciák és angolok jobbminőségű és olcsóbb árukat visznek keletre; ... így Társaságunk a kereskedelem egyetlen területén sem tud helytállni velük szemben”.¹³

S ennek a valós helyzetmegítélésnek a konzekvenciáit Bécs részéről hamarosan le is vonták. „Az osztrák kereskedelempolitika egyik legjellemzőbb jegye most [ti. a század negyvenes éveitől kezdve] az lett, hogy a keleti kereskedelmet kevésbé tartják szem előtt, mint Lipót és VI. [Magyarországon III.] Károly alatt, és hogy ennek a meddő iránynak a helyére nyomatékosabban lépett elő az a törekvés, hogy közvetlenül Magyarországot biztosítsák az ausztriai [= osztrák és cseh] ipar fogyasztópiacául.”¹⁴ Hozzájárult e következtetés levonásához annak az osztrák-belga *Kelet-Indiai Társaságnak* a kudarca is, amelyet még 1722-ben alapítottak Ostende főhadiszállással, de VI. Károly – a *Pragmatica Sanctiónak* a Kelet-Indiákon elsődlegesen érdekelt tengeri hatalmak részéről történő elismerése fejében – már alig egy évtized múltán kénytelen volt feladni.¹⁵

A gyakorlati megvalósításra azután Mária Terézia korában került sor. Az 1754. évi magyar és az 1775. évi osztrák vámtarifa egyfelől igen jelentős kedvezményekkel segítette elő az osztrák és cseh manufaktúrák termékeinek Magyarországra való behozatalát; másfelől távol tartotta a magyar konkurenciát az

örökös tartományoktól; végül korlátozta, majd kizárni igyekezett a monarchián kívüli eredetű árukat a magyarországi piacról.¹⁶

2. Hadd szóljak ezután jóval rövidebben a második kérdésről: a Habsburg-monarchia hatalmi állásának alakulásáról.

A 17. század végére, Buda felszabadításával 1686-ban és a karlócai békekötéssel 1699-ben, a bécsi udvar a dicsőséges győztes pozíciójába került Európa keletén. A 18. század közepére azonban ez a pozíció megváltozott – ha nem is alapvetően, de azért elég jelentős mértékben. A Savoyai Jenő vezette 1716–1717. évi hadjáratok alkották a csúcspontot a török elleni harcban. Később visszacsapások következtek. Jenő herceg 1736-ban meghalt, és már 1737-ben Ausztria és Oroszország belebotlott egy sietősen megüzent és rosszul előkészített török háborúba, amelynek végén, az 1739. évi belgrádi békében, Bécs sok mindent elveszített abból, amit 1718-ban, a pozsareváci békében megnyert. S kisvártatva még fájdalmasabb veszteség érte: az 1740 decemberében kezdett osztrák örökösödési háború végén, az aacheni békében (1748) Mária Teréziának le kellett mondania II. Frigyes porosz király javára Sziléziának – birodalma iparban-kereskedelemben legfejlettebb tartományának – túlnyomó részéről.¹⁷

Történelmi tapasztalatnak nevezhetjük – az „átfutási idő” szükségességéhez hasonlóan – alighanem azt is, hogy vesztes helyzetben olykor bölcsőbb az ember, mint nyertes pozícióban. Az ausztriai merkantilizmus „három nagyja” már a 17. század végén hangoztatta, hogy egy ország *politikai* súlyát és *katonai* hatalmát döntően befolyásolja *gazdasági* fejlettsége. Az a gazdaságpolitika, amelynek szószólói voltak, éppen a gazdaság átalakítását és modernizálását szorgalmazta, az állam vezetésével és eszközeivel.¹⁸ S a 18. század közepe tájára, úgy tűnik, „megérett a talaj” ennek a programnak a valóra váltására. „Az általános államgazdaságról (*allgemeine Staatswirtschaft*) való gondoskodást a politikai hatóság kétségtelenül legfontosabb tárgyának kell tekinteni, és minden mászt megelőző feladatként kell kezelni” – írta Mária Terézia 1768-ban Johann Chotek grófhhoz, az udvari gazdasági tanács (*Hofkommerzienrat*) elnökéhez intézett egyik személyes leiratában.¹⁹ Az európai hadszínterek erőviszonyai, a Habsburg-állam *hatalompolitikai érdekei* mintegy rákényszerítették a bécsi kormányt arra, hogy a gazdasági modernizálás – mondhatjuk akár úgy is: a Nyugat-Európához való felzárkózás – útjára lépjen.

3. Végül még néhány szót a harmadik kérdésről: a magyar nemesség adómentességének kínos ügyéről.

Nem kell bizonygatni, hogy az adómentesség privilégiuma (amilyenel az osztrák és cseh nemesi földbirtokosok már nem rendelkeztek) keresztezte a monarchia modernizálására és egységes államgazdasági rendszerének kialakítására irányuló szándékokat. Ám a Rákóczi-szabadságharc és a szatmári béke (1711) után, a bécsi udvar és a magyar rendek közötti kompromisszum klímájában, aligha volt érett a talaj a kérdés kiélezésére Bécs részéről. Még kevésbé volt alkalmas

erre annak a hatásos jelenetnek az időpontja, amikor Mária Terézia 1741 szeptemberében (bár még nem trónutód-kisdedével a karján) megjelent Pozsonyban a magyar rendek előtt, és kérve-kérte segítségüket II. Frigyes ellen az örökösödési háborúban.²⁰

De tempora mutantur: az ún. hétéves háborút lezáró hubertusburgi béke (1763) után (bár Szilézia továbbra is porosz kézen maradt) a királynő már elérkezettnek látta az időt, hogy az 1764. évi országgyűlésen felvesse a kérdést: a hadiadó fölemelését (ki nem mondva a nemesség részvállalásával), és az elavult nemesi felkelés (*insurrectio*) megváltását, kimondottan is a nemesség költségén. Az utóbbiról azonban a rendek hallani sem akartak; és abba is csak nagynehezen mentek bele, hogy (a kértnél jóval kisebb összegben) megszavazzák az adóemelést – jobbágyaik zsebére. Még a nemesi testőrség fenntartásának költségeit is jobbágyaikkal fizettették meg.²¹

A merev visszautasítás után kezdődött meg a (fővonalaiban már kidolgozott) magyarországi úrbérrendezés közvetlen előkészítése, hogy a jobbágyság földesúri kizsákmányolását korlátozva, biztosítsa az *állami* adóalap nagyságát és stabilitását. S ehhez most már a merkantilizmus elvein kívül más ideológiai motivációk is rendelkezésre álltak: a felvilágosodás és a „parasztvédelem” (*Bauernschutz*) humanitárius eszméi.

Így került sor 1767 januárjában Mária Terézia úrbéri pátensének kibocsátására, amely az említett célokat a jobbágyság földesúri terheinek, járadékkötelezettségeinek megszüntetésével és úrbéri földilletőségének, telekállománya mértékének előírásával kívánta elérni.²² Mert nemcsak benépesíteni, „impopulálni” kellett az ország földjét – ami már Hörnigknek is „első szabálya”, a törökkorban súlyos vérveszteséget szenvedett Magyarországnak pedig égető szükséglete volt –, hanem paraszti népességét képessé kellett tenni arra, hogy az államnak jó és biztos adófizetője legyen.

Mindezzel persze – és ezen a ponton be is fejezem e fölöttébb vázlatos áttekintést – Mária Terézia filantróp érzületeit, majd kiváltképpen II. József aufklárista meggyőződését a legkevésbé sem akarom kétségbe vonni.

Jegyzetek

1. Hadd iktassam ide, rövidre fogva, Hörnigk klasszikus „kilenc szabályát”. 1. Az országot alaposan fel kell kutatni és meg kell ismerni; a gyéren lakott területeket „impopulálni”, s egyetlen talpalatnyi földet sem kihasználatlanul hagyni. 2. A rendelkezésre álló nyersanyagokat magában az országban kell feldolgozni. 3. A lakosságot „minden invencióban, mesterségben és kézművességben” oktatni és buzdítani kell, és ahol szükséges, külföldről tanítómestereket behozni. 4. Aranyat és ezüstöt nem szabad „sem exportálni, sem a ládafiába zárni”, hanem mindig forgalomban kell tartani. 5. Az ország lakosait arra kell rászoktatni, hogy amennyire csak lehet, hazai termékekkel érvék be. 6. A szükséges importot nem pénzben, hanem áruban kell kiegyenlíteni. 7. Importálni nyersanyagokat kell és azokat az országban feldolgozni. 8. „Éjt nappallá téve” új fogyasztópiacokat kell felkutatni szerte a világon. 9. Olyan árut nem szabad importálni, amely Ausztriában is előállítható. – Fontos megjegyeznünk, hogy Hörnigk nemcsak a

szoros értelemben vett Ausztriát, illetve az ún. örökös tartományokat (*Erblände*) hanem a Habsburg-monarchia *egészét* titulálta Ausztriának (*Österreich*).

2. Lásd, pl. HANTSCH, Hugo, *Die Geschichte Österreichs*. Graz–Wien–Köln 1953. II. 64–71, 164–170, 244–249

3. OTRUBA, Gustav, *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias*. Wien 1963. 5, 29; vö. TREMEL, Ferdinand, *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs*. Wien 1969. 245–248, 282–285

4. A problémakör egyéb vonatkozásaira lásd HECKENAST Gusztáv, *A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században*. (Előadások a Történettudományi Intézetben 17. – Hozzászólásokkal.) Bp. 1991

5. SRBIK, Heinrich von, *Adriapolitik unter Kaiser Leopold I*. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband* 11 (1929) 614.

6. THALLÓCZY Lajos, *Utazás a Levantében*. Bp. 1882, 88; TAKÁTS Sándor, A dunai hajózás a 16. 17. században. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (= MGSz) 7 (1900) 172–173

7. REDLICH, Oswald, *Österreichs Grossmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopold I*. Gotha 1921. 246; TAKÁTS, A dunai hajózás... 175–176.

8. HASSINGER, Herbert, Die erste Wiener orientalische Handelskompagnie 1667–1683. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 35 (1942) 1–53.

9. TAKÁTS Sándor, *Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt*. MGSz 6 (1899) 358–359.

10. Lásd már HORVÁTH Mihály, *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt*. Buda 1840. 180–182.

11. SRBIK, Heinrich von, *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia*. Wien–Leipzig 1907. 298.

12. MAYER, Franz Martin, *Die Anfänge des Handels und der Industrie in Österreich und die orientalische Compagnie*. Innsbruck 1882. 47–48, 112.

13. Ugyanott, 116. – Jellemző, hogy Velence konstantinápolyi nagykövete már több mint egy évszázaddal korábban (1612) hasonló hírokat pengetett jelentésében: az angolok „nagymennyiségű karasiát (*carisée, kersey*) és finomposztót hoznak ide [Konstantinápolyba], és igen olcsón adják el, a mi saját kereskedelmünk nagy sérelmére”. Idézi SELLA, Domenico, *The Rise and Fall of the Venetian Woollen Industry*. In: *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. Brian Pullan. London 1968. 120; vö. CERNOVODEANU, Paul, *England's Trade Policy in the Levant 1660–1714*. Bucharest 1972. 21–38.

14. SRBIK, *Der staatliche Exporthandel ...* 240. – Vö. PŘIBRAM, Karl, *Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860*. I. Leipzig 1907. 21–31.

15. DULLINGER, Johann, Die Handelscompagnien Österreichs nach dem Orient und nach Ostindien. *Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. 7 (1899); HUISMAN, M., *La Belgique commerciale sous l'empereur Charles VI. La Compagnie d'Ostende*. Bruxelles 1902. – Az ezt követő kisebb jelentőségű keleti kereskedelmi törekvésekről rövid említést tesz BEER, Adolf, *Die österreichische Handelspolitik unter Maria Theresia und Josef II.* Wien 1898. 80–81, 101–102.

16. A vámrendelkezéseket részletesen ismerteti ECKHART Ferenc, *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp. 1922. 44–55, 67–78. – OTRUBA is megállapítja, hogy a királynő „a fabrika-alapításokat [= céhen kívüli ipari üzemek létesítését] Magyarországon nagyon nem látta szívesen”, és egyes vámrendelkezései következtében „különösen kedvezőtlenül alakult Magyarország helyzete”: 46, 145, stb.

17. Szilézia volt „a monarchia nagykereskedője; a többi Habsburg-országokban hozzá képest csak szatócskodás folyt” – írja róla, jócskán túlozva, de nem minden alap nélkül, monográfusa, FECHNER, Heinrich, *Die handelspolitischen Beziehungen Preussens zu Österreich*. Berlin 1886. 5; vö. ECKHART *A bécsi udvar...* 5–8.

18. „Kétségtelen, hogy a merkantilisták érvelésének előterében az államérdek állt. Az államrezón gondolatának viszont fontos tényezője volt a gazdaság” – fogalmazta meg más szavakkal ezt az összefüggést KELLENBENZ, Hermann, *Probleme der Merkantilismusforschung*. In: *XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Rapports 4*. Horn-Wien 1965. 175.

19. Idézi HANTSCH, *Die Geschichte...* II. 197.

20. Itt a „történelmi emlékezet” két jelenetet vont össze: az 1741. szeptember 11-it, amikor a lovagias magyar rendek forró lelkesedéssel ajánlották fel életüket és vérüket Mária Teréziának, és a szeptember 20-it, amikor férje, Lotharingiai Ferenc nagyherceg társuralkodói eskütételének fagyos légkörét azzal igyekezett enyhíteni a királynő, hogy bemutatta hathónapos fiát, Józsefet (akit előző nap hozatott le Bécsből) az immár kevésbé lelkes rendeknek.

21. Lásd HORVÁTH Mihály, Az 1764-iki országgyűlés története. In: *Kisebb történelmi munkái*. Pest 1868. I. 375–422; vö. ECKHART, *A bécsi udvar...* 261–262.

22. Lásd SZABÓ Dezső, *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában*. I. Bp. 1933; EMBER Győző, Mária Terézia úrbérrendezése és az államtanács. In: *A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 5* (1935) 103–149.

Visszatekintés – köszöntés gyanánt

Pályám kezdetén azt a feladatot kaptam, hogy mielőtt vizsgáztatni kezdek, hallgassak meg minden tanszéki évfolyam-előadást. A programban szerepelt Kozma Ferenc is, akit addig személyesen nem ismertem, s emlékezetem szerint írásával sem találkoztam. Tudtam miről fog előadást tartani, így aztán a nemszeretem feladat terbével vártam előadását, annál is inkább, mert még frissek voltak emlékeim a hasonló tematikájú előadásokról. Szóval, lelkiileg felkészültem arra, hogy merő unalom lesz Kozma órája.

Legnagyobb meglepetésemre azonban az óra igen izgalmas volt: tele érdekességgel, humorral, dinamizmussal. Stílusos előadásában a száraz tények életre keltek, a tematikához szorosan nem illeszkedő, becsempészett közgazdasági tételek értelmezhetővé váltak. Akkor igen gyorsan elrepültek az előadás percek. Majd az évek is. Nem kellett többet nógatni, hogy Kozmát meghallgassam. Azóta többször volt alkalmam előadását, hozzászólását hallgatni; szellemisége mindig magával ragadó és elgondolkodtatóan tanulságos volt. Szakmai felkészültségét nem képletek, tételek, kinyilatkoztatások sorával igazolta, hanem bölcs és szerény, de mindig „kozmaiadás” fordulatokkal színesítve. Írásait is nagyra tartom; a hozzájuk való viszonyulásomról majd a tisztelgő írásban ejtek még néhány szót (ahogy ezt eredetileg, ünnepi alkalom nélkül is tettem).

Örömmel vállalkoztam arra, hogy a Kozma Ferenc 70. születésnapját köszöntő kötethez hozzájáruljak, annál is inkább, mert pályámon igen sok biztató segítséget kaptam tőle. Gondot csak az okozott, mi lehet az alkalomhoz méltó és illő. Szeretném hinni, hogy jól választottam akkor, amikor a – szerintem – legeredetibb könyvről írt recenzióm kibővített változatát ajánlom Kozma Ferencnek.

Budapest, 2001. július 19.

Kollár Zoltán

QUO VADIS, FÉLPERIFÉRIA? OLVASÓNAPLÓ SZÉLJEGYZETEKKEKEL

KOLLÁR ZOLTÁN
egyetemi tanár, dékán

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem,
Közgazdaságtudományi kar

Habent sua fata libelli. A jó könyveké (gyakran) a csendes fogadtatás. Mert meditációra készítetnek.../?/

Kozma Ferenc legutóbbi könyve, *A félperiféria* jó könyv. Okos és szenvedélyes, megismerszik belőle szerzője is – „kulcstanulmány”. Személyes hangvétele e sorok íróját is feljogosítja, hogy szubjektív hangot üssön meg. Nem tagadom, elfogult vagyok: Kozma Ferenc írásait mindig is érdeklődéssel és nagy figyelemmel olvasom. Tanulok belőlük, de nem tételeket, hanem gondolatokat, még inkább azt, hogy tanulságos válaszokat csak jó kérdésekre lehet adni. Tetszik, hogy Kozma még a legszokványosabb kérdéseket is eredetien teszi fel, s rájuk egyéni ízű és szakszerű, tudományosan mértékadó választ ad. De rögtön zavarba jövünk, ha munkáit be akarnánk „skatulyázni” egy tudománytani rendszer merev keretei közé; ezt a munkáját a legszélesebb értelemben vett inter- és multidiszciplináris, fejlődéstani munkának tekinthetjük. Szellemes fordulatai időnként ugyan meghökkentők, de az oknyomozás szigorú logikai szabályait sosem sértik meg, bár alkalmasint eltérnek az arisztokrata tudományosság (inkább tudományoskodás) normáitól. Kozma mégsem vet annyira szelet gondolataival, hogy vihart kavargjon, így aztán könyvei korántsem váltanak ki olyan figyelmet, mint amilyent érdemelnének. A témaválasztással lenne a baj? A válaszokkal? Aligha.

Kozma Ferenc felelősen gondolkodó tudósként az ezredforduló sorskérdéseire (nem túlzás!) keres válaszokat, elutasítva minden közhelyt, sztereotípiát. Ne lenne aktuális az, ha ő is keresi a világgazdasági, civilizációs helyét egy olyan gazdaságnak, mint a magyar, amelyik az átmenet, a „... hová” történelmi dilemmáját oldja meg éppen. Persze, rögtön azt is lehetne mondani, számos munka

foglalkozott már ezzel a kérdéssel. Ez így igaz, kétségtelen. Csakhogy senki sem vállalkozott arra, hogy egy olyan minősítésre (ti. a magyar gazdaság a félperiférián található) alapozva próbálja megfogalmazni saját álláspontját, amelyet nagy valószínűséggel széles körben fogják visszautasítani, már csak a mundér becsülete miatt is. Magyarország a félperiférián? Hogy lenne ez elfogadható? Pedig aki elolvassa Kozma Ferenc könyvét, rádöbben arra, hogy a magyar gazdaság erősen hasonlít azokhoz az országokhoz, amelyeket a szerző joggal jellemez a félperiféria kategóriájával, hiszen ezek az országok nem csupán a centrum és a periféria között helyezkednek el, hanem szignifikánsan különböznek tőlük. Kozma meggyőzően bizonyítja, hogy struccpolitika lenne letagadnunk a hasonlatosságot, nem kell félnünk az összehasonlítástól. Könyvéből az is kiderül, hogy sem a hasonlatosság, sem pedig az azonos világgazdasági pozíció nem jelent uniformitást, sőt a ma oly gyakran emlegetett és univerzalitást sejtető globalizáció is a különbözőségekre apellál.

A világgazdaság sokrétű strukturáltságának elismerése adja meg Kozma elemzésének kereteit. Értelmez egy olyan külgazdasági (valójában fejlesztés-) stratégiai gondolatkört, amelyet a magyar gazdaság követhet, hangsúlyozva, „csak” egy gazdaságfilozófiai változatot vázolt fel. A szerző maga szabadkozva állapítja meg, hogy nem kidolgozott (mindent megoldó) stratégiát dolgozott ki, „konyhakészen”, annál kevésbé, mert „egyszemélyes” gazdaságpolitikai műhelyként legfeljebb „csak” „rámutathat azokra a környezeti és belső problémakörökre, amelyek óhatatlanul meg fogják határozni egy kialakítandó stratégiai céljait, az ezek eléréséhez vezető utak alternatíváit, valamint a nemzetgazdaság mozgási korlátait” (olvashatjuk könyve előszavában). Kozma Ferencnek azonban semmi oka sincs, hogy szabadkozzon. Munkája természetesen nem a politika (a hatalom) nyelvén és logikájával megfogalmazott stratégia, hanem az igen strukturált világgazdasági, regionális és társadalmi rendszer működésének érvelő elemzése és a leszűrhető tanulságok megfogalmazása. Ami fontos az az, hogy tudományos következtetései nem kizárólagos gazdaságpolitikai koncepcióban öltenek testet. Sőt Kozma kifejezetten arra szólítja fel olvasóit, keressék a további változatokat. Az olvasó azonban nyilván nem valami felszólításnak enged, ha csak a könyv intellektuális ereje erre nem készíti. A könyv gondolati gazdagsága azonban elégséges késztetést jelenthet, hogy az olvasó maga is elgondolkozzék azon, milyen fejlődési alternatívák nyíltak (nyílnak) meg magyar gazdaság előtt, melyek a buktatói, erényei.

Kozma Ferenc könyvének tematikája igen szerteágazó, elemzésének kibontása mégis igen összefogott. A magyar gazdaság (mint kisk gazdaság) fejlődési lehetőségeit egy élő rendszer, a világgazdasági rendszer keretei között vizsgálja. A nemzetközi (külgazdasági) környezet bemutatását több szempont is indokolja. Sztereotípiák, de meg kell említeni: egy kisk gazdaságnak nincs értelmes oka arra, hogy kiszakítsa magát a külgazdasági környezetből, amelyből növekedést és egyensúlytalanságot gerjesztő tényezők egyaránt erednek. A strukturált világgazdaság tanulságos fejlődési alternatívákat kínál. E példák mechanikus

másolása azonban több buktató forrása, semmint biztos eredményé. Kozma könyvéből az is világosan kiderül, hogy a világgazdaság strukturáltsága nem változatlanyságot jelent. Elemei átmehetnek egymásba, fejlődhetnek, átalakulhatnak, és ebből következően maga a világgazdaság is folyton változik, így a környezeti feltételek megváltozásával egy adott ország növekedési, fejlődési feltételei is rendre módosulnak. A magyar gazdaság sikeres világgazdasági alkalmazkodását, mégpedig aktív (nem a reakció késését menteni igyekvő) alkalmazkodását szolgáló külgazdasági stratégiának sajátosságát Kozma Ferenc a kitörési stratégiában látja.

Az előbbi mondatok tartalmazzák Kozma Ferenc könyvének néhány fontos sarkkövét. Kezdjük rögtön a legtágabb környezeti tényezővel, a világgazdasággal. Ha valaki a legutóbbi időben valamit mondani kívánt a világgazdaságról, akkor nem mulasztotta el a globalizációt – mintegy korjellemzőként is – megemlíteni. A globalizáció kétségtelenül jellemzi korunkat, de ez nem ad támpontot ahhoz, hogy azt higgyük, hogy ez a folyamat minden világgazdasági szereplőt egyformán érint. Kozma Ferenc elemzéséből is világosan kiderül, hogy a globalizáció az – igen sok szempontból – strukturált világ egyes szereplőire különféleképpen hat. Másképpen érinti a fejlett gazdaságokat, és természetesen más hatásoknak vannak kitéve a már nem fejletlen, de még nem fejlett gazdaságok, a már nem a kimondott periférián, de még vagy már nem a centrumban lévő, az ún. félperiférián elhelyezkedő országok.

A félperiférián elhelyezkedő nemzetgazdaságok természetes ambíciója, hogy kitörjenek a félperifériáról, annál is inkább, mert állandóan szembe kell szállniuk azokkal a periferezálódási tendenciákkal, amelyek akár a technikai haladásból, akár a gazdasági növekedés tényezőinek átrendeződéséből, avagy a pénztőke igen agresszív önállósodásából következnek, és a mai világgazdaság szerkezeti tényezőiként funkcionálnak. Ha ezek a gazdaságok nem tudják kivédeni a periferezálódást kiváltó hatásokat, akkor óhatatlanul hátrébb (avagy lejjebb) sodródhatnak a gazdaságok rangsorában.

Nem spekuláció tárgya, hogy ezeket a közbülső világgazdasági helyzetben lévő gazdaságokat hogyan minősítjük. Sokan megelégszenek azzal, hogy közepes fejlettségű országokról szólnak. A félperiféria azonban más tartalmat hordoz, mint a közepes fejlettség, bár kétségtelenül szoros kapcsolatot találhatunk közöttük. A közepes gazdasági fejlettség problematikája régóta foglalkoztatja Kozma Ferencet. Korábbi munkáiban bőséges adalékokat találhatunk e kérdéskörrel kapcsolatban is. Hogy jelenleg a félperiféria kategóriájához kapcsolja meditációját, az azzal is magyarázható, hogy felismerte: más stratégiai filozófia kötődik a közepes fejlettség meghaladásához, mint a félperiféria állapotához, annál is inkább, mert a közepes fejlettség határai igen rugalmasak; nem félperiférikus gazdaságok is ide tartozhatnak. Jelenleg a magyar gazdaság előtt nem csupán a felzárkózás feladatai állnak (annál is inkább, mert az a gazdaság is, amely nálunk lényegesen fejlettebb, s csak történelmi távlatban tudja magára nézve értelmezni a periféria valamilyen jellegzetességét, fel kíván zárkózni az őt megelőző gazdasághoz), hanem a

félperiféria állapot visszafordíthatatlan strukturális meghaladása is. Adott esetben még egy formálisan sikeresnek minősülő felzárkózás sem elégséges a sikeres kitöréshez. Történelmi tapasztalatok is alátámasztják a kitörés és a felzárkózás megkülönböztetés indokoltságát. Jóllehet, találhatnánk egy jobb kifejezést is a félperiféria helyett, de – ha jobb híján használjuk is e terminológiát – észre kell vennünk az e kategória használatában rejlő gazdaságfilozófiai, gazdaságstratégiai különbségtétel lehetőségét és szükségességét.

Kozma Ferenc könyvének fontos szemléleti eleme a gazdasági és gazdaságon kívüli tényezők árnyalt összefüggéseinek jelzése. A (legszélesebb értelemben vett) politika felelősségéről szóló szerzői gondolatok, az európaiság, az európai társadalmak együttműködő integrálódásának korántsem szokványos értelmezése, de a perifériáról való kitörés történelmi eseteinek rövid, ám igen szemléletes taglalása, az ellentmondásos tendenciák realitásainak elemző bemutatása, a fejlődési csapdákról és lehetőségekről (alternatívákról) szóló tudományos megközelítése, mind mind meditációra invitálják az olvasót. Aki tehát nem rest elgondolkozni jövőnkéről egy tág világban, s nem kész receptet vár egy könyvtől, hanem egy gondolati támpontot, akkor Kozma Ferenc könyvét elolvasva elég muníciót kap csendes meditációjához ...merre tart (egyáltalán merre tarthat) a félperiféria egy olyan korban, amelynek bonyolultságát és ellentmondásosságát oly könnyedén elsimítjuk globalizáció korántsem egyértelműen tisztázott, immár közhellyé „elhíresült” fogalmával. E felszólításnak engedve, néhány széljegyzetet illeszték e rövid „olvasónaplóhoz”.

Akármi is legyen a globalizáció tartalma, az biztos, hogy a globalizáció hatása alól korunk világgazdaságának szereplői nem vonhatják ki magukat, olyannyira nem, hogy még azok is részeseivé lesznek a globális versenynek, akiknek például eszükbe sem jut exportálni, csak egyszerűen szembe találják magukat a piacon a nemzetközi társaságok által befolyásolt nemzeti vagy lokális piaci feltételekkel. S az is biztos, hogy a globalizáció univerzalizáció megkérdőjelezhető: más és más magatartást követel meg a strukturált világgazdaság különböző pozíciókat elfoglaló szereplőitől. A félperifériára egészen biztosan ránehezedik az a kihívás, hogy úgy alkalmazkodjék a világgazdasági követelményekhez, hogy megteremtse vagy megőrizze a gazdasági stabilitást, miközben eleget kell tennie a világgazdasági felzárkózás, a centrumba kerülés követelményének.

Már az 1970-es évek világgazdaságának strukturális válságából való kibontakozással, a konszolidációval párhuzamosan olyan tendenciák bontakoztak ki, amelyek igen körültekintő alkalmazkodási politikát követeltek meg az ezeket a tendenciákat nem aktívan alakító gazdaságoktól, ami jellemezte a félperiférián elhelyezkedő országokat is. Az egyik követelmény mindenképpen az lett volna, hogy az alkalmazkodás ne kései reakció legyen, hanem váljon a mindennapi gazdaság- és üzletpolitikai döntések integráns részévé. A következőkben a világgazdaság folyamatai közül azokra indokolt ráirányítani (korántsem a teljesség és a részletező bizonyítás igényével) a figyelmet, amelyek – mind

makrogazdasági, mind pedig üzletpolitikai – alkalmazkodási kihívást intéznek a nemzetgazdaságokhoz, nyomatékosan a félperifériához.

Mindenekelőtt a nemzetközi társaságok világgazdasági pozíciójának további erősödésével kapcsolatban kell megemlítenünk a következőket: technikai-technológiai és gazdasági erejük mellett expanziójukat az is elősegíti, hogy számos nemzetgazdaság (valós vagy látens) tökehiánnyal küzd, ezért preferenciát biztosít e társaságoknak, nem utolsósorban abban a reményben, hogy a nemzetgazdaság esetleges technikai lemaradását fel lehet számolni. A nemzetközi társaságok globális piaci és beruházási stratégiát követve képesek a konjunkturális bizonytalanságot vagy figyelmen kívül hagyni, vagy igen gyors döntés alapján kivonulni az adott gazdaságból.

A nemzetközi társaságok képesek a világpiaci árviszonyokat jelentősen befolyásolni, mivel kiterjedt nemzetközi piaci jelenlétük nagysorozatú termelést tesz lehetővé, így kedvezőbb költségstruktúra mellett termelhetnek. A nemzetközi kereskedelem meghatározó részét a társaságok belső kereskedelme teszi ki, így tulajdonképpen „behozzák” a nemzetközi versenyt az egyes nemzetgazdaságok belső piacára, tehát a nemzetgazdaságok szereplői (mégpedig a nem nemzetközi társaságoktól független tényezők is) rákényszerülnek arra, hogy már a belső piaci orientációjú üzletpolitikájukban legyenek figyelemmel a nemzetközi piacon kialakult feltételekre. A társaságok közötti ideiglenes stratégiai szövetségek (piacfelosztásra, kutatásra vonatkozó megállapodások) ugyancsak jelentősen befolyásolják a nemzetközi versenyt. Az átalakuló nemzetközi társasági formák (külsőleg zárt, de belsőleg versenyző egységek) nem csak a világpiacra vannak hatással, hanem a „befogadó” gazdaságok egész struktúrájára. Globális beruházási stratégiát követve a nemzetközi társaságok érdekelték lehetnek a nemzetközi különbségek fenntartásában, hiszen beruházási politikájuk annak megfelelően alakul és szervezi gazdasági tevékenységük horizontális, még inkább vertikális megosztását, hogy hol vannak kedvező gazdasági adottságok, illetve az adott nemzetgazdasági környezet mit részesít előnyben.

A világgazdaság globális tendenciájaként kell megemlíteni, hogy a világméretű gazdasági egyensúlyhiány továbbra is jelen van. Különösen fontos kiemelni: az adósságválság nem oldódott meg véglegesen. Az akut likviditási problémáktól megszabadult ugyan a világgazdaság, de inkább csak együtt él a nemzetközi gazdaságot át-átszövő eladósodottsággal, semmint megtalálta a megoldást. Az immár több mint egy évtizede időről időre fel-felbukkanó bankválságok, az önálló politikát folytató spekulációs tőke megerősödése és ennek következményei is jelzik a nemzetközi pénzvilágban meglévő ellentmondásokat.

A gazdasági dinamikában jelentkező földrajzi áthelyeződés, a gazdaság technikai alapjainak – még korántsem lezárult – átrendeződése, a hagyományos, azaz az ún. newtoni iparágak háttérbe szorulása, a szolgáltatási szféra, mindenekelőtt az informatika előretörése átalakította a világgazdasági és világpiaci versenyt meghatározó tényezők struktúráját, és felértékelte az üzleti magatartásban és innovációképességben megmutatkozó különbségeket.

A globalizálódás mellett megemlítendő a regionalizáció megerősödése is. Ez a tendencia ugyancsak jelentős mértékben kihat a nemzetközi versenypozícióra. Az integráció kibővíti a piacot, tehát védett piacon lehet kihasználni nagy sorozatú termelés előnyeit, az integráció védettségéből kilépve a nemzetközi piacra versenyelőnyöket lehet realizálni.

Valószínűleg a globalizációs – regionalizációs tendenciák kölcsönhatásával (néha szembeállításával) is magyarázható, hogy a világgazdasági intézmények mindazon törekvése ellenére, hogy a protekcionizmus megszűnjön, vagy legalább mérséklődjön, a protekcionizmus élő magatartásforma maradt a világgazdaságban.

A világgazdaságnak a fentiekben igen vázlatosan jelzett szerkezeti átrendeződési tendenciája természetesen átértékeli az egyes országcsoportok szerepét és helyét. Egyre nyomatékosabban jelentkeznek a közepesen fejlett országoknak, a félperiféria országainak világgazdasági alkalmazkodási és fejlesztési dilemmái. Aligha tekinthető „magánügynek”, hogy e dilemmákat hogyan tudják – vagy nem tudják – megoldani a még válaszáron lévő országok. A világgazdaság története számos példát tud adni arra, hogy valamely gazdaság alkalmazkodott a világpiac igényeihez, de éppen ezáltal periférizálódtak, nem pedig felzárkózásukat hozta magával. Ez a veszély a globalizálódás jelenlegi tendenciájában is benne rejlik, kivált, ha valamely nemzetgazdaság nem képes úgy alkalmazkodni a globalizációs tendenciákhoz, hogy egyidejűleg ki tudja védeni a nemkívánatos hatásokat.

A világgazdasági változások következtében a periférizálódás új tendenciái is kibontakoztak, vagy kibontakozóban vannak. A periférizálódás "klasszikus" formái – koronként is formálódva – számos változatban ismertek. A függőségen és jövedelemelvonáson alapuló periférizálódási forma – jelentőségében – ma már egyre inkább háttérbe szorul, annál is inkább, mert azok az országok, amelyek „csak” az ilyen kapcsolatokra lennének alkalmasak, véglegesen kiszorultak a világgazdaság abszolút perifériájára, szinte autarkiára kényszerülnek, jószerivel alig tartanak kapcsolatot a világgazdasági folyamatokkal, s végképp eltávolodnak a progressziótól.

Igen komoly buktatói vannak (jobb elnevezés híján) a relatív, azaz némi modernizálódással is együtt járó periférizálódásnak. Ez a világgazdasági folyamatokon belül tartja a periférizálódásnak kitett gazdaságokat, de ennek az ára az, hogy a látszólagos modernizáció a fejlettségbeli szakadékot konzerválja. A globális tőkeexpanszió és a – „befogadó ország” korábbi szintjét meghaladó, de a világtrendektől lemaradó szintet képviselő – modernizáció kombinációja, éppen a félperiférikus helyzetű országokra mint célországokra jellemző. Ezáltal a periférizálódás lehetséges veszélyeztetettségi köre tágul, mégpedig a fejlettségi skála viszonylag magas fokán állók sem érezhetik magukat biztonságban, mert egykönnyen periférikus helyzetben találhatják magukat. A periférizálódás kritikus pontja akkor következik be, amikor olyan gazdasági szerkezet jön létre, amelyen keresztül rendszeresen periférizálódási impulzusok érik az egyébként is nehezen felzárkózó gazdaságot. Ilyen esetben pedig nem nehéz megjósolni a felzárkózás és

a periferizálódás közötti küzdelem kimenetelét. Ebben ragadható meg a félperiféria világgazdasági alkalmazkodási stratégiájának tétje. E kihívásra a félperifériának kiegyensúlyozott választ kell adnia. Csak a követelményt lehet (ha lehet egyáltalán) imperatívuszként megfogalmazni, maguk a válaszok fejlődési, modernizációs alternatívákból, egyedi foratókönyvekből állhatnak össze. Itt térünk vissza Kozma munkásságához. Nincs munkája, amely ne az írástudó felelősségének teljes birtokában mutatná meg a gondolatok erejét, elhárítva a kizárólagosságot. Ha követőkre talál, kérdezni is jól fogunk, és kérdéseinkre választ is kaphatunk, még a jövőnkrol is. Quo vadis?

Kozma Ferencnek ajánlva:

Abban a bizonyosságban ajánlom fenti írásomat Kozma Ferenc Professzornak, hogy mindenkit, aki e kötetben szerepel, kivételes szakmai és személyes kapcsolat fűz az ünnepelthez. Én elmondhatom, hogy valóban nemcsak szakmai, de privilégiumként egyéni és családi életemben is nagy szerepet töltött be Kozma Ferenc egyénisége, szaktudása, következetes kiállása szakmai és erkölcsi értékrendje mellett. Szakmai értelemben neki köszönhető, hogy érdeklődésem kutatói és tanári tevékenységemben is a külgazdaság- és a világ gazdaság felé orientálódott. Részese lehettem vezetésével egy új tanszék felállításának, egy sajátos nézőpontból tanított világ gazdasági és kül gazdasági stratégia oktatásának. Az ő iránymutatása segített a nemzetközi gazdasági erőviszonyok közötti eligazodásban, és ennek az elmélyülő érdeklődésnek köszönhetem, hogy "diplomata feleségi státuszaim idején", külszolgálatunk mind a 17 esztendejét ki tudtam használni szakmai értelemben is. Ő tanított arra, hogy bárhol is legyek, annak az országnak, vagy kontinensnek a gazdaságpolitikája nekünk is üzen, és mindig lehet úgy írni, hogy: "Mondom a lányomnak, értse a menyem". Így sosem éreztem áldozatnak, a szakmai érdeklődés feladásának kintléteinket, sőt bekapcsolódva az adott országok szakmai, egyetemi munkájába csak gazdagodtam, és családi életem is kiegyensúlyozott maradt. Tőle tanultam, hogy szeretni kell a szakmát, de első azért három okos lányom, akik hozzám hasonlóan sokat köszönhetnek az ünnepeltnek, aki a közgazdaságtan mellett a legmagasabb színvonalon ismeri és birtokolja a nemzetközi zenei folklórt, nem beszélve zseniális irodalmi műfordításairól, amit egész családom örömmel olvas, a tőle kapott kazetták mindegyike pedig a család kedvence. A "három grácia" - ahogy lányaimat nevezte - is csatlakoznak jókívánságaimhoz.

Hogy épp ezt az írást választottam a kötetbe, igen sok tényező motiválta. 12 éve, épp egy mexikói kihelyezés előtt azzal indított utamra: "Márti, tanuld meg a nemzetközi pénzügyeket, a nélkül nem érthető a világ". Bizony, a mai napig is tanulok, és úgy leszek, mint a jó pap, akinek a keresztfáján ez áll: "Befejezte tanulmányait". A másik ok, hogy az írás gondolatisága az együtt töltött szakmai "eszmecserék" - ahol ő adott eszmét, én mindig csak kérdeztem, kérdeztem - eredménye. A harmadik, nem mellékes ok, hogy igényes professzorom minden írásomat 3-4-szer íratott újra, bizony néha majdnem feladtam. Ez volt az első írásom, amire azt mondta, eddig a legérettebb, nem kell hozzányúlni. Negyedrészt, a tanulmánynak abszolút naprakész aktualitást ad, hogy az előre jelzett veszélypontok ma, két év után szó-szerint teljesültek, ami kis szakmai elégtétel, és bízom benne, az ünnepelt sem szégyelli majd a tanítványt. Bízom benne, hogy még sokszor „szaladhatok hozzá” tanácsért, és még lesznek írásaim, amiket kemény kritikája nyomán többször át kell írnom! Ennek reményében kívánok még sok sikeres évet, és baráti körben eltöltött születésnapot!

Budapest, 2001. április

Szeretettel:

Zádor Márta

A NEMZETKÖZI PÉNZÜGYI RENDSZER FUNKCIÓ ZAVARAIRÓL ARGENTÍNA „CURRENCY BOARDS” PÉNZÜGYPOLITIKÁJA ÉS LEHETSÉGES „DOLLARIZÁCIÓJA” KAPCSÁN

ZÁDOR MÁRTA
tudományos főmunkatárs

ECOSTAT Gazdaságelemző és Informatikai Intézet

Elővetések

1. A világgazdaság 1970-es évektől zajló strukturális és intézményi átrendeződései, a nemzetközi növekedés új hajtóerői és földrajzi erőközpontjainak átstrukturálódásai új megvilágításba helyezik a nemzetközi pénzügyi kapcsolatrendszer gazdasági erőviszonyokat, függési és erőérvényesítési mechanizmusokat befolyásoló szerepét. A 80-as évek adósság-válságával kezdődő tapasztalatai bebizonyították, hogy *a rosszul funkcionáló nemzetközi pénzügyi rendszer súlyos terhet jelent a globális fejlődés szempontjából*. A 90-es években felerősödő pénzügyi globalizáció egyre inkább egymásba fűzi az ún. autonóm nemzetgazdasági intézkedések hatását, ezért elvileg minden kormánynak érdeke, hogy komolyan keresse az együttműködés módozatait. Ez a szükségszerűség felerősödött a 90-es években. Vezető közgazdászok keresik a választ arra, hogy az utóbbi évek nemzetközi pénzügyi megrázkódtatásai között felvázolható-e egyértelmű közgazdasági összefüggés, *kirajzolódik-e nemzetközi érvényű törvényszerűség, nyomvonal, a Mexikótól-Brazíliáig vezető válság-országúton*. Ezzel párhuzamosan merül fel az új kihívásokra hatékony választ adni képtelen nemzetközi pénzügyi intézményrendszer megreformálásának szükségessége. A nemzetközi pénzügyi rendszer működése szorosan összefügg ugyan a világgazdaság és világpolitika más területein tapasztalható jelenségeivel, *a rendszeren belüli problémák technikai összetettségük okán sokban speciálisnak*

Fenti írásunk rövidített és átszerkesztett változata a ZÁDOR Márta: „A nemzetközi pénzügyi válság és az ún. „currency boards” pénzügypolitikák - Lehetséges válságterápia-e a dollarizálás” c. cikknek, mely a *Pénzügyi Szemle* XLV. Évfolyamának 2000. márciusi számában jelent meg.

mondhatók, épp ezért fontosnak tartjuk minden új jelenség elemzését, mely megkönnyítheti az általánosítható következtetések levonását.

2. *A nemzetközi pénzügyi rendszer egyik központi eleme az árfolyam-problematika és a konvertibilitás kérdésköre.* A helyes árfolyam-politika az egyik feltétele az egyensúlyorientált, antiinflációs jellegű, a nemzeti valuta értékét védő monetáris politikának. Az árfolyam akkor ideális, ha "semleges", vagyis, felülértékeltsége nem rontja a külpiaci versenyképességet, az alulértékeltség pedig nem csökkenti a modernizációs kényszert azáltal, hogy jövedelmezővé teszi a nem hatékony termelést. Vagyis az ideális árfolyam politika kiegészíti, - és nem ellensúlyozza - a nemzeti valuta védelmét, s a pénzügyi egyensúly javítását célzó pénzpolitikát, figyelembe veszi a piaci jelzéseket. A konvertibilitás az árfolyam és liberalizálás kérdéséről elszakíthatatlan. Anélkül, hogy a konvertibilitás relatív elméleti fogalmába belemerülnénk, mi a "de facto" konvertibilitás feltételének tartjuk a fizetési mérleg kismértékű és csökkenő tendenciájú deficitjét, melynek fedezésére a konvertibilitás fenntartásában érdekelt országoktól hitel várható. Feltétel, hogy a valutaárfolyam egységes, rugalmas és reális legyen. Ehhez szigorú belföldi fiskális és monetáris politika, a külgazdasági folyamatok állandó figyelése, felügyelete, ill. határozott, kiegészítő, ha kell kemény adminisztratív, tőkekimenekítést akadályozó intézkedések járulnak. Szükséges a devizatartalékok állandó magas, kb. az import 40-50%-át kitevő szintje, és persze a gazdasági, politikai stabilitás.

3. Mivel a fenti kritériumok épp az *eladósodó közepesen fejlett régiókban* valósultak meg a legkevésbé, *a világgazdasági sokkhatások szinte kivétel nélkül felülértékelt árfolyamokat találtak e régiókban.* Igaz volt ez a befelé forduló import helyettesítő iparosítás idején, ahol is az import-helyettesítő termékeket különböző eszközökkel védték, ami az exporttermelés hatékonyságát még tovább rontotta. A 70-es, 80-as évek elzárkózó, költségvetési expanzió, majd erőltetett export-orientáción alapuló gazdaság politikáinak kudarca e térségekben felhívta a figyelmet a rugalmasabb árfolyam-politika szükségességére. *A 80-as évek közepétől az IMF hitelek egyik feltételévé vált a reális árfolyamszint biztosítása.*

A "feltörekvő gazdaságok" a 90-es évek elejétől tudatosan töreksenek a *stabilizáció és modernizáció egyidejű végrehajtására*, melyben a monetáris és fiskális eszközök összehangolása, az antiinflációs, stabilizációs árfolyam-politika központi szerepre tett szert.

4. *A 90-es évek stabilizációs gazdaságpolitikái látványos sikereket hoztak,* de az évtized második felére kiderült, hogy az alkalmazott receptek krónikus *egyensúlytalanságokat termelnek újra.*

5. Az alkalmazott stabilizációs árfolyam-politikák egy kivételes esete a *"currency board" alkalmazása.* Ennek egyik tipikus esete Argentína. Elemzésünknek az ad különös aktualitást, hogy a jelen tendenciák szerint a nemzetközi pénzügy válság következő láncszeme lehet Argentína. Legalábbis, a brazil gazdasággal ezer szállal összefonódó ország valutája ellen beindult a

spekuláció. Az argentin példa izgalmas, hisz viszonylag gyorsan segítette át az országot az 1995-ös mexikói valutaválság negatív hatásain. *Sikeres lehet-e most is a válság elhárítás, van-e nemzetközi érdekeltség ebben? Lehetséges kiút-e egy nemzetgazdaság dollarizációja?*

6. A nemzetközi pénzpiacok deregulációja, liberalizációja közepette létezik-e valamely törvényszerűség, mely szerint épp azon régiókat sújtotta a fizetési mérleg-egyensúlyt tovább rontó nemzetközi pénzügyi spekuláció, ahol a gyenge hazai valuta mellett úgy kívántak antiinflációs stabilizációt végrehajtani, hogy az árfolyamot egy erős valutához kötötték. Ennek fenntartását azonban csak a magas kamatlábakkal becsalogatott nemzetközi tartalékok biztosították, állandósítva a makro-egyensúly végletes felborulásának veszélyét. A rendkívül gyors nemzetközi tőkemozgások reagálnak-e hihetetlen sebességgel a reálszféra nehézségeire, avagy azok lehetetlenítik el a strukturális alkalmazkodás konzekvens végigvitelét?

Valóban "egyszerű" bizalmi válság miatt menekülnek ki a pénzügyi lufi, magas kamatlábakkal e térségekbe vonzott, nyereségesen befektető-karvaly-tőke milliárdjai. A sorozatosan elkövetett nemzeti gazdaságpolitikai tévedések milyen súlyt képviselnek ebben olyan körülmények között, amikor a globalizált nemzetközi pénzügyi rendszer melletti rendkívüli árfolyam-érzékenység miatt egy kormány már csak nagyon korlátozottan folytathat önálló árfolyam-és kamatpolitikát? Milyen kényszereket hárít a gazdaságpolitikára a tőkekimenekülés veszélye, az hogyan vezet a beruházási hajlandóság csökkenéséhez, ill. az államháztartási deficitet súlyosbító belső kamat-kötelezettségek vállalásához? Mennyiben vezet a fenti stabilizációs gazdaságpolitikai gyakorlat a külső és belső eladósodás újbóli kiéleződéséhez? Avagy a *sokszor minden logikának ellentmondó IMF receptek* (vagyis kereslet-szűkítés, kamat, adó-emelés, költségvetés megnyirbálás) vezetnek a belső egyensúlytalanság továbbmélyüléséhez? Mennyiben van mechanizmusa a nemzetközi pénzügyi rendszernek ezen válságok kezelésére. Az IMF 1997 közepe óta végrehajtott mentési akcióinak zsákutcája mára bebizonyosodott. Van-e eszköztára egy lehetséges argentin peso-válság kezelésére a nemzetközi pénzügyi rendszernek?¹

A "currency board" pénz-és árfolyam-politika lényege, előnyei, ill. hátrányai

A 90-es évek nemzetközi pénzügyi reform-kísérletei között újjászületett a modern gazdaságokban már felejtésre ítélt pénzügyi rendszer, az ún. currency board. Ennek, a valaha az európai gyarmatokon alkalmazott pénzügy politikának a lényege abban állt, hogy bár a gyarmati országok bocsáthattak ki saját pénzt, az szigorúan az anyaország pénzéhez volt kötve. Stabilitását törvény szabályozta, és minden egyes kibocsátott helyi pénz mögött a kemény valuta megfelelő egységével kellett rendelkezni tartalékként. A lakosság a helyi valutát bármikor angol fontra, vagy francia frankra válthatta törvényben előírt fix árfolyamon, és a központi

banknak a forgalomban lévő helyi pénz egésze erejéig kellett az anyaország valutáját tartalékolnia. A gyarmati rendszer széthullásával ez a gyakorlat megszűnt.

Ugyan néhány országban kivételként felújították a gyakorlatot, több országban is működik egy erős külső valutához kötött árfolyam-rendszer, de a stabilizáció, és a spekuláció kivédése érdekében először *1983-ban Hong Kong vezette be a konvertibilitással egybekötött currency board rendszert*. A valutája elleni spekulációt kivédendő, a 7,8 Hong Kong-i dollár = 1 USA dollár árfolyamon bevezetett currency board, tekintve az ország sajátos helyzetét, gyarmati státuszát és még mindig dinamikus növekedését, akkori precedensével nem váltott ki különösebb nemzetközi visszhangot. Az ország pénzügyi rendszerével kapcsolatos nemzetközi érdeklődés az ázsiai valutaválság kapcsán terelődött Hong Kongra és alkalmazott pénzügy politikájának hatékonyságára a spekuláció kivédésében. (A dollár a saját valuta mellett, pl. Panamában és Libériában is hivatalos pénz, és hasonló "devizabiztosíték" rendszeren alapszik a pénzügypolitika² Észtországban, Boszniában, Bulgáriában elvileg német márkához kötött currency board működik. 1998-ban Soros György Oroszországban javasolta currency board bevezetését a válságot megelőző időszakban.)

Legutóbb a brazil válság következtében megrendült argentin gazdaság került az érdeklődés középpontjába nemzetközi pénzügyi körökben, mely valóságos csodaként stabilizálta pénzügyi rendszerét és törte le az inflációt az *1991-ben bevezetett currency board pénzügypolitika* segítségével. A nemzetközi pénzügyi válság, elsősorban az ország számára legfontosabb külgazdasági partner, Brazília 1999. januári pénzügyi válsága³ *felvetette argentin körökben a nemzetgazdaság dollarizálásának szükségességét*. Az elképzelésnek nagy nemzetközi visszhangja volt, és egyben felhívta a figyelmet a currency board típusú pénzügypolitikák csapdáira. Hazai szempontból nem érdektelen a fenti kérdéskör vizsgálata, a monetáris unióra való felkészülésünknel ez a tapasztalat számtalan tanulságot rejt, másrészt a *nemzetközi spekulációk következő célországa minden jel szerint Argentína*, ami a hazai tőzsdéket, külgazdasági mozgásterünket sem hagyja érintetlenül. *A fenti pénzügyi rendszerben tehát egy erős valutához kötött fix árfolyam érvényesül*, mely valutára az országban teljes konvertibilitás érvényesül. A rendszerben a Központi Bank elveszíti önálló emissziós jogát, és csak a nemzetközi tartalékok erejéig bocsáthat ki hazai pénzt. Magas tartalék-szinttel kell rendelkeznie, legalább a forgalomban lévő hazai pénz állománya erejéig. Így, a hazai valutába vetett bizalom megrendülése esetén rendelkezni kell a "pénzcseréhez" szükséges erős valutával. Ehhez a hazai és nemzetközi gazdaság-politikák harmonizációja szükséges, legalábbis a referencia valuta országát illetően, hogy a hazai pénz kibocsátási rátája reálisan tükrözze a referencia (árfolyam-horgony) valuta pozícióját, és annak változásait.

A konvertibilitással összekötött fix árfolyamrendszer előnyei:

1. Gyors pénzügyi stabilizációt tesz lehetővé, miután a nemzetközi forgalomba kerülő javak stabilizációt követő áremelkedését kizárja. Ezáltal közelíti a hazai és nemzetközi inflációs rátákat.
2. A nemzeti pénzügyi hatóságokat nagyobb pénzügyi fegyelemre készíti, mint a rugalmas árfolyam, vagy az egyszerű fix árfolyam. A valuta-leértékelési várakozásokat minimálisra csökkentheti, ami alacsony belső kamatlábakat tesz lehetővé, és azok nemzetközi kamatlábakhoz történő konvergenciáját segíti.
3. A gazdaság nominális változóinak nagyobb előreláthatóságát megkönnyíti, ami a termelés és foglalkoztatás hatékonyságát segíti.

A rendszer hátrányai:

1. A rendszer egyik fő hátránya, hogy a monetáris politikát, mint anticiklikus gazdaságpolitikai eszközt nem lehet használni.
2. Ez az árfolyam politika a gazdaságot sebezhetőbbé teszi a pénzügyi válságokkal szemben, miután a Központi Banknak nincs végső pénzkibocsátási joga pótlólagos likvid eszközök megteremtésére. Miután csak a "horgony valuta" tartalék mennyiségéig bocsáthat ki pénzt, így nem tudja megelőzni a bankok "megrohamozását", megakadályozni a fizetéseképtelenséget, melyek nagy kockázati elemet építenek be a pénzügyi rendszerbe. Szintén nem képes hatékonyan fellépni a rendszer egy esetleges recesszió esetén, amikor is egy átmeneti kereslet élénkítéssel lehetne kivédeni az indokolatlan munkanélküliséget.
3. Ez a rendszer is osztozik a többi fix árfolyam-rendszerhez hasonlóan a túlértékelés veszélyében, amennyiben inflációs környezetben kerül alkalmazásra. Ez különösen a kevésbé nyitott, rugalmatlan foglalkoztatási rendszerrel rendelkező országokra érvényes (mint pl. Brazília).
4. A rendszer bizonyos diszfunkciókat mutat fel a liberalizált és gyors nemzetközi tőkeáramlás viszonyai között, és a hatóságok merev ragaszkodása a rendszerhez, nagymérvű tőke kimeneküléshez, ezzel végül is leértékelési kényszerhez vezethet, még, ha a gazdaság állapota azt nem is indokolná.
5. A modern gazdaságok azon jellemzői, hogy nem létezik a termék- és munkaerő-árak teljes rugalmassága, a kötött valutaár mellett az aggregált belső kereslet, vagy a külső hitelkínálat csökkenésének körülményei a fix árfolyamok mellett növelik a recesszió veszélyét.
6. Természetszerűleg, ha a nemzetközi tőkeáramlások instabilitása "normává" válik, a nemzetgazdaság fejlődése a külső gazdasági ciklusok, fellendülések, és recessziók függvényévé válik.
7. Nemzetközileg vitatott kérdés, hogy *a fix árfolyam és teljes konvertibilitás mely monetáris bázishoz kell, hogy alkalmazkodjék.* A jelenlegi nemzetközi gyakorlatban monetáris bázisként a forgalomban lévő készpénzt és a magán szektor látra szóló betéteit alkalmazzák. Ezt figyelembe véve, 1998-as januári

adatokkal számolva Argentína *nemzetközi tartalékainak szerkezete és a minimális ill. tényleges konvertibilitás fedezete az alábbi volt:*

- * a tartalékként használt aktívák szerkezete: 2/3 részben USA dollár (Forex), és arany, 1/3 részben az argentin kormány dollárban nominált államkötvényei,
- * a minimális fedezeti előírás: a fentebb említett monetáris bázis,
- * a tényleges fedezet: a fenti monetáris bázis 105%-a, és az M2 (a papír pénz, a látraszóló betétek, és a beruházási alapoknál elhelyezett rövidlejáratú applikációk) 21,3%-a.

Az argentin "Currency board" működésének tapasztalatai

A currency board eredményei a belső stabilizálásban és az 1995-ös Mexikói válság-hatások kivédésében

A 80-as évek elveszett évtizedét, a kudarcba fulladó válságkezelések időszakát a 90-es években, Argentínában, csakúgy, mint a latin-amerikai térség többi országában, az újbóli pozitív erőforrás-áramlás, a működő-tőke beáramlás fokozódása, a nemzetközi pénzügyi piacokon való újbóli megjelenés, az adósságválság kezelés céljából foganatosított liberalizálás, belső strukturális modernizálódás, az állam szerepének újrafogalmazódása, a hatékonyatlanná vált állami szektor gyorsított privatizálása jellemezte. A nemzetközi hitelességet azonban csak egy megújult stabilizációs politika teremthette meg. Ennek érdekében az elhíresült "Austral"-t a fix árfolyamú (1 peso = 1 USA dollár) Peso váltotta fel. Az 1991. márciusában bevezetésre kerülő currency board rendszert alkotmányban rögzítették, ennek értelmében minden forgalomban lévő pesot egy USA dollárnyi tartalékvaluta ellentételez immár nyolcadik éve. *Az eredmények imponálóak voltak, az inflációt nulla színvonalra szorították vissza* (a 3000%-os hiperinflációs szintről), a gazdaság növekedésnek indult, és a Brady-terv keretében újratárgyalhatta adósságait az ország. A privatizáció keretében, de azon kívül is, megindult az erőforrás beáramlás.

A rendszerben az első megrázkódtatást a mexikói valuta-válság hozta. Az a gondolat, hogy a nemzetközi tartalékokkal helyettesítsék a forgalomban lévő hazai valutát, 1995-ben, a mexikói "Tequila-effektus" argentin pesot veszélyeztető következményei idején merült fel először. Akkor a külföldi tartalékok 20%-kal csappantak meg a leértékelési várakozások miatt, a GDP pedig 4,6%-kal esett adott évben. Akkor a világ közgazdászait meglepte, hogy a csekély kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokkal rendelkező, földrajzilag egymástól távol fekvő Mexikó és Argentína gazdasága között mennyi áttételes kapcsolat alakult ki a "globalizáció" folyamatában.

A currency board rendszert alkalmazó Argentínának elvileg immunisnak kellett volna lennie a mexikói válság hatásaira. Mégis az ottani maxi-leértékelés, a tőzsdei árindexek esése Argentínában váltotta ki a legsúlyosabb egyensúlyi zavarokat. Megkezdődött az argentin peso elleni spekuláció. A currency board értelmében a pánik hatására dollárra konvertálni szándékozók a tartalékokból maradéktalanul ki kellett volna, tudni, elégíteni. Azonban a morális bizalom megingásának jeleként, elsőként kivont dollárok multiplikátor hatásként gyűrűztették tovább a gazdaságban a dollárhiányt. Hogy ez a bizalomvesztés azért terjedt-e ki azonnal Argentínára, mert a piaci liberalizáció itt indult be a legerőteljesebben, vagy, mert a térség gazdaságait összemosták, nem lehet kideríteni. Mindenesetre, minden dollárnyi hitelszűkítést bővített peso-hiány-effektus kísért. A bankrendszer a csőd szélére került és az egész gazdaság összeomlásával fenyegetett. Az elszigeteltség védelmének hiedelme szétfoszlott. A hitelszűkítés a hazai vállalatokra nagy nyomást gyakorolt. A bankbetétesek kezdtek érzékelni a pénzügyi nyomást, betéteik tömeges kivétele újabb hitelszűkítéshez, ez újabb bank megrohamozásokhoz vezetett, és kialakult az USA 1930-31-es válságának ördögi köre. Elvileg, a modern gazdaságok rendelkeznek az ilyen típusú válságot kivédő mechanizmusokkal. A kormányok garanciát vállalnak a bankbetétekre, a központi bankok pedig, a "végső hitelező szerepét" betöltve a kereskedelmi bankokat látják el szükséges pénzzel egy esetleges betétes-bizalom vesztes esetén. Az argentin központi bank épp ettől a kulcs-funkciójától lett megfosztva. A currency board szisztéma miatt nem volt "peso kibocsátási" joga, csak abban a szigorú esetben, ha azt megfelelő dollár beáramlás ellentételezte. A szisztéma alap-ellentmondása tehát épp az volt, hogy bevezetése a bizalomvesztés elleni védelmet hívatott szolgálni, ugyanakkor sebezhetővé tette a rendszer belső korlátja.⁴ A fenti válságos helyzetben Mexikónak és Argentínának is sürgősen dollárra volt szüksége. A sürgetőbb és politikailag nagyobb veszélyeket rejtő, - a NAFTA révén komoly amerikai érdeket képviselő - Mexikó 50 milliárd dollárnyi hitelvonalhoz jutott.

Argentína számára a Világbankon keresztül 12 milliárdnyi hitelkeretet sikerült biztosítani. Ezek a hitelek azonban a szokásos IMF feltételekkel jártak együtt. Nagyobb gazdasági visszaesést jelentettek az első évben, mint ami az 1982-es adósság-válság első évében következett be. 1995. után a nemzetközi beruházók kedélyei csillapodtak, a kamatlábak csökkenni kezdtek, a belső kiadások aktivizálódtak, és Mexikó és Argentína is gyorsabban lábaltak ki a válságból, mint azt bárki is várta volna. Kiemelendő, hogy *ez a válság alapvetően a pénzügyi szektorból indult, innen gyűrűzött tovább a reálszférára. 1995-ben végül elvetették a dollarizálás gondolatát.*

Azóta a pénzügyi szektor erőteljesen átalakult. A bankbetétek 40%-át a bank-privatizálásokat következtében ma multinacionális intézményekben kezelik. A bankbetétek állománya rekordszinten áll. Argentína 7 milliárdnyi kimenekült nemzeti tőkét csalogatott haza különböző kedvezményekkel. A kormány 6,1

milliárdnyi likvid hitel-alappal rendelkezik válság esetére. Az IMF-fel kötött megállapodás értelmében pedig 2,8 milliárdos hitelkeret áll rendelkezésre válság esetén. A valuta stabilitás fenntartásának megvolt az ára. A mesterségesen túlértékelt peso következtében a költségvetés, valamint a folyó fizetési mérleg egyenlege felborult, de az ország adósságszolgálati mutatói is kritikus szintet értek el (a külső adósság az export 300%-át teszi ki), drágult a hazai termelés, csökkent az export-versenyképesség. A Mercosul integráció látványos dinamikája elfedte, hogy az argentin gazdaság *"Brazília-függővé"* vált, s várható volt, hogy a szomszédos ország legkisebb pénzügyi zavara is azonnal *"begyűrűzik"*. Argentína ez évtizedbeni exportjának megötszöröződését a brazil stabilizációnak, vagyis az ottani belső fogyasztás növekedésének köszönheti.⁵ Argentínának exporttöbblete egyedül a Mercosul térséggel szemben állt fenn. A gondokat már az 1997-es ázsiai és 1998-as orosz válság erőteljes negatív hatásai kapcsán is érzékelték. Emelkedett az ország kockázati besorolása, és csak magas kamatlábak, megnövelt tartalékok eszközeivel tudta tompítani a válság-hatásokat.

Az 1999. januári brazil Reál-válság hatása a pénzügyi és reálszférában

A pénzügyi szektor reakciója

A brazil krízis kitörése után az egyik legszembetűnőbb mozzanat az volt, hogy az argentin bankrendszer sokkal erősebbé vált és kezdetben sikerrel védte ki a válsághatásokat. A kamatlábak növekedése hatására nőtt a betétek állománya, és nem fordult elő 1995-höz hasonló bankok elleni roham. Emellett a költségvetési és külső mérlegek adminisztrálhatóak maradtak. A külső adósságok lejáratí szerkezete ésszerűsödött, a törlesztési képesség nem kérdőjeleződött meg. Ugyan a nemzetközi hitelek némiképp beszűkültek, a nemzetközi bizalom is megingott, mégis azt lehet mondani: Argentínában a válság epicentruma jelenleg nem a pénzügyi szektor, hanem a gazdaság reálszférája indukálja azt.

A reálszféra válsága

A januári brazil válság kapcsán a brazil valutának, a Reálnak a leértékelésével az argentin termékek export-versenyképessége látványosan zuhant. A brazil recesszió miatt egyébként is szűkülő kereslet az ország legfontosabb exportpiacán felvillantotta az argentin valutáris stabilitás megingásának veszélyét. Az árfolyamváltozás rávilágított az argentin termékek magas költségigényére. (A belpolitikailag nem túl stabil Argentínában szóba sem jöhet a munkabérek lefaragása). Az Argentin Statisztikai Hivatal (Instituto Oficial de Estadísticas de Argentina) vállalati felmérései szerint az export további csökkenésével számolnak, ami pedig a legfőbb kereskedelmi és integrációs partnernek számító brazil relációban máris 40%-kal zuhant. Argentína 1998-ban 8 milliárd dollárnyi exportot és 6,7 milliárd dollárnyi importot realizált ebben a viszonylatban, míg a brazil összexport 23%-a irányul Argentínába. Emellett a brazil válság hatása harmadik

piacokra is kiterjedhet, ahol kölcsönösen export versenytársak. Argentína hagyományos külkereskedelmi szufficitje, a brazil valuta leértékelése révén export-előnyre szert tevő brazil termékek miatt reális veszélybe került. Ezt jelezte például, hogy negyedév alatt 30%-kal csökkent a Brazíliába irányuló export, vagy hogy az olcsó versenytársak miatt a hengerelt acélárak termelése egy hónap alatt 16%-kal csökkent. Ezt tetőzte, hogy a külső piacvesztés miatt a belső fogyasztás is hirtelen beszűkült. (Az argentin gépkocsi export, ami csaknem egészében Brazíliába irányul, az előző év január-májusi adatokhoz képest 56%-kal zsugorodott. Az e szektorokban elmélyült belső munkanélküliség jelentősen csökkenti a hazai vásárlóerőt, következésképpen a hazai gépkocsi eladások 29,6%-kal csökkentek az előző év azonos időszakához viszonyítva).⁶ A mezőgazdasági termékek világpiaci áresése szintén súlyosbítja a válságot. A termelők importvám emelést, ártámogatást követelnek. A bevételek csökkenése miatt az állami egészségbiztosítási rendszer összeomlással fenyeget.

Mindezt a *kettős értelemben vett külső cserearány romlás súlyosbítja*, mivel a Reál leértékelés miatti cserearány-vesztést a nemzetközi piacokon a nyersanyagok és feldolgozatlan termékek árpozíciójának romlása kíséri. Argentína helyzetét nehezíti, hogy államadósságainak 90%-a külföldi valutában (60%-a USA dollárban) áll fenn, és a magánszektor adósságállományára is ez a jellemző. A gazdaság működő képességének fenntartásához mindenképp külföldi pénzforrásokra van szüksége. A külső erőforráshoz jutás vagy az export révén, vagy a külföldi pénz-és működő tőke beáramlásán keresztül biztosítható. Kiáramlását az import jelentős visszafogása fékezheti, ami automatikusan recesszió növeléssel járna, tekintve a termelés import igényességét. A külföldi tőke azonban egyre bizalmatlanabb, mivel a fizetési mérleg egyensúlya megbomlott és a növekedési kilátások egyre rosszabbak. (Az argentin fizetési mérleg deficitje 1997-ben 4,2 milliárd dollár, 1998-ban 5,9 milliárd dollár volt, 1999-re 3,5 milliárd dolláros deficittel számolnak. A gazdasági növekedés mutatója 1997-ben még 8,4% volt, 1998-ra ez 4,2%-ra zsugorodott, 1999-re 1,5%-os GDP visszaeséssel számolnak). A munkanélküliség egyébként is magas rátája a brazil válság közvetlen hatásaként súlyosbodott (különösen a gépkocsi összeszerelés és az ahhoz kapcsolódó ágazatok recessziója miatt), két hónap alatt 13%-ról 15%-ra ugrott.⁷ Az előre jelzett GDP csökkenés, a 4 milliárd dollárra jósolt külkereskedelmi mérleg-hiány, a 4,8 milliárdra várt folyó fizetési mérleg hiány óhatatlanul gyűrűzik tovább a pénzügyi szektorba. A költségvetési bázis csökkenése az 1999-es évre 6 milliárdos költségvetési hiányt vetít előre, ami a duplája az IMF megállapodásokban rögzítettnek.⁸ Úgy tűnik elkerülhetetlen egy újabb megszorító intézkedés-csomag elfogadása. Az argentin helyzetet súlyosbítja, hogy a stabilizáció és viszonylagosan gyors növekedés nem járt együtt a szerkezet-átalakító, igazán hatékony működőtőke beruházásokkal, a gazdaság modernizációjával. Az elöregedett, strukturálisan versenyképtelen, elavult iparszerkezet rontja az esetleges pénzügyi válságból történő kilábalás esélyeit.

Összességében: a liberalizálás kifulladás, hatékonytalansága, és a protekcionista hullám megerősödése körvonalazódik. Ezen enyhíthet, ha a Mercosul integrációban tényleges áttörést lehet elérni a közös válság-megelőzésben és a gazdaság-politikák harmonizációjában, a térség exportja diverzifikálásában és komplementaritása növelésében. Egyértelmű, hogy az IMF megállapodást újra kell tárgyalni. Tudniillik, ha a recesszió miatti költségvetési bázis szűkülést a régi IMF-reflex szerint a költségvetési kiadások megnyirbálásával, vagy adó-növeléssel kívánnák ellensúlyozni, egyértelmű, hogy az mélyítene a válságot. Nem szabad ciklikus pénzügy-politikát beindítani! Egy nagyarányú leértékelés konzekvenciája minden bizonnyal egy hiperinflációs spirál felfutása lenne. (A brazil válság másnapján beindult a régi reflex. Az argentin lakosság igyekszik betéteit, ha alacsonyabb kamatlábbal is, de a biztos dollárra konvertálni, és igyekszik a várhatóan inflálódó hazai valutában eladósodni). Mióta felröppentek az argentin peso leértékelését érintő spekulációs találgatások, nemzetközi tartalékai már 1 milliárd dollárral apadtak. Ez a 30 milliárd dollárnyi tartalék szintet tekintve nem jelentős, de a tendencia veszélyes. Nem véletlen, hogy ismét felvetették a Központi Banknak a dollarizálás bevezetését, ami a saját pénzkibocsátásról való lemondást, a pénzpolitikának az amerikai Fed alá rendelését jelentené.⁹

A dollárosítás bevezetésének lehetősége¹⁰

A januári brazíliai reálválság után, a peso elleni spekulációtól tartó *Carlos Menem argentin elnök állt elő* a javaslattal, hogy tegyék az ország hivatalos pénznemévé a dollárt. (Mivel egyidőben felvetették Brazília, vele az egész térség dollárosításának, ergo egy "amerikai euró" létrehozásának gondolatát, lábjegyzetben összefoglaljuk a brazil árfolyam-politika lényegét).¹¹ Argentína úgy gondolja, hogy a megállapodás precedens értékű lehet. A NAFTA tag, és ezerszállal Amerikához kötődő Kanada lehetne a következő jelölt. Belpolitikai vetületként az elnökválasztási kampányok egyik elemévé vált a dollárosítási elképzelés. Jogi oldalról a dollarizáció bevezetéséhez alkotmány-módosításra lenne szükség, márpedig, még a Washingtonnal folytatandó tárgyalás sorozat sem zárulhatna le nyilvánvalóan az októberi választásokig. A dollárosítási javaslat konkrét menete azonban már első megközelítésben is sokkal bonyolultabb folyamat lenne a valóságban, mint egy "egyszerű" törvénymódosítás. A javaslattevők például szeretnék elérni, hogy a nemzeti valuta megszűnése után a Fed vállalja a központi bank garantáló szerepét, melyért cserébe ellenőrizhetné az argentin intézményeket. A helyi kormány pedig megfelelő "biztosítékokat" adna arra, hogy ellenőrzi az ország fizetési és kereskedelmi mérlegét. Rendelettel felszabadítanák a munkaerő-piacot a versenyképesség növelése érdekében. A fajsúlyos pénzügyi vonatkozásokhoz tartozik, hogy az argentin kormány

tulajdonában lévő amerikai államkötvények, pl. jelenleg, mintegy évi 800 millió dollárnyi kamatbevételt hoznak a kormánynak. A lakosságnál lévő peso-dollar csere esetén a kormánynak el kellene adnia a kötvényeket. A kormány elképzelése szerint Washingtonnak meg kellene térítenie az elmaradt nyereséget. Ugyanakkor az argentin peso megszűnése nem jelentené automatikusan a költségvetési deficit felszámolódását, pedig a hiány tendenciája igazán aggasztó. Így egy dollárban nominált deficit növekedése fizetéseképtelenséghez vezetne. A kérdéskör bonyolultsága láttán nem meglepő, hogy az elnöki retorikában a politikai konjunktúrától függően került napirendre vagy éppen felejtődött el a felvetés.¹² A szakmai elemzések azonban távolról sem egyöntetűen elutasítóak. A többség véleménye szerint az argentin gazdaság dollarizációja nagyobb veszélyt jelentene, mint egy esetleges leértékelés. Az előbbi lépéssel a helyi kormányzat teljesen lemondana pénzügy-politikai autonómiájáról. Lemondana nemzeti valutájáról, ami - mégha ideiglenesen kivédené is a valutája elleni spekulációt - hosszú távon nem járható út.

Az amerikai *Cato Institute*, a liberális iskola tipikus képviselője szerint, mivel Argentína pénzbetéteinek és hiteleinek döntő része dollárban van nominálva, előnyös lenne a dollarizáció, mivel csökkenthetnék a belső kamatlábakat, ami lendületet adna a növekedésnek.¹³

Egyes hazai vállalkozói körök egy folyamatosan bevezetésre kerülő dollárosítást tartanának járható útnak, ahol is először a fizetéseket és adókat nominálnák dollárban, ami a versenyképességet növelné. A csökkent kamatlábak következtében nagyobb lenne a hiteligeny, növekedne a beruházási kedv, másrészt reális szintre lehetne csökkenteni a munkabéreket.

Domingo Felipe Cavallo, volt gazdasági miniszter szerint (akinek a nevéhez fűződik a currency board törvénybe iktatása), azon a véleményen van, hogy Mexikóban és Közép-Amerikában - elsősorban a NAFTA integráció előrehaladtával - elkerülhetetlen lesz a monetáris unió bevezetése. A déli kontinensen egy regionális közös pénz bevezetésének esélyeit tartja reálisabbnak, ha a Mercosul integráció előrehalad. (Ezzel a hazai problémát regionális szintre terelhetnék. A reális árfolyamnak az új pénz esetében 1/1,20-as váltási arányt javasol). Argentínában a dollár-konvertibilitás fenntartása melletti lebegtetést látna szükségesnek, de csak akkora mértékig, amit a peso erősödése indokol, vagyis a termelékenység növekedése és a belső költségek lefaragása mértékéig.¹⁴

Alan Greenspan, az amerikai központi bank szerepét betöltő Federal Reserve elnöke szkeptikus. Úgy véli, az erős valuta átvétele nem elegendő, ha a dollárosítást bevezetni kívánó ország gazdaságpolitikája nem hiteles. Még Kanada esetén is lennének akadályok, mivel eltérő költségvetési elveket követ, és erősen eltérő szociálpolitikát folytat.

Néhány amerikai vezető közgazdász nem tartja elvetendőnek az ötletet, biztonságosabb beruházási területet, fixebb piacnyerési lehetőséget látnának a dollárra áttérő országokban.

A dollárosítás egy fiktív valutaparitást rögzítene mesterségesen. De mi történik az esetben, ha a piaci értékítélet ellentmond ennek a rögzített árfolyamnak? A valutaleértékelés ténylegesen stabilizációs, vagyis az első lökés után antiinflációs hatású lehet. Ugyanakkor a leértékelési várakozás a spekulációt táptalaja a jelenlegi nemzetközi klímában, vagyis tőkemeneküléshez és a nemzeti valutába vetett bizalom megrendüléséhez vezethet. Nem zárható ki, hogy leértékelés után az áremelkedés üteme a régi reflexek miatt jóval meghaladná azt a mértéket, amit az ország nyitottsága, a gazdasági és fogyasztási struktúra importigényessége indokolhat. A peso leértékelése, az argentin tőzsdeindexek esése az éppen lábadozó brazil tőzsdét sem hagyná érintetlenül, nem beszélve a brazil-argentin versenyképességi versenyfutás újbóli kiéleződéséről, ami az amúgy is megtorpanó regionális integráció folyamatát veszélyeztetné. Ez a rövidtávú veszélyeken túlmenően sem válna egyik országnak sem hasznára, mivel a párhuzamosan folyó nemzetközi kereskedelmi tárgyalásokon éppen a megnövekedett regionális alkupozíciók kínáltak esélyt hosszabb távú piaci előnyökre (WTO 2000. forduló, amerikai szabadkereskedelmi zóna, EU-Mercosul szabadkereskedelmi térség). A legutóbbi regionális fejlemények közül kiemelendő, hogy a *Mercosul* az ez év júniusi, XVI. csúcstalálkozón határozott előrelépést tűzött ki célul az integrációs gazdaságpolitika elmélyítésében. Ennek leszögezése különösen fontos volt a néhány nap múlva Rióban sorrakerült EU-Latin-Amerika csúcsértekezlet előtt. A közös álláspont szerint a Mercosul országok, valamint Bolívia és Chile készek regionális szintű közös valuta elfogadására. A januári brazil Reál-válság kapcsán azonban egyértelművé vált, hogy egy közös valuta bevezetését hosszú évek munkájának kell megelőznie. Mindenek előtt a makroökonómiai célok és a gazdaságpolitika egyeztetése szükséges. Összehangolt kamatlábakat, inflációs rátákat, árfolyam-, pénz- és költségvetés politikai harmonizációt terveznek, többek között közelíteni kívánják a költségvetési deficitok szintjét¹⁵ (ún. "Kis-Maastrich"). Ez teljesen új vonulat az Asuncióni Egyezmény 1991-es aláírásához képest, és mindenképpen a nemzetközi pénzügyi válság helyi hatásaiból, illetve az IMF új makroökonómiai feltételrendszeréből leszűrt tapasztalatok következményeként értékelhető.

Összegezve: Az biztos volt, hogy Argentínában az őszi választásokig nem történik módosulás a currency board szisztémában. Ez ideiglenesen elhárította az argentin valuta elleni támadást, de nem védhette ki feltétlenül a gazdaság elleni spekulációt. Ha pedig a spekulációs nyomás kikényszeríti a módosulást, a nemzetközi pénzügyi rendszer mai reflexei és mechanizmusai szerint súlyos gazdasági megrázkódtatás vár az országra, ami dominóhatásszerűen mélyítheti a beindult devalvációs és recessziós tendenciát a régióban, továbbterjedve esetleg más térségekre is. Ezt megelőzendő, valószínűleg mégis a mérsékelt leértékelés a kevésbé veszélyes alternatíva, mivel a dollárosítás - a strukturális belgazdasági tendenciák mellett - olyan maxi leértékelést jelentene, ami kezelhetetlenné tenné a makro egyensúlyt.

Az argentin eset tanulságai

Az már a 70-es évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy az internacionalizáció okán az exogén tényezők, és az azokhoz történő alkalmazkodási képesség vált döntővé a nemzeti gazdaságpolitikák sikerességének megítélésében. A felgyorsuló globalizáció ezt a tendenciát felerősítette, különösen a pénzügyi viszonyok tekintetében. *Különös kombinációja alakult ki* a nemzeti és nemzetközi pénzügyi deregulációnak, a költségvetési egyensúlytalanságoknak és az alacsony hazai megtakarítási rátáknak. A hazai hitelszűke az állami és magánszektorokat is a külső erőforrásoktól tette függővé, ami a külső eladósodás növekedéséhez vezetett. A nemzetközi likviditás-bőség, és a relatíve alacsony nemzetközi kamatlábak körülményei között a 90-es években látenszen egyre inkább erősödött ezen tényező-együttes veszélye. A latin-amerikai térség felemelkedő gazdaságaiban a nemzeti valuták túlértékeltté váltak, a hazai termelés veszített versenyképességéből, ami a kereskedelmi mérleg-egyensúlyok felborulásához vezetett. Ez az adósságszolgálati kötelezettségekkel felerősödve tovább mélyítette a külső egyensúlyhiányt és még inkább függővé tette a régiót a külső finanszírozástól.¹⁶

Bár a 90-es években ismét pozitívvá vált a kontinenst illető erőforrás-áramlás (mintegy 164 milliárdnyit tesz ki a beáramlott működő-tőke állománya), az egy főre jutó gazdasági növekedés alig 1,8% volt ebben a periódusban, ami alig fele az 1945-1989 közötti időszak növekedési átlagának. Az adósságválság előtti időszakhoz képest nem nőtt az életszínvonal átlagos szintje, a reálbér a két évtizeddel ezelőtti szinten stagnál, a kontinens világ gazdasági súlya pedig az 1980-as 6%-ról 5%-ra zsugorodott. Minden azt látszik bizonyítani, hogy egy külső erőforrásoktól függő gazdasági stabilizálódás rendkívül sebezhető, és nem kényszeríti ki, hogy a növekedés a belső erőforrásokra (hazai megtakarításokra) ill. a tartós exportra alapozódjék. Egyre távolabbinak tűnik a CEPAL által javasolt 6%-os növekedési ütem, mely a technológiai és szociális deficitek leküzdésére is lehetőséget adna.

Az 1997-tel, (ill. már 1994. végén Mexikóval) kezdődő pénzügyi válság-folyamat ismét többszörösen sodorja súlyos helyzetbe a kontinens oly sikeresnek látszó felemelkedő gazdaságait. A nyersanyagok világpiaci áresése, az ázsiai felvevő piacok összezsugorodása ismét kiélezi, de legalábbis megdrágítja a külső hitelhez jutást. Ami a spekulatív tőkék vonzására irányuló kamat-versenyt illeti, egyre inkább értelmetlenné válik, hisz saját pénzügyi rendszereik stabilitását ássák alá, állandó veszélynek kitéve a nemzetközi tartalékokkal fenntartott árfolyamot. *A dereguláció és külső erőforrásoktól való függés együttese került zsákutcába, és keres új paradigmát a kontinensen. A neoliberalis paradigma nem segítette elő a térség nemzetközi illeszkedését. A Washingtoni Konszenzus Argentínában is alkalmazott receptje a pénzügyi egyensúly megteremtésére és az infláció letörésére hibásnak bizonyult, hisz azt a külső eladósodás, a munkanélküliség növekedése és*

gazdasági visszaesés árán érték el. A strukturális reformok is felemásra sikeredtek, a privatizációt és a túlszabályozottságot nem váltotta fel a korszerű állami szerepvállalás intézményrendszere. E tekintetben az ázsiai országok helyzete mindenképp kedvezőbbnek tűnik mint a latin-amerikai kontinensé. Az argentin példán keresztül is egyértelmű, hogy fiskális fegyelem nélkül a stabilitás csak retorika marad. Másrészt nyilvánvaló, hogy a *kötött árfolyam-politika nem hagyott mozgásteret* a leértékeléssel történő esetleges *exportösztönzésnek*. Tekintve azonban, hogy a termelés igen magas importtartalommal állítódik elő, a kulcsszektorokat transznacionális vállalatok uralják, melyek importszámlázását egyébként is képtelenség kontrolálni, egy esetleges *leértékelés exportösztönző hatását nem becsüljük túl*. A latin-amerikai országok egyik alapvető problémája, hogy *a modernizálás kezdeti szakaszában (történelmileg ugyan megkésve), vagyis a 90-es években voltak kénytelenek liberalizálni tőkepiacukat is. Az ily módon szerzett rövid lejáratú tőkének a privatizációra épülő modernizálásban is jelentős szerepet szántak, és nem csupán az alkalmi, netán külföldi adósságszolgálatot finanszírozó alkalmi tőkeátcsoportosításban szántak szerepet*. A spekulációs törekvésekkel szemben Argentína nemzetközi hitelének, a külföldi és belföldi tőke bizalmának megtartása a tét. Ennek eszközei első lépésben a fenntartható növekedés fiskális feltételeinek megteremtése, az árstabilitás megőrzése, és fokozatosan - a jelenlegi brazil mintához közelítő - árfolyam-lebegtetés bevezetése lehetnének.¹⁷

Záró gondolatok

Gazdaságtörténetileg a Mexikóval kezdődő pénzügyi válságfolyamat még rövid időhorizontú ahhoz, hogy egyik részről a globalizáció, másik részről a felemelkedő térségek előtt megcsillanó, a nemzetközi pénzügyi likviditással megtámogatott felzárkózási esély megroppanásának belső ellentmondásait tisztán felvázolhassuk. A nemzetközi elemzők is egyelőre a tőke mozgási mechanizmusok, a rövidtávú gazdaságpolitikai, intézményrendszerbeli összefüggések elemzésére koncentrálnak.

Kezd kirajzolódni azonban egy összefüggés-rendszer, mely szerint a 90-es évek pénzügyi válságfolyamata az elmúlt negyed század történéseinek logikus folytatása, ahol a tőkés piacgazdaság működési mechanizmusának - ha úgy tetszik - "rendszerváltása", vagy más kifejezéssel "átalakulási válsága" a fő folyamat. A jelenlegi pénzügyi válságoknál, a reálszféra beszűkülése és a recesszióba sodródás már inkább következmények. (Ebben inkább kivételt képez a jelenlegi argentin válság-történet). A 70-es évek elején, a technikai korszakváltás okán, a reálszféra válságáról, fizikai elértéktelenedéséről volt szó, amit akkor még le tudott vezetni a világgazdaság. A 90-es évek válságában a dominóhatás a pénzügyi szférából indult.¹⁸ Ugyanis: azt hiszem igaz, hogy a nyersanyagárak 70-es évek eleji hirtelen megugrásában, a világgazdaság növekedési ütemének mérséklődésében, sőt a II.

világháború óta először annak csökkenésében, a piaci-realizálási nehézségekben, a korábbi, soha nem tapasztalt nemzetközi negatív hitelkamatokban a világgazdaságban felhalmozott, "már nem megfelelő hatékonysággal, ill. profittal realizálható pénztőke és jelentős nagyságú fizikailag és erkölcsileg elkopott, leértékelődött termelő tőke hatása jelent meg". Ennek levezetéséhez bizonyos földrajzi régiók sokszoros pufferként, szelepként, erőforrás kiszivattyúzási terepként, az ellenféllel szembeni piaci lehetőségként, elhalászandó területként kapcsolódtak a Latin-Amerika típusú félperifériák. Ez persze épp jókor jött az EU erősödéstől- és a kelet-nyugati enyhüléstől tartó, a Bretton Woods-i elvek feladására kényszerült Amerikának. Tulajdonképpen a "reagani-forradalom" a paradigmaváltást jelentette, hisz ekkor tört előre a neoliberálisizmus.

Akkor mi odázta el a mélyebb válságot, amit mi is "csak" technikai korszakváltásként aposztrofáltunk? Egyrészt a pénzpiacok új folyamatai, a tőkepiacok globalizációja tette lehetővé, hogy a reálszféra szempontjából felesleges tőkék továbbra is megfelelő jövedelmezőséget találjanak, sőt, a kapitalizmus korábbi időszakaiban a termelő tőke realizált szintjét meghaladó, magasabb profitot érjenek el. *A pénzügyi szféra így vált a termelés finanszírozójából, annak jövedelem-lecsapolójává.* Elodázta a válságot, hogy az elavult technikai-termelési eszközöket áttelepítették az alacsony bérű, stb. országokba, megcsillantva a modernizáció esélyét, a multiknál pedig beindult a rugalmas termelési rendszerek kialakítása. Ez átmenetileg új piacot hozott, és fékezte a válság elmélyülését. Ezekben a régiókban ezek a tényezők a felemás növekedés gerjesztői lettek.

Azt a tényt, hogy ekkor a fejlett országokban is beindult az állam, a termelő magánszféra és a lakosság eladósodása, csak az fedte el, hogy a gazdasági kormányzatok és központi bankok a régi keynesi gazdaságpolitika alapján - ha kellett, a hitelezők megmentése érdekében - drasztikusan központilag kamatot emeltek (USA, 1981-82).¹⁹ Fontos új piaci és tőke-kihelyezési lehetőséget jelentett mentőövként Ázsia, majd a volt szocialista országok övezete. Így az 1973-75-ös, az 1982-83-as, valamint az 1991-93-as világgazdasági depressziók még kezelhetőek voltak, ill. azok rész-recessziókat jelentettek, egy elfedett, de mélyülő válság folyamatában.

De mi történt 1994-től, Mexikótól kezdődően? Kifulladt a neoliberális modell? És lesz-e új paradigma, vagy világ-megrázkódtatás hozhat csak új modellt? A pénzügyi luftballonról, a virtuális tőke elértéktelenedésének szükségességéről számos publikáció áll rendelkezésre. Ezekből már kirajzolódik a fő folyamat. E szerint a japán ingatlanpiac kipukkadása, nyomában a japán bankrendszer megingása révén ezermilliárd dolláros hiányok keletkeztek, vagyis nyilvánvaló lett, hogy nem is léteznek, nincs reálfedezetük, csak a számítógépek memóriájában tűnnek valóságosnak. *Mexikóban* kiderült, főleg a magas hozamú mexikói állampapírokról, hogy ezekben nincs ennyi valós érték, a nemzetközi pénzügyi rendszer adott szegmensében nincs annyi likviditás, amennyi a befektetők kielégítését, a mexikói kettős deficitet és a nemzetközi bizalomvesztést

megakadályozhatta volna. Ez bizonyosodott be *Ázsiában* is. *A tőzsdeindex csökkenés, a leértékelés*, (ami látszólag és ideiglenesen export előny) ismét *hatalmas értékvesztés*. A valuták 80%-kal értéktelenedtek el. Nem véletlen a befektető társaságok nemzetközi megrendülése. Brazíliában a nemzetközi segélycsomagterv (41,5 milliárd dollár) következtében is, viszonylag hamar lenyugodtak a kedélyek. A működő tőke beáramlása, a privatizáció folyamata újra beindult. A központi bank több tízmilliárdot költött valutája védelmében, ennyi érték kb. el is veszett.

Újra felpöröghet a külső adósságspirál, de most már tetézve a hihetetlenül magas belső adóssággal. A nemzetközi pénzügyi rendszer csak a meghatározó szereppel bíró USA érdekei mentén "reformálódhat" meg. Véleményünk szerint a spekulációs tőkemozgásra kivetett adó, az államok transzparenciája, de akár egy Soros György által felvetett nemzetközi hitelbiztosítási rendszer vagy jogi szabályozás is csak felszínes terápiát jelentenének.²⁰

Mindezzel összefügg a *nemzetközi pénzügyi rendszer funkciózavara*, reálszférától elszakadt autonóm játéktere. *Az IMF tevékenységének*, előírt megszigorító intézkedéseinek ellentmondásai ismereteseek. Az IMF programjai sorra mondtak kudarcot, az orosz válság egyértelművé tette, hogy már nem képes a nemzetközi bizalom visszaszerzését elősegíteni, ázsiai kudarc pedig annál egyértelműbb volt, mivel az a magánszektorból kiinduló válság volt, így a költségvetési és monetáris megszorító intézkedések jótékony hatása abszolút megkérdőjeleződött. Brazília esetén (bár a bruttó külföldi adósságállományból 140 milliárd dollár a magánszféra tartozása, s az államháztartás adósságainak nagyobb része is belföldiekkel áll fenn), a válság az egymást erősítő monetáris és fiskális egyensúlyhiányok következménye volt. Úgy tűnik, az ázsiai válság negatív következményeiből tanulva (erőteljes leértékelés előírása, mely miatt a legeladósodottabb cégek nem tudták dollár tartozásaikat törleszteni), már óvatosabb árfolyam-politikára törekszik, természetesen az adott ország fizetőképességének megőrzése, ezáltal a nemzetközi hitelezők érdekében. Másrészt viszont, az IMF még mindig nem kész a nemzetközi magán pénzügyi szférával felelősséget megosztó mechanizmus kidolgozására. Nemzetgazdasági szinten a válságok áttérjedését megelőzni vagy hatásukat mérsékelni csakis a *fiskális fegyelem, az átvilágíthatóság megteremtése*, és a hazai *megtakarítási hajlandóság növelése révén elért beruházási ráta-emelés által lehetséges*.

Az elnökválasztásokon az 1999-es nyári választásokat Fernando de la Rúa nyerte. A radikális pártot képviselő új elnök levette ugyan a napirendről a "dollarizálás" problematikáját, de a fentiekben leírt pénzügyi spekuláció veszélye nem került le a napirendről. Ezen az sem változtat, hogy Brazília viszonylag hamar talpra állt, amit a 41,5 milliárdos támogatások mellett az olaj és a réz árának emelkedése is segített, s növelte a pénzügyi politika lehetőségeit a kamatlábak csökkentésére. Argentína 2000-re a tavalyi 3-4%-os GDP eséssel szemben az idén 3%-os növekedéssel kalkulál. Nöttek ismét a tőzsdeindexek, s ismét könnyen

jutnak hitelekhez a nemzetközi pénzpiacokon. (Egy évvel ezelőtt az átlagos latin-amerikai állampapírok kamatlába még 15,2%-kal haladta meg az amerikai kincstári papírokét, ez jelenleg körülbelül 8,5 %). Mivel a külföldi befektetők hangulata a növekedési kilátások fontos eleme, mi is bízunk, hogy az argentin válságra nem kerül sor, és ez számunkra azért is fontos, mert külkereskedelmi reláciánk a fejlődőkkel, avagy "felemelkedőkkel" még mindig deficitese, holott azok USA-val és EU-val különböző regionális megállapodások, technológiai együttműködések eredményeként ma már korszerűeknek mondhatóak.

Utószó

Ez a tanulmány-részlet csaknem két éve íródott. Ma, a Díszkötetbe történő újragondolásával egyidőben jelentek meg a cikkek a hazai és nemzetközi szaksajtóban is azzal kapcsolatosan, miszerint a világ közvéleményét félelemmel tölti el, hogy Argentína ismét adósságcspdába került. A 124 milliárd dollárnyi külső adósságának csak a napi kamatterhe 30 millió dollár. A mai, egyébként is ideges nemzetközi pénzpiacoknak nem hiányzik egy 1994-es mexikóihoz hasonló valutaválság. A "valutatanács", a "currency board" fenntartása az elmúlt két évben mélyítette a válságot, hisz az erősödő dollár miatt az argentin export még inkább megdrágult, a valutatanács pedig nem nyúlt a leértékelés fegyveréhez. A kivitel csökkent, az állami bevételek apadtak, a lakosság fogyasztási kedve lanyhult. A költségvetés a direkt adók emelésével igyekezett betömni a lukakat, ami az árak ismételt emelkedéséhez vezetett. Előbb-utóbb megismétlődnek az elkerülhetetlen megszorító intézkedések, a modernizáció útja, a kitörés és felzárkózási esély ismét megtorpant. A szerző nem örül annak, hogy előrejelzése igazolódott, de némi szakmai elégtétel, hogy az összefüggésekben helyesen látta meg a veszélypontokat.

Jegyzetek

---

¹ Számos nemzetközi szaktekintély a legújabb pénzügyi válság-sorozat kapcsán felveti a fenti kérdéseket. Javaslatok a nemzetközi pénzügyi rendszer megreformálásán túl nemzeti gazdaságpolitikai ajánlásokat is Tartalmaznak Érdekes *Krugman* legutóbbi ajánlása pl. Japánt illetően. Ennek értelmében könnyű megoldást ígérne egy kézben tartott, mesterséges infláció keltés Japánban, amely a likviditás csapdájába esve, öregedő, és mindenáron megtakarítani igyekvő lakosságával nulla kamatlábbal sem tud keresletet élnékiteni, de Európában, sőt az először ismét költségvetési szufficitet felmutató USA-ban is a klasszikus közgazdasági gyakorlathoz való visszatérés lenne a járható út.

Lásd: KRUGMAN, Paul, *The Return of Depression Economic*, Ed. W. W. Norton and Company, 1999. jan; Lásd még: BACHA, Edmar L., *Latin Amerika's Recentry into Private Financial Markets*, Rio de Janeiro, Pontificia Universidade Catolica, Texto para Discussão, 1993; DORNBUSCH, Rudiger, Mexico: Stabilization, Reform, and Growth, in: *Brooking Papers on Economic Activity*, I. Washington, D. C. Brooking Institutions, 1994; SACHS, Jeffrey, Brazília, a

---

katasztrófa és az IMF, *Népszabadság*, 1999.január 23.o.; BARRY, Eichengreen, *Predicting, preventing and managing international financial crises*, Congresso dos EUA, Washinton, 1998, 14 de setembro; KINDLEBERGER, Charles P., *Manias, panics and crashes: a history of international financial crises*, New York: Basic Books, 1989

² CEPAL: Comisión Económica Para América Latina y el Caribe, Balance preliminar de la Economía de América Latina y el Caribe, 1995, 96, 97, 98-as évkönyvek, Naciones Unidas, Santiago de Chile

³ ZÁDOR Márta, A tequila effektustól a "szamba" válságig, A brazil stabilizációs politika, - a Reál-terv- ellentmondásai, az új "gazdasági csoda" vége és tanulságai 1-2. *Pénzügyi Szemle*, 1999. 7.- 8. számok

⁴ Mexikóban ekkor kulminált az ún. "tesobonos" problematika. Mexikó ugyanis, a nemzetközi bizalom megőrzése érdekében, azt bizonyítandó, hogy nem készül peso-jának leértékelésére, hosszú távú adósságainak millárdjait konvertálta át államkötvényekre, dollár indexálással. A peso árfolyam esésekor a dollarizált kincstár-adósság megugrott, ami tovább rendítette az 1989-cel, a Brady adósság-kezelési csomaggal megalapozott bizalmat. ZÁDOR Márta, *Az USA költségvetés- és pénzügypolitikája és a nemzetközi adósságmenedzselés* /kézirat/ OTKA, MTA Világgazdasági Kutató Intézet, Bp. 1990; ZÁDOR Márta, Kiút az adósságválságból? Mexikó és a Brady -terv, *Pénzügyi Szemle*, 1992. 2. szám; ZÁDOR Márta, A "mexikói szindróma," globalizáció, nemzetközi tőkeáramlás, külföldi működőtőke-befektetés, *Bank-Világ* 1995. November; ZÁDOR Márta, *Világgazdasági erőviszonyok, globális fejlődés és a nemzetközi adósságválság kezelésének elmélete, gyakorlata és alternatívái*, Pénzügyminisztérium Gazdaságelemzési és Informatikai Intézete/PMGII/Bp. 1994, pp. 219

⁵ Néhány argentin exporttermék braziliai részesedése: olajszármazékok: 100%, rizs: 95 %, gépkocsi és alkatrészecskék: 90%, tej: 86%, gyógyszerexport: 73%, gyapot: 49%, elektromos anyagok: 49%, üzemanyagok: 43%, zöldség, gyümölcs: 39 %, fehérjék: 36 %, ruhanemű-, kötött-áru: 35 %, bányászati termékek: 30% Lásd: Indec/ Fundación Andina, in: *Veja* 3 de janeiro, 1999

⁶ Lásd: Argentína reduziu a metade sua produção de veículos, *Jornal de Brasília*, 5 de junho de 1999. 10-A, ill. a Gazeta Mercantil-Latino-Americana különböző számain.

⁷ Ministério da Economia, Buenos Aires, közli: *Veja*, 2 de junho, 1999. Editora Abril, ano 32-No. 22 Meg kell jegyezni, hogy az argentin foglalkoztatási törvények igen rugalmasak. Lehetővé teszik a foglalkoztatás ideiglenes felfüggesztését, ami alatt a bérek 1/4-ét köteles fizetni a munkáltató.

⁸ ROZENWURCEL, Guillermo, A economia argentina ante a crise do Brasil, *Revista Brasileira de Comércio Exterior*, 1999. Ano XIII-ISSN0102-5074, abr.-junho

⁹ Ez a felvetés természetesen nem hagyja érintetlenül a térséget. Bár a kontinens USA-függése csökkent, még mindig egyes számú partner, s mivel a térség országainak gazdasági ciklusai erősen kötődnek egymáshoz, bármely nemzetgazdaság Fed alá rendelése kihat a kontinensre. A latin-amerikai térség gazdasági ciklusai szorosan együtt mozognak. Együtt járták végig az import helyettesítő iparosítás zsákutcáját, majd a 70-es években szinte párhuzamosan alakult ki a térség országaiban az állami szerep vállalás, erős állami tulajdonosi pozíció alapuló, gigantikus beruházásokba kezdő export orientált modell. Így sodródott az adósságcsapdába a régió szinte

minden országa. Ez a 80-as "elveszett évtized" hiper-inflációs körébe sodorta a térséget. Ez alól csak Kolumbia és Chile volt kivétel. Az 1982-es adósság-válsággal aposztrofált krízise után a térséget szinte egy kalap alá véve ítélkezett a nemzetközi tőke. A korszakot negatív erőforrás áramlás jellemezte. Az évtized egyik jellegzetessége a brazil gazdaság meghatározóvá válása a régióban. Ettől kezdve a brazil gazdasághoz igazodnak a térség mutatói. (A 90-es évek gazdasági növekedése Braziliában: 2,7 %, Argentínában: 5,6 %, Chilében: 8 %, Uruguay-ban: 4,1 %, Kolumbiában 4,1 %. A GDP-k 1999-es előrejelzése azonos sorrendben: -1%, -1,5 %, 3 %, -1 %, 2 %/.Forrás: IBGE, Brazil Statisztikai Hivatal Havi Jelentése, 1999. Abril).

Az argentin válság az egész kontinens problémájára hívja fel a figyelmet. A brazil gazdaság elvileg gyorsan kilábal a válságból, és az IMF 41,5 milliárdos hitelcsomag ellenében szabott megszorító intézkedéseit már túl is teljesítette. Viszont a dominó hatáson kívül a kontinensen súlyos válsághullám vonul végig. Ecuadorban leértékelés és tőkemenekülés gyengíti a gazdaságot. Venezuela fő export termékének, a kőolajnak a világpiaci zuhanása miatt a bolivar leértékelésére kényszerült, ami a helyi bankok és a tőzsde összeomlásához vezetett. Peru az 1997-es 7 % után az elmúlt évben mindössze 1 %-os növekedést ért el. Még a 20 év óta a stabilitás csodájának tekintett Chilét is elérte a válság. Az elmúlt évben még 12 %-kal növekedett, alacsony inflációs ráta mellett. Fél év óta repedések keletkeztek a csodán. A fő export cikknek számító réz elvesztette export piacait az ázsiai országokban, és a munkanélküliség 8 %-ot ért el a félévben, mely máris belpolitikai válsággal fenyeget. A térség gazdaságai együtt mozognak. A május végi amerikai kamatlábemelés (melynek oka az volt, hogy Alan Greenspan a tartós túlfűtöttség miatt inflációtól tartott) hatására az amerikai tőzsdeindex jelentősen esett, azonnal érintve a térség tőzsdéit Mexikótól Chiléig. Ugyanazon a napon a Sao Paulo tőzsde 4 %-kal esett. Ezt követően Greenspan arra a következtetésre jutott, hogy mégsem túlzott az amerikai növekedés, így ismét nőtt az amerikai tőzsdeindex. Az erős függés is felveti a kontinensen, legalábbis regionális szinten a pénzügyi integrálódás, kezdetként a pénzügy-politikák összehangolásának szükségességét.

¹⁰ pl: CALDAS, Ricardo, Dolarizar é atacar a moeda, *Caderno de Economia*, Ed. Maria Isabel Hammes, Brasília, 1999. május

¹¹ Jelentősnek tartjuk röviden összefoglalni a brazil árfolyam politika szerepét a brazil stabilizációban, mely az 1999. januári válság magvát szintén magában hordozta. Az árfolyam politika kulcsfontosságú volt a belső és külső pénzügyi egyensúlyhiány fokozatos kiigazítását célzó stabilizációs kormánypolitikában. A fokozatosság stratégiája járható út, de sebezhető. Ez a stratégia jelentős külföldi tőkebeáramlást feltételez a külső hiányok finanszírozására, ami időt biztosít a szükséges kiigazítások végrehajtásához. Az alapvető megfontolás az volt, hogy idővel a brazil ipar javítja termelékenységét és versenyképességét, miközben a kormány, a maga részéről mintegy viszonzásként, rendezi a költségvetési hiányát. Ez nem csupán csökkenti a kormányzati deficit által okozott túlkeresletet - s ezzel a folyó tranzakciók hiányát - hanem a hazai ipart is versenyképesebbé teszi, kedvező hatást gyakorolva a külgazdaságra. Az *árfolyamot illetően* az alapelv az volt, hogy a termelékenység emelkedése a hazai árakat a külső áremelkedéstől elmaradó mértékben növeli, ami helyreállítja a reálárfolyam egyensúlyát. *Amint a kormányzat az árfolyam felértékelődését érzékelte, a reálárfolyam kiigazításán túl, további intézkedésként a hazai inflációs rátát meghaladó minidevalvációs politikát alkalmazott.* Ily módon a reálárfolyam gyorsabb kiigazítása vált lehetővé, csökkentve az elhúzódoó kiigazítás költségét. Az 1997-es év során a kormány a reált átlag havi 0,6 %-kal értékelte le, szűk csúszó-árfolyamsáv révén. Év végére a reál értéke a dollárhoz viszonyítva kb. 7,4 %-kal csökkent. A brazil és amerikai ármozgást figyelembe véve, 1997 végére a brazil pénz reálértékben 2,5 %-ot veszített értékéből. Ha deflátorként a fogyasztói árakat alkalmazzuk, a

mutató 5 % körüli. A *folyó fizetési mérleg*hiány megfinanszírozásához a külső források becsalogatására a kormány a *kamatkülönbözetet* és a *privatizáció felgyorsítását* alkalmazta. A Reál-terv első éveiben, igen nagy egyensúlytalanságok felhalmozódása árán ugyan, de Brazília képes volt alacsony szinten tartani az inflációt, és véghez tudta vinni a költségvetési kiigazítást anélkül, hogy ez veszélybe sodorta volna a növekedést. Ez a stratégia azonban mindig is nehézségekkel küzdött. *Paradox módon, a nehézségek részben a fokozatos jellegből és a stabilizációs program sikereiből adódtak.* Egyrészt, az infláció felett aratott átütő siker aláásta az adóreform iránti késztetést, ami központi, szövetségi állami és helyi kormányzati kiadásokat is megnyirbált volna. Ennek következtében a hosszú ideje várt kiigazításra nem került sor, ami a brazil gazdaság egyensúlyhiányait tartósította. Másrészt, a külső források nagyobb részét a kormányzati hiányok fedezésére, valamint fogyasztási cikkek vásárlására fordították, a beruházások tömeges ösztönzése helyett. Minthogy a brazil ipari termelés modernizálása a kiigazítási stratégia egyik alapvető pillérének számított, a külső megtakarítások rossz felhasználása aggodalomra adott okot. Ez nehezítette a versenyképesség javítását, késleltette a kapacitásbővítést, és az infrastruktúra megújítását, ami mind alapvető fontosságú lett volna ahhoz, hogy Brazília az export növelése révén visszafizethesse a felvett kölcsönöket. A másik probléma, hogy a *folyó fizetési mérleg helyzete kezdettől részben a kormányon kívülálló tényezőktől függött*, ami teret nyitott a nemzetközi pénzpiac pillanatnyi hatásainak. Az évtized közepén a *mexikói válság* már megmutatta e stratégia veszélyeit. Az *ázsiai, majd orosz válsággal* ez a sebezhetőség még nyilvánvalóbbá vált, sajnos a brazil kormány nem reagált időben. Végezetül, mivel *Brazília számára az USA dollár a referencia valuta*, a reál és más valuták közötti paritás a dollár egyéb valutákkal szembeni mozgásának lett a függvénye. Vagyis, a dollár árfolyam pluszt jelentett a stabilizációs program kezdeti időszakában, mivel 1995. áprilisától, különösen 1996. végén a jennel és az európai valutákkal szemben felértékelődött. Ennek következtében az a "nyereség", amely a reálárfolyam fokozatos kiigazításának következtében keletkezett, másik oldalon, a dollár más valutákkal szembeni mozgásából adódóan, kiegyenlítődött. Végeredményben *1997-ben az effektív reálárfolyam valószínűleg nem csökkent 1 %-nál nagyobb mértékben.* Érdemes megjegyezni, hogy a jen kivételével a többi ázsiai pénznem nem szerepel az effektív árfolyam kalkulációs valutakosarában.

A kifejtett fenntartások ellenére megállapítható, hogy az ázsiai eredetű pénzügyi válságig a kormányzat által alkalmazott stratégia sikeresen működött. *1997 október előtt a brazil külgazdasági szektor egyensúlya lényegesen javult.* Az ázsiai válság jelentős változást okozott a feltételrendszerben. Egyrészt ugyanis - Kína és Hon Kong kivételével - az ázsiai országok a dollárhoz, következésképpen a reálhoz viszonyítva, erősen leértékelték valutájukat. A számos kereskedelmi partnerhez és versenytársához viszonyítva eleve túlértékelt reál még erősebbé vált. Másrészt, s ez talán még fontosabb, a válság nagymértékben hatott a beáramló tőkére. A nemzetközi likviditás növekvő bizonytalansága és lehetséges megszorítása a kormányt a reál stabilitásának prioritását érvényesítő kemény intézkedésekre kényszerítették, hogy biztosítsa a kormány modernizálási programjában lényegi elemeként számításba vett külső forrás-beáramlást. A gazdaságpolitika irányítói egy idő után a *költségvetési kiigazítás felgyorsítására* és a *kamatok megemelésére* kényszerültek, hogy megőrizzék Brazília hitelét és vonzó voltát. Más szavakkal, változtattak a fokozatos költségvetési kiigazítási stratégián. A nemzeti valuta fokozatos reálleértékelésnek politikáját viszont - a fokozatos stratégia másik fegyverét - egyedülként meghagyták. Sőt éppen ellenkezőleg, a kormány nem csupán szavakban, de ténylegesen is az eredeti árfolyam-politikát alkalmazza.

Ez az *árfolyam-politika* azonban inkább a stagnálást, mint a dinamikus növekedést erősítette. Miután az antiinfláció élvezte az eredendő primátust, az árfolyam, mint export-ösztönző gazdaságpolitikai eszköz számba sem jöhetett, következésképp, a termelékenység növelése tehetne volna versenyképessé a brazil termékeket.

Ezután logikusnak tűnik, hogy a hónapok óta várt leértékelés az őszi választások után hamarosan be is következett. Jelenleg azonban Brazília a lebegő árfolyam rendszert tartja ideálisnak, folyamatos beavatkozás és pénzügyi szigor betartása mellett.

□

¹² Meg kell jegyezni, hogy a pénzcseré gyakorlati megvalósítása nem kivitelezhetetlen. Ahol fejlett a pénzügyi rendszer, ott a hitelkártya, az elektronikus átutalás helyettesíti a papírpénzt. Egyébként is a 472 milliárd dollár forgalomban lévő fém-és papírpénz kétharmada külföldön van.

¹³ Dolarização? Quem disse. *Gazeta Mercantil*, de 7a13 de junho de 1999, p.33

¹⁴ CAMARGO Gustavo és WOLBERG-STOCK, Andrés, Candidato fraco, economista forte in: *Gazeta Mercantil*, Latino-Americana, uo. p.30

¹⁵ Ez az elhatározás, tekintve a térség meghatározó gazdaságainak makro-adatait óriási kihívást jelent. Álljanak itt csak Brazília és Argentína főbb mutatói: a költségvetési deficit Braziliában: 72,4 milliárd dollár, a GDP 8 %-a. Argentínában 3,8 milliárd dollár, a GDP 1,1%-a. Az inflációs ráta az áprilisig tartó utolsó 12 hónapban Braziliában 8,5 %, Argentínában -0,7 %. A kamatlábak szintje Braziliában éves szinten jelenleg 22 %, Argentínában 6,1 %. (Economia e Trabalho, Correio Braziliense, Brasília, 13 de junho de 1999).

¹⁶ 1997-ben a térség összesített folyó fizetési mérleg hiánya 60 milliárd dollár volt (ennek 50 %-a Braziliával fennálló relációban keletkezett)k. CEPAL: *La brecha de la equidad*, Santiago de Chile, 1997.

¹⁷ A brazíliai válságot kezelő IMF hitelfeltételei között szerepelt egy új-típusú árfolyam politika bevezetése. Nem támogatták a teljesen szabad lebegtetést. "*Virtuálisan kötött árfolyam-politikát*", a kamatlábak folyamatos csökkentését javasolták. /Ez lényegében egy mexikói-típusú árfolyam-lebegtetés lenne, aholis, ha 2%-kal nő az árfolyamjegyzés, a mexikói kormány 200 millió dollárt ad el automatikusan, a stabilitás fenntartása érdekében/. Előírták, az IMF Alapokmánya 8. cikkelyének megfelelően, a folyó műveletekre történő korlátozások megszüntetését. Az is nyilvánvaló, hogy a csúszó, minidevalvációs leértékelés és a valutaárfolyam lebegtetés egészen más monetáris politikát követel. Míg a csúszó-leértékelésnél a monetáris bázis/belföldi hitel+ nemzetközi tartalék x árfolyam/ meghatározása nem cél, mivel a központi bank csak a hitelszabályozással foglalkozik, és nyíltpiaci műveletekkel, a kötelező tartalékráta szabályozással, stb. befolyásolja a tartalékpolitikát, a lebegő árfolyamrendszerben a teljes monetáris bázisért felel a pénzügypolitika, miután az infláció szintjét a kamatlábak révén befolyásolja. Változott a folyó mérlegre vonatkozó szabályozás is, hisz változott a gazdaság tökeszükséglete.

¹⁸ FARKAS Péter, A világgazdaság válsága az ezredvégen, *Kihívások* sorozat, 111. szám, 1998. október, MTA Világgazdasági Kutatóintézet

¹⁹ Az más kérdés, hogy az jól jött az USA-nak, hogy a fegyverkezési verseny megfinanszíroztatása érdekében, a magas kamatlábbal odavonzotta a német és japán fölösleget, és egyben mesterséges likviditást és keresletet is teremtett a belső gazdaság megmentésére.

²⁰ SOROS, George, Avoiding a breakdown, *Financial Times*, 31 de dezembro, 1997; SOROS, Depoimento ao "Committee on Banking and Financial Services", Congresso dos EUA. Washington: 15 dezembro

BEZZEGORSZÁGOK A FÉLPERIFÉRIÁRÓL NÉZVE

ANDOR LÁSZLÓ
egyetemi docens

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem,
Gazdaságpolitika tanszék

Kozma Ferenc tudományos munkássága a közgazdasági témák igen tág körét öleli fel, végigvonul azonban rajta az a kérdéskör, amellyel Kozma gyakorló gazdaságpolitikusként is foglalkozni volt kénytelen: a félperifériás helyzet és az ennek megfelelő külgazdasági stratégia kialakítása. A nyolcvanas és kilencvenes években, amikor a piaci átmenet ideológusai gyakran ragadtatták magukat túlzó kijelentésekre és tápláltak illúziókat magukban és a társadalom egészében, Kozma Ferenc igyekezett a realitások talaján elemezni a folyamatokat, feltérképezni a valóban lehetséges gazdaságpolitikai mozgásteret. Kozma realizmusa azonban sohasem jelentett pesszimizmust vagy defetizmust. Épp ellenkezőleg: mindig is a gazdaságpolitikai aktivitást szorgalmazta, hangsúlyozva, hogy a kiélezett nemzetközi verseny talán még a korábbiaknál is sokrétebb feladatokat ró a kormányokra, még akkor is, ha időnként az uralkodó ideológiai irányzatok ezzel ellentétes értelmű üzeneteket hordoznak. Kozmai ihletettséggel hozzátehetjük: ezek a megtevesztő üzenetek nem is mindig jóhiszemű forrásokból keletkeznek és terjednek el a kevésbé fejlett régiókban, a félperiféria felzárkózást ambicionáló nemzetgazdaságaiban. Magyarország esetében az illúziók akkor szárnyaltak a legmagasabban, amikor a "szabad" piac bevezetéséhez kapcsolódó várakozásokra rárakódtak az Európai Unióhoz való csatlakozással összefüggő túlzott elvárások. Ezért volt számunkra különösen nagy jelentőségű Kozma Ferenc maratoni előadása a Társadalomelméleti Kollégium 1993 augusztusában rendezett nyári táborában, a Vadása-tó partján. Szellemi frissítőül szolgált a nagy hőségben, és sokunk számára adott több évre szóló úttravalót.

*

A külgazdasági politika kiindulópontja az esetek egy jelentős részében a fejlettebb vagy sikeresebb ország példája. A gazdaságpolitikus más országok vélt vagy valós eredményeit megvalósítandónak tekintve fogalmazhatja meg céljait és rendelheti azokhoz a megfelelőnek vélt eszközöket. A külső eredetű inspiráció energiákat szabadíthat fel belül – amennyiben a kiválasztott minta és a választás nyomán megfogalmazott stratégia reálisnak bizonyul.

Az írás rövidebb változata megjelent a *Népszava* 2001. május 5-i, szombati számában.

A mintaválasztás során egy manapság más összefüggésben sokkal gyakrabban használt fogalommal találkozunk: országimázs. Ez a szó az utóbbi néhány évben Magyarország egyik botrányköve lett, politikai ütközetek és szatirikus irományok célpontja. A valódi országimázs azonban történelmi termék. Egy-két hónapos, vagy akár egy-két éves marketing-kommunikációs kampánnyal – legyen az bármilyen költséges is – egy kormány inkább csak a saját magáról alkotott képet befolyásolhatja. Hogy mit gondolnak egy adott országról másutt, az döntő mértékben a valóságos tapasztalaton múlik. A mindenkori külső értékítéletben szerepet kaphatnak ugyan az aktuális események és erőfeszítések, hosszú távon azonban a több évtizedes, sőt inkább évszázados élmények tükröződnek benne.

Egy ország vagy nemzet mások számára pozitív hivatkozási alappá válhat, ha virágzó a kulturális élete, ha figyelemre méltóak a tudományos szférában vagy a sportversenyeken elért eredményei. Minderre azonban akkor van lehetőség, ha a gazdagodás, az anyagi fejlődés megteremti hozzá a stabil alapzatot. Az erő imponál, s a katonailag és politikailag erős országok mindig mintát jelentettek mások számára gazdasági berendezkedésük tekintetében is.

A középkorban kisebb-nagyobb birodalmak rivalizáltak egymással – e versengés gazdasági dimenziója a legtöbb esetben háttérbe szorult vagy teljes egészében rejtve maradt. Anglia volt az az ország, amelynek gazdasági forradalma a birodalmi rivalizálást nemzetek közötti gazdasági versennyé transzformálta a XIX. században. Ez a fordulat nyilvánvalóan összefügg a közgazdasági gondolkodás tudománnyá szerveződésével, amelynek szintén a brit sziget volt a színhelye. Az angol példa a magyar gazdasági és társadalmi fejlődés nekilendítésében is kulcsszerepet játszott a XIX. század harmincas-negyvenes éveiben (*Széchenyi István* gróf közvetítésével). Pedig a nagy, 1851-es londoni világkiállítást csak később rendezték meg – Anglia technikai forradalma csak ezután nyűgözte le igazán a kontinens nemzeteit, amelyek innentől fogva a technika, az üzemszervezés, a pénzügyi rendszer és a kultúra tekintetében egyaránt a brit példa követőivé váltak. Anglia fénykorának, és egyben legfőbb mintaorszádként való tündöklésének az első világháború vetett véget.

A rövid XX. század (*Berend* és *Hobsbawm* definíciója szerint az 1917 és 1989 közé eső korszak) folyamán az élen járó államok mintául választása döntően két országra vonatkozott: elsősorban az Egyesült Államokra, másodsorban pedig a Szovjetunióra. Amerika mint “a szabad lehetőségek hazája” utópikus elgondolások színhelyévé vált már a XIX. században is. Mivel másutt – elsősorban a természeti adottságok hiánya folytán - nem lehetett hasonló viszonyokat teremteni, Amerika vonzása a tömeges bevándorlásban mutatkozott meg. A washingtoni politikusok az amerikai intézményrendszer egyes elemeit az első világháborútól fogva tekintették exportálandónak. A második világháború után pedig az Amerikai Egyesült Államokat mintaországnak tekintették, és pozitív képzetekkel társították a világ szinte minden országában, beleértve legfőképpen magát az Egyesült Államokat.

A Szovjetunió sztárolása – bár ma már nehéz felidézni – a harmincas és a hetvenes évek közé esett. Még *G.B. Shaw*, a nagy író is azzal tért vissza Angliába a sztálini Szovjetunióban tett utazásáról, hogy “látta a jövőt”. A Szovjetunió második világháborúban elért katonai sikerei, és az azt követő időszakban eljátszott szuperhatalmi szerepe hosszú időn keresztül exportcikké tették az államszocialista berendezkedés számos elemét, mindenekelőtt az ötéves terveket. Nemcsak azokban az országokban volt ez így, amelyek a háború után a szovjet befolyási övezet részévé váltak; a tervgazdaság gondolata népszerű volt Nyugat-Európában és a harmadik világ számos országában is. A szovjetek számára persze egyértelmű volt, hogy nekik maguknak is nagy lemaradást kell behozniuk, mindenekelőtt a nagy katonai-politikai riválissal, az Egyesült Államokkal szemben. Ez a lemaradás azonban még 1960-ban is ledolgozhatónak tűnt, amikor is *Nyikita Hruscsov* pártfőtitkár húsz évben jelölte meg az élre kerüléshez szükséges időtávot. Tíz évvel később azonban már egyértelmű volt ezen ambíciók illuzórikus jellege.

A hetvenes évekre a gazdasági utópiák középpontjába egyértelműen Japán került, amely a Szovjetuniónál sokkal gyorsabb növekedési mutatókat produkált. A “japán csoda” nemcsak a szakirodalomban bírt mozgósító erővel. Például az 1980-as lengyelországi sztrájkhullám egyik fő jelszava is az lett, hogy egy “második Japán” épülhessen fel Közép-Európában. Ez azzal a korabeli kommunista jelszóval állt szemben, amely szerint a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezetésével egy “második Lengyelországot” építettek volna. Bár a kommunista politika a hetvenes évtized iparosítási (és hitelfelvételi) kampányával Lengyelországot Európa egyik legdinamikusabb gazdaságává, s az egyik legjelentősebb – ma már azt mondhatjuk, túlfejlett – ipari hatalommá tette, a Szolidaritás erre megpróbált rálicitálni, és reális programként hirdette a japán fejlettségi szint elérését, az ottani gazdasági kultúra meghonosítását. Németország a második világháború utáni negyedszázad során majdnem olyan gyors fejlődést produkált, mint Japán, Európában azonban mégsem lehetett belőle bezzegország, mivel éltek még a háborúval kapcsolatos negatív emlékek.

Japán dinamikus fejlődése következtében a nyolcvanas években átfogalmazódott az “utolérés és túlszárnyalás” programja. Az ettől való félelemre egész tudományos irányzat épült Amerikában, amelynek téziseit, illetőleg az ún. hanyatlás-problematikát néhány kiváló szerző is népszerűsítette Magyarországon (például *Almási Miklós* vagy *Gombár Csaba*, tehát jellemzően nem közgazdászok). A hanyatlás iskolája azt üzent, hogy alternatívát kell keresni az angol-amerikai neokonzervatív modellel szemben. Mire azonban ez az üzenet szélesebb körben elterjedt volna, a japán gazdaság ágynak esett. Az amerikai viszont ismét szárnyakat kapott, még hozzá leginkább az informatikai forradalom berobbanásától. Az ezzel összefüggő eufória nevet is adott a jelenségnek: ez az “új gazdaság”, amelyre nem érvényesek a régi, materiális kapitalizmus szabályai, például a ciklusok és válságok. Mindaddig, amíg recesszió nem alakul ki, mint

például 2001-ben. Innentől kezdve az “új gazdaság” nimbusza elvész, már nem működhet olyan utópiaként, mint a megelőző fél évtized során.

Az utópikus gondolkodástól való távolodás első lépése, amikor kisebb országok nem nagyhatalmakat, hanem más kis országokat tekintenek mintának. Tehát a siker, a nemzetközi érvényesülés és értékesülés keresésekor túllépnek azon a problémán, hogy ötven- vagy százmilliós népességű országokban nyilvánvalóan más nagyságrendű erőforrások állnak rendelkezésre, mint a kisebbek számára. Könnyen belátható, hogy az erő és siker szimbólumainak (királyi udvarok pompája, olimpiai aranyérmek stb.) fajlagos költsége a nagy országok esetében sokkal kisebb, mint az öt- vagy tízmilliós nemzetek körében. Így a kisnemzeti kategória kialakítása, a nagyságrendnek megfelelő hősök keresése, a saját “súlycsoport” megtalálása már egy jelentős lépés a realitások felé. Itt is előfordulhat azonban aránytévesztés.

A kis országok számára hosszú időn át töltötte be a minta funkcióját Svájc, amely bár kis országnak számít, gazdasági sikereit megismételhetetlenné teszi, hogy azok döntő részben geopolitikai helyzetéből származnak. Vagyis abból a körülményből, hogy három gazdag ország között fekszik mint semleges állam, és a három nagy szomszéd pénzügyi szolgáltatójaként – békében és háborúban – maximálisan részesülhetett azok profitjaiból. Svájc nimbuszát csak a 90-es években tépázta meg némiképp az a leleplezés-sorozat, amelynek nyomán fény derült az ország második világháború alatt tanúsított “túlzott pragmatizmusára”.

Svájchoz hasonló bezzegországgá vált a középkeletre a keleti szomszéd, Ausztria. Persze csak a második világháború után, amikor az osztrákok által elnyert katonai semlegesség a viszonylagos jóléttel párosulva vonzó perspektívát jelentett sok más nemzet számára. A hidegháború alatti privilegizált állapot elismertsége hamar feledtette, hogy Ausztria Habsburg-korszakaihoz egészen más politikai értékek kapcsolódtak. Ausztria példát szolgáltatott arra is, hogy a belső szociális partnerség és a fogyasztói társadalom történelmi hagyomány nélkül is megteremthető volt. A nyolcvanas években magyar turisták százezrei gondolták úgy a Mariahilfer utcai bevásárló körútról hazatérve, hogy “látták a jövőt”. (Ami ezt a néhány százezer főt illeti, nem is tévedtek.)

A nyolcvanas évek második felében bezzegország lehetett az is, amelyik csak egy lépéssel haladt a piaci reformok útján a másik előtt, vagy legalább is ezt a látszatot tudta kelteni. Így például a reformokat kívülről ösztönző – és támogató – nyugati kormányok és pénzügyi intézmények szakértői a magyarok számára Kínát és Lengyelországot, a lengyelek számára Magyarországot és Kínát, a kínai gazdaságpolitikusok számára pedig – ki lehet találni: – Lengyelországot és Magyarországot mutatták be úgy, mint az üdvözítő reformokban élen járó és követendő országot. Mindez nem volt más, mint a válsággal küzdő reformországok kétségbeesett kiútkeresése – az ennek során használt minták pedig csak ebben a szűk körben bírhattak vonzerővel. Az igazi felzárkózást a kelet-ázsiai

“kis tigrisek” hajtották végre, amelyek egyetemes érvényű hivatkozási alappá váltak így.

A kelet-ázsiai csoda idealizálásával már át is estünk a ló másik oldalára, hiszen a Dél-Korea, Hong Kong és hasonló országok gazdasági eredményeinek túlhangsúlyozása elfedte a szóban forgó országok politikai rendszereinek árnyoldalait. Az anyagi értelemben vett siker egyoldalúsága mutatkozott meg akkor is, amikor a kilencvenes években az előbbi csoporthoz csatlakoztak olyan országok, mint Thaiföld vagy Indonézia. Nem is beszélve arról, hogy az uralkodó közgazdasági irányzatok szemében a nyolcvanas évektől közgazdasági bezzegországgá vált Chile is, ami jelezte a közgazdászok jelentős részének totális érzéketlenségét a gazdaságpolitika politikai kontextusa (ez esetben Pinochet tábornok másfél évtizeden át tartó rémuralma) iránt.

Hogy mennyire viszonylagos minden, azt az is illusztrálja, hogy a nyolcvanas évek végén a közgazdászok bezzegországának számított még Törökország is, ahol – a korabeli értelmezés szerint – a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank útmutatásai nyomán végrehajtott reformok visszavonhatatlanul megalapozták a szebb jövőt, amely a majdani Európai Közösség-beli tagság gyakori ismételtetésében is körvonalazódni látszott. Ehhez képest Törökország még a XXI. század első évtizedében sem tekinthető az Európai Unió esélyes tagjelöltjének, az IMF és a Világbank politikáját pedig tömegtüntetéseken utasítják el a többé-kevésbé szervezett, de mindenképpen elkeseredett dolgozók. Törökország újabban a pénzügyi instabilitás egyik mintaországa is.

A néhány évig sikeres feltörekvő gazdaságok idealizálása tehát nem lehet hosszú életű. Így például az 1997-98-as kelet-ázsiai pénzügyi válság után a korábbi koreai, maláj, thaiföldi és más sikersztorik leértékelődtek, habár a méltányosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a válság időszakában és közvetlenül azután az Egyesült Államok – a geopolitikai érdekeit szolgáló pénzügyi szervezetekkel és médiaforumokkal együtt – az indokoltnál sokkal negatívabb képet festettek a régió intézményeinek stabilitásáról és versenyképességéről. A válság széles körben elterjedt értékelése szerint annak fő oka, hogy Kelet-Ázsiában a kapitalizmus egy sajátos, félf feudális formája alakult ki, amely nem volt elég rugalmas, nem tudott időben alkalmazkodni a globalizáció és az “új gazdaság” kihívásaihoz. Ami mindenképpen ironikus az az, hogy ezeket a kritikus megjegyzéseket a nemzetközi pénzügyi szervezetek és a hitelminősítő ügynökségek egészen a válság kitörésének pillanatáig jól eltitkolták. Mi több, nyilvánosság előtt éppen ennek az ellenkezőjét hangoztatták: dicsérték az érintett országok nyitottságát a külföldi beruházások előtt, és reformjaikat, amelyeknek köszönhetően egyre nyitottabbakká váltak a spekulatív tőkeáramlások számára is. Valójában éppen ezek a kezelhetetlenné vált spekulatív áramlások lettek a válság kirobbantói, a pánikkeltésben pedig az a Nemzetközi Valutaalap járt élen, amelynek éppen hogy a stabilitás fenntartása lenne a feladata. A válság kimerítő elemzése nélkül is rámutathatunk arra a tényre, hogy azok az országok tudták a térségben leginkább mentesíteni magukat az 1997-98-as pénzügyi válság negatív

hatásaitól (név szerint Szingapur és Tajvan), amelyekben az állam forrásallokációban játszott szerepe továbbra is erőteljes maradt. Arról nem is beszélve, hogy a térség legstabilabban állva maradt nemzetgazdasága maga Kína, amely esetében fel sem merülhetett, hogy utat adjon a spekulatív, destabilizáló tőkeáramlásoknak.

A legutóbbi évek elsőszámú bezzegországa – legalább is az EU-val társult reformgazdaságok számára – Írország lett, amely valóban példátlanul sikeres felzárkózási korszakot tudhat maga mögött, miközben az élenjáró iparágak tervszerű meghonosítása mellett a szegénység elleni nemzeti kampányt is meg tudta valósítani. Senki sem állítja, hogy az írek kizárólag önerőből érték el eredményeiket, de már önmagában az is sikernek tekinthető, hogy kormányaik a külső támogatások felhasználását következetesen tudták összehangolni a belső erőforrások szociális értelemben is optimális átcsoportosításával. Ezáltal megtestesítik az EU filozófiájából fakadó modellt, amely az egységes piacon folyó nyílt versenyt a kevésbé fejlett térségek támogatásával, a gazdaság korszerűsítésének programját a szociális kohézióval igyekszik összekapcsolni.

Az írek “sztárolása” nem jelenti automatikusan magának az Európai Uniónak a “sztárolását”. Mégpedig legfőképpen azért nem, mert az ír példa az EU-n belül is kiugró teljesítményt takar. Nem általánosítható, hiszen más kevésbé fejlett országok nem tudtak hasonló fejlődési pályára lépni. Görögország európai integrációjának története sokak szerint egyértelmű kudarc, Spanyolország és Portugália felzárkózása pedig számos ellentmondással terhelt. Fontos körülmény az is, hogy az ír felzárkózásra csak a kilencvenes években, tehát másfél évtizednyi, különösebb szenzációt nem produkáló EK-tagság után kerülhetett csak sor.

Az Európai Unió tagjai között találhatjuk 1995 óta azt az országot, amely a magyarok számára a legutóbbi fél évszázad során a leggyakrabban hivatkozott bezzegországok egyike volt. Ez Finnország, amelynek a nyugat-európai centrumhoz való felzárkózása Írországnál korábbi keletű és sokkal szilárdabban megalapozott – még akkor is, ha a kilencvenes évek elején a finn egyike volt azoknak a nemzetgazdaságoknak, amelyek a Szovjetunió összeomlása miatt számottevő piac- és jövedelemvesztést szenvedtek el. Finnország a magyar reformerek számára a nyolcvanas években – a kettős függőség kialakulásával – vált igazi példává mint olyan állam, amely keleti és nyugati kötődését egyaránt a gazdasági és társadalmi fejlődés javára tudta kamatoztatni. Miután a hidegháború elmúlt és a köztes helyzet előnyeinek kiaknázása lekerült a politika napirendjéről, a “finlandizálás” is leértékelődött, holott éppen most kellene figyelnünk a finn gyakorlat néhány sajátos és vonzó elemére. A finnek ugyanis a kilencvenes évek első felének mély recessziója közepette is eredményes érdekegyeztetést folytattak, az informatikai korszakváltást kihasználva világszerte ismert multinacionális vállalatot futtattak fel és működtetnek sikerrel, és példaértékű az is, ahogyan az Európai Unióhoz való csatlakozást a különféle hazai gazdasági érdekcsoportokra való tekintettel oldották meg.

A bezzegország-effektus mutatja azt a természetes emberi igényt, hogy az életünket meghatározó viszonyokat megpróbáljuk jobbá tenni, és ehhez mintát vegyünk más – erősebbnek, humánusabbnak, eredményesebbnek vagy sikeresebbnek vélt – társadalmaktól. A probléma nem ez, hanem az, hogy az esetek többségében a mintakövetés igénye megragad az utópia dimenziójában. A bezzegország-effektus persze sohasem működhet úgy, hogy nincs valamilyen valóságeleme a történetnek. Ugyanakkor szinte minden esetben azt tapasztaljuk, hogy a valóságos elemek mellett túlzások, esetenként torzítás és elhallgatás is szerepet játszik a közgazdasági legenda kialakításában.

Megfigyelhetjük azt is, hogy az újabb sikersztorik általában nem kizszorítják a régieket, hanem melléjük társulnak – így a bezzegországok választéka egyre csak bővül. Az pedig, hogy ki melyiket részesíti előnyben, jelentős mértékben politikai ízlés kérdése is. A liberálisok szeme előtt az amerikai modell lebeg, a kereszténydemokraták előtt a rajnai, a szociáldemokraták előtt a skandináv. Ily módon a bezzegországokra való hivatkozás sokszor politikai üzenetek körítéséül vagy szemléltetéséül szolgál. Oroszországban például még a demokratikusan választott parlament 1993 őszén történt szétkergetése előtt érdekes vita folyt arról, hogy a kapitalizmus amerikai vagy a svéd modelljét honosítsák-e meg – mintha a kettő közül bármelyik is közvetlen realitással bírt volna az adott környezetben. Azt pedig, hogy mely ország milyen politikai értékrenddel asszociálódik, nagymértékben befolyásolta a politikai migráció az elmúlt két évszázad során, vagyis például az a körülmény, hogy az 1848-as forradalmak után a liberális szellemiségű emberek nagy tömegei hagyták el az európai kontinenst, illetve, hogy az 1930-as évek Németországában – és az általa közvetlenül befolyásolt területeken – a megsemmisítésig menő üldöztetésnek volt kitéve minden progresszív gondolkodó és szervezet.

Éppen a társadalmi és a politikai küzdelem az a tényező, amely a bezzegország-effektussal jellemezhető, utópizmusba hajló gondolkodásmódból rendre kimarad. Vagyis annak felismerése, hogy a technikai fejlődés vagy a szociális gondoskodás pozitív mintái nem örök idők óta jellemzik a mintául választható országokat vagy régiókat, nem is az égből pottyantak le, hanem hosszú évtizedek vagy évszázadok mozgalmainak eredményességét bizonyítják. Például akik az Egyesült Államok vagy az Európai Unió rasszizmustól, férfisovinizmustól vagy homofóbiától való mentességét gyakran példának állítják, gyakran megfeledkeznek arról, hogy e negatívan értékelhető irányzatok defenzívája Nyugaton sem régi keletű, nem is tűntek el nyomtalanul a nyugati társadalmakból, és háttérbe szorulásuk elsősorban és leginkább az érintettek hosszú, hosszú küzdelmének eredménye. A külföldi pozitív minták hazai meggyökereztetése – legyen szó akár gazdasági, akár politikai fejlődésről – mindenképpen feltételezi a társadalmi akaratnyilvánítást, és nem bízható kizárólag elkülönült (állami vagy üzleti) bürokráciák jóindulatára.

A siker összetevőit tehát ugyanúgy elemezni kell, ha külföldi példákat akarunk meghonosítani itthon, mint amikor – tőkénket vagy munkaerőnket exportálva – magunk akarunk csatlakozni egy távoli ország vagy régió sikeréhez. Ennek elmulasztása sokak számára okozott csalódást az Amerikába vagy Nyugat-Európába való kivándorlás során, és okozhat megint, ha az EU-csatlakozás nyomán egyszer tényleg megnyílnak a kontinens nyugati felének munkaerő-piacai az új tagországok előtt. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy a távoli sikerországokhoz való utópisztikus vonzódás csak a munkaerő-export esetében fordul elő, és csak a tanulatlan, képzetlen emberekre jellemző. Ez a fajta gondolkodás megfigyelhető a pénzügyi befektetések magasán képzett irányítói és lebonyolítói körében is, akik újra meg újra képesek úgy tekinteni a különféle csodaországokra, mint a megismételhető és egyben biztos siker ígéreteire. Ennek szükségszerű következménye például a külföldi befektetésekkel járó kockázat lebecsülése, aminek igen nagy szerep jut a különféle pénzügyi válságok előidézésében.

Vajon nem érthető-e hát, hogy a távoli bezzegországokra való, sok éven át tartó hivatkozásba az emberek egy része belefárad, és inkább a saját értékeit próbálja meg felfedezni? Önmagában ez nem kifogásolható: a probléma ott kezdődik, ha a szóban forgó ország kormánya – a hangulatváltozást kihasználva és a szemfényvesztés ipari eszköztárát is bevetve – azt próbálja meg sulykolni, hogy “nálunk minden rendben van, nincs mit tanulnunk másoktól, és különben meg törődjön mindenki a maga dolgával”. Ez a ló túlsó oldala: annak hirdetése, hogy a kevésbé fejlett gazdaságok előbbre jutásához nincs szükség a magasabb szinten állók tanulmányozására. Nem más ez, mint magának a fejlődésnek a tagadása, az élhetőbb viszonyok megtagadása a boldogulni vágyó társadalomtól.

A téma klasszikus elemzője, *Karl Marx* Anglia példáján mutatta be a kapitalizmus általános fejlődéstörvényeit, de már A tőke előszavában figyelmeztette a német olvasót: “rólad szól a mese”. (Kicsit bővebben: “az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnék csak saját jövője képét mutatja.”) Ő maga ellentmondásosan viszonyult Angliához, a korszak élen járó és legerősebb gazdaságához. Egyrészt lenyűgözték azok a technikai és gazdasági vívmányok, amelyek az “angol csodát” egyedülállóvá tették. Ugyanakkor meglátta, és behatóan elemezte azokat a visszasságokat és ellentmondásokat, amelyek miatt az ipari társadalom XIX. században kialakult modelljét még úgy sem tekinthette örökérvényűnek, ha más nemzetek csak sok évtized múltán jutottak el Anglia akkori színvonalára. Vagy éppen sohasem jutottak el oda, mert nem másolni próbálták az angolok cselekedeteit, hanem tanulni igyekeztek azokból.

A távoli mintaországok tanulmányozásának tehát nem az az értelme, hogy lemásoljuk őket vagy egy objektívnak tűnő mérce alapján közelebb kerüljünk hozzájuk, hanem az, hogy a pozitív példákból erőt és ihletet merítve változtatni tudjunk saját viszonyainkon. Így juthatunk el az utópiától a tudományig.

Ami időt- és értékálló

Kozma Ferencet írásaiból a hetvenes évek eleje óta ismertem, s a nyolcvanas években tanszékén dolgoztam. Két legkedvesebb Kozma-írásom a "jólét szocialista módon" és a "Kis, nyitott szerkezetű gazdaság" címűek voltak.

A hetvenes-nyolcvanas évek közgazdasági műveiből – hogy a korábbiakról ne is beszéljünk! – kevés maradt időtálló. Azok az írások hordoznak ma is releváns szakmai üzenetet, amelyeket nem az akkori dogmák valóságban való érvényesülésének bizonyítása vágya motivált (azok legalább az egyiket egyébként is meg kellett, hogy erőszakolják ...), hanem amelyek bizonyos elvekből kiindulva, bizonyos elvekre alapozva gondolták át, hogy az adott külső körülmények között és az adott (a történelmi örökséget és hagyományt is tartalmazó) belső viszonyok talaján állva mit lehet tenni az ország társadalmi-gazdasági fejlődése, egy igazságosabb és hatékonyabb társadalmi-gazdasági rendszer megvalósításáért.

Ma már nem nagyon érdekes, hogy milyen lehetett volna a "jólét szocialista módon", de ma is érdekes Kozma Ferenc kutatási módszere, ma is – az úgynevezett 'szociális piacgazdaság' keretei között is – átgondolandó a társadalmi szolidaritás és a gazdasági hatékonyság viszonya.

A kilencvenes években megkérdeztem Kozma Ferencet, hogy amikor Magyarországot 'kis, nyitott szerkezetű' gazdaságként aposztrofálta, akkor reményeit vagy félelmeit fogalmazta bele írásának címébe? Ma, amikor Magyarország 'külső függéseinek természetes rendszerébe' illeszkedhet, evidencia a gazdaság kis mérete és nyitottsága – de ma is átgondolandó, hogy napjaink globális világ gazdasági viszonyai közepette hogyan célszerű irányítani az ország külkapcsolatainak rendszerét ahhoz, hogy a globalizáció lehető legtöbb értékét élvezhessük, ugyanakkor a lehető legkevesebb hátrányos következményét kelljen elviselnünk.

Ebben az értelemben tartom relevánsnak Kozma Ferenc életművét, életművének egészét.

Budapest, 2001. október 1.

Csáki György

AMERIKAI GAZDASÁG AZ EZREDFORDULÓN: A KONJUNKTÚRA VAGY AZ “ÚJ GAZDASÁG” VÉGE?

CSÁKI GYÖRGY

tanszékvezető főiskolai tanár

Általános Vállalkozási Főiskola

A világgazdaság lokomotívjának szerepét az elmúlt évtizedben egyedül betöltő Egyesült Államok gazdasága 1991 eleje óta, azaz negyven egymást követő negyedévben produkál 2,5 százalékosnál (egyetlen egy negyedév kivételével pedig 3 százalékosnál) magasabb növekedési ütemet: ez pedig az amerikai gazdaságtörtének leghosszabb visszaesésmentes konjunktúra-ciklusát jelenti. A magas növekedési dinamikához a munkanélküliség “természetes rátájánál” alacsonyabb, 4,5 százalékos (zömében nem tartós) munkanélküliségi ráta, tartósan 2 százalék alatti infláció társult. A reálszférában ugyanakkor alapvető technológiai változások zajlottak le, zajlanak: mindent áthat az informatika és a távközlés forradalmi fejlődésének viharos gyorsasággal terjedő alkalmazása. Ilyen körülmények között nem meglepő, ha tartósan szárnyalt, egyre-másra történelmi csúcsokat döntött a tőzsdei árfolyam, az “új gazdaságot” megtestesítő technológiai részvények piacának viszonylag hosszú időn át csillagászati árfolyamai a csúcstechnológiát képviselő ágazatok iránti elsőprő befektetői érdeklődésről árulkodtak. Mit jelentett mindez? Valóban egy “Új gazdaság” kialakulását bizonyították? Ha igen, miben rejlik ez az újdonság és mennyire használhatók annak elemzésére a hagyományos makroökonómiai eszközök? S mit fejez ki a konjunktúra megtörése, mit jelentenek az ismét „csak” 2-3 százalékos középtávú növekedési prognózisok? A luftballon kipukkadt?

Mi is az “Új korszak”, az “Új gazdaság”?

Mindenekelőtt új technológiák, elsősorban új informatikai és távközlési technológiák (“Information and Communication Technologies = ICT-k”) megszületése és elterjedése a gazdaság egészében – amely lényegileg összekapcsolódik a deregulációs hullámmal, a piacok liberalizálódásával, a globalizációval. Egyes megközelítések szerint a – korábbi – fokozatos terjedést

(“graduális diffúzió”) fölváltotta az “áttörésszerű terjedés”. (A munka termelékenységének hosszú távú alakulására vonatkozó számítások ugyanakkor nem igazolják ezt a terjedést - lásd az alábbi táblázatot!)

Mikroökonómiai megközelítésben az “Új korszak”, az “Új Gazdaság” lényege az informatikai fejlődés és a piaci liberalizáció összekapcsolódása: a francia sajtó szó szerint érzéki hasonlata szerint „Bill Gates és Margaret Thatcher násza!”

Az egy munkaóra jutó termelékenység az Egyesült Államokban (Éves átlagos növekedési ütem)			
	1950-1972	1972-1995	1995-1999
A magánszektor egésze (mezőgazdaság nélkül)	2,6	1,1	2,2
Ipar	2,6	2,6	4,6
Tartós javak	2,3	3,1	6,8
Informatika	-	17,8	41,7
Egyéb tartós javak	2,2	1,9	1,8
Nem tartós javak	3,0	2,0	2,0
Szolgáltatások	2,7	0,8	1,5

Forrás: GORDON, Robert, *Has the „New Economy” Rendered the Productivity Slowdown Obsolete?* NorthWestern University – NBER, 1999. június.

Az “Új korszak”, az “Új gazdaság” hívei szerint a fent említett mikroökonómiai változások hatást gyakorolnak-gyakoroltak a makroökonómia hagyományos törvényeire is – nos éppen ez az elméleti vitakérdés.

*

1. Az “Új korszak” a gazdaság olyan időszaka¹, amelyben a technológiai és intézményes fejlődés hatására csökken az infláció. Az Interneten folyó kereskedelem révén például – állítják az “Új Gazdaság” hívei - mindenki ott vásárol, ahol az a legolcsóbb, ami hozzájárul az infláció csökkenéséhez. A kereskedelem liberalizációjának mai szintjén bárki vásárolhat külföldön is, tehát minden termék beszerezhető külföldön is – ami ugyancsak lezorítja az inflációt.

Hasonlóan ehhez, az informatika mai fejlettségi szintjén olyan készletnyilvántartásra van lehetőség, amely jelentősen lezoríthatja a (raktár)készletek nagyságát. A készletalakulás egyenletesebbé – egyenletessé - válása nagymértékben csökkenti a gazdaság mozgásának ciklikusságát: ezen a ponton a mikroökonómiában tapasztalható technológiai fejlődés kétségtelenül módosítja a makroökonómiai viszonyokat, törvényeket!

A piacműködés szempontjából az ICT-k ’hálózati externáliákat’, a gazdálkodás hatékonyságát javító “külső tényezőket” jelentenek – noha a GDP-

¹ DIDIER, Michel, *Nouvelle économie et nouvelles technologies*. Revue de Rexecode n° 66, 1er trimestre 2000.

nek a termelés oldaláról az ICT-k körébe sorolható termelés csak 7(!) százalékát reprezentálja!

Az on-line kereskedelem azonban mindmáig nem csökkentette számottevően az árakat, azt aligha jelenthetjük ki, hogy az inflációnak a kilencvenes években tapasztalt általános csökkenése az ICT-k fejlődésének hatására alakult volna ki - vélhető azonban, hogy a piacok valóban sokkal átláthatóbbak lettek, mint amilyenek korábban voltak.

A hatékonyabb készletgazdálkodás, az átláthatóbb piaci viszonyok és a más okok miatt számottevően csökkent-csökkenő infláció nyomán ugyanakkor kétségtelenül tompult a ciklikusság a világgazdaság egészében és minden főbb országcsoportjában egyaránt – kérdéses azonban, hogy valóban beszélhetünk-e már a ciklikusság végétől, az üzleti ciklusok megszűntéről?

2. Az “Új korszak”, az “Új gazdaság” hívei szerint a korszak legfontosabb jellemzője a tőzsdei árfolyamok, a tőzsdeindexek folyamatosan dinamikus emelkedése.

A termelési tényezők hatékonyabb felhasználása révén fokozódik a GDP növekedési üteme. Az infláció csökkenésének egyenes következményeként csökkennek a kamatok, ami közvetlenül vezet a tőzsdei árfolyamok emelkedéséhez. A gazdaság ciklikusságának csökkenése csökkenti a profitalakulás ciklikusságát is. Mindhárom tényező a magas tőzsdei árfolyamok fennmaradásának irányába hat.

Az “Új gazdaság” valamennyi jellemzője megtalálható a kilencvenes évek amerikai gazdaságában, tehát – mondják az “Új gazdaság” hívei – az USA már belépett a (világ)gazdaság “Új korszakába”².

*

Az “Új gazdaság” kritikusai szerint ugyanakkor az “Új Gazdaság” legfontosabb jellemzőiként megjelölt elemek a makroökonómia hagyományos eszközeivel is megválaszolhatók, megmagyarázhatók.

- a) A csökkenő amerikai inflációt – melynek trendje folyamatos volt, abban sehol, semmilyen “töréspont” nem volt kimutatható az elmúlt évtizedben - magyarázza a kilencvenes években végig erős dollár, az USA importárainak folyamatos esése, az amerikai árindex-számítás módjának változtatása: az infláció csökkenése tehát hagyományos elemzési módszerekkel is leírható!
- b) A munka termelékenységének látványosan gyors növekedése is tökéletesen megmagyarázható a hagyományos makroökonómiai eszközrendszerrel: a termelékenység gyorsan nőtt, mert az amerikaiak hatalmas beruházásokat valósítottak meg, drámaian nőtt a tőkeintenzitás (amely a kilencvenes évek közepéig lassult, akkortól gyorsul). A

---

² „New Economy” = „New Age”

gyorsabb makrogazdasági növekedés és a termelékenység növekedése között is kölcsönös meghatározottság áll fenn.

- c) Az “Új gazdaság” hívei szerint az “Új korszak” fontos, meghatározó jellemzője az is, hogy a tőke és a munka hatékonysága egyidejűleg nő. A munka hatékonysága az egy főre jutó nagyobb tőke következtében magától értetődően nő – az együttes tényezőhatékonyság növekedésének ugyanakkor nincsenek statisztikai bizonyítékai (lásd az alábbi táblázatot!).

A teljes tényezőhatékonyság éves növekedési ütemei az Egyesült Államokban				
	1947-1973	1973-1979	1979-1990	1990-1993
A feldolgozóipar egészében	1,7	-0,1	1,1	1,2
Az informatikai berendezések gyártásában	0,2	-0,2	2,2	n.a.

Forrás: MCGUCKIN, R. H. – STIROH, K. J.– ARK, B. van, *Computers, Productivity and Economic Growth*. The Conference Board Report, Winter 1997.

*

Vannak olyan új elemek is az amerikai gazdaság elmúlt évtizedében – amelyekre azonban az “Új gazdaság” hívei nem fordítanak figyelmet. Az egy főre jutó tőke értéke nem kizárólag az elmúlt évtized hatalmas amerikai beruházásai következtében nőtt, hanem a tőkejavak jelentős áresése miatt is! Az amerikaiak minden befektetett dollárjára több tőke jut, mint korábban, mert az informatikai és távközlési termékek – melyekbe a legtömegesebben beruháztak-beruháznak – árai korábban soha nem látott mértékben estek-esnek. Az is egészen nyilvánvaló, hogy az új technológiákat megtestesítő termékekből annál többet vásárolnak, minél inkább zuhan az áruk.

Fontos tényező az USA-ban a FED “megelőző monetáris politikája”. A preventív monetáris politika önmagában is nagyban csökkenti a gazdaság ciklikusságát – annál is inkább, mert kialakulásának, folytatásának egyik alapfeltétele volt, hogy a költségvetési politika gyakorlatilag semmilyen szerepet nem játszik az amerikai gazdaság konjunktúra-szabályozásában.

A FED határozottan megszabta saját kompetenciájának határait: mivel sok olyan új szempont merült föl, amelyet a FED a hagyományos monetáris politikai eszközökkel nem képes befolyásolni, meglehetősen visszafogta saját aktivitását. Nem hűtötte le például a gazdaságot akkor, amikor az tartósan is átlépte az akkoriban még fenntarthatónak tartott 2,5 százalékos növekedési határt – miközben a munkanélküliség jóval a természetes munkanélküliségi rátának tekintett mérték alá csökkent. A FED nem emelt kamatokat akkor sem, amikor 1995-96-ban két évtizeden belül immár másodszor látszott irrelevánssá válni a

munkanélküliség és az infláció arányát korábban magyarázóknak tartott Philips-görbe.

A FED ügyesen alkalmazta az “kísérletező pénzpolitika” módszerét: viszonylag apró lépésekkel a pénzpiacokon igyekezett elérni céljait – s nem annyira regulátorként viselkedett.

A felsorolt három tényező figyelembe vétele nélkül aligha magyarázhatjuk meg azt a bámulatos növekedési teljesítményt, amelyet az USA gazdasága az elmúlt évtizedben – s kivált az elmúlt négy-öt évben – megvalósított.

*

Az elmúlt évtized páratlan amerikai fejlődésének motorja, mint említettük, a beruházási javak iránti nagy és növekvő kereslet volt. Ne hagyjuk azonban megtéveszteni magunkat: ez a jelenség nem magyarázható meg kizárólag a beruházási javak – nevezetesen elsősorban az informatikai eszközök – csökkenő árával, hiszen a beruházások nominálisan is növekedtek az USA-ban a kilencvenes években. A folyó dollárban mért befektetések aránya a kilencvenes évek eleje óta a GDP 30 százalékaival egyenlő. Ez a beruházási teljesítmény hatalmas erőfeszítéseket igényel – amelyekre az USA belső forrásokból költségvetésének kiegyensúlyozása mellett sem lehetett képes – és nem lehetett volna képes akkor sem, ha nem vált volna negatívvá az amerikai megtakarítási ráta.

Ezzel pedig eljutunk-eljutottunk napjaink világgazdaságának egyik nagy kérdéséhez: ahhoz, hogy az “Új korszak” – amely, mint láttuk, jól megmagyarázható a “Régi gazdaságtan” elemzési eszköztárával³ is – másutt, például Nyugat-Európában is beköszöntsön, alighanem hasonlóan dinamikus beruházási teljesítményre van szükség.

Igen ám, de ki takarít meg? Magyarán: meddig tarthatók fenn nagyobb konfliktusok nélkül a megtakarítások és a növekedési ütemek jelenlegi aránytalanságai a világgazdaság három fő erőközpontja, Japán, az euró-zóna és az USA között? Az USA-ban tartósan negatív (!) a megtakarítási ráta, az éves GDP összegével megegyező nagyságú pénzt tartanak magánszemélyek a tőzsdén, miközben a vállalati hitelek nagysága az éves GDP 160 százalékaival egyenlők! Az egyensúlytalanság – egyik – ellenkező pólusán áll az a japán gazdaság, amely immár 5-6 éve nem tud kilábalni recessziójából, a deflációs környezetből, ugyanakkor a japán lakosság a már amúgy is hihetetlenül magas megtakarítási rátáját 30 százalékra növelte, s a stagnáló nemzetgazdaság évente 120-130 milliárd

---

³ Érdemes ezen a ponton utalni a Phillips-görbe „új viselkedésére”: a „munkanélküliség inflációt nem generáló szintje” (nonaccelerating inflation rate of unemployment = NAIRU) – amit korábban a „munkanélküliség természetes rátájának” is hívtak – a korábbi 6 százalékról 5,6 százalékra csökkent – miközben a munkanélküliség tényleges rátája a kilencvenes évek amerikai gazdaságában nem haladta meg a 4,5 százalékot. Nyilvánvaló, hogy „a Phillips-görbe önmagában semmit sem mond arról, hogy adott munkanélküliségi ráta mellett milyen termelési (kibocsátási) szint realizálható – ez elsősorban a munka termelékenységétől függ.” Lásd: STIROH, Kevin, Is There a New Economy? *Challenge*, Vol 42, Issue 4. July/August 1999

dollár folyó fizetési mérlegtöbbletet realizál. Mindezek eredményeként a súlyos strukturális problémáit leküzdeni nem tudó japán gazdaság finanszírozza a tartósan dinamikus fejlődése ellenére is negatív megtakarítási teljesítményre képes amerikai lakosság tőzsdei befektetéseit és az amerikai vállalati szféra hitelfelvételeit! Ahhoz tehát, hogy az USA-ban bekövetkezzen a “sima földet érés”, szükség lenne a japán növekedés számottevő és a japán belső fogyasztás tetemes növekedésére, növelésére is.

Egybevetve – például – az ICT-ágazatok nemzetgazdasági súlyát tekintve az amerikai és a francia gazdaságot, az elemzők arra az empirikus következtetésre jutottak, hogy a GDP-hez való hozzájárulás tekintetében az (információtechnológiai) anyagok súlya az USA-ban 3,3%, míg Franciaországban 1,5%, a szolgáltatások aránya pedig 4,7 és 3,6%: az igazi különbség abból adódik, hogy az USA kiemelkedően a félvezetők legnagyobb termelője és exportőre a világgazdaságban.⁴

Az empirikus vizsgálatok Írországból is hasonló következtetésre vezettek: „noha az ’új gazdaság’ pozitív hatást gyakorolt a termelékenységre Írországból, csak viszonylag kis részét jelenti az ír gazdasági felzárkózásnak. Egyéb tényezők, például a befektetés az emberi tőkébe, a tőkeimport-politika és az ország ’szokatlan’ demográfiai struktúrája nagyobb szerepet játszottak az elmúlt két évtized gazdasági változásaiban.”⁵

Az egészében is robusztus növekedési teljesítményt nyújtó világgazdaság legnagyobb világgazdasági bizonytalanságai – az olajár alakulásán és kisebb mértékben az euró árfolyamán túl – az amerikai gazdasághoz kapcsolódnak, a világgazdaság közép- és hosszú távú perspektívái a világgazdaság egésze számára is kedvező amerikai fiskális és monetáris politika megvalósíthatóságától függenek.

1. Változatlanul erősen eltérő a három fő valuta-övezet GDP- és keresletnövekedési trendje – beleértve az USA minden korábnál súlyosabb folyó fizetési mérleghiányát és Japán folyamatosan kumulálódó fizetési mérlegtöbbletét. Ebbe a kockázat-csoportba sorolható a dollár-euró-árfolyam indokolatlansága és az amerikai értékpapír-piac változatlan túlértékeltsége.
2. Nem egyértelmű, milyen monetáris politikai szigorításra van szükség – elsősorban az Egyesült Államokban - az infláció további fölgyorsulásának megakadályozására, különösen akkor, ha nem csökkennek a világpiaci kőolaj-árak. Tény ugyanakkor, hogy nem tartható fenn az USA történetének legnagyobb, a GDP 4,6-4,8 százalékával egyenlő folyó fizetési mérleghiány.

---

⁴ COHEN, Daniel– DEBONNEUIL, Michele, *Le poids des technologies de l'information et de la communication dans le système productif*. Une comparaison entre la France et les États Unis. In: *Nouvelle Économie*, La Documentation Française, 2000

⁵ GERALD, John Fitz– KEARNEY, Ide, *Convergence in Living Standards in Ireland: The Role of the New Economy?* Paper presented at the AIECE Meeting, Brussels, 27th October, 2000

3. A fennálló növekedési, fizetési mérleg- és kamat-egyensúlytalanságok – a pénzpiacok közelmúltbeli likviditás-csökkenésével – tovább fokozhatják a fejlett pénzpiacok volatilitását.

A FED tevékenysége ugyan optimizmusra ad okot, de a világ nem felejtí a Wall Street befektetőinek egyik kedvenc mondását, amely szerint “az amerikai gazdaság olyan, mint egy óriási “szupertanker”, üzemanyag-szállító hajó: hatalmas, rendkívül erős, de nehéz vele manőverezni!” Az amerikai gazdaság 2000 közepén – pontosabban: a harmadik negyedévben – nem a várt és kívánt irányba mozdult el, hiszen a növekedési ütem újra fölgyorsult (aminek következtében 2000-re 5 százalék fölötti növekedési ütem várható). Ezért azok az elemzők is, akik egy negyedévvvel korábban örömmel nyugtázzák, hogy az amerikai gazdaság a helyes, tehát lassuló irányba mozdult 2000 második félévében – kis mértékben nőtt a munkanélküliség, csökkent a vállalati rendelésállomány, stabil az irányadó kamatláb -, figyelmeztetnek: “még látszik a jéghegy!”

Az IMF 2000. májusi elemzése szerint a megelőző három évben mind a kereslet, mind a kínálat az “ésszerű” termelésnövekedési sáv felső határa fölött mozgott. A konklúzió: “az USA-ban folytatódik a termelékenység-növekedésen alapuló növekedési rekord – de növekednek a kockázatok is.”

Az USA főbb makrogazdasági mutatói					
	1996	1997	1998	1999	2000
GDP reálértéke	2,8	3,8	4,4	4,2	5,2
Fogyasztói árak	2,9	2,3	2,0	2,4	2,6
Munkanélküliségi ráta	5,4	4,9	5,5	4,6	4,2
Folyó fizetési mérleghiány a GDP százalékában	-1,9	-2,1	-2,7	-2,6	-4,5
Költségvetési mérlegpozíció a GDP százalékában	-1,1	-0,2	0,1	0,5	1,0

Forrás: IMF World Economic Outlook különböző számai.

A globális megtakarítási, növekedési és (mindenek előtt fizetési) mérlegegyensúlyok kialakulásához arra lenne szükség, hogy az előttünk álló évtizedben Nyugat-Európa és Japán évről-évre 0,5-0,5 százalékkal magasabb növekedési ütemet produkáljon, mint az USA, az USA-ban legalább 6-8 százalékra nőjön, Japánban pedig legalább 20-22 százalékra csökkenjen a megtakarítási ráta, a tőkepiaci viszonyoknak és a versenyképességi szempontoknak egyaránt megfelelő dollár/euró és dollár/jen árfolyamok tartós érvényesülése mellett. Az amerikai gazdaság manapság egyszerűen folyamatosan – immár legalább öt-hat éve - túl jó teljesítményt nyújt a világgazdaság egészéhez képest. “Közérdek az amerikai konjunktúra!” – jelentette ki egy évvel ezelőtt a

Nobel-díjas *Paul Samuelson* professzor – de ami sok, az sok. Márpedig lehetetlen, hogy a világ legfejlettebb gazdasága növekedjen tartósan a leggyorsabban – mindeddig az USA “hagyta” a konkurens valutákat leértékelődni, mert nem ellenezte az erős dollár kialakulását – a folyó fizetési mérleg soha nem látott hiánya azonban nem nőhet minden határon túl – így a dollár erősödésének is határt kell szabni.

*

A sokak által ajánlott formula – “Beszéljünk inkább megújuló gazdaságról!” – “kompromisszumos” megfogalmazásnak tetszik – s valóban, lehet hogy történelmileg valamiféle középútas megfogalmazás lenne a legszerencsésebb. Az elmúlt időszak növekedési üteme ugyanis nem haladja meg az 1950-1973 között regisztrált növekedési ütemet, s akkor is “kisimultak a ciklus amplitúdói!) – avval a hatalmas különbséggel, hogy akkor nem a legfejlettebb amerikai gazdaság bővült a legdinamikusabban!

Egy tartósan 3-4 százalékos növekedési dinamika azt jelenthetné, hogy az USA növekedési teljesítménye elmarad az 1950-1973 közöttitől, de jelentősen meghaladja minden korábbi korszak növekedési teljesítményét. Márpedig a legtöbb elemző szerint manapság – minősítsük az amerikai gazdaságot “Új Gazdaságnak” vagy éppen “RéGINEK” – az USA-ban tartósan fenntartható növekedési ütem 3,5 százalék körül mozog.

Mindezt valószínűleg magyarázhatjuk a “régi közgazdaságtan” bevált eszköz- és módszertárával is: jelentős termelékenységnövekedés, csökkenő infláció, kedvező világgazdasági folyamatok. Csak így lehetett tartósan dinamikus növekedési teljesítményt fenntartani – túlértékelt tőzsdék, összeomlott belső megtakarítási hajlandóság és “normális körülmények között” aggasztó mértékű eladósodottság mellett.

Az amerikai gazdaság perspektívái változatlanul rózsásak, 2000 őszén a sima földet érés is megvalósíthatónak, mi több: 2000-ben megvalósulónak látszik. A világ legnagyobb, s manapság kiemelkedően legsikeresebb gazdaságának jövőjéről a kedvező perspektívákon túl azért legalább két további dolgot is elmondhatunk: a jövő súlyos bizonytalanságokkal és kockázatokkal is terhes, ugyanakkor minden korábnál igazabb az, hogy a világgazdaság lokomotívjának szerepét immár egyedül betöltő amerikai gazdaságtól, amerikai gazdaságpolitikától függenek a világgazdaság egészének perspektívái. Ezért tehát szurkolnunk kell egy igazi csodáért, egy igazán új gazdaság beköszöntéért: eddig még soha, egyetlen országnak sem sikerült tartósan külső eladósodásból finanszíroznia a belső megtakarítások drámai csökkenését. Valóban új gazdaság kell ahhoz, hogy az Egyesült Államokban sikerüljön a sima földet érés: ha az új technológiák elterjesztésén és a dereguláción alapuló amerikai termelékenységnövekedés végül is képes lesz biztosítani azt, akkor beszélhetünk majd teljes bizonyossággal “Új gazdaságról”.

*

A kérdést, hogy egyáltalán beszélhetünk-e „Új Gazdaságtól”, vagy sem, a jövő empirikus tapasztalatai fogják eldönteni. 2001 kora őszén az „Új Gazdaság” léte sokkal kevésbé meggyőző, mint egy-két évvel korábban volt: a 2000. év második felétől kezdve drámaian zuhant, és azóta is tartós mélypontra állnak a technológiai részvények árfolyamai; az USA gazdasági növekedési üteme a kilencvenes évek második felének 4,5 százalékos éves átlagáról 2 százalék alá „zuhant”; tartósan meggyöngyölni látszik a távközlés szektora – az ágazat hatalmas finanszírozási igényei és egyes piaci szegmensek telítettsége következtében.⁶

Ma már felelőtlenség lenne kijelenteni, hogy a nemzetgazdasági folyamatok nem ciklikusak többé – vagy éppenséggel azt, hogy a kockázati prémium már nem értelmezhető. Bizonyos, hogy a kérdés nem kizárólag monetáris politikai jellegű – így „kezelése” sem lehetséges kizárólag monetáris eszközökkel.

Nem kizárható az sem, hogy a kilencvenes évtized egy olyan sajátos, több tényező sajátosan szerencsés együttállásából eredő időszak, amelyben – részben a technikai-technológiai haladás, részben az előbbiekből következő lényeges szerkezeti átrendeződés hatására, s nem kis részben a kedvező világgazdasági környezet következtében – különösen magas növekedési teljesítményre volt képes az USA nemzetgazdasága, s ez azután – a lokomotív-hatás révén – magával húzta a világgazdaság csaknem egészét. A harmadik évezred első évtizede pedig visszatérést jelent a „normális”, 2,5-3 százalékos növekedési teljesítményhez.

---

⁶ D'ARVISENET, Philippe, *What is left of the new economy?* Conjunction, BNP Paribas, May 2001, no. 5

A KALIFORNIAI ENERGIÁVÁLSÁGRÓL

SUGÁR ANDRÁS
osztályvezető

Magyar Energia Hivatal,
Közgazdasági és környezetvédelmi Osztály

Budapest, 2001. szeptember

Kozma professzor úrral közvetlen kapcsolatomban nem volt, se diákja, se kollégája (sajnos) nem voltam. Az egyetemen összetartó, együtt gondolkodó közgazdászok (mint Gáspár Tamás, a kötet szerkesztője, Andor László, Gervai Pál, Trautmann László, akik egyébként jóval szorosabb kapcsolatban voltak a professzor úrral) számára Kozma professzor jelentett olyan szellemi bázist, ami talán érthetővé teszi, hogy a fent említetteken kívül miért szerepel az én írásom is a kötetben.

Az írás a kaliforniai energia válság (a kaliforniai árampiac liberalizálása és ennek véres kalandjai az élettől) politikai gazdaságtani szempontú értelmezése. Bár ez az eset eléggé aktuálisnak tűnik, az ember úgy gondolná, hogy néhány év múlva már feledésbe is merül; de véleményem szerint ez egy olyan esettanulmány, ami gazdaságtörténeti, politikai-gazdaságtani mintapéldává válik az állami beavatkozás témakörében.

Sugár András

*

2000-2001 egyik nemzetközi szenzációja volt az un. kaliforniai energiaválság. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy a kaliforniai árampiac részleges felszabadítása után az erőműi villamos energia árak az elégtelen kínálat következtében a sokszorosára nőttek, miközben a fogyasztói árakat befagyasztották, így az áramszolgáltató társaságok sokmilliárdos veszteségeket szenvedtek el, és a csúcsidőkben többször is energia korlátozásokra került sor. A válságot politikusok és közgazdászok sokféleképpen interpretálták, egyesek szerint a válságot az áramszolgáltatók mohósága okozta, mások szerint a meggondolatlan állami beavatkozás volt a válság oka. Ez utóbbi érvelés kapóra jött azoknak, akik az energia piacok mindenütt meglóduló liberalizálását helytelenítették, számukra ez az eset a piacnyitás elleni egyik legfontosabb érvvé vált.

Ebben a rövid írásban a kaliforniai események kapcsán az állami szerepvállalás változó felfogását vesszük szemügyre, és az események konkrét ismertetése után politikai gazdaságtani szempontból próbáljuk értelmezni az eseményeket.

Az állami szerepvállalásról a monopóliumok esetében

A standard mikroökonómiai elmélet szerint a tökéletes verseny (a csökkenő hozadék mellett) kikényszeríti a hatékony gazdálkodást és az egyensúlyi árakat. Az ár a tökéletes versenyen szereplő cég számára külső adottság, azt befolyásolni nem tudja.

A tökéletlen, monopolista piac lényeges különbsége a tökéletlenhez képest, hogy növekvő méretgazdaságosság érvényesül, azaz minél nagyobb a cég, relatíve annál gazdaságosabban működik. Ennek szélsőséges esete a természetes monopólium, amikor végül egyetlen cég marad a piacon, amely a lehető leggazdaságosabban tud működni, ugyanakkor egyeduralkodóvá is válik az adott területen. A gazdaságban erre példaként a hálózatos iparágakat (energiatermelés, -elosztás, távközlés), egyéb közműveket (csatorna, vízellátás) szokták említeni, mert itt a piacra való belépés költsége nagyon nagy, a hálózatok kialakítása miatt.

A standard elmélet szerint tehát a természetes monopólium kialakulása szükségszerű a méretgazdaságosság következtében, ugyanakkor a monopolista számára az ár már nem külső adottság, azt szabad piacon tetszőlegesen változtathatja. A mikroökonómiai kézikönyvek általában grafikusan mutatják be, hogy ilyen körülmények között az egyensúlyi ár az ilyen piacon magasabb, mint tökéletes verseny esetében, és ez alacsonyabb termelt mennyiséggel jár együtt, azaz a monopolista számára egyensúlyi helyzetben (ahol extraprofitra tesz szert) a társadalom egésze rosszul jár, mert magasabb árakon kevesebb terméktömeghez jut hozzá, másképpen fogalmazva a monopolpiac szűkösséget termel, ami társadalmi veszteséget okoz.

Ebből már egyenesen következik, hogy az államnak be kell avatkoznia a társadalmi jólét érdekében.

Az állami beavatkozás két modellje alakult ki, az egyik inkább Európára jellemző (Franciaország lehetne a mintapélda) és az államosítás, állami vállalatok formájában valósítja meg a beavatkozást, míg az amerikai modellben a vállalatok hangsúlyozottan magántulajdonban maradnak (általában tőzsdére bevezetett részvénytársaságok formájában működnek), az állam pedig "szabályozó" tevékenységet végez. Az USA-ban már 1887-től működik a szabályozási hivatal, az energia szektor 1920-tól, a távközlés a 30-as évektől kerül be a szabályozott körbe. Ebben a körben tehát az állam maga tart fenn monopóliumokat koncessziók, engedélyköteles tevékenységek formájában. *Samuelson* Közgazdaságtana szerint a szabályozott tevékenységek kiterjedtsége 1978-ban éri el csúcspontját, ekkor a GNP 15%-át az ebbe a körbe tartozó társaságok állítják elő.

Érdekes módon a szabályozással párhuzamosan, ahol tehát maga az állam tartja fenn a monopóliumokat folyik a monopólium ellenes fellépés. Az 1890-es *Sherman-act*-től kezdve a 60-as 70-es évek monopólium ellenes pereiiig ível ez a tevékenység (ami konkrét hatását tekintve nem sok eredményt hoz).

Az energia szektor tehát a szabályozott tevékenységek közé tartozik. Ennek klasszikus, az 50-70-es években virágzó modellje a következő: az energiaszektorban működő cégek általában teljes vertikumúak (azaz villamos energiával és gázellátással is foglalkoznak, a kitermeléstől az erőműveken keresztül a szolgáltatásokig, azaz a villamos energia esetében az erőműi termeléstől kezdve az utolsó konnektorig minden a társasághoz tartozik). A cég egy adott területen monopóliumot élvez, jellegzetesen tőzsdére bevezetett magántulajdonban álló cég, amely részvényei a biztos, szolid befektetések közé tartoznak, ezért a kisemberek, befektető alapok különösen kedvelik.

Az állami beavatkozás, a szabályozás két legfontosabb eszköze az engedélyezés és az árszabályozás. Az engedélyezés kiterjed a kitermelésre, szolgáltatásra egyaránt, és általában bonyolult, hosszú procedúra, egy erőmű engedélyezése sokszor hosszú évekig tarthat, amit vizsgálatok, nyilvános meghallgatások, viták kísérhetnek. Az árszabályozás két alapon nyugszik, vagy ún. költségszabályozás, ahol a cégek áraikban a hatóság által elismert költségeket és nyereséget realizálhatja, és/vagy ún. ársapka szabályozás, amely egy kiinduló árrendszer megállapítása során az árat valamilyen inflációs árindex (általában ipari termelői árindex) termelékenységjavulással csökkentett mértékében engedi maximálisan emelni (vagy ha a termelékenységjavulás magasabb, mint az infláció mértéke, akkor kötelezi csökkenteni).

Összefoglalva az amerikai modell lényegét: Az energia piacon a nagy belépési költség miatt természetes monopóliumok alakulnak ki. Ezek ugyan magántulajdonban vannak, de ha az állam nem szabályozza őket, magasabb árat határoznak meg az egyensúlyinál, és így kisebb termékkibocsátás mellett társadalmi veszteséget okoznak. Ezért az állam erkölcsi kötelessége a szabályozás, az árak valós költség alapú megállapítása, azok emelésének "igazságos" mértékű korlátozása.

A modell logikus és tetszetős, de mint általában minden jó közgazdasági elmélet inkább a fennálló helyzettel kapcsolatos ideológia és propaganda eszköze, az előbb leírt modell ugyanis alapvetően történelmietlen. Az energia szektor kialakulása annak nagy tőkeköltsége és stratégiai jelentősége miatt piaci alapon egyáltalán nem valósulhatott meg, abban az állam alapvető szerepet vállalt. (Alapvető technológiák, mint az olaj- gázturbina, atomenergia előállítása fejlesztésének hatalmas költségeit, vagy akár teljes területek villamosítását is állami költségen végezték.) Nem véletlen a *Lenin* és *Roosevelt* villamosítási terve (GOELRO ill. Tennessee völgy villamosítása) közti hasonlóság és időbeli közelség.

A villamos energia stratégiai szerepét nemcsak az jelentette, hogy rendkívüli hadiipari jelentősége volt, hanem az is, hogy az 50-60-as években virágzó jóléti állam alapjává vált, a kulcsfontosságú húzó ágazatok, mint az autóipar, gépipar, alumínium ipar, mind a villamos energiára épültek, és a lakossági jólét szimbólumává is a villamosításra épülő jólét, a gépesített háztartás vált. Fontos volt emellett, hogy a jólétnek ez a forrása olcsó legyen, így ez a modell együtt járt

a pazarló felhasználással. (A villamos energia, mint hatalmi tényező egy jó példája volt Magyarországon a bauxit-timföld előállítás, ahol a bauxitot kivitték a Szovjetunióba, ott villamos energia segítségével timföldet állítottak elő, majd visszahozták a timföldet Magyarországra és itt készült belőle az alumínium. A földrajz könyvek pedig minden általános iskolás tanuló fejében jó erősen rögzítették, hogy a Szovjetunió árama nélkül nem ér semmit a magyar bauxit.)

Az energia cégek (és általában a közművek) ebben a környezetben a jóléti állam zászlóshajóivá váltak, mert megtestesítették a magántulajdonon alapuló gondoskodást. A gondoskodás mechanizmusa a szabályozás volt, a szabályozás során az államigazgatás és a monopolista vállalat közti alku zajlott. (ennek során természetesen az államigazgatás és a nagyvállalati menedzsment eléggé összefonódott), melynek eredménye egyfelől a biztos ellátás, másfelől a cég megfelelő nyeresége volt.

A mechanizmust némileg másképp írja le a *Stiegler* nevével fémjelezhető közösségi választások elmélete, amely szerint tulajdonképpen a szabályozás is egy termék. A keresletet a vállalatok jelentik, a kínálatot a politikusok, akik szavazatokat akarnak szerezni, és ehhez finanszírozókra van szükségük. A vállalatok tehát megfinanszírozzák a politikusokra adott szavazatok megszerzésének költségeit, cserébe jó árakat kapnak, az államigazgatás mesterségesen juttatja őket piaci hatalomhoz.

Elképzelésem annyiban különbözik a fent leírtaktól, hogy a szabályozás nem egyszerűen piaci áru, hanem bizonyos stratégiai ágazatok esetében (mint az energia ipar) a vállalatok és a fogyasztók feletti hatalomgyakorlás, a köztük levő egyensúlykeresés eszköze.

Ennek jó példája, hogy amikor egy ágazat már nem stratégiai ágazat, vagy a szabályozás hatásai már politikailag károsak, mert olyan megmerevedett intézményeket hoznak létre, melyek gátolják a fejlődést, akkor akár drasztikusan is, de le kell építeni a szabályozást. Híres példa erre a légi közlekedés szabályozása az USA-ban az 1930-70-es években. A légi közlekedés stratégiai jellege egyértelmű volt, a 30-as évektől éppen ezért szigorú engedélyezési és árszabályozási rendszer működött. 1938 és 1978 között egyetlen új társaságot sem engedélyeztek, az árakat pedig magasan tartották, a repülés biztonságának megtartására, illetve az ellátási kötelezettségre hivatkozva. (Arra hivatkoztak, hogy szabad piac esetén a társaságok olcsóbb árakon nem indítanának járatokat a kevésbé frekvenciált helyekre.) 1978-ban *Carter* elnök alatt teljesen szabaddá tették a belépést felszabadították az árakat. Ezek után az átlagárak meredeken estek, és a gépek kihasználtsága is nőtt. Eközben a piaci verseny hatására a repülés biztonsága sem csökkent. Az állam kiválását a szektorból az tette lehetővé, hogy a repülés veszített katonai jelentőségéből (legalábbis a nagy tömegeket szállító, vietnami típusú hadászati jelentőségéből), és kevésbé volt meghatározó a közlekedésben, hírek, információk továbbításában is, hiszen új technológiák jelentek meg.

A gyakorlati fellépés mellett a szabályozott piac elleni fellépés az elméletben is megjelent. „Hirtelen” felfedezték, hogy a költségek elismerése az árban a vállalatokat pazarlásra ösztönözheti, vagy eltolhatja a költség szerkezetüket a tőkeigényes termelés felé. (Ezek az elméletek, mint pl. az „aranyozási”, vagy az *Averch-Johnson*-hatás ugyan már kb. 40 évesek, de a szabályozás leépítésének igénye felélesztette őket Csipkerózsika álmukból.)

A jóléti állam válságával, új technológiák megjelenésével a villamos energia szektor is elvesztette addigi vezető szerepét. Ugyanakkor a "zászlóshajók" (általában a közmű vállalatok) képesek voltak bizonyos mértékig konzerválni a meglevő helyzetet, óriási gazdasági hatalmuk, államigazgatással való összefonódásuk következtében. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a jóléti államból itt maradt múmiákká váltak, akik azonban hatalmuknál fogva még nagyon jó egészségnek örvendtek. Így szétverésük, megsemmisítésük nem történhetett békés úton, csak nagy megrázkódtatások közepette. A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogy a kaliforniai válság tulajdonképpen a nagy társaságok szétverésének egy lehetséges modellje. Mielőtt erre sor kerül, rövid kitérőt teszek az energia szektor 90-es évekbeli magyarországi helyzetére.

Magyarországon 1995-ben privatizálták a villamos energia szektort. Az erőművek egy jó részét és az áramszolgáltató társaságokat tőkeerős multinacionális (elsősorban német és francia) cégek vették meg. A privatizáció után nagyjából az a vállalati-államigazgatási modell alakult ki, amit a jóléti állam kapcsán leírtunk. A multik és az államigazgatás összefonódott (ennek legszebb példája, hogy a privatizációban komoly szerepet játszó hivatalnokok közül később nem egy vezető beosztásokba került a privatizált cégeknél), a szabályozás során kialakultak az alkumechanizmusok, a leírt ársapka típusú szabályozás 1996-1999 között aránylag zökkenőmentesen működött. Ez a folyamat azonban 1999-től más irányba kanyarodott. Az új kormányzat alatt nem akartak egy már a fejlett országokban meghaladott struktúrát megerősíteni. Az alkukat felrúgták, a privatizációkor kötött sokszor titkos és vitatható különalkukat nem tartották be, nyilvánosságra hozták. Ezzel párhuzamosan próbálták a multik és az államigazgatás közti összefonódásokat elvagdossni, megszüntették a köztisztviselők magáncégek felügyelő bizottságában, igazgató tanácsában való részvételének lehetőségét (ami anyagilag óriási érvágás volt az államigazgatás szereplőinek), folyamatosan szigorították az összeférhetetlenségi szabályokat. Mindezek oda vezettek, hogy a villamos energia szektorban 2000-ben lezajlott költség-felülvizsgálat után az áramszolgáltatók jóval kevesebbel emelhetnék áraikat, mint amennyivel nekik emelkedtek a beszerzési árak, és ennek következményeként a szolgáltatók hónapokig nem fizették ki számláik egy részét, miközben elkezdődött csatározás folyt, hogy az addig működő alkumechanizmusok egy részét megmentse.

A kaliforniai piacnyitás és energiaválság

Kalifornia mind termelési, mind fogyasztási oldalról az Amerikai Egyesült Államok reklámállama, itt található a Szilíciumvölgy, amely megtestesíti a modern technológiát, és itt van Hollywood, amely az amerikai életforma alakításának, bemutatásának egyik leghatásosabb propagandagépezete. Éppen ezért a kaliforniai eset nem egyszerűen - egy amerikai állam a sok közül - eset, hanem propagandaértékű történet.

Kaliforniában mintegy 13 millió villamos energia fogyasztót regisztrálnak, 13%-uk ipari fogyasztó. Az erőművek száma mintegy 1000, a termelés sokkal kevésbé koncentrált, mint pl. Magyarországon (Magyarországon 4 nagyerőmű adja a termelés 90%-át, és ezen kívül mintegy 15 egyéb erőmű működik.). A hagyományos szabályozás során az állami szintű államigazgatás adta az engedélyeket az 50 MW teljesítmény feletti erőművekre, míg az ennél kisebbekre helyi képviselői bizottságoktól kellett engedélyt kérni. Az előzőekben leírt árszabályozást az állami hatóság végezte, általában átlagár emelés maximumot szabva meg.

Hosszú előkészítő munka után 1996 szeptemberében fogadták el az új villamos energia törvényt (1998. március 31-én lépett hatályba), amelynek a következő fontos pontjai voltak:

- * A termelést gyakorlatilag teljesen felszabadították, csak biztonsági, környezetvédelmi szempontoknak kellett ettől kezdve megfelelni, de erőművet ezek figyelembe vételével bárki építtethet, működtethet.
- * A termelői, nagykereskedelmi árakat teljesen felszabadították. Létrehoztak egy azonnali tőzsdét, gyakorlatilag csak ezen keresztül lehet energiát venni-eladni.
- * Ugyanakkor a fogyasztói árakat az 1996-oshoz képest 10%-kal csökkentették és befagyasztották azokat. Az árcsökkentést egy 10 éves futamidejű kötvény kibocsátásával finanszírozták, azaz az volt az elképzelés, hogy később visszaépítik a kötvénykifizetés fedezetét a villamos energia fogyasztói árában, de az átmenet ideje alatt az ár nem emelkedhet.
- * Létrehozták a rendszerirányítót, aki biztosította, hogy az átviteli tarifa mindenkinek ugyanannyi legyen. (A távvezetékek ugyan a nagy szolgáltatók tulajdonában voltak, de a törvény azok működtetését a rendszerirányítóhoz helyezte.)
- * Betiltották a hosszú távú szerződéseket, azaz nem lehetett szabott áron hosszabb távra szerződést kötni az erőművekkel energia átvételére. Ennek következménye volt a tőzsdei kereskedelem dominanciája.
- * Az egyik legfontosabb intézkedés az volt, hogy a nagy áramszolgáltatókkal (akikből egyébként 3 működik Kaliforniában, akik

területileg lefedik az államokat) eladták erőműveiket. A későbbiekben is próbálták akadályozni, hogy a szolgáltatóknak erőműveik legyenek azzal, hogy csak az a szolgáltató kapott befagyott költségtérítést, akinek nem volt erőműve. (A befagyott költség Kaliforniában azt jelentette, hogy a nagy szolgáltatóknak be kellett zárni (főleg atom)erőműveiket, és e miatt olyan költségeik keletkeztek, amelyeket fizetniük kell még évekig, elsősorban az erőmű bezárások, környezetvédelmi költségek, átképzési költségek stb. tartoznak ebbe a körbe. A befagyott költséget beépítették az értékesítési árba, és ezt az a szolgáltató, akinek már nem volt erőműve tartósan megkapja.). A törvény előkészítése során nagyjából az volt az elképzelés, hogy a 10 cent/kWh fogyasztói ár 20%-a a beszerzés költsége (azaz ennyibe kerül az a tőzsdén), 40% az átviteli és elosztási költség és 40% a befagyott költség. A fogyasztói ár és az elosztási költség rögzített, így ha a beszerzési ár nagyobb, a befagyott költségre fordítható rész csökken, sőt negatív is lehet, akkor a befagyott költségek még nőnek is. A kalkulációk szerint 1996-os árakon mintegy 28 Mrd dollár befagyott költséget kellett a szolgáltatóknak viselniük, amit 2002-ig terveztek a tarifákon keresztül kifizetni, utána a fogyasztói ár csökkenhetett volna.

A törvény 1998-as életbe lépése után 2000 nyaráig nagyjából a tervezetteknek megfelelően alakult a helyzet, a szolgáltatók eladták erőműveiket, és csak a kereskedéssel, elosztással foglalkoztak, és az árak is a terveknek megfelelően alakultak. A nagyfogyasztók mintegy 20, a kisfogyasztók összesen 1%-a váltott szolgáltatót vagy kötött direkt szerződéseket. Ugyanakkor az időzített bomba ott ketyegett a kaliforniai árampiac felett, ez pedig az elégtelen kínálat keresletbe ütközése volt. A veszélyt a következő tényezők jelentették.

- * Kaliforniában a földrajzi viszonyok és a kis kapacitású vezetékhálózat miatt az import eléggé korlátozott, az elmúlt 10 év importmennyiségét nem nagyon lehet növelni, csak nagyon nagy összegű új beruházásokkal. Ezeket az új beruházásokat azonban a szabályozás egyáltalán nem ösztönözte, mert a szabályozás a vezetékháználton realizálható hasznot elvette a vezeték tulajdonosától. (Fix vezetékháználton díj). Ezt a mechanizmust egyik vezető energetikai közgazdászunk „szabályozási idiotizmusnak” nevezte, holott szorosan kötődik a villamos energia stratégiai szerepéhez. Jól mutatja ezt, hogy a villamos energiával szemben a földgáz régebben nem játszott ilyen stratégiai szerepet (azt az elmúlt 10-15 évben vívta csak ki), így pl. a földgáz szállítására ilyen korlátozás nem vonatkozott.
- * Az államban a 90-es években egyáltalán nem épültek új erőművek. Ennek több oka volt, egyrészt a rendkívül elhúzódo engedélyezési procedura miatt az erőmű építés akár 4-5 évig is eltarthatott, ugyanakkor

nem volt világos, meddig tart az amerikai gazdaság a 90-es években tapasztalható gyors növekedése, másrészt a piacnyitás terve és megvalósítása olyan bizonytalanságot jelentett, hogy a befektetők kívártak. Az erőmű engedélyezés már a 70-80-as években is bürokratikus, nehézkes eljárás volt, közmeghallgatásokkal, társadalmi szervezetek véleményének érvényesítésével járt együtt.¹ A helyzet a 90-es évekre tovább durvult, gyakorlatilag lehetetlenné vált erőművet engedélyeztetni. Ebben az államigazgatás a zöld és a polgárjogi mozgalmakat jelentősen felhasználta saját céljai elérésére, a zöldek többsége zsigerből ellenzett minden erőművet, míg a polgárjogi mozgalmakat felhergelték, hogy tiltakozzanak minden olyan erőmű ellen, ami fekete- vagy egyéb kisebbség által lakott. (Ez a definíció csak olyan luxus környékekre nem igaz Kaliforniában, ahol erőmű építése egyébként sem merül fel.)

- * Ugyanakkor a kereslet dinamikusan emelkedett. A gazdaság a 90-es években töretlenül bővült (különösen a Szilícium völgy ágazataiban), a népesség a nyugati parton szintén nőtt. (Kaliforniában 10 év alatt 12%-kal nőtt a népesség száma.) Mindezek következtében mintegy 20%-kal nőtt az energia felhasználás, miközben a kínálat nem változott, azaz a tartalékok a minimálisra csökkentek, akármikor várható volt a helyzet kiéleződése.
- * A veszélyt fokozta az is, hogy Kaliforniában aránylag jelentős a vízierőművek által termelt energia. Ezekben az erőművekben nyáron az alacsony vízállás miatt kevesebb áramot lehet termelni, ugyanakkor a fogyasztási csúcs a legmelegebb időszakokban van a légkondicionáló berendezések miatt. (Az államban kiugróan magas a légkondicionálók fogyasztásának aránya, az összes éves áramfogyasztás majdnem egyharmadát jelenti.)

2000 nyarán beköszöntött egy nagyon meleg időszak, a fogyasztás megugrott, a kínálat már nem volt elegendő, ennek következtében drasztikusan megemelkedtek az árak a tőzsdén, és áramkimaradások is jelentkeztek. 2000-2001 fordulóján a téli csúcscor már rendszeres, tervezett áramszünetek voltak, mert csak így lehetett biztosítani az egyensúlyt. Az árak átlagosan 8-10 szeresére emelkedtek

---

¹ A 70-es évek energia iparának legjobb leírását talán *Arthur Hailey* hatalmas példányszámban publikáló amerikai lektűrő adta *Overload* című regényében. (Magyarul többféle címen is megjelent, pl. *Magasfeszültség* címmel.) Hailey szinte minden regényében egy-egy iparágat mutat be a best-seller írás minden eszközével, de az adott iparág sokoldalú, sokszor nagyon részletes bemutatása mellett. Érdekes végigkövetni, mikor milyen iparágat választ mintegy 3 évtizedes (60-70-80-as évek) pályája során, az iparágak bizonyosan kulcspárágak a mindennapi élet megértése szempontjából időrendben: (nem a teljesség igényével): Hotel, Repülőtér, Autóváros, Bankemberek, Magasfeszültség, Keserű pirula (gyógyszergyártás) Hírhajsza (a média világa).

a tőzsdén, de voltak olyan napok, amikor ennek sokszorosát is elérte az áremelkedés mértéke.

Miután a fogyasztói árakat a szabályozó hatóság befagyasztotta, a fogyasztók a krach-ból közvetlenül csak az áramkimaradásokat érzékelték, illetve azt a fenyegetettséget, hogy előbb-utóbb esetleg nem lehet tartani a befagyasztott árakat, és a fogyasztói árak is elszabadulnak.

Az erőművek (illetve tulajdonosaik) voltak az igazi nyertesek, az árrobbanás következtében elképesztő hasznot vágtak zsebre, 2000 nyarán volt olyan hónap, hogy egyes erőművek ez alatt a hónap alatt kitermelték létesítésük költségeit. Ennek következtében természetesen sorozatban adták be az erőmű létesítési terveket, de a nagyfokú könnyítések ellenére az első erőművek csak 2002 nyarán kezdenek termelni, így a kereslet-kínálat egyensúlytalansága gyakorlatilag 2000 és 2002 nyara közt a csúcsidőkben folyamatosan fennáll.

A vesztesek a nagy szolgáltatók lettek, ők a nagyon magas árakon vásárolnak, és a befagyasztott árakon adnak el, folyamatosan veszteséget termelve. Részvényeik tőzsdei ára meredeken zuhant, 2000-ben fél év alatt 2 milliárd dollár veszteséget termeltek, 12 milliárdos adósságuk keletkezett. 2001 tavaszán a legnagyobb szolgáltató csődöt jelentett be.

A kaliforniai energiaválság érdekes fejleménye 2001-ben az állam reagálása a krízisre. Miután a szolgáltatók nehezen tettek eleget ellátási kötelezettségüknek, a kaliforniai állam nagy mennyiségben vásárolt maga is energiát, természetesen államkölcsönökből fedezve annak pénzügyi részét. 2001 februárjától az állam hosszú távú szerződéseket kezdett kötni az áramvásárlásra (amelyeket a szolgáltatóknak a „piac védelmében” megtiltott, ráadásul a szerződéseket titkosították, így csak valószínűsíteni lehet, hogy nagyon hosszú távú, 10 éves és magas árakon kötött szerződésekről van szó. Az energetika irányítását egyre inkább központosították, aminek végkifejleteként létrehoztak egy állami ügynökséget, amely állami tulajdonú erőműveket építhet és működtethet.

Kinek az érdeke?

Az események áttekintése után fel kell tenni a kérdést, hogyan alakulhatott így a kaliforniai árampiac története? Mint látható volt, az események nagyjából előre láthatóak voltak. Új erőművek nem voltak, a bizonytalanság miatt nem is terveztek ilyeneket. A kereslet a gazdaság bővülése, a népességszám növekedés és - amit fontos kiemelni - a pazarló fogyasztás miatt dinamikusan nőtt. A szolgáltatókkal eladták az erőműveket, a hosszú távú szerződéseket betiltották, így az energia ára teljesen a pillanatnyi keresleti-kínálati viszonyoknak megfelelően alakult. A következmények ezek után világosak, ha elégtelen a kínálat, az árak égbe szöknek, ami kiváltja az új erőművek létesítését. Ez meg is történt, de ezek az erőművek csak 2002-től kezdenek működni. 2002-ben a kínálat megugrik, az árak normalizálódnak, és a helyzet látszólag rendeződik.

Csak hogy ez alatt a két év alatt alapvetően átrendeződik a villamos energia ágazat struktúrája. A jóléti állam zászlóshajói a nagy energiaszolgáltató cégek tönkremennek, mind anyagilag, mind erkölcsileg a földbe taposták őket. Mindezt elősegíti részvényeik tőzsdei mélyrepülése, és a hagyományos államigazgatással való kapcsolatrendszer teljes megsemmisítése. Kialakul egy új, a jóléti állam utáni helyzetnek jobban megfelelő struktúra, sok független erőmű, gyenge szolgáltatók, és a piacon tudatosabban választó, gondolkodó fogyasztók. Ez utóbbi is nagy eredmény, hiszen mint szó volt róla, az amerikai fogyasztó pazarlóan fogyaszt, az árammal való pazarlást tulajdonképpen állampolgári jogának tekinti, és ha takarékosagra akarják bírni, azt az állampolgári jogok lábbal tiprásának tekinti. Az áramkimaradások, szünetek kényszerítik a fogyasztás átgondolására (amit a szolgáltatók különféle szerződések felkínálásával, pl. takarékoskodás esetén történő tarifacsökkentéssel ösztönöznek is), tervezésre.

A kaliforniai árampiac válsága véleményem szerint egy jó esettanulmány arra, hogy az állami tervezés hogyan alakítja át a változó gazdasági-politikai helyzet következtében egy ágazat struktúráját (ahol most az ágazat alatt a termelést, elosztást, fogyasztást, illetve az emberek erről való gondolkodását és az ágazat politikai-gazdaságtani helyzetét is értem).

A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem volt Külgazdaság szakirányos hallgatójaként a negyedik tanév folyamán az egyetemi képzés végéhez közeledő egyetemisták sokaságát foglalkoztató kérdéssel találtam magam szembe: mi legyen szakdolgozatom témája? A nagy dilemma nem is okozott olyan nagy fejtörést a számomra, mert mind a témavezető tanár személye, mind pedig a témakör kézenfekvőnek tűnt: természetesen Kozma tanár úrnál szerettem volna írni a diplomamunkámat, és az is világos volt, hogy agrárgazdaságtani témában. Engedjék meg, hogy megmagyarázzam miért volt mindkettő választás természetes a számomra.

Az egyetemi oktatás célja többek között az, hogy egy adott területen szétágazó és alapos ismeretekkel lássa el a hallgatókat. Ennek megfelelően a Közgazdaságtudományi Egyetem oktatási struktúrája is úgy épül fel, hogy a közgazdaságtudomány számtalan szakterületébe enged bepillantást, így felsőfokú matematikától szaksz pszichológián keresztül a marketing rejtelseiig sokféle tudományág ismereteiből kaphattunk mi is igen értékes útravalót. Ugyanakkor nem tudtam szabadulni attól az érzéstől, hogy a túl sok ízelítő miatt egy-egy területből csak kis szeleteket tudunk csak megismerni. Mindennek természetesen az volt a célja, hogy egyfelől az egyetem valódi universitas-ként ne csupán specialistákat, hanem szélesebb képzettségű szakembereket bocsásson ki magából, másfelől pedig az, hogy az utolsó két évre megalapozottan lehessen szakirányt, azaz szűkebb szakterületet választani a hallgatóknak.

Én a külgazdasági szakirányt választottam, ahol a Külgazdasági Stratégiák című szeminárium felvételekor találkoztam Kozma tanár úrral. Számomra ez volt az a tantárgy az egyetemen, ahol a korábban tanultak a helyükre kerültek és sok, korábban kevésbé hasznosnak tartott ismeret is felértékelődött. Ugyanakkor a tantárgyon (amely rendkívül jól integrálta a korábban tanultakat), kívülről Kozma tanár úr előadásai külön élményt jelentettek számomra, mivel az előadásokon tanultak a tanár úr által felhalmozott szakmai tapasztalatokkal és lebilincselő előadásmódjával fűszerezve olyan szélesebb látókörhöz, átfogóbb látásmódhoz segítették a hallgatókat, amit az egyetemen szerzett legfontosabb ismereteim között tartok számon.

A témakör választását pedig az indokolta számomra, hogy tősgyökeres városi létemre mindig is vonzódtam az agráriumhoz, illetve a közgazdasági területeken belül az agrárgazdaságtanhoz. Kozma tanár úr előadásain ráadásul többször szó esett arról, hogy a magyar gazdaság mélyszerkezeti vonása a mezőgazdaság, illetve a szélesen értelmezett bio-szektor erőteljes súlya. Ennélfogva az agrárgazdaságtan és a külkereskedelm-politika határán levő témát kerestem a szakdolgozatomhoz is, és ezért esett a választásom az Egyesült Államok agrár- külkereskedelmének, mint egy sikeres agrár-modellnek stratégiai elemzésére. A szakdolgozatomban feldolgozott témakör egyes elemeit kiemelve és összefoglalva készítettem el a mellékelt tanulmányt, amely (reményeim szerint) az agrárgazdaságtan iránt kevésbé érdeklődő olvasók számára is érdekes lehet.

Gajdos Márton

GONDOLATOK AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK MEZŐGAZDASÁGI KÜLKERESKEDELEM- POLITIKÁJÁRÓL

GAJDOS MÁRTON
work-out munkatárs

Magyar Külkereskedelmi Bank

Az Egyesült Államok gazdaságtörténete (némi egyszerűsítéssel) a telepes gyarmatokból fejlődött nemzetgazdaságok fejlődési-illeszkedési modelljei körébe tartozik¹. Fejlődésük közös vonása, hogy azt az exportra alapozták, mégpedig nyers vagy alig feldolgozott termékek szűk választékának² néhány felvevő országba történő szállítására. Ez a gazdaságtörténeti sajátosság a XX. század első felében is tetten érhető volt (sőt, mint ahogy azt dolgozatomban megkísérlem majd bemutatni, még napjainkban is érzékelhető), mint az Egyesült Államok gazdaságának mélyszerkezeti vonása.

A harmincas években fogalmazta meg *Leontieff* azon állítását, amely szerint az USA (amely ekkor már a világ első számú ipari hatalmának számított) nem fejlett és hatékony iparának magasan feldolgozott, nagy innováció tartalmú termékeivel szerzi devizabevételeinek zömét, hanem nyerstermékek és alacsony fokon feldolgozott féltermékek exportja révén. E nyerstermékek területén ugyanis az USA versenyképessége vitán felül állott, ezért nagy tömeget jelentős haszonnal tudott értékesíteni, az ipar fejlődéséhez szükséges piacot pedig nem kellett külföldön keresnie: hatalmas, táguló belső piaca elég széles és elég ösztönző volt ahhoz, hogy mind az ipar növekedését, mind pedig műszaki fejlődését biztosítsa.

Az Egyesült Államok a II. Világháborúig a *Leontieff* paradoxon által meghatározott mederben mozgott. Az agrárrolló harmincas évekbeli megjelenése, illetve az egyre nagyobb "szétnyílása" előtt ez egy nagy eredeti felhalmozási lehetőséget nyújtott a XX. század elejéig döntően mezőgazdasági országnak. Az

---

¹ Ide tartoznak a Brit Birodalom függetlenedett gyarmatai közül - az USA mellett - Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika, illetve Zimbabwe, valamint bizonyos szempontból Izrael is.

² USA: gyapot, dohány, gabona, hús, szén, acél; Kanada: gabona; Ausztrália: gyapjú, hús; Új-Zéland: gyapjú, tejtermékek; Dél-Afrika: bányatermékek (arany, gyémánt); Izrael: citrusfélék

agrárrolló megjelenésével azonban az USA is rákényszerült termelési és export szerkezetének átalakítására, mindazonáltal megkérdőjelezhető sikerrel.

Természetesen a XX. század végére másként fest a fentebb említett országcsoporthoz külgazdasági kapcsolatrendszer. Valamennyien ipartermék-exportőrökké is váltak, de még mindig alacsonyabban feldolgozott az átlag-exportjuk, mint az átlag-importjuk a hagyományos nyerstermékek nagy súlya miatt. A Leontieff-paradoxon ezen országcsoporthoz külgazdasági kapcsolatrendszerének alapvető jellegzetessége, amelytől nem feltétlenül akarnak szabadulni, lévén ezen nyerstermékek termeléséhez kedvezőek a feltételeik, azaz versenyképesek a világpiacon. Az Egyesült Államok mezőgazdaságán belül különösen igaz ez a megállapítás a gabonafélék (főleg a búza és a kukorica) valamint az olajosmagvak (főleg a szójabab) termelésére.

Az Egyesült Államok mezőgazdasági külkereskedelme számokban

1970 óta mind az import, mind az export értéke megsokszorozódott az Egyesült Államokban. Egész pontosan a behozatal értéke 1970 és 1995 között 39,7 milliárd dollárról annak 19,4-szeresére, 771,3 milliárd dollárra növekedett. Az export növekedésének üteme nem érte el az importét, ugyanazon időszakban 42,6 milliárd dollárról annak 13,7-szeresére, mindössze 584,7 milliárd dollárra nőtt.

Az import szerkezetében 1995-ben a mezőgazdasággal és élelmiszeriparral kapcsolatos termékek 4,5%-kal voltak képviselve, ami egy százalékpontos csökkenést jelent az 1990-es adatokhoz képest. Ezen belül 2,5% volt a feldolgozatlan termékek aránya (0,8% ipari nyersanyagként, 1,7% pedig a háztartásokban került felhasználásra), és 2% a feldolgozott (félkész, vagy fogyasztásra kész) termékek aránya (ezek 0,3%-a került az iparban és 1,7%-a a háztartásokban felhasználásra).

Az Egyesült Államok által importált mezőgazdasági termékek két csoportba, a kompetitív, és a nem kompetitív termékek körébe sorolhatók, aszerint, hogy van-e jelentős konkurenciája az importnak az Államokon belül vagy sem. A USDA (United States Department of Agriculture; ≈Mezőgazdasági Minisztérium) meglehetősen szűken határozta meg a nem kompetitív importtermékek körét, ami így csupán a banánra, kávéra, teára, fűszerekre, gumira, étkezési olajra, gyógynövényekre és bizonyos anyagokra, mint például selyemre, vagy szőnyegkészítésre használt gyapjúra terjed ki. A kompetitív termékek köre gyakorlatilag az összes többi mezőgazdasági terméket felöleli, ideértve a ruházati alapanyagként szolgáló gyapjút, gyapotot, és a trópusi gyümölcsöket is (a banán kivételével), valamint a belőlük készült termékeket is (mint például a kókusz tej).

Az export szerkezetében 1990 és 1995 között 7,8-ról 6,6%-ra csökkent a feldolgozatlan mezőgazdasági termékek aránya, míg a feldolgozott élelmiszerek, italok és dohányárak aránya alig változott, 5,2%-ról 5,1%-ra csökkent. Így

összességében a mezőgazdasági illetve élelmiszeripar vonatkozású export 13%-ról 11.6%-ra csökkent. 1995-ben összesen 42,2 milliárd dollár értékben exportált az USA élelmiszert, illetve élőállatot (ebből 16,3 milliárd dollár értékben gabona és gabona alapú termékek).

Az Egyesült Államok legfontosabb mezőgazdasági kereskedelmi partnerei

Az USA külkereskedelmének szempontjából legfontosabb térségek Ázsia (a volt Szovjetunó nélkül), Amerika (ezen belül is az észak-amerikai országok és a LAIA tagállamai) és Európa (főleg az Európai Unió tagországai). Ez természetesen nem meglepő, hiszen egy-két kivétellel az összes fejlett ország ezen régiók valamelyikében található. Mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy az Egyesült Államok teljes importjának 90.7%-a érkezik e három térségből, míg az USA teljes exportjának 92%-a irányul ide.

Az export főbb piacait tekintve megfigyelhető, hogy az elmúlt évtizedekben az ázsiai és amerikai piacok szerepe folyamatosan növekedett az agrárexport szempontjából Európa (mint a harmadik legfontosabb) rovására. 1980-ban az USA mezőgazdasági exportjának 36.5%-a irányult Ázsiába, ami 1994-re 44.7%-ra nőtt (ezen belül különösen fontos Japán, hiszen a vizsgált időszakban 14.9%-ról 20.3%-ra nőtt a részesedése az amerikai agrárexportból). Az amerikai országokba irányuló agrárexport részaránya szintén jelentősen megnőtt. Kanadába például 1980-ban még csak 4.7%-a ment az USA mezőgazdasági kivitelének, míg 1994-ben 12%. Latin-Amerika részesedése is nőtt némileg; az 1980-as 15%-ról 17.6%-ra 1994-re. Különösen fontos Latin-Amerikán belül Mexikó, ami az 1980-as 6%-ról 1994-re 9.9%-ra növelte részesedését az amerikai agrárexportból. Nyugat-Európa az 1980-as 31.4% helyett 1994-ben már csupán csak 16.1%-át fogadta az amerikai agrárkivitelnek.

Az ázsiai és csendes óceáni térség már az 1980-as évek elejére, megelőzve Nyugat-Európát, az Egyesült Államok legnagyobb mezőgazdasági exportpiacává vált. A GATT tárgyalások Uruguayi Fordulójának nagy eredménye, hogy jobban a GATT, illetve a WTO szabályozása alá vonta a mezőgazdasági termékkereskedelmet, ami az importkorlátozások csökkentéséhez vezet számos igen erős piacvédelmű ázsiai országban, és a jövedelmek növekedését segítheti elő régió-szerte. Az állati eredetű élelmiszerek, valamint a feldolgozott és fogyasztásra kész termékek importját nagyban növeli a rendelkezésre álló jövedelem növekedése, és az ennek következtében megváltozó étrend. A régióba irányuló amerikai agrárexport mintegy 80%-a öt, kis területű, de fejlett gazdasággal rendelkező országba, Japánba, Dél-Koreába, Tajvanba, Hongkongba és Szingapúrba irányul (ugyanakkor ezen országok többségének a mezőgazdasága nagyban függ az éves csapadéktól, ami nagyban befolyásolja a mezőgazdasági termelést és termékkereskedelmet).

Az amerikai export szempontjából kedvező folyamat a térségbe irányuló agrárexport szerkezetének eltolódása a nagy értékű és feldolgozott termékek javára. Hagyományosan az amerikai agrárexportot a tömegárúk³, és a nagy értékű és feldolgozott termékek csoportjára szokás osztani. A tömegárúk közé tartoznak a gabonafélék, a szója, gyapot és a dohány. A nagy értékű és feldolgozott termékek közé tartoznak a félkész termékek⁴ (ide sorolják a takarmányokat, lisztet, növényi olajokat, állatbőröket és magvakat), a kertészeti termékek⁵ (zöldség-gyümölcsök, virágok), valamint a fogyasztásra kész feldolgozott termékek⁶ (elsősorban friss és fagyasztott húsfélék, tejtermékek, tartósított zöldség-gyümölcsök, tojások, italok).

A növekvő jövedelmek hatására megnőtt az ázsiai étrendekben a hús (különösen a marha- és csirkehús) aránya. A termelés további növelése azonban számos ázsiai országban akadályokba ütközik környezetvédelmi, illetve környezetszennyezési okokból. Ezek a tényezők az Uruguayi Forduló eredményeképpen élénkülő kereskedelemmel párosulva, az állati eredetű termékek növekvő importját valószínűsítik, illetve a növekvő ázsiai állattenyésztés a takarmány export számára teremt lehetőségeket.

Amerika. 1994-ben⁷ az Egyesült Államok agrárexportjának 12%-a irányult Kanadába és 17.6%-a Latin Amerikába (ebből körülbelül 10% jutott Mexikóra). Ezzel az amerikai kontinens végképp megelőzte Európát, amely a nyolcvanas években még az USA agrártermékeinek második legfontosabb piaca volt.

A mezőgazdasági termékek kereskedelme előrejelzések szerint gyors ütemben fog bővülni az elkövetkező időszakban mind az észak-amerikai piacon belül, mind Észak-Amerika és a világ egyéb részei között. Az 1992. október 7-én aláírt Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezménynek (NAFTA) köszönhető kereskedelmi liberalizáció tovább erősíti azokat a gazdasági hatásokat, amelyek a kereskedelem növekedéséhez vezetnek, mint például a kedvező szocio-ökonómiai feltételeket, az egymást kiegészítő erőforrások kölcsönös hasznosítását és a változó fogyasztói preferenciákat. Számítások szerint a NAFTA-n belüli mezőgazdasági termékkereskedelem értéke 2005-re elérheti a 30 milliárd dollárt, ami figyelemreméltó növekedés az 1995-ös 19 milliárd dollárhoz képest. A világ más részeibe irányuló észak-amerikai export is számottevően növekedni fog, ahogy részben az erős gazdasági növekedés, részben a WTO-nak köszönhető kereskedelem liberalizáció bővíteni fogja a piacokat. Regionális piacok vannak kialakulóban bizonyos gyümölcsök, zöldségek, állati eredetű termékek, gabonafajták és takarmányok terén, ahogy a termelők kihasználják a szezonális

---

³ A tömegárúk olyan ömlesztett, csomagolatlan áruk, illetve termékek, amelyeket olcsón lehet szállítani.

⁴ Félkésztermékek a tömegárúkból készült, a feldolgozottság valamilyen fokán lévő, de a végső felhasználáshoz további feldolgozást igénylő termékek.

⁵ Kertészeti termékek a fogyasztásra kész, feldolgozatlan friss mezőgazdasági termékek.

⁶ Feldolgozott, közvetlen fogyasztásra alkalmas, nagy hozzáadott értéket képviselő termékek.

⁷ Forrás: Statistical Abstract of the United States, 1996

és a termelésben élvezett komparatív előnyök határokon átnyúló hatásait. Jellemzően ilyen regionalitás és heves verseny uralja az észak-amerikai hús piacokat, az USA és Kanada közötti gabona kereskedelmet és a két ország zöldség piacait, valamint búza és olajosmagvak eladását Mexikónak.

NAFTA (az Uruguayi Forduló segítségével) megszüntette az észak-amerikai államok közötti kereskedelmi kvótarendszert, amit tarifális rendszer váltott fel. Számos, érzékenyebb terméknél vámtarifakvótákat (tariff-rate quota, TRQ) léptettek életbe, amelyek egy bizonyos importmennyiségig csökkentett, vagy nulla, míg az ezt meghaladó mennyiségre magas vámkulcsot alkalmaznak, így a kvótákhoz viszonyítva jobb hatékonysággal működnek, hiszen jobban engedik érvényesülni a piaci mechanizmusokat.

1980 óta nagymértékben csökkent *Európa* részesedése az amerikai agrárexportból. Összesen 35.4%-ról (amiből Nyugat Európa 31.4%-kal részesedett), 1990-re 20.1%-ra csökkent (Nyugat Európa ebből 18.7%-kal volt képviseltetve), ami 1994-re tovább csökkent 16.8%-ra.

A Nyugat Európába irányuló amerikai agrárexport javarésze az Európai Unió országaiba irányult. Az EU 1995-ös kibővítése (Ausztria, Finnország és Svédország felvétele nem érintette komolyan az Európába irányuló amerikai mezőgazdasági exportot, mindössze az új tagországokba irányuló marha- és borjúhús, valamint rizs kivitele csökkent észrevehetően (egyres termékeknél 82%-kal). A WTO szabályai szerint az USA-nak jogában áll kompenzációt kérni az EU-tól, a bővítés által okozott exportkiesés miatt.

Egy, az európai mezőgazdaságot vizsgáló tanulmány⁸ szerint, az évezred végétől, a jelenlegi szabályozással az Európai Unió fontosabb agrárszektoraiban nehéz lesz betartani a GATT követelményeket komoly termelésfelesleg nélkül. A gabonatermelés hozamának várható növekedését sem a fogyasztás, sem a GATT által megengedett exportvolumen nem fogja ellensúlyozni, ami a készletek gyors növekedését fogja okozni. Mivel a szubvencionált exportot fokozatosan csökkenteni kell majd, a marhahús és a tejtermékek (főleg vaj) terén is hasonló készletnövekedés várható. A növekvő készletek a Közös Agrárpolitika (Common Agricultural Policy CAP) költségeinek növekedéséhez vezetnek majd, az export és termelési támogatások fokozatos csökkentése ellenére.

Essen némi szó az amerikai külkereskedelem (főleg a mezőgazdasági export-import) szempontjából kisebb jelentőségű *volt szocialista országokkal* folytatott kereskedelemről is. Kelet-Európa, és a volt Szovjetunió utódállamai a gazdasági átalakulás kísérő recesszió hatására az 1990-es évek első felében kisebb szerepet játszottak a világkereskedelemben az 1980-as évekbelihez képest⁹. Azonban ahogy a válságból való kilábalás első jelei mutatkoznak, úgy nő a világpiacon ezen

---

⁸ European Agriculture; The Case For Radical Reform

⁹ Az amerikai mezőgazdaság szempontjából jól jellemzi a volt Szovjetunió országainak jelentőségének csökkenését, hogy 1990 és 95 között a tömegárúk exportjának terén a régió a negyediktől a tizenharmadik helyre esett vissza.

országok jelentősége, és ennek keretében az ide irányuló amerikai mezőgazdasági export is. 1996-ban (öt év óta először) növekedett a térségbe exportált amerikai agrártermékek értéke, ami így elérte az 1.6 milliárd dollárt. A növekedés fő mozgatója, a nagy értékű feldolgozott termékek exportjának bővülése. A némileg növekvő termelés mellett a régió állatállományának folytatódó csökkenése (1995-ben is még több mint 10%-kal csökkent) is hozzájárult a gabona és takarmány import évek óta legalacsonyabb szintjének eléréséhez, ugyanakkor 1 millió tonnára nőtt a térség hús és húskészítmény importja. Hosszú távon az állattenyésztő szektor stabilizációja, majd lassú növekedése várható.

Közép- és Kelet Európában fokozatosan csökkent az USA agrárexportja. A gazdasági-politikai váltást követő recesszió után némileg növekedni kezdett a térségbe irányuló amerikai mezőgazdasági export (főleg gabona, és az állati termékeken belül baromfihús), de 1995-től számos kereskedelemkorlátozó intézkedést, valamint nagyobb vámokat alkalmaztak régiószerte. A térségben 1994-95 óta növekvő gabonatermelés alakulása nem egyértelműen pozitív, ugyanis a fogyasztás nem követi azt, és a gazdasági visszaesés alatt megcsappant állományú állattenyésztés még nem tért annyira magához, hogy számottevő takarmányigény növekedéssel lehessen számolni. Így a felhalmozódó készletek az árakat lefele nyomják, ami növeli a kormányzati beavatkozás valószínűségét, valamint hosszabb távon csökkenti a termelt gabona mennyiségét.

Oroszország, a volt Szovjetunió legnagyobb mezőgazdasági importőr utódállama 1995 óta az amerikai baromfiexport legnagyobb (600 millió dolláros¹⁰), és a sertéshúsexport második legnagyobb külföldi piacának számít, de egyre nő az amerikai állati eredetű termékek, zöldségek-gyümölcsök valamint italok importja is. Az orosz mezőgazdaság (feltételezve, hogy nem hoznak protekcionista intézkedéseket) még középtávon sem valószínű, hogy versenyképessé tudjon válni az árak tekintetében számos árucikk területén, különös tekintettel az állati eredetű termékekre.

A Balti államok kivételével a legtöbb volt szovjet államban a mezőgazdaság intézményeinek reformja igen lassan haladt az elmúlt években, és az átfogó föld-reform is várat még magára. A gazdaságok és szövetkezetek "reorganizációja" csak kis mértékben változtatott a szervezetükön, vezetésükön, valamint a belső ösztönző rendszereken, ugyanis a támogatások rendszere még nem szorította rá őket a kényszerű lépések megtételére, és az erőforrások hatékonyabb felhasználására. Gyakran a támogatások indirekt formában jelentkeznek, például az állami hitelek átütemezése, vagy elengedése képében. A mezőgazdaság tökehiánya, valamint a lassú liberalizáció rövid távú hatásaként jelentkező csökkenő mezőgazdasági input (gépek, üzemanyag, műtrágya, stb.) vásárlás egyrészt a versenyképesség további romlását, másrészt viszont a meglévő eszközök és erőforrások hatékonyabb felhasználását eredményezi.

---

¹⁰ 1996-ban a volt Szovjetunió országaiba összesen több mint 1 milliárd dollár értékben exportált az USA. baromfitermékeket

A régióval kapcsolatban meg kell még említeni a különböző segélyprogramok nagyságát. 1996-ban 300 millió dollár értékű volt az exporton belül a segélyek értéke, ami arányait tekintve csökkent (nem a segélyek csökkenése, hanem a kereskedelmi export növekedése miatt). A segélyeken kívül a régió országai több mint 100 millió dollárnyi kedvezményes hitelt (többek közt a szállítási költségek támogatásaképpen), valamint hitelgarancia keretet kaptak.

Ugyan nőtt az USA által Oroszországba exportált nagyobb értékű mezőgazdasági termékek értéke, ez a folyamat nem tudta kompenzálni a tömegárú importjának nagyarányú csökkenését. Ráadásul még ezeknek a nagyobb értékű termékeknek a piacon is viszonylag alacsony, alig 10% az USA piaci részesedése. A legnagyobb versenytársak ezen a piacon az Európai Unió országai (különösen Németország, Dánia, Hollandia, Olaszország és Franciaország) 30-40%-os piaci részesedéssel és néhány Kelet-Európai ország, köztünk hazánk is. Az EU nagy részesedésében szerepe van annak is, hogy európai cégek az elsők között voltak, akik beruháztak az orosz és más régióbeli piacokon, valamint a relatív földrajzi közelség, ami lehetővé teszi a kisebb szállítmányokban történő importot, amit az orosz kereskedők likviditás valamint tárolókapacitás hiányában jobban kedvelnek.

A másik, az amerikai mezőgazdaság és a nemzetközi mezőgazdasági termékkereskedelem szempontjából viszonylag kisebb jelentőségű terület *Afrika* (főleg Észak- és Közép-Afrika). Számos probléma sújtja a Szahara környéki országok többségét. Ezen között az első helyen a növekvő népességgel lépést tartani nem tudó mezőgazdasági termelés áll. Az 1990-as évek elejétől mezőgazdasági termelés évi 2.5%-kal nőtt, szemben a lakosság évi 3.1%-os növekedésével, ami a fejenkénti élelmiszerfogyasztás csökkenéséhez vezet. A kereskedelmi élelmiszerimport tovább apasztja az amúgy is alacsony külföldi fizetőeszköz készleteket. Nem sikerült komoly fejlődést elérni sem az új technológiák adaptálásában, sem a hozamok növelésében, sem az ingadozó mezőgazdasági termelés stabilizálásában. Ráadásul polgárháborúk és politikai bizonytalanság jellemzi a térség sok országát, ezért a termelés fejlesztését célzó kormányzati programoknak nincs meg a szükséges stabil politikai háttere.

Afrika lakosságának alultápláltságtól szenvedő részének helyzete gyakorlatilag nem változott az 1970-es évek óta, de a népesség gyors növekedési üteme miatt az érintettek száma 130 millióról, 180 millióra nőtt. Míg a világ fejlettebb államainak lakossága fejenként átlagban napi 3,000 kalóriát fogyasztott az 1990-es évek elején, addig a Szahara környéki országok lakossága ennek alig a kétharmadát. Az alultápláltság fő oka az országok szegénysége. 1992-ben alig 350\$ (az USA-beli 2%-a) volt a fejenkénti éves jövedelem a régióban. A termelés növelésének alternatívái az import fokozatos növelése, vagy a fejenkénti fogyasztás csökkenése. Mivel hiányoznak az anyagi eszközök az élelmiszerhiány importtal történő pótlására, 134 kg-ról 122 kg-ra csökkent 1980 és 93 között a fejenkénti gabonafogyasztás.

Nagyobb gazdaságpolitikai változások és politikai stabilitás nélkül számos afrikai ország komoly élelmiszerhiánnyal és éhínséggel nézhet majd szembe az elkövetkező évtizedekben. Az igény az élelmiszersegélyek iránt valószínűleg nőni fog, ahogy a térség vásárlóereje még inkább csökken. Az élelmiszerhiány a Szahara környéki országokban 2005-re elérheti a 20 millió tonnát, ami a jelenlegi segélyszállítmányok négyszerese, feltéve, hogy nem csökken a már most is alacsony fejenkénti fogyasztás. Még több, mintegy 32 millió tonna kellene a minimális egészségügyi szükségletek kielégítéséhez.

A mezőgazdasági külkereskedelem stratégiai vonatkozásai

A bevezetőben említett Leontieff-paradoxon bizonyos fókig máig érvényes. A nyerstermékeknek és alacsony fokon feldolgozott féltermékeknek továbbra is nagy szerepe van az Amerikai Egyesült Államok exportjában. Természetesen a XX. század végére a század eleji állapothoz képest némileg másként fest az ország külgazdasági kapcsolatrendszere. A fejlett piacgazdaságokban a mezőgazdaság a magas termelékenységével továbbra is hozzájárul a gazdaság egészének produktivitásához, ugyanakkor a gazdaságnak már csak viszonylag kis részét jelenti. Mára az USA a világ vezető gazdasági hatalmaként az egyik legnagyobb ipartermék-exportőrré is vált, de a hagyományos nyerstermékek nagy súlya még mindig érezhető. Így a Leontieff-paradoxon az USA külgazdasági kapcsolatrendszerének alapvető jellegzetessége maradt, amelytől nem feltétlenül akar szabadulni, hiszen ezen nyerstermékek termeléséhez kedvezőek a feltételei, azaz versenyképes a világpiacon.

Az agrárrolló harmincas évekbeli megjelenése, illetve az egyre nagyobb "szétnyílása" után az Egyesült Államok is rákényszerült termelési és export szerkezetének átalakítására, mindazonáltal megkérdőjelezhető sikerrel. A kereskedelmi adatokból világosan látszik, hogy a mezőgazdasági termékek ma is komoly szerepet játszanak az USA kivitelében.

Az Amerikai Egyesült Államok exportjában 1995-ben a mezőgazdasági és élelmiszeripari vonatkozású export 11.6% volt. Ennek nagyobb része (6.6%) a feldolgozatlan mezőgazdasági termékek köréből került ki. A teljes agrárexport körülbelül harmada az étkezési és takarmány célú gabonafélék kiviteléből származott. Ez gyakorlatilag a kukorica, a búza, kisebb mértékben a rizs, valamint takarmánynövények exportjából állt. Az egyéb termények közül kiemelkedő fontosságú a szójabab, amelyből a világ termésének közel a fele az USA-ban termelt, és amely önmagában az Egyesült Államok mezőgazdasági kivitelének majdnem egytizedét adta, illetve a dohány és a gyapot. A húsfélék közül (az állati eredetű termékek 1994-ben már egyötödét képezték a mezőgazdasági exportnak) a marha és borjúhúst, illetve azok termékeit lehetne kiemelni, mint a kivitel szempontjából különösen fontos mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeket.

Ebből a következőkre lehet következtetni: ugyan igaz az a megállapítás, hogy az Egyesült Államok mezőgazdasága a kedvező adottságainak megfelelően rendkívül sokszínű, mégis azt lehet mondani, hogy nagyon jól be lehet azonosítani azt a néhány agrártermékeket, amely az agrárexport nagy részét kiteszi (mintegy a “mezőgazdaság gerincét” képezi). Ezek a gabonafélék közül a kukorica és a búza, továbbá a szójabab, a dohány, a gyapot, valamint a borjú- és a marhahús. Ezek közül talán a dohány illetve a húsfélék azok, amelyek nem annyira feldolgozatlan formában, hanem inkább feldolgozottan kerülnek exportra.

Mit is jelent ez? Az amerikai mezőgazdaság külgazdasági szempontból legfontosabb részei a síkvidéki (a közép-nyugati, valamint a déli) mezőgazdasági területek, ahová az összes termőterület valamivel több, mint kétharmada tartozik, és ahol a fent említett termékek döntő hányadát állítják elő. Az itt folyó termelés szerkezetében tulajdonképpen még mindig az Egyesült Államok “gyarmati”, illetve agrárországi múltját idézi; egyfajta örökség ez, amely megmaradt, mint az USA gazdaságának mélyszerkezeti jellemzője. Természetesen az egyéb területek mezőgazdasági termelése sem elhanyagolható, ugyanakkor általában drágábbnak mondható, mint ezek a nagy volumenben, méretgazdaságosan művelhető, éppen ezért nemzetközi viszonylatban is versenyképes hagyományos agrárágazatok. Bizonyos tekintetben a Nagy Síkságok mezőgazdasági termelése segít eltartani a nagyobb termelési költségű, de ettől függetlenül termelésre továbbra is érdemes egyéb mezőgazdasági ágazatokat.

Az agrárról korábban említett megjelenésével azonban az Egyesült Államok is rákényszerült a kiviteli szerkezetének megváltoztatására. A cserearányok romlása (amelyek az elmúlt fél évszázadban szinte folyamatosan a mezőgazdasági termékek rovására változtak) azt eredményezte, hogy még a rendkívül kedvező feltételekkel megáldott USA sem tudta megengedni magának a kedvezőtlen cserearányok miatti jövedelemkiáramlást (jövedelemtranszfert)¹¹. A választási lehetőségek meglehetősen korlátozottak voltak: vagy egy befelé forduló, autark gazdaság irányába mozdul el, amely által csökkenhetett volna az egyre inkább “szubvencióéhessé” váló export, vagy pedig lassan megpróbál áttérni a feldolgozott(abb) termékeket tartalmazó kiviteli szerkezet felé, amely áttérést többek között az időlegesen fenntartott hagyományos exportjából finanszíroz.

Úgy tűnik, hogy az Egyesült Államok az ésszerűbb második stratégiát választotta. Ugyanakkor tény az, hogy bár jelentősen nőtt a kedvezőbb cserearányokat biztosító iparitermék exportja, a feldolgozatlan, és így relatív kevés hozzáadott értéket tartalmazó mezőgazdasági termékek (mint azt előbb láthattuk) még most is viszonylag nagy arányban vannak jelen az USA kivitelében. Vajon ez a kiviteli szerkezet azért jellemző még mindig az amerikai exportra, mert az Egyesült Államoknak lehengerlő gazdasági ereje dacára sem sikerült számára

---

¹¹ Más kérdés, hogy (mint ahogy arról később szó lesz) bizonyos stratégiai szempontok miatt az Egyesült Államoknak nem is áll(t) érdekében, hogy a cserearányok a mezőgazdasági termékek javára módosuljanak.

optimális módon átalakítani az exportált árucikkeinek összetételét (értsd: nem sikerült magasabb feldolgozottsági fokú termékekkel fizetnie az importért), vagy azért, mert más szempontok miatt nem is érdeke teljesen leépítenie ezt a kiviteli szegmenst?

Az erősen szubvencionált mezőgazdasági kivitel (amely a masszív agrárexportőr gazdaságokból az agrárimportőrök felé tapasztalható állandó jövedelemkiáramlással jár) sokba kerül az Egyesült Államoknak és bizonyos szempontból ráfizetéses. Az, hogy mégis fenntartja nem is annyira gazdasági, hanem részben belpolitikai (itt a farmerek érdekeire, illetve az erős mezőgazdasági lobbykra gondolok), részben külpolitikai szempontokkal (például a hidegháború idején a potenciálisan a szovjetek ellen fordítható "gabonafegyver") magyarázható, valamint azzal, hogy ugyan a mezőgazdaságból származó devizabevételeket nem túl hatékonyan termelik ki, de a krónikusan passzív kereskedelmi mérleg szempontjából mégiscsak szükségesek.

Az imént említett belpolitikai erők gyakran erősebbek, mint a külpolitikai stratégiai érdekek. Jó példa erre, hogy a hetvenes években az amerikai kormányzat azon elképzelése, hogy a szovjeteket a gabonafegyver bevetésével kényszeríti térdre (értsd: nem szállít több gabonát), éppen a farmerek és a gabona-lobby ellenállásán bukott meg, akiket igen komolyan érintett volna a Szovjetunióba irányuló export bevételeinek kiesése. Végül a nagyságrendekkel költségesebb fegyverkezési verseny (illetve a csillagháborús program) kellett ahhoz, hogy az Egyesült Államok győztesen kerüljön ki a hidegháborúból.

Ettől függetlenül elmondható, hogy az Egyesült Államok a külkereskedelmének azon szegmenseit, amelyek magukon viselik még a "telepesgyarmati" múlt jegyeit, "szuperhatalmi" gazdasági stratégiájának rendeli alá. A legjobb példa erre éppen az USA mezőgazdasági és élelmiszerexportja. Néhány alapvető élelmiszerből (gabona, hús) a világexport legnagyobb hányadát kínálja (a piacon megjelenő árutömeg abszolút vagy relatív többségét), és a többi számottevő exportőr döntéseire is meghatározó befolyást tud gyakorolni.

Úgy befolyásolja e cikkek nemzetközi árát, hogy egyrészt a számára stratégiailag fontos, élelmiszer-importáló régióknak (jó példa erre Japán, illetve más távol-keleti országok) érdekesebb legyen importálni az élelmet, semmint önellátásra berendezkedni, másrészt a potenciális élelmiszer-exportőrök számára az export vagy ráfizetéses, vagy igen alacsony rentabilitású legyen, ezáltal ne érezzék indíttatva magukat exporttevékenységük kiterjesztésére.

Ennek a célnak egy erősen nyomott világpiaci ár felel meg, egy szélesre nyitott agráröllő, amely kedvezőtlen cserearányokat biztosít az agrárexportőr számára. Természetesen az USA számára is; ezt azonban részben kompenzálják a világviszonylatban is kiemelkedően kedvező természeti feltételei, másrészt az erősen gépesített, extenzív agrotechnika, amelyet a tőkeerős és nagy földterületekkel rendelkező USA megengedhet magának, de a potenciális versenytársak nem. Amennyiben ezek a piaci faktorok kellően nem kompenzálják

a cserearány kedvezőtlen voltát, úgy belép az állami szubvenció. Az amerikai jövedelemszint kibírja a lakosság elenyésző hányadát kitevő farmerréteg szubvencionálását, míg a potenciális konkurensok ezzel már nem tudják felvenni a versenyt¹².

Ilyenformán az amerikai gazdaságpolitikai centrum a világ alapvető élelmiszercikk exportjának egy tekintélyes részét ellenőrzi. Szükség esetén módja van egész országokat vagy régiókat kiéheztetéssel fenyegetni, illetve jobb belátásra bírni. Ezt nevezi a nemzetközi irodalom "élelemfegyvernek". Drága "külpolitikai eszköz"-nek tűnik ez a számomra; készenlétben tartása az amerikai nemzeti jövedelmet fogyasztja folyamatosan.

Az amerikai mezőgazdasági export gyökerei és jelene mellett a jövőjét, a lehetséges fejlődési irányait vizsgáltam. Vizsgálódásaim során mindenhol Ázsia, azon belül is a távol-keleti, csendes óceáni régió, illetve (kisebb mértékben) az amerikai kontinens országainak az USA agrártermelői szempontjából vett egyre növekvő fontossága ütközött ki. Ez a folyamat már egyértelművé vált az elmúlt évtizedekben, ahogy Ázsia fokozatosan átvette (Nyugat-)Európa vezető helyét, mint az Egyesült Államok mezőgazdasági termékeinek első számú piaca, illetve, ahogy a kilencvenes évekre már a többi amerikai ország is Európa elé került.

Ha sorra vesszük a nagyobb piacokat, akkor rögtön kiderül, hogy valószínűleg ez a trend a jövőben is folytatódni fog. Az Európai Unió mezőgazdaságilag meglehetősen zárt piacot képez, nagymértékben szubvencionált termeléssel. Az EU-n kívüli Európa már csak földrajzilag is inkább az Unió piaca, ráadásul az EU bővítésével "bekebeleződik" majd a közép-kelet-európai régió is. A korábban említett tanulmány szerint ugyan a jelenlegi keretek között működő, túlszabályozott és támogatott európai mezőgazdaság veszíteni fog a nemzetközi versenyképességéből, így a világpiacon csökkenő mértékben lehet vetélytársa az amerikai agrárlexportnak, saját hazai piacán mégis egyeduralkodó maradhat.

Afrikát nézve egy meglehetősen szomorú és kevés kibontakozási lehetőséget kínáló kép tárul elénk. Az éhező népesség import élelmiszerekből való ellátására egyszerűen nincsenek meg az anyagi feltételei a szegényebb afrikai országoknak. Elsőrendű feladat, hogy javítsanak a lakosság saját élelmiszertermelő képességén, ugyanis azon kívül csak a segélyek jöhetnek szóba, azok pedig még csak megközelíteni sem tudják az igényeket. Így az Egyesült Államok szempontjából fizetőképese kereslet híján csak korlátozott mértékben szerepelhet Afrika a mezőgazdasági külkereskedelempolitikában mint potenciális piac, főleg a segélyek iránti igények növekedése várható.

A Közel-Kelet országai szintén nem jelentenek különösebben nagy keresletet távlatilag, részben a saját igényeket többé-kevésbé fedezni tudó helyi termelés,

---

¹² A lakosság nagyobb hányadát kellene szubvencionálni, vagy belterjesebb mezőgazdaság lévén intenzívebben kellene támogatni a költségeket, esetleg lehet, hogy a gazdaság adózási teherbíró képessége is kisebb, illetve ki van merítve egyéb költségvetési terhek miatt (egészségvédelem, infrastruktúra, stb.).

részben a nem kirívóan nagy népesség miatt. A gazdagabb olajtermelő országok ugyan fizetőképes keresletet jelentek, de ezek a piaci nem túl nagyok.

A volt Szovjetunió utódállamai (közülük is főleg Oroszország) komoly keresletet jelenthetnek a jövőben, amennyiben gazdaságilag valamelyest rendbe tudnak jönni, és fejlődésnek indulnak. A Szovjetunió szétesésével párhuzamosan szétzilálódott mezőgazdasági termelés mellett bőven van hely a piacon a külföldi exportőröknek, azonban az agrárimport növekedésének a fizetőképes vevők hiánya, illetve az általánosan ismert pénzügyi nehézségekkel küszködő gazdaság szab gátat. A kétpólusú világrend fennállása alatt folyt virágzó agrárkereskedelem (jelesen a nagymennyiségű szovjet gabonaimport) már a múlté, jelenleg és a közeljövőben a főleg a Független Államok Közösségébe irányuló amerikai hús és húsfélék exportjának vannak kedvező kilátásai.

Az Egyesült Államok számára az amerikai kontinens országai közül kereskedelmi (és ezen belül agrárkereskedelmi) szempontból a legfontosabb partnerek a vele szomszédos NAFTA tagállamok, Kanada és Mexikó. Az ezekbe az országokba irányuló amerikai mezőgazdasági export dinamikusan nőtt az elmúlt évtizedekben és a NAFTA létrehozása újabb lökést adhat a folyamatnak. Ráadásul szerepel a távlati tervekben az Egyezményt aláíró országok körének kibővítése az arra alkalmas latin-amerikai országokkal. A NAFTA-n kívüli amerikai országokkal folytatott agrárkereskedelem is élénkülni kezdett az utóbbi években, ahogy ott is kezdett kibontakozni a gazdasági fejlődés. Ugyanakkor a térség gazdasági fellendülése magával hozhatja mezőgazdaságának fejlődését is, ami az importigények csökkenését, sőt esetleg hosszabb távon a régió, mint potenciális versenytárs megjelenését is eredményezheti.

Ázsia távol-keleti része, a csendes óceáni térség országai jelentik ma az Egyesült Államok messze legfontosabb mezőgazdasági piacait. Nem tartoznak ide Ausztrália és Új-Zéland (tulajdonképpen Óceánia), hiszen ők nemhogy nem nagy vásárlói az amerikai agrártermékeknek, de a nagyobb vetélytársaik közé számítanak az amerikaihoz részben hasonló feltételekkel megáldott mezőgazdaságukkal. Ugyanakkor Ázsia a kilencvenes évekre már több mint 45%-át, (majdnem a felét!) fogadta az USA mezőgazdasági exportjának, amiből zömmel a távol-keleti országok vásároltak, az ő részesedésük közel 42% volt.

Az Uruguayi Forduló nagy eredménye, hogy jobban a GATT szabályozása alá vonta a mezőgazdasági termékkereskedelmet, ami az importkorlátozások csökkentéséhez vezet számos igen erős piacvédelmű ázsiai országban, és a jövedelmek növekedését segítheti elő régió-szerte. Az állati eredetű élelmiszerek (illetve a takarmánynövények), valamint a feldolgozott és fogyasztásra kész termékek importját nagyban növeli a rendelkezésre álló jövedelem növekedése, és az ennek következtében megváltozó étrend. A legnagyobb növekedés az ázsiai és csendes óceáni térség agrárimportjában sorrendben a marhahús, sertéshús, szemesgabona, rizs, búza, szójaliszt és szárnyashús terén várható. A legnagyobb

mezőgazdasági importnövekedés Japánban, Kínában és Dél-Koreában valószínűsíthető.

A korábbi nagy importőrök közül egyes országok (például Banglades) megközelítik az önellátás szintjét rizsből, míg Malajzia, Hong-Kong, Kína és Indonézia egyre kevesebb rizst fognak a jövőben importálni. (Az Uruguayi Forduló a kereskedelem liberalizálásával azonban némileg ellensúlyozza ezt.) Ázsia szemesgabona felhasználása az utóbbi három évtizedben nagymértékben nőtt, és várhatóan a következő évtizedben is hasonló ütemben fog nőni (körülbelül 20%-os növekedés valószínű). A kukorica kereslete három kategóriába osztható: takarmány, élelmiszer és ipari felhasználás. Míg a takarmányként való és az ipari felhasználás meglehetősen gyorsan nőtt, élelmiszerként egyre kevesebbet ettek az ázsiaiak, ahogy a növekvő jövedelmek lehetővé tették a rizs és búza fogyasztásának növekedését.

A növekvő jövedelmek hatására megnőtt az ázsiai étrendekben a hús (különösen a marha- és csirkehús) aránya. A termelés további növelése azonban elsősorban az amúgy is szűkös gabonatermelés mellett gyakorlatilag hiányzó takarmánytermelés korlátjába, illetve számos fejlettebb ázsiai országban környezetvédelmi akadályokba ütközik.

Ázsia fejlődő országaiban folytatódott a hazai élelmiszertermelés növekedése, ami a térség élelmiszersegély igényeit tovább csökkenti. Ennek ellenére még számos kis jövedelmű ország élelmiszerhiánnyal küszködik. Ázsiai országok körülbelül 13%-kal részesedtek a világ élelmiszersegélyeiből, amivel a harmadik helyre kerültek Észak- és Közép-Afrika, valamint Kelet-Európa és a volt Szovjetunió országai után. A térségbe érkező élelmiszersegélyek fele az Egyesült Államokból származott.

Miután azonban a távol-keleti országokban a hagyományos étrendben alacsony az állati eredetű élelmiszerek aránya, nem túlzottan merész állítás szerintem, hogy a lassú étrendváltás (a húsfélék arányának növekedése, illetve a hangsúly más gabonafélék irányában való eltolódása) ellenére a csendes óceáni térség még évtizedekig gabona centrumú piac marad. Ráadásul az állati eredetű élelmiszerek (amelyek a nagyobb értékű agrártermékek körébe tartoznak) iránti növekvő igényt nagyobb részben saját termelésből kívánják majd ezek az országok kielégíteni, ezért az elégtelen takarmánytermelés miatt további takarmány célú gabonaimportnövekedés várható.

Az Egyesült Államoknak ahhoz, hogy megtarthassa a távol-keleti piacait, illetve javíthassa pozícióit ezeken a piacokon, továbbra is nagymennyiségű olcsó gabonát kell termelnie és kínálnia. Mindez azt jelenti, hogy az USA jelenlegi kínálati struktúrája az agrártermékek terén, (amely a néhány fő (nyers vagy alacsony feldolgozottsági fokú) mezőgazdasági exportcikkből áll) részben helyes, és perspektivikusan Ázsiában csak korlátozott lehetőség van az agrárexport magasabb feldolgozottságú, illetve késztermékek felé történő átalakítására.

Ugyanakkor érezhető a törekvés az amerikai agrárkereskedelem részéről, hogy ahol azt a fizetőképes kereslet megengedi megpróbáljon nagyobb szeletet kihasítani a nagyobb hozzáadott értéket képviselő magas feldolgozottsági fokú termékek piacából. Hosszabb távon, a volt Szovjetunió utódállamai gazdaságainak élénkülésével van esély a hús és húsfélék exportjának növelésére, bár ebben a régióban erős európai versenyre lehet számítani. Az USA mellett szól azonban az európai agrártermékek romló nemzetközi versenyképessége, amennyiben az EU agrárpolitikájában nem következnek be lényeges reformok.

Arra a kérdésre, hogy milyen lesz az Amerikai Egyesült Államok mezőgazdasági külkereskedelem-politikája, illetve az agrárexportjának szerkezete évtizedek múlva természetesen nem lehet egzakt választ adni, ám minden bizonnyal a dolgozatomban említett folyamatok folytatódni fognak és a felrajzolt képhez közeli állapot alakul majd ki. A meglehetősen nagy és a világ egyik legnagyobb fizetőképes keresletével rendelkező saját belső piaca, a NAFTA által megnyílt lehetőségek melyeket tovább fokozhat Mexikó gazdaságának esetleges fellendülése, illetve a tagországok kibővítése, a világ legnépesebb piacát jelentő ázsiai országok élelmiszerigénye karöltve a GATT tárgyalások Uruguayi Fordulóján a nemzetközi (többek közt agrár) kereskedelem liberalizációja terén elért eredményekkel kedvező feltételeket biztosítanak az amúgy nemzetközileg is versenyképes amerikai mezőgazdaság számára a következő évezred elején.

Irodalom

Asia and Pacific Rim Region Is Largest Export Market for U.S. Agriculture; Editorial, International Agriculture and Trade, Asia and Pacific Rim/WRS-94-6/October 1994

DYCK, John, *Uruguay Round Income Effects Raise Wheat Consumption in Asia*, International Agriculture and Trade, Asia and Pacific Rim/WRS-94-6/October 1994

Effects of the Uruguay Round Agreement on US. Agricultural Commodities, Az *International Agriculture and Trade* c. folyóirat különkiadványa

HUSZÁR Ernő, *Nemzetközi Kereskedelempolitika*, Aula Kiadó, Budapest, 1994

International Trade Statistics Yearbook különböző számai

KOZMA Ferenc, *Külgazdasági Stratégia*, Aula Kiadó, Budapest, 1996

LOPEZ, Michael, *Regional Overview: Asia and Pacific Rim Enlarges Its Leading Role as a Buyer of U.S. Agricultural Exports*, International Agriculture and Trade, Asia and Pacific Rim/WRS-94-6/October 1994

NAFTA Spurs North American Trade; Editorial, International Agriculture and Trade, NAFTA/WRS/-96-3/September 1996

RASINSKI, Jerzy, *Az USA Mezőgazdaságának Vertikális Integrációja*, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1968

TRACY, Michael, *Élelmiszertermelés és Mezőgazdaság a Piacgazdaságban*, Pannon Agrártudományi Egyetem, Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar Nyomda, Keszthely, 1994

Kedves Tanár Úr!

Nagy megtiszteltetés a számomra, hogy az emlékkönyvnek részese lehetek. Írországról írt első cikkemet választottam, mert erről a cikkről mindig eszembe jutnak az egyetemi tanulmányaimat lezáró diplomamunka megírásának körülményei. Ma is elmosolyodom azon, hogy egy igen csak elszúrt vizsga után milyen félve álltam a tanár úr elé, hogy én a "látszat ellenére" külgazdasági stratégiából szeretnék diplomát írni. És ezúton köszönöm a megelőlegezett bizalmat és, hogy az egyetem utolsó másfél évét a tanár úr szakmai irányítása alatt tölthettem. Ez az időszak meghatározó szerepet töltött be abban, hogy megtaláljam a közgazdaságtudományban azt a területet, amit magammal vittem az egyetem után: Mikro- és makroszintű fejlesztési, fejlődési lehetőségek feltárása és annak megvalósíthatási lehetőségei.

Amikor eszembe jutnak a késő délutánig tartó konzultációk, érzem hogy a tudomány szeretetén túl annyi minden mást is kaptam a tanár úrtól, amit útravalóként hoztam el dolgos hétköznapiakra.

Megérintett az a gondolat, hogy törekedni kell arra, hogy az ember úgy váljon jó szakemberré, hogy közben nem felejt el, hogy a világ mennyire színes és mennyi mindent tartogat a számára.

Nagyon boldog születésnapot kívánok!

Némedi-Varga Szilvia

GONDOLATOK ÍRORSZÁG EU-CSATLAKOZÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGÁRÓL

NÉMEDI-VARGA SZILVIA
elemző közgazdász, főmunkatárs

Magyar Export-Import Bank

A világ országai között vannak olyanok, amelyek méretük, gazdasági vagy politikai szerepük miatt nap mint nap a tömegtájékoztatás középpontjában állnak. A legtöbb ország azonban nem ebbe a kategóriába tartozik.

Néhány országnak sikerül rövid időszakra a világgazdaság fejlődésmenetében a kínáló lehetőségeket kihasználnia és a gazdaság növekedési pályája lendületesen felível. A siker titka minden időkre igaz: minden ország jó valamiben, illetve jobb lehet a többieknél csak a tárgyat kell megtalálni és a megfelelő időt kivárni.

Írország az Európai Unió nyugati periferiájának 3.5 millió lakosú országa. A smaragd sziget évszázadokon keresztül brit fennhatóság alatt állt, amely éléskamrája volt Angliának. Ebben az alárendelt szerepben csak szemlélhette a világgazdaságban zajló folyamatokat abból részesedni nem tudott. Függetlenné válása óta eltelt 77 év alatt jelentős változáson ment keresztül a brit uralmat felváltotta egy integrációs kapcsolat. Az ír gazdaság elemzői 80-as, 90-es éveket nevezik aranykornak, és kelta kistigris néven illetik az országot, amely helyénvalónak látszik, azonban a távol-keleti válság felhívja a figyelmet mennyire törekenyek ezek a sikerek, ha nincs mögöttük valós gazdasági háttér.

Az 1922-vel elkezdődött fejlődési vonal többször 180°-os fordulatot tett, míg a 80-as évekre egy hosszabb távon is fenntartható növekedési pályára állt rá. A kezdeti laissez-faire politikától a protekcionizmus kudarcain át jutott el a liberalizált piacgazdaság gyakorlatához. Agrárországból ipari országgá nőtte ki magát, amely diverzifikált piaci kapcsolatainak köszönhetően már nem függ Nagy-Britannia felvevőpiacától. Az export nagyobb részét az ipari – elsősorban gépipari, mikroelektronikai – termékek adják, ami óriási fejlődést jelent a fél évszázaddal ezelőtti élőállat és élelmiszeripari export dominanciájához képest.

Írország 1972-ben csatlakozott az Európai Közösséghez, amelyben periférikus szerepe ugyan megmaradt, viszont dinamikus fejlődése közelebb vitte a fejlettebb maghoz és kiemelte a többi hasonló helyzetű tag közül. Bebizonyította, hogy helye van az Európai Unióban, de kemény árat fizetett érte: a csatlakozás első lépésben

munkanélküliséget, hazai iparsorvadást hozott. A külföldi tőke nemcsak pótolta a hazai tőkehiányt, hanem idővel rátelepedett a gazdaságra, meghatározva ezzel az ország számára a fejlődési irányt. Az elmúlt évtizedben uniós átlagot meghaladó gazdasági teljesítménye egyelőre igazolni látszik e gazdaságpolitikai döntés helyességét, hiszen Írország mintaországgá vált a régióban, ugyanakkor a fenntarthatóságról és a túlfűtöttség veszélyéről nem szabad megfeledkezni az elemzések során.

A csatlakozás előtti Írország: fél évszázad kiútkeresés

Laissez-faire, protekcionizmus és külpiaci nyitás

Az első világháború utáni Európa romjaiban hevert. Az országok gazdaságuk háború előtti szintjét próbálták visszaállítani. Az 1920-as években Írországban az ország megalakításán volt a fő hangsúly. A gazdaságpolitikában nem voltak radikális elemek, továbbra is a mezőgazdaság képezte a termelés fő színterét.

A világpiaci cserearányok kedvezőtlené válása a 30-as években elodázhatalanná tette a gazdaság átstrukturálását: az iparosítást nem lehetett megkerülni. A hazai ipar erőteljes védelme olyannyira megrontotta Nagy-Britanniával a kapcsolatát, hogy ez a 30-as években gazdasági háborúba torkollott.

A 40-es években a második világháború megint visszavetette az ország fejlődési lehetőségeit, hiszen a semlegesség ellenére a gazdasági pusztulás elkerülhetetlen volt. Az élelmiszerhiány a mezőgazdaságot talpon tudta tartani, de az ipar, amely elsősorban összeszerelő jellegű munkát végzett a beszerzési akadozások miatt hanyatlásnak indult.

A háború végével a várt talpra állás helyett a "black-hole"-nak nevezett évtized köszöntött a gazdaságra. A Koreai-háború, majd a Szuezi-válság a világpiaci árakat Írország szempontjából negatív irányba módosította: az ipari nyers, félkész és késztermékek árai - amelyek az ír import nagy részét adták - megemelkedtek szemben a mezőgazdasági termékek árcsökkenésével.

A 60-as években gyökeres fordulatra volt szükség a helyreállítás megvalósításához. Az Európai Gazdasági Közösség megalakulása indirekt célként jelent meg a hosszú távú gazdaságpolitikai tervekben. Európában a kereskedelem liberalizáció fokozatos térnyerése mellett a protekcionista ír gazdaságpolitika nem volt konstruktív szellemű, a nyitás tűnt az egyetlen járható útnak a Közösség felé. Az ország 1961-ben kérte felvételét az EGK-ba, ekkor azonban még visszautasították.

Írország az Európai Közösséghez való csatlakozása előtt magas munkanélküliséggel, inflációval, nem a fejlett országokra jellemző gazdasági struktúrával rendelkezett, aminek következtében a növekedési pályája sem felfelé

ívelt. Ezzel a bizonyítvánnyal nem illett az EK tagok közé. Be kellett bizonyítania gazdaságának prosperitását kompetitív környezetben csakúgy, mint a csatlakozás mellett érvelő egységes politikai álláspontot is. Sokféle koncepcióval próbálták a gazdaságot a holtponton kimozdítani, mire a 60-es évekre rátaláltak arra az útra, amely végre optimista kilátásokkal kecsegtetett az ország jövőképét illetően. A külföldi tőke lendületet adott a gazdasági fejlődésnek, olyan mértékben, hogy azóta is az Európai Unió legdinamikusabban fejlődő országának tartják Írországot.

A csatlakozás körülményei és politikai háttere

Írország 1961-ben jelentkezett először EGK tagnak, azonban 1969-ig nem történt előrelépés a kérdésben. A csatlakozással kapcsolatban látni kell, hogy a Közösség egyszerű „árukapcsolásnak” tekintette az országot, ami együtt jár Nagy-Britanniával. Ennek felismerésével a kérdés Nagy-Britannia megítélésére korlátozódik. Nagy-Britannia nem gazdasági fejlettsége miatt nem illett az Európai Közösség tagjai közé, hanem politikai megfontolásból egyes nagyhatalmi érdekek nem kívánták az ország jelenlétét a tagok között. Konkrétan a francia-angol viszonyra kell gondolni és De Gaulle politikájára, amely féltette Franciaország szerepét a térségben.

Az enyhülés De Gaulle lemondásakor vette kezdetét, és ekkor kezdődhetek meg a tárgyalások. Az ír tárgyalások 1970-ben kezdődtek és az akkori uniós politika igen kedvező feltételeket szabott az új belépők számára, tekintettel arra, hogy az alapvetően igen homogén fejlettségi szinttel rendelkező tagok elsődlegesen az eddigi helyzetük fenntartásában voltak érdekeltek. Az átállás nehézségeinek megkönnyítése érdekében az átmeneti időszak kérdésében rugalmas döntések születtek figyelembe véve a csatlakozó ország gazdasági helyzetét. Tulajdonképpen a jelentkezőknek a Római Szerződés alapszabályait kellett elfogadniuk.

Ennek az enyhébb követelményrendszernek magyarázata egyrészt az, hogy a Közösség a 70-es években az integrációnak még alacsonyabb fokán állt és az akkori célok nem kötődtek konkrét teljesítményhez, szemben a 90-es években megvalósuló monetáris integrációval és az ehhez szervesen kapcsolódó maastrichti kritériumrendszerrel. A másik magyarázat az, hogy a többszöri kibővüléssel járó gazdasági felhígulásban a fejlettebb tagok saját pozícióik gyengülését látták. Ezért is húzódott el a déli csatlakozás és ezért ment olyan gördülékenyen az északi kibővülés. A keleti kibővülés konklúzióit annak bekövetkezéséig kár lenne elhamarkodottan megítélni.

Visszatérve Írországra megállapítható, hogy relatív kedvező tárgyalási pozíciót sikerült elérnie. Az átmeneti időszyakra jelentős kedvezményeket kapott. A csatlakozási szerződéshez csatolt Protokoll az alábbiakban - a teljesség igénye

nélkül - felsorolt legfontosabb, EK részről engedélyezett támogatási elemeket tartalmazta:

- * az iparfejlesztési programokhoz állami szubvenciók, adókedvezmények ideiglenes fenntartása,
- * kereskedelmi kedvezmények,
- * aszimmetrikus vámlebontás az érzékeny területeken
- * halászati kedvezmények
- * agrárszabályok késleltetett átvétele,
- * EK intézményekben kedvező részvételi arány megállapítása.

Amit az ír csatlakozás hozott a Közösségnek:

negatívumok	pozitívumok
* kicsi és keresletkorlátos piacot	* új kiaknázatlan területet a tőkeberuházások számára
* erősen koncentrált külkapcsolati rendszert (Nagy-Britannia)	* viszonylag fejlett pénzügyi rendszert
* belső konfliktust az észak-ír kérdés megoldatlansága	* megfelelő hálózati infrastruktúrát
* alapvetően mezőgazdasági jellegű gazdaságot	* angolul beszélő, szakképzett, fiatal munkaerő felesleggel rendelkező társadalmat

A csatlakozás utáni felzárkózási kísérletek eredményei

Írország a csatlakozást követő átmeneti periódusban a gazdaságban stagnálás következett be. Az első olajválság lelassította a korábbi évek eredményeit, míg a második olajárrobbanás megakasztotta azt. Az alapvetően *Keynes*-i indíttatású gazdaságpolitikában adóemeléssel és állami kiadások növelésével próbálták ellensúlyozni a megnövekedett importkiadásokat. A külföldi tőke becsalogatására tett kísérletek is egyelőre több kiadással jártak, mint amennyi bevételt generáltak. A hazai ipar fejlesztésére kidolgozott célprogramok sem dinamizálták a gazdaságot.

A 80-as években Nyugat-Európán végigvonuló recessziós hullám éreztette hatását Írországban is: az ország általános helyzete és egyensúlya is rosszabbodott: Írország belépett az adós államok csoportjába, az infláció is nőtt, a munkanélküliség problémája mellett az emigrációs hullám ismét felerősödött.

Véget ért a csatlakozás utáni hét éves átmeneti periódus is, a kedvezmények kora lejárt. Erős gazdaság esetében a nyitás nem is okoz különösebb problémát, azonban Írország lanyha gazdasági teljesítményével alulmaradt e versenyben. A külföldi leányvállalatok tevékenysége sem tudott hatással lenni a belső környezetre. Szigorú költségvetési restriktív politika bevezetésére volt szükség a folyamatok helyreigazítása érdekében, és ezzel tulajdonképpen az addig alkalmazott hosszú távú gazdaságfejlesztési koncepció kérdőjeleződött meg.

Az európai gazdasági klíma kedvezőbbé válása és a töretlen tőkeberuházási kedv pozitív irányba terelte az ír gazdaságot. Ez azonban az alapvető problémát nem oldotta meg, csak arra világított rá, hogy az ország nyitottsága és kis mérete következtében a világgazdasági folyamatokat érzékenyen követi az alkalmazott túl liberális gazdaságpolitika mellett.

A 80-as évek végi Írországot az alábbi mutatókkal lehet jellemezni:

- * GDP nagysága mindössze 64%-a az EK átlagnak
- * Államadósság 25 Md IEP
- * EK szintjét meghaladó költségvetési deficit
- * 18.5%-os munkanélküliség
- * magas emigráció a XX. század második felén
- * beruházást gátló magas kamatlábak

A gazdasági folyamatok helyreállítására stabilizációs programokat dolgoztak ki. A liberális gazdaságpolitikát felváltotta a tervezés alapú gazdaságpolitika. Hangsúlyt kapott a hazai ipar és csökkentek a külföldi tőke preferenciái. A munkahely és jövedelemteremtő programok kerültek előtérbe, amiben a szakszervezetek is jelentős szerepet kaptak.

Gazdaságfejlesztő eszközök

Állami szerepvállalás

Írországban az állam közvetlen tulajdonosi szerepe nem jelentős. A 60-as évek óta nem alapítottak új állami céget. A gazdaságteljesítményéhez szükséges háttér biztosításában ezzel szemben jelentős állami tulajdon (alapinfrastruktúra, közlekedés, távközlés, energetika, finanszírozás) áll.

Az ír állam elsősorban nem saját tulajdonának méretei és nem is az ezáltal megtermelt jövedelem révén hat a gazdasági folyamatokra. A gazdaságpolitika eszközrendszere rendkívül sokrétű. Ipari és pénzügyi parkok, szabadkereskedelmi övezetként működő kikötők és ezekhez kapcsolódóan adókedvezmények állnak a

külföldi és új hazai vállalkozások rendelkezésére. Az EU regionális fejlesztési és szociális alapjából kezdetektől részesül, amelyek beépülnek az ír állam regionális fejlesztési programjaiba. Az Európai Beruházási Bankon keresztül kedvezményes hitelek ipari beruházásokhoz használhatók.

Ezen kívül a közintézmények és az állam egyéb finanszírozásai is jelentős szerepet töltenek be. Az ipar és a mezőgazdaság beruházási programjait erre szakosodott bankok látják el. Az állam tőkejuttatásban részesíti a jó perspektívájú új hazai vállalkozásokat és a vegyesvállalati struktúrák kialakítását is támogatja. A gazdaságfejlesztésre specializált állami ügynökségek legtöbbször nem közvetlen juttatásokban részesítik a vállalkozásokat, hanem sok esetben marketing, K+F, foglalkoztatási és továbbképzési programokhoz nyújtanak segítséget. Az iparfejlesztés intézményrendszere a korábbi egyintézményes szervezetből nyolcintézményes modellé fejlődött. Külön egység foglalkozik a hazai és a külföldi vállalatokkal, a külkereskedelemmel, a partnerkapcsolatok kiépítésével, egyes ipari szektorok támogatásával stb.

Exportorientáció és iparosítás

1. A transznacionális vállalatok indukálta eredmények fel - illetve ártértékelése

Az ír iparpolitikában jó ideig feloldatlan dilemmát jelentett a hazai és a külföldi vállalatok közötti preferencia kérdése. A protekcionizmus idején mindenáron hazai vállalkozásokra alapozva akarták az iparfejlesztés problémáját megoldani. Amikor ez a törekvés kudarcba fulladt, az iparfejlesztés középpontjába a külföldi vállalatok kerültek.

Annak alapján, hogy egy vállalat nemzetközivé válását egyrészt cég specifikus előnyök, másrészt az adott gazdaság integráltságának foka, harmadrészt hely specifikus előnyök befolyásolják, akkor Írország esetében a leányvállalat alapítási hullám az alábbiakkal magyarázható:

Írország esetében a fiatal szakképzett és angol anyanyelvű munkaerő, az EK csatlakozás és ezzel együtt az európai piac meghódításának lehetősége, a kormányzat által biztosított kedvezmények (alacsony társasági adó, költségcsökkentő támogatás, EK vám alóli mentesülés) sorolhatók a fenti három kritérium közé. Ezek a tényezők a 70-es években elég meggyőzőnek bizonyultak ahhoz, hogy a gazdaságpolitika irányítói higgyenek a multik gazdaság felpezsdítő szerepének kizárólagosságában. A nemzetközi statisztikák is ezt igazolták. Egy dolog maradt ki a számításból: az iparfejlesztés nem egyenlő az iparteremtéssel (itt a modern iparról van szó).

A multinacionális vállalatok kétségkívül jelentősen hozzájárultak a gazdaságban bekövetkezett pozitív változásokhoz. Nemcsak ipart teremtettek az országban (mert tulajdonképpen komoly ipari bázis a néhány tradicionális

vállalaton kívül nem volt korábban), hanem a foglalkoztatási szint emeléséhez is hozzájárultak a szektorok közötti átrendeződéssel párhuzamosan.

Írország a 60-as években közel sem számított az iparosodott országok közé. A mezőgazdaság fokozatos térvesztése mellett megfigyelhető volt az ipar térhódítása, de nyugat-európai színre még nem jutott el az ország. Nem létezett versenyképes ipari bázis, amelyek a behatoló transznacionális vállalatok piaci térhódításainak ellent tudtak volna állni, ehelyett kiszorultak a piac szegmenseire.

1. Tábla: Beruházások eredete (100 főre kerekítve)

Beruházó ország	Vállalatok száma	Összes létszám
USA	357	43.800
Nagy- Britannia	225	16.900
Németország	151	11.500
Kanada	25	2.800
Hollandia	50	2.400
Svédország	28	2.100
Japán	14	1.900
Egyéb	136	9.300
Összes	986	90.700

Forrás: Department of Industry and Commerce, Industrial Database

Az 1960-as évektől kezdve az iparpolitikában a külföldi beruházók számára Írország vonzóvá tétele mindig kiemelt szerepet kapott. A túlkínálatos munkaerőpiac gondjainak enyhítését, a modern technológia adaptálását, pótlólagos tőkeforrást és a belső piac diverzifikáltabbá tételét próbálták megoldani. Ennek köszönhetően a 90-es évekre megközelítőleg 990 külföldi alapítású leányvállalat működött az országban 90.000 alkalmazottal, ami annyit jelent, hogy az ipari foglalkoztatottak megközelítőleg felét kötötték le. Az ipari kibocsátás 50%-ához és az export 75%-ához járultak hozzá. Azóta is évente mintegy 50 új vállalat alapítással lehet számolni, főleg a mikroelektronika és a gyógyszeripar területén. Több mint 50%-a a külföldi vállalatoknak ebben a két iparágban tevékenykedik. A másik fontos terület az élelmiszeripar, a textilipar és a pénzügyi szolgáltatásnyújtás.

A külföldi tulajdonú vállalatok beruházásainak negatív hatása, hogy a munkahelyteremtés elmaradt a kibocsátás 60% fölötti és az export 75%-os részesedésétől. Ez azt bizonyítja, hogy a nettó munkahelyteremtés és a kibocsátás nincs egyenes arányban, azaz a tőkét nem munkahelyteremtésre fordítják a beruházók, hanem visszaáramoltatják az anyavállalathoz, tehát nem egészen az ír gazdaságba épül be a képződött nyereség.

A külföldi beruházásokat a 90-es évek gazdaságpolitikai elvárásainak megfelelően differenciálják aszerint, hogy zöldmezős, vagy már meglévő vállalatra épülő fejlesztő jellegű beruházásról van-e szó, ugyanis a zöldmezős beruházások

kevésbé integrálhatók a hazai környezetbe, tehát nem fejtenek ki dinamikus hatást a gazdaságra nézve.

Fontos, hogy egy beruházásnál mekkora a hazai piac felvevő képessége és mekkora az export rész, milyen technikai fejlettséget képvisel, mekkora munkaerőbázisra épít és milyen időtávon, mekkora profit visszaforgatással lehet számolni az ír leányvállalatba éves szinten.

A 10%-os adószint fenntartása 2010-ig az egyéb támogatások csökkentésével valósítható meg. Természetesen ez sokkal kedvezőbb megoldás, mivel ez egy folyamatos kedvezményt jelent, más EU országok magasabb adószintjéhez képest.

Ágazati szinten azok az új dinamikus iparágak, amelyek nagyobb hozzáadott értéket képviselnek, és fejlődő felvevőpiaci bázisra támaszkodnak számíthatnak kedvezőbb fogadtatásra.

A három legjelentősebb tőkeexportőr csoport az USA, az EU és Japán eltérő súllyal és céllal vannak jelen az ír piacon.

a) Az USA szerepe

Az amerikai beruházások 1/3-os részaránnyal a legjelentősebb tőkeforrást jelentik Írországbán. Az általuk alapított vállalatok jellemzői: méretben nagyobbak a másik két csoportnál (átlagosan 100 fő). Elsősorban az elektronikai és a gyógyszeripari területeken vannak jelen. Az amerikai vállalatok számára a szigetország az Unió piacra való betörés kiindulópontjaként szolgál. Amiből igazán profitáltak az a csatlakozást követő 9 éves átmeneti időszak derogációs lehetőségei voltak, amelyet az új belépő a szabályozó rendszerének teljes harmonizálásáig az EU direktíváitól függetlenül bizonyos ideig alkalmazhat. Ez tette lehetővé többek között a nagyon alacsony vállalati adót, a 0%-os profitadót az eltérő "local content" és enyhébb környezetvédelmi szabályok alkalmazását, amelyek megnövelték az ország-specifikus előnyök számát a beruházók szempontjából. A 80-as évek közepétől egy rövid stagnálás következett be, amelynek nemcsak a kedvezmények lecsökkenése volt az okozója, hanem az a tény is, hogy a jelentős elektronikai és gyógyszeripari vállalatok akkorra már jelen voltak a piacon.

2. Tábla: Amerikai tőkeberuházás Írországbán

(millió USD)

	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Írország	124	170	193	201	195	232	349
EU %-ban	1.6	2.3	2.5	2.3	2.1	2.0	2.6

Forrás: US Department of Commerce, Survey of Current Business

b) Japán beruházások

Mintegy 25 japán vállalat (19 feldolgozó-ipari) van jelen Írországbán, ami összességében az ipari foglalkoztatottak 2%-át jelenti. Ennek a szerény jelenlétnek az oka, hogy Japán viszonylag későn kezdett a külföldi tőkeberuházásokhoz. 1985

után az ország gazdasági fellendülése hozott ugrásszerű növekedést a japán vállalatok külföldi vállalatok alapításában. Írország még ekkor sem vált a beruházási politikájuk új célpontjává. Japán számára Nagy-Britannia mindig is preferáltabb ország volt, ugyanis fejlettebb pénzügyi rendszer, biztosabb gazdasági szereplése, nagyobb piaca inkább megfelelt a japán vállalatok számára, mint a szegényebb háttér-ország, amely ugyan angolul beszélt de a vállalat alapítások során a rossz tapasztalatok (nehézkés ügyintézés) eltérítette a japán befektetőket. Másrészt azok az iparágak, amelyekkel a japánok megjelentek Írországra nem rendelkeztek kompetitív környezettel, vagy a dinamikus fejlődés jeleivel. Harmadrészt a japán "just-in-Time" termelési módszer lényege az időben szállítás, amit Amerikában sem tudtak megvalósítani a nagy távolságok miatt. Mivel általában az összeszerelő üzemek Nagy-Britanniában létesültek, nem lett volna észszerű a beszállítói háttérrel messzire telepíteni.

c) Európai beruházások

Nagy-Britannia a 2. legfontosabb beruházó Írországra. Az angol és az egyéb európai beruházások 40%-ot tesznek ki az összes multinacionális vállalat leányvállalat alapításából. Számszerűleg több vállalatot tesz ki, viszont kevesebb főt foglalkoztat. Az átlagos létszám 77 fő, ami arra utal, hogy a beruházási célok ennél a csoportnál megint más eredetűek. Az európai beruházók mivel az Unió belső piacán már eleve jelen vannak, ugródeszkaként nem használják Írországot, inkább a munkaerő és a kormányzati kedvezményekből származó előnyökre építkeznek. Más iparágakban tevékenykednek, mint tengeren túli társaik. Elsősorban az élelmiszeripar, a textilipar és egyéb hagyományos iparágakban tevékenykedő vállalatok szereznek befolyást az országban. Más az európaiak által alapított leányvállalatok szerkezeti felépítése is. Míg az amerikai beruházások inkább vertikális jellegűek, addig az európaiak horizontálisak. Ez következik abból, hogy az európai vállalatoknak sokkal kiterjedtebb európai beszállítói hálózatuk van, mint az amerikai vállalatoknak.

2. A magára maradt hazai vállalkozások talponmaradási esélyei

a) Nagy/közepes vállalkozások

Az iparpolitikában ezek a vállalkozások számos ok miatt nincsenek a figyelem középpontjában. Írországra megközelítőleg 70.000 fő (az ipari foglalkoztatottak 30%-a) dolgozik a hazai közép és nagyvállalkozásokban. A megközelítőleg 300 vállalkozás közül mindössze 20-nál van 500 fő fölötti létszám. Ezek a tradicionális szektorokban tevékenykedő vállalatok hazai erőforrásra támaszkodva a hazai piac kiszolgálásában vesznek részt, ebben is egyre kevesebb sikerrel. Az exportban betöltött szerepük szinte kizárólag Nagy-Britanniához fűződő kapcsolataikban merülnek ki. Piacvesztésük negatívan hat a foglalkoztatott szintre.

3. Tábla: A hazai közép/nagyvállalkozások foglalkoztatási helyzete

Év	Munkahely teremtés	Munkahely megszüntetés	Nettó változás
1983	2.170	10.184	-8.014
1984	1.916	8.222	-6.306
1985	2.024	7.163	-5.139
1986	2.373	5.797	-3.424
1987	1.967	6.941	-4.974
1988	3.485	5.984	-2.499
1989	3.751	5.276	-1.525

Forrás: IDA, SFADCo and Udaras na Gaeltachta Employment Surveys

A 80-as évek második fele jelentett fordulópontot Írország iparpolitikai koncepciójában, amely egy programsorozat beindítását jelentette azzal a céllal, hogy a működő 300 közepes/nagyvállalkozás tényleges piaci helyzetét feltérképezzék, és ennek megfelelően alakítsanak ki egy támogatási rendszert. 1985-ben a Company Development Program (CDP) keretében felméréseket, SWOT analíziseket készítettek a programban résztvevő 100-150 vállalatról. Ezeknek mintegy fele részesült pozitív elbírálásban, amely azt jelentette, hogy alkalmas az exportpiaci szereplésre megfelelő indító háttér mellett. Ehhez kapcsolódóan kidolgozták a National Linkage Program-ot is (NLP), amelynek célja a beszállítói kör kiépítése. A programba több, mint 250 multinacionális vállalatot vontak be, amelyek hajlandóknak mutatkoztak ír félkész termékek vásárlására. Megközelítőleg 70 olyan vállalkozást találtak, amelyek a multik magasabb minőségi követelményeinek meg tudtak felelni.

A fenti programokból leszűrhető végkövetkeztetés, hogy a közepes/nagyvállalkozások kategóriáján belül elvétve akad olyan sikeres vállalkozás, amelyik önállóan képes lenne a nemzetközi versenyben a helytállásra. A kiépíthető beszállítói kör 30%-a ezen vállalatoknak. A fennmaradó többség számára perspektíva nem nagyon létezik az önálló fejlődésre, valószínűleg hosszú távon ezek a vállalkozások felvásárlások során beleolvadnak a nemzetközi vállalkozásokba. A "fejlesztésre érdemes" kategóriába tartozó vállalatok kiszűrése azért jelent mégis eredményt, mivel az állami támogatások koncentráltabb szétosztását teszik lehetővé.

b) Kisvállalkozások

A félperiférikus térségek ipari fejlettsége elmarad a központi országokétól, amely többek között az ipari foglalkoztatottaknak az összes foglalkoztatottakhoz viszonyított alacsonyabb részarányában jelentkezik, valamint az ipar eltérő termékszerkezeti és vállalat szerkezeti felépítésében mutatkozik meg.

Az ír kisipari szektor megközelítőleg 6.500 vállalkozást és 60.000 fős munkaerő bázist jelent. Ez átlagosan 10 fő alatti vállalati létszámot, azaz

mikrovállalkozást jelent, de nevezhetjük ezeket családi vállalkozásoknak is. A kisvállalkozások 80%-os vállalati részarányával szemben mindössze 25%-os munkahely biztosítással és 15%-os kibocsátási szinttel (ennek kevesebb, mint a fele az export) járul hozzá a nemzetgazdaság teljesítéséhez. A kisvállalkozások létalapja ennek ellenére nem tagadható egy olyan országban, ahol az ipar kiépítése még folyamatban van.

A kisvállalkozások fejlesztésére kidolgozott programok két irányvonalat képviseltek. Az első típus kizárólag a létszámról építkezett. A 15 főnél kevesebb valamint az induló vállalkozások által igénybe vehető kedvezmények körébe a maximum 5.000 IEP/új fő támogatás tartozott. A 15 fő fölötti kisvállalkozások ennél szélesebb körű támogatási rendszerben részesültek. Nemcsak munkahelyteremtéshez kötött támogatásokat vehettek igénybe, hanem oktatáshoz termékfejlesztéshez egyaránt.

4. Tábla: Ír kisvállalatok foglalkoztatási helyzete

Év	Munkahely teremtés	Munkahely megszüntetés	Nettó változás
1983	8.520	8.039	481
1984	7.411	6.858	553
1985	8.421	7.264	1.157
1986	8.655	8.960	-305
1987	9.429	7.859	1.570
1988	9.247	7.156	2.091
1989	9.903	6.216	3.687

Forrás: IDA, SFADCo and Udaras na Gaeltachta Employment Surveys

A program bevezetésének tapasztalatai után módosították az állami szerepvállalás eszközrendszerét, az ugyanis nem oldotta meg az alábbi problémákat:

- * kibocsátás növekedése nem vonta maga után a foglalkoztatási szint növekedését,
- * az új alapítású vállalatok 25%-a az alapítás évében be is zárt,
- * a vállalkozások száma évről évre nőtt de az átlagos létszámuk csökkent, tehát folyamatosan felaprózódtak,
- * a kisvállalkozások 60%-a egyáltalán nem exportál és 20% is csak a kibocsátás egynegyede erejéig,
- * létszámuk ritkán emelkedik 30 fő fölé.

Határozott intézkedéseket kellett tenni annak érdekében, hogy a hazai vállalkozások tevékenységét felpozítsák és ezen belül is az exportra termelés szintjét megemeljék. Tekintettel arra, hogy az export állami eszközökkel történő elősegítése a WTO szigorú szabályai miatt igen szűk lehetőségeket biztosítanak a

kevésbé fejlett gazdaságok számára, olyan megoldást kellett keresni, ami áttételesen segíti elő a külpiazi versenyben való helytállást.

A külföldi piacszerzésnek több módja van: egyrészt az abszolút új termék monopol pozíciót teremt a konkurencia megjelenéséig. Másrészt a tőkeberuházások során alapított leányvállalatok szintén elősegítik a piacszerzést. Harmadrészt az állam más államok részére segélyprogramok nyújtásával végeredményben a hazai vállalkozóit juttatja be a célországba. Írország számára a harmadik út jelent megoldást a hazai vállalkozók számára, mert tőkeszegény vállalkozásai K+F kiadása fejlesztési tevékenysége messze elmarad a fejlettebb országoktól. Az ír vállalatok külföldi beruházásai sem számottevőek. A kormány azáltal, hogy segélyprogramokat nyújt bizonyos fejlődő országoknak saját iparának teremt felvevőpiacot. Ez a módszer részben megoldás lehet a hazai export erősítésére.

Eredmények – kilátások

Írország a kezdeti laissez faire politikától a protekcionizmuson keresztül jutott el a liberális piacgazdaság gyakorlatához. Az európai közösségi felvétellel elhárult az izoláció veszélye a szigetország elől, sőt speciális híd-szerepet tölthetett be az Unió nyugati periferiáján.

A csatlakozás abban az időben valósult meg, amikor a világgazdaságban lendületet kaptak a tőkeberuházási folyamatok és a transznacionális vállalatok számára az egységesülő Európa kedvező értékesítési lehetőségeket kínált. Írország relatív olcsó angol nyelven beszélő szakképzett munkaerő feleslegével, konkurenciát nem jelentő gyenge hazai iparával, adópolitikájával kedvező célponttá vált leányvállalatok alapítására. Ez a helyzet nagymértékben segítette elő fejlődését és irányt adott a gazdaságpolitika számára a 60-as 70-es években.

Hangsúlyozni kell, hogy az adott körülmények között ez volt a legkézenfekvőbb mód arra, hogy az ipari országok közé a felzárkózást megvalósítsák. Az alapvetően keynesi indíttatású gazdaságpolitika eszközrendszere meg is hozta a kezdeti sikereket, azonban számos ellentmondást hordozott magában és a 80-as évekre kifulladt. Ez elkerülhetetlen volt, hiszen egyre erősödött az ipar szerkezeti dualizmusa, a munkahelyteremtés folyamata megszakadt, az export hatékonytalanná vált, a külföldi vállalatok nem integrálódtak bele a helyi gazdaságba, a profitot nem visszaforgatták, hanem repatriálták. Az exportorientált gazdaságpolitika eredménye az lett, hogy az ország dinamikusan növekvő exportja, amely nagyrészt a transznacionális vállalatok tevékenységét tükrözte, nem az ír gazdaság fejlesztését szolgálta, hanem a külföldi vállalatok további más országokba történő tőkeberuházási stratégiáit.

A 90-es évekre átértékelődött a gazdaságpolitika irányvonala és a liberális modelltől elkanyarodva a tervezés kapott szerepet, azonban ez az intézkedés nem a külföldi tőke ellen irányult, hanem jelenlétének kedvezőbb kihasználására.

Irodalom

O'HEARN, Denis, *TNC's intervening mechanism and economic growth in Ireland* *World Development* No.: 18, Oxford, 1990

O'HAGAN, J.W.: *The Economy of Ireland (Policy and Performance)* Irish Management Institute, Dublin 1981

Programme for National Recovery. Progress Report by the Central Review Committee, 1990. febr.

KEATINGE, Patrick, *Ireland and EC Membership*, Pinter Publishers, London, 1991

BARRY, F., *The Irish recovery 1987-1990, An economic Miracle?* ESRI, Dublin, 1991

DR.MURPHY, A.E.: *The Irish Economy-Celtic Tiger or Tortoise?* Dublin, 1994

KENNEDY, K.A., GIBLIN, T., McHUGN, D.: *The economic Development of Ireland in the Xxth Century*. Routledge, London, 1998

NORTON, D., Matthews, A., *Economics for an Open Econony: Ireland*. Oak Tree Press, Dublin, 1994

MUNCK, Ronnie, *The Irish Economy: Results and Prospects*. Pluto Press, London, 1993

FOLEY A., McALEESE, D.: *Overseas Industry in Ireland*. Gill and Mac Millan Ltd., Dublin, 1991